T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
COĞRAFYA ÖĞRETMENLİĞİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN NÜFUSUNUN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE EĞİTİM AÇISINDAN ANALİZİ

DOKTORA TEZİ

147402

DANIŞMAN
Prof. Dr. Akif AKKUŞ

147402

HAZIRLAYAN
Rehman SEFEROV

KONYA
2004

SBE Form No: 8

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin	Adı Soyadı	**Rehman SEFEROV**
	Numarası	004115021001
Anabilim / Bilim Dalı		Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi/Coğrafya Eğitimi
Danışman Öğretim Üyesinin Fakültesi		Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı
Sınavın	Tarihi	**17. 12. 2004**
	Günü	Cuma
	Süresi	70 (Yetmiş) dakika
KARAR ☒ Oy Birliği ☐ Salt Çoğunluk		☒ Kabul ☐ Düzeltme ☐ Red

Selçuk Üniversitesi Lisansüstü Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca yapılan **Doktora Tez Savunma Sınavı** gerçekleştirilmiş ve adayın durumu bu tutanakla tespit edilmiştir.

Üye
Öğretim Üyesi
Doç.Dr. Durmuş YILMAZ

Üye
Öğretim Üyesi
Yrd.Doç.Dr. İhsan ALPAYDIN

Üye
Öğretim Üyesi
(Danışman)
Prof.Dr. Akif AKKUŞ

Üye
Öğretim Üyesi
Yrd.Doç.Dr. Adnan PINAR

Üye
Öğretim Üyesi
Yrd.Doç.Dr. Recep BOZYİĞİT

Madde 28-b) Jüri üyeleri söz konusu tezin kendilerine teslim edildiği tarihtin itibaren en geç iki ay içinde toplanıp tezle ilgili kişisel raporları incelerler. Tezin savunulabilir bulunması durumunda öğrenci, 45-90 dakika süreli olarak sınava alınır. Tez sınavı tez çalışmasının sözlü olarak sunulması ve bunu izleyen soru-cevap bölümünden oluşur.

c) Tez sınavın tamamlanmasından sonra jüri, tez hakkında salt çoğunlukla "Kabul", "Red" veya "Düzeltme" kararı verilir. Bu karar, enstitü anabilim dalı başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde enstitüye tutanakla bildirilir.

d) Tezi reddedilen öğrencinin yükseköğretim kurumuyla ilişiği kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç altı ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tezi kabul edilmeyen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişiği kesilir.

Not: Doktora sınavında başarı notu, 100 üzerinden en az 75'dir.

ÖZET

Çalışma alanı Kafkasya Bölgesinin güneydoğusunda 38°24'-41°54' N enlemleri ile 44°46'-50°50' E boylamları arasında yer alan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tamamını kapsamaktadır. Azerbaycan'ın toplam yüzölçümü 86.600 km^2'dir. Ülkenin doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Rusya Federasyonu (Dağıstan Özerk Cum.), kuzeybatısında Gürcistan, batısında Ermenistan, güneyinde İran ile güneybatısında Türkiye yer alır.

Kuzeydoğu ve güneybatıda Kafkas (Büyük ve Küçük Kafkaslar) sıradağları ile çevrili olan Azerbaycan arazisinin büyük bölümünü yüksek dağlık alanlar oluşturmakla birlikte, geniş ovalar da (Kura-Aras ovaları gibi) önemli yer tutar. Azerbaycan'ın sahip olduğu karmaşık yeryüzü şekilleri; iklim, toprak ve bitki örtüsünün, su kaynaklarının çeşitliliğine, bunlarla ilişkili olarak da nüfusun eşitsiz dağılmasına yol açmıştır.

Azerbaycan iklimi esas itibariyle subtropikal makroklima kuşağında yer alır. Bununla birlikte ülkede dünya için belirlenen 11 iklim tipinden 9 iklim tipi hüküm sürmektedir. Örneğin; geniş Kura-Aras ovaları sıcak ve kurak, Lenkeran-Astara, Şeki-Zagatala bölgeleri nemli, yüksek dağ kuşakları tundra iklimine sahiptir.

Azerbaycan'ın yeraltı ve yerüstü su rezervi ise, coğrafi konumuna, yeryüzü şekillerine ve iklim özelliklerine bağlı olarak, sınırlı ve eşitsiz dağılış gösterir. Dağlık bölgede akarsu drenaj ağı sık, ovalarda ise seyrektir.

Azerbaycan'da tarım sektörünün temelini pamuk ve üzüm yetiştiriciliği, tahıl üretimi, bağcılık, sebzecilik, meyvecilik, ipekçilik ile tütün ve çay yetiştiriciliği oluşturur. Ancak, Azerbaycan'ın eski Sovyetler Birliği ile 70 yıl süren beraberliği sırasında tarımda pamuk üretimine ve bağcılığa daha fazla önem verilmiştir.

Azerbaycan, zengin yeraltı kaynaklarına da sahiptir. Petrol, doğal gaz, alünit, demir, polimetal ve kimya sanayi hammaddesi mineralleri, inşaat malzemesi maddeleri, şifalı sular başlıca yeraltı zenginlik kaynaklarıdır. Petrol ve doğal gaz kaynakları Apşeron'da petrol çıkarma, petrol arıtma, petro-kimya, petrol makineleri, elektro-enerji ve inşaat malzemesi imalatı gibi çeşitli sanayi kollarının gelişmesinde rol oynamıştır.

Gelişmiş bir ulaşım ağına sahip olan Azerbaycan'da, 2122 km uzunluğunda demiryolu ve 25.021 km uzunluğunda karayolu ağı bulunmaktadır. Ayrıca ülkede deniz ve havayolu ulaşımı da oldukça gelişmiştir. Bahsedilen ulaşım sistemleri ile yılda yaklaşık 50 milyon ton/km'den çok yük taşınmaktadır.

1 Ocak 2004 verilerine göre 8.266.000'e ulaşan Azerbaycan nüfusunun % 51'i kentlerde, % 49'u kırsal yerleşmelerde yaşamaktadır. Ancak, ülkenin doğal koşulları ve doğal kaynaklarına göre nüfusun dağılışında önemli bölgesel farklılıklar görülmektedir. Ülke nüfusunun % 75'i Apşeron, Kura-Aras ve Gence iktisadi bölgelerinde yerleşmiştir. Bu durum, ülkenin çok sektörlü ekonomik yapısından kaynaklanmıştır.

Son verilere göre Azerbaycan nüfusunun; % 27.4'nü 0-14 yaş grubu, % 66'sını 15-64 yaş grubu, % 6.6'sını ise 65+ yaş grubu oluşturmaktadır.

Azerbaycan nüfusu, cinsiyet yapısı içerisinde kadın nüfusun bütün sayım dönemlerinde erkek nüfustan yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumun başlıca nedenleri Azerbaycan'dan dışa göç ve savaşlardır. Son olarak 1 Ocak 2003 yılı itibariyle de Azerbaycan'da 4.179.500 kadın (% 51) ve 4.023.000 erkek (% 49) yaşamaktadır. Erkeklerin ortalama yaşam sürelerinin kadınlara göre daha düşük olması nedeni ile 65+ yaşlarda kadın nüfus fazlalığı belirgin bir şekilde görülmektedir.

Diğer taraftan, 1999 yılı nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 30'a yakın etnik gruba ait insanın yaşadığı görülmektedir. Ancak ülke nüfusunun % 90.6'nı Azeriler oluşturmaktadır. Diğer başlıca etnik topluluklar ise Lezgiler, Ruslar ve Ermenilerdir.

Nüfusun eğitim durumuna bakıldığında, okuma-yazma bilenlerin % 98.2 gibi oldukça yüksek bir oran gösterdiği anlaşılmaktadır. 1999 yılı sayım sonuçlarına göre kadın nüfusun % 97.78'nin, erkek nüfusunun ise % 98.64'ünün okuma-yazma bildiği görülmektedir. Genel olarak kadın ve erkek nüfus arasındaki okuma-yazma oranında önemli bir farklılık bulunmamaktadır. Bu durum Sovyetler Birliği Döneminde uygulanan eğitim sistemi ile alakalıdır.

Okuma-yazma bilen 6 yaş üstü nüfusun bitirilen son öğrenim kurumları içerisinde en büyük payı liseyi bitirenler oluşturmaktadır. 1999 yılında liseyi bitirenlerin % 39.83'lük oranına karşın, ortaokulu bitirenler % 13.01, ilkokulu bitirenler % 12.76, yüksekokul ve üniversiteyi bitirenlerin toplam oranı ise % 17.7'lik bir oran (Yüksekokul veya üniversite mezunu olan erkekler % 19.52, kadınlar ise % 16.01'dir.) oluşturur. Nitekim, son yıllarda liseyi bitirenlerin oranı her geçen yıl az da olsa azalmaktadır. Buna karşın, yüksekokul ve üniversiteyi bitirenlerin oranları artmaktadır. Bu da, sevinilecek bir olgudur. Çünkü eğitim seviyesi yükselen bir toplum, ülkenin büyüme ve gelişmesinde olumlu rol oynar.

ABSTRACT

AN ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC AND EDUCATION STRUCTURE OF AZERBAIJAN

Research area, which is located in southeastern part of the Caucasian Region, lies between 38°24'-41°54' latitudes and $44^0$46'-$50^0$50' longitudes and covers the central of the Azerbaijan Republic, and has an area of 86.600 km^2. Azerbaijan is surrounded by Caspian Sea in the east, Russia Federation in the north, Georgia in the NW, Armenia in the west, Iran in the south and Turkey in the SW.

Azerbaijan has high mountainous areas like Caucasian mountain range in the southwest and northeast; at the same time the large plains (like Kura-Aras) covering most parts of the areas. Various morphological properties and different climate, vegetation, soil etc. appears and irregular population distribution is main characteristic of the country.

In the respect of climatic conditions, Azerbaijan includes the subtropical macroclimatic zone. However 9 of 11 climatic types, which prevail in the World, exist in Azerbaijan, for example. Large Kura-Aras plains are hot and dry, and than Lenkeran-Astara, Şeki-Zagatala regions are humid and high mountain ranges have severe cold climatic conditions.

The underground and surface water reservoir of Azerbaijan changes according to topography and climatic particularities. While the drainage network density is higher in the mountainous areas than the plains.

Main agricultural productions of Azerbaijan are of cotton, grape, fruit, vegetable, silkworm, tobacco and tea. During the period of old Soviet system agricultural activities have mostly depended on cotton and grape production.

Azerbaijan has rich natural resources containing oil, natural gase, bauxite, iron ore, various minerals, construction materials, mineral water and hot springs. Main industrial region has been established in the Apşeron peninsula. Here petroleum refinery plants, machinery, electro machinery, constructional material production factories are found.

Azerbaijan has well-developed transportation facilities. Total length of railway is 2122 km and highway is 25.021 km but airway and marine line have not been sufficiently developed. The load carrying capacity is about 50 million ton/km.

The total population of Azerbaijan 8.266.000 and they live 51 % population in urban area, and remaining in the rural area, according to data 1 January 2004. Population density varies according to natural environment and natural resources of the country. 75 % of the population lives in the Apşeron peninsula, Kura-Aras corridor and Gence economic region. This situation is related to the economic structure and fertility of the lands.

Azerbaijan population age groups are as follows; 0-14 age group is 27.4 %, 15-64 age group is 66 %, mare than 65 age group is 6.6 %.

The amount of female population is higher than male population in the all census period due to the migration and internal conflicts. In fact female population accounted to 51 % of the total population. On the other hand the amount of the female population is higher than the male population. The expectancy of female population in the age group of 65+ is much more than the male population.

There are nearly 30 ethnic group in Azerbaijan but majority of which (90.6) is Azeri. Leading ethnic groups are Russian, Lezgi, and Armenian.

Literacy ration of the Azerbaijan population is 98.2 %, this figure is high as is developed country. There are no considerable differences between female and male population. This situation is depending on education system of Soviet period.

The population ratio graduated from the high school is 39.83 %, middle school is 13.01 %, and primary school 12.76 % and university are 17.7 % (male population ratio for university is 19.52 % and female is 16.01 %). As a general rule, the person parentage graduate of the high school is getting decrease while university is getting increase. This situation creates positive effects in the developing of the country.

ÖNSÖZ

"Azerbaycan nüfusunun yapısal özellikleri ve eğitim açısından analizi" araştırma konusu seçilirken, özellikle Azerbaycan nüfusu ve eğitim durumu üzerine bir çalışma olmasına dikkat edilmiştir. Azerbaycan nüfusunun fazlalığı yönünden Kafkasya'nin en büyük ülkesi konumundadır. Ancak 21. yüzyıla başladığımız bu yıllarda nüfusun önem derecesi eski çağlardaki gibi çok sayıda insana sahip olmak yerine iyi eğitilmiş insan kitlesine sahip olmakla doğru orantılıdır. Günümüzde nüfus kitlesinin büyüklüğü nicel anlamda pek fazla önem arz etmediği gibi kültür düzeyi düşük sosyalleşememiş insan topluluğu bir bakıma çevresel sorunların başını çekmektedir. Bunun için Azerbaycan'da yaşayan insan kitlesinin nicel olarak sahip olduğu üstünlüğü yanında nitelik olarak da bir üstünlüğe sahip midir? Sorusunun yanıtının bugüne kadar verilmemiş olması böyle bir çalışmanın içerisine girmemize neden olmuştur. Günümüzde çevreyi güzelleştiren insanın varlığı olduğu gibi çevreyi kirleten de insanın kendisidir. Eğitimsiz insanın bulunduğu çevre de her zaman için, sorunun varlığı hissedilir.

Bilhassa doktora tezi olarak aldığım bu araştırma uzun süreli istatistik verileri analiz ederek gruplara ayırma ve büro çalışmaları yapılarak ortaya konmuştur. Sovyet döneminde Azerbaycan üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Fakat bağımsızlık sonrası modern coğrafi yaklaşımlara göre; nüfus yapısının ekonomik bir kalkınma içinde eğitim durumunun esas alınması gerekir. Kısacası, bu çalışma Azerbaycan nüfusunun yapısal özelliklerinin eğitim açısından analizini dünden-bugüne değişimini ve gelişimini konu edinen oldukça kapsamlı ve önemli bir çalışmadır.

Böylesine geniş bir alanda her yönüyle kapsamlı bir çalışmayı doktora tezi olarak almamı bana tavsiye eden, çalışmanın her evresinde müsveddelerimi gözden geçirip, çalışmayı baştan sona titizlikle yöneten, modern coğrafya'ya ilişkin görüş ve çalışmalarından sürekli yararlanma olanağı bulduğum tez yöneticisi hocam Prof. Dr. Akif AKKUŞ'a en derin saygı ile sonsuz teşekkürlerimi bildiririm.

Tez çalışmam esnasında gerektiğinde yardımlarını esirgemeyerek, çalışmalarımı Azerbaycan'a gelmek suretiyle yerinde kontrol ederek karşılaştığım problemlerin çözümünde yardımcı olan hocam Prof.Dr. İbrahim ATALAY'a sonsuz teşekkür ederim.

Bilhassa çalışmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyerek gerekli eleştirileri ile araştırmanın kuramsal yapılandırmasında yardımcı olan tez izleme komitesi üyeleri hocam Yrd.Doç.Dr. Adnan PINAR'a ve Doç.Dr. Durmuş YILMAZ'a

en içten teşekkür ederim. Bilakis çalışmam süresince daima yardımlarını gördüğüm hocam Yrd.Doç.Dr. Nuri İNAN'a, Yrd.Doç.Dr. Recep BOZYİĞİT'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, bölümümüzün diğer hocalarının tecrübe ve deneyimlerinden yararlandığım Yrd.Doç.Dr. Adnan BULDUR'a, Yrd.Doç.Dr. Ayhan AKIŞ'a, Yrd.Doç.Dr. Baştürk KAYA'ya, Öğr.Gör. Tufan KARAASLAN'a, Ar.Gör.Dr. Tahsin TAPUR'a, Ar.Gör.Dr. Caner ALADAĞ'a teşekkür ederim.

Çalışmanın sağlıklı yürütülmesinde büyük önem taşıyan bilgisayar ortamı, veri değerlendirmesi ve kütüphane çalışmaları konusunda desteklerini esirgemeyen D.E.Ü. Buca Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Bölümü çalışanlarından hocam Yrd.Doç.Dr. İhsan ALPAYDIN'a, Yrd.Doç.Dr. İsmail BULDAN'a, Yrd.Doç.Dr. Adnan SEMENDEROĞLU'na, Yrd.Doç.Dr. Hasan ÇUKUR'a, Yrd.Doç.Dr. Nevzat GÜMÜŞ'e, Ar.Gör. Raziye OBAN'a, Ar.Gör. Ezgi AKTÜRK'e, Ar.Gör. Meryem KÖRHASAN'a ve bölüm sekreteri Nevber ÇETİNKAYA'ya teşekkür ederim.

Çalışmada kullanılan bazı kaynak ve verilerin temin edilmesinde yardımcı olan Bakü Devlet Üniversitesi İktisadi Coğrafya Bölüm Başkanı Doç. Tapdıg HESENOV'a, bilhassa araştırma süresince gerektiğinde yardımlarını esirgemeyerek kaynak temininde yardımcı olan Pedegoji Üniversitesi Öğr.Gör. Beşir TAĞIYEV'e teşekkür ederim.

Uzun süreli istatistiği verilerin, gerekli harita ve kaynakların toplanmasında yardımcı olan kardeşim Eldar SEFEROV'a ve yiyenim Müşfig MİKAYILOV'a sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca çeviride yardımcı olan değerli arkadaşım Vügar HÜSEYNLİ'ye, haritaların bilgisayar ortamında düzenlenmesinde yardımcı olan Ferit GÜRBÜZ'e, doktora öğrenim süresince daima desteklerini esirgemeyen değerli arkadaşlarım Ar.Gör. Ercan UYANIK'a, Ar.Gör. Güzin KANTÜRK'e (DEÜ), Zaur ve Rauf HACIYEV'lere, Elhan PİRİYEV'e, İbrahim BEYAZ'a, Cahangir OSMANOV'a, Hikmet MEMMEDOV'a, Kamran ESGEROV'a, Emil ZEYNALOV'a ve burada adını anamadığım emeği geçen herkese yürekten teşekkür ederim.

Son olarak çalışmamın hazırlanması esnasında beni her zaman destekleyen ve bana maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen anneme, babama, ablalarıma, eşim Dürdane hanıma ve oğlum Nihat'a sonsuz teşekkürlerimi bildiririm.

KONYA - 2004 **Rehman SEFEROV**

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET i
ABSTRACT iii
ÖNSÖZ v
İÇİNDEKİLER vii
TABLOLAR LİSTESİ xiv
GRAFİKLER LİSTESİ xvii
HARİTALAR LİSTESİ xviii
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ xx
KISALTMALAR LİSTESİ xxi

GİRİŞ 1
1. ARAŞTIRMA ALANININ COĞRAFİ KONUMU VE SINIRLARI 1
2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE ÖNEMİ 2
3. ARAŞTIRMANIN AMACI 3
4. MALZEME VE METOD 3
5. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR 4
6. AZERBAYCAN'IN KISA TARİHÇESİ 7

BÖLÜM: I. AZERBAYCAN'IN DOĞAL ORTAM KOŞULLARI 14
1. JEOLOJİK ÖZELLİKLER 14
1.1. Paleozoyik Öncesi ve Paleozoyik Araziler 14
1.2. Mesozoyik Formasyonları 15
1.3. Tersiyer Formasyonları 16
1.4. Kuvaterner Formasyonları 17
2. YÜZEY ŞEKİLLERİ 19
2.1. Dağlık Alanlar 19
2.2. Platolar 21
2.3. Ovalar 22
3. İKLİM ÖZELLİKLERİ 24
3.1. İklime Etki Eden Faktörler 24
3.1.1. Genel Sirkülasyon ve Hava Kütleleri 24
3.1.2. Coğrafi Etkenler 26
3.2. İklimin Temel Unsurları 28

3.2.1. Sıcaklık Koşulları 28
3.2.2. Yağış ve Nemlilik Durumu 32
3.2.3. Basınç ve Rüzgarlar 33
3.3. İklim Tipleri 33
4. HİDROGRAFİK ÖZELLİKLER 35
4.1. Akarsular 35
4.2. Mineralli Su Kaynakları 37
4.3. Göller 37
5. BİTKİ ÖRTÜSÜ 40
5.1. Çöl ve Yarıçöl Toplulukları 40
5.2. Orman Toplulukları 41
5.3. Çalı-Step ve Step-Orman Toplulukları 42
5.4. Subalpin ve Alpin Toplulukları 43
6. TOPRAK ÖZELLİKLERİ 44
BÖLÜM: II. AZERBAYCAN'IN EKONOMİK COĞRAFYA ÖZELLİKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ 48
1. TARIM VE HAYVANCILIK 48
1.1. Tarımsal Faaliyetler 48
1.2. Tarımsal Alanlar 48
1.3. Tarımsal Ürünler 49
1.3.1. Tahıl Tarımı 50
1.3.2. Sanayi Bitkileri 52
1.3.3. Yem Bitkileri 54
1.3.4. Sebzecilik-Bostancılık 54
1.3.5. Dikili Alanlar (Çok Yıllık Bitkiler) 55
1.4. Hayvancılık ve Hayvansal Ürünler 57
1.5. Su Ürünleri 59
2. YERALTI KAYNAKLARI 60
2.1. Yakıt Madenler 60
2.1.1. Petrol ve Doğal Gaz Üretim Bölgeleri 61
2.1.2. Petrol ve Doğal Gaz Üretim Miktarları 62
2.2. Metal Madenler 64
2.3. Metal Dışı Madenler 66

3. SANAYİ FAALİYETLERİ 68
3.1. Petrol ve Doğal Gaz Sanayi 69
3.2. Metal ve Makine Sanayi 69
3.3. Metalürji Sanayi 70
3.4. Kimya Sanayi 71
3.5. Tekstil ve Konfeksiyon Sanayi 72
3.6. Gıda ve İçki Sanayi 72
3.7. Orman Ürünleri (Kereste, Kağıt ve Mobilya) Sanayi 73
3.8. İnşaat Malzemeleri Sanayi 74
4. ULAŞIM SİSTEMLERİ 74
4.1. Demir Yolu Ulaşımı 74
4.2. Kara Yolu Ulaşımı 75
4.3. Deniz Yolu Ulaşımı 76
4.4. Hava Yolu Ulaşımı 77
4.5. Boru Hatları (Pipeline) Ulaşımı 77
5. TURİZM FAALİYETLERİ 80
5.1. Turizm Potansiyeli Yüksek Olan Bölgeler 81
5.2. Turistik Kamp ve Tesisler 82
5.3. Başlıca Turizm Etkinlikleri 84
5.4. Gelen Turistler ve Turizm Gelirlerindeki Gelişmeler 85
6. DIŞ TİCARET 87
6.1. İhracat ve İthalat Durumu 88
6.2. Dış Ticaretin Ülke Gruplarına Göre Dağılımı 90

BÖLÜM: III. AZERBAYCAN'IN NÜFUS YAPISINDAKİ DEĞİŞMELER .. 96
1. GENEL NÜFUS ÖZELLİKLERİ 96
1.1. Sayım Dönemleri İtibariyle Nüfus ve Nüfus Artış Oranı 97
1.1.1. Doğum ve Ölüm Oranları 102
1.1.1.1. Doğum Oranları 103
1.1.1.2. Ölüm Oranları 105
1.1.1.3. Bebek Ölüm Oranları 107
1.1.2. Ortalama Ömür 108
1.2. Nüfus Yoğunluğu ve Dağılışı 110
1.2.1. Aritmetik Nüfus Yoğunluğu ve Dağılışı 110

1.2.1.1. İktisadi Bölgelere Göre Nüfus Yoğunluğu 112
1.2.1.2. İdari Yerleşim Birimlerine Göre Nüfus Yoğunluğu 113
1.2.2. Fizyolojik Nüfus Yoğunluğu 115
1.2.3. Tarımsal Nüfus Yoğunluğu 116
1.3. Nüfus Hareketleri 118
1.3.1. İç Göçler 119
1.3.2. Dış Göçler 120
1.4. Nüfusun Yapısal Özellikleri 121
1.5. Kırsal ve Kentsel Nüfus 122
1.5.1. Kırsal Nüfus 122
1.5.2. Kentsel Nüfus 124
1.5.3. Kırsal ve Kentsel Nüfusun İdari Yerleşim Birimlerine Dağılımı 125
1.6. Nüfusun Sağlık Durumu 127
1.7. Nüfusun Medeni Durumu 129
1.7.1. Evli ve Bekarların Oranları 129
1.7.2. Boşanma Oranları 133
2. NÜFUSUN YERLEŞİM ÖZELLİKLERİ 135
2.1. Kırsal Yerleşmeler 135
2.1.1. Köylerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı 136
2.1.2. Köylerin İşlevsel Özelliklerine Göre Dağılımı 138
2.2. Kentsel Yerleşmeler 140
2.2.1. Kentlerin Sınıflandırılması 143
2.2.1.1. Nüfuslarına Göre Sınıflandırma 143
2.2.1.2. Fonksiyonlarına Göre Sınıflandırma 146
2.2.2. Coğrafi Bölgelere Göre Kentleşme Durumu 151
BÖLÜM: IV. AZERBAYCAN NÜFUSUNUN YAPISAL ANALİZİ 155
1. NÜFUSUN YAŞ YAPISI 155
1.1. Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı 156
1.1.1. Nüfusun Tüm Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 157
1.1.2. Nüfusun Ana Yaş Gruplarına Göre Dağılımı 158
1.2. Nüfus Piramidlerine Göre Yaş Yapısının Değerlendirilmesi 160
1.2.1. Genel Yaş Yapısının Nüfus Piramidleriyle Değerlendirilmesi 160
1.2.2. Başlıca İdari Merkezlerin Yaş Yapısının Nüfus Piramidleriyle Değerlendirilmesi 163

1.3. Yaş Bağımlılık Oranları 167
1.4. Aktif Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı 168
1.5. Hanehalkı Büyüklüğü 171
1.6. Ağırlıklı Ortalama Yaş ve Medyan Yaş 172
1.6.1. Ağırlıklı Ortalama Yaş 172
1.6.2. Medyan Yaş 173
2. NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI 174
2.1. Yaş Gruplarına Göre Özel Cinsiyet Oranları 177
2.1.1. Tüm Yaş Gruplarına Göre Özel Cinsiyet Oranları 177
2.1.2. Ana Yaş Gruplarına Göre Özel Cinsiyet Oranları 178
2.2. Bölge ve İdari Yerleşim Birimlerinde Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı 180
2.3. Kırsal ve Kentsel Yerleşmelerde Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı 183
2.3.1. Kırsal Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı 184
2.3.2. Kentsel Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı 184
2.4. Cinsiyet, Çocuk-Kadın ve Doğurganlık Oranları 185
2.4.1. Çocuk-Kadın Oranları 185
2.4.2. Doğurganlık Oranları 186
3. NÜFUSUN ETNİK YAPISI 190
3.1. Sovyetler Birliği Döneminde Nüfus Sayımları İtibariyle Etnik Yapıdaki Değişmeler 190
3.1.1. 1959 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Dağılım 191
3.1.2. 1970 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Dağılım 192
3.1.3. 1979 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Dağılım 193
3.1.4. 1989 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Dağılım 195
3.2. Bağımsızlık Sonrası 1999 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Yapıdaki Değişmeler ve Genel Özellikleri 196
3.2.1. Nüfusun Etnik Gruplara Göre Dağılımı 196
3.2.2. Etnik Grupların Coğrafi Dağılışı 198
3.2.3. Etnik Grupların Ana Dil Durumu 201
3.2.4. Etnik Grupların Serbest Konuştukları Diller İtibariyle Dağılımı 201

BÖLÜM:V AZERBAYCAN NÜFUSUNUN EĞİTİM AÇISINDAN ANALİZİ. 203

1. AZERBAYCAN NÜFUSUNUN EĞİTİM DURUMUNUN TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDEKİ DEĞİŞİMİ 203
1.1. Sovyetler Birliği Öncesi Nüfusun Eğitim Durumu 205
1.2. Sovyetler Birliği Döneminde Nüfusun Eğitim Durumu 206
1.3. Bağımsızlık Sonrasında Eğitim Sisteminde ve Nüfusun Eğitim Durumunda Değişmeler 208
2. ÖRGÜN EĞİTİM KURUMLARINDAKİ DEĞİŞMELER 213
2.1. Okul Öncesi Eğitim Sistemi ve Özellikleri 214
2.2. Genel Eğitim Sistemi ve Özellikleri 217
2.2.1. İlk ve Orta Öğretim Eğitimi 219
2.2.2. Lise Eğitimi 222
2.3. Meslek Yüksek Okulları Eğitim Sistemi ve Özellikleri 223
2.3.1. Devlet Meslek Yüksek Okulları 223
2.3.2. Özel Meslek Yüksek Okulları 224
2.4. Yükseköğretim Eğitim Sistemi ve Özellikleri 224
2.4.1. Üniversite Eğitimi 226
2.4.2. Özel Üniversiteler 228
2.5. Yükseköğretim Sonrası Akademik Eğitim Sistemi ve Özellikleri 229
3. NÜFUSUN OKURYAZARLIK DURUMU 232
3.1. Okuma - Yazma Bilmeyen Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 234
3.1.1. Okuma - Yazma Bilmeyen Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 234
3.1.2. Okuma - Yazma Bilmeyen Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 235
3.2. Okuma - Yazma Bilen Nüfusun, Bitirilen Son Öğrenim Kurumuna Göre Değişimi 238
3.2.1.Bir Öğrenim Kurumu Mezunu Olmayan Okuma-Yazma Bilen Nüfus. 240
3.2.1.1. Okuma - Yazma Bilen Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 240
3.2.1.2. Okuma - Yazma Bilen Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 241
3.2.2. İlkokul Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 244
3.2.2.1. İlkokul Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 244
3.2.2.2. İlkokul Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 245

3.2.3. Ortaokul Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 248
3.2.3.1. Ortaokul Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 248
3.2.3.2. Ortaokul Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 249
3.2.4. Lise Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 252
3.2.4.1. Lise Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 252
3.2.4.2. Lise Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 253
3.2.5. Yüksekokul Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 256
3.2.5.1. Yüksekokul Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 256
3.2.5.2. Yüksekokul Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 257
3.2.6. Üniversite Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 260
3.2.6.1. Üniversite Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 261
3.2.6.2. Üniversite Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı 261
3.3. Eğitimli Nüfus ve Eğitim Gören Nüfusun Dağılımı 265
3.3.1. Eğitimli Nüfusun Dağılımı (15 yaş üstü) 265
3.3.2. Eğitim Kurumları ve Öğrenim Gören Nüfusun Dağılımı 268

SONUÇ VE ÖNERİLER 271
KAYNAKÇA 284
FOTOĞRAFLAR 296
EKLER 303

Tablolar Listesi **Sayfa No**

Tablo 1.1: Azerbaycan'daki başlıca istasyonların ortalama sıcaklık değerleri 29
Tablo 1.2: Azerbaycan'daki başlıca istasyonların ortalama yağış miktarları 32
Tablo 1.3: Azerbaycan'daki başlıca akarsular ve özellikleri 36
Tablo 1.4: Azerbaycan'daki belli başlı göller ve özellikleri 38
Tablo 1.5: Azerbaycan topraklarının iklim bölgelerine göre dağılımı 44
Tablo 2.1: Toprakların kullanım şekline göre dağılımı (1994) 49
Tablo 2.2: Azerbaycan'da ekili alanların ürün gruplarına dağılımı 49
Tablo 2.3: Azerbaycan'da sebze-bostan üretimi 55
Tablo 2.4: Azerbaycan'da dikili alanların dağılımı (1995) 56
Tablo 2.5: Azerbaycan'da besi hayvanlarının sayısı 59
Tablo 2.6: Azerbaycan'da petrol ve doğal gaz üretim miktarları 63
Tablo 2.7: Azerbaycan'da temel sanayi ürünleri üretimi 71
Tablo 2.8: Ulaşım sistemlerinde taşınan yük miktarları ve oranları 76
Tablo 2.9: Azerbaycan'daki turist kampları ve yatak sayıları 83
Tablo 2.10: Azerbaycan'daki dinlenme tesis türleri ve kapasiteleri 83
Tablo 2.11: Azerbaycan turizmindeki gelişmeler 86
Tablo 2.12: Azerbaycan'a gelen turist sayısı (1996-1999) 86
Tablo 2.13: 1992-2003 yılları arasında Azerbaycan'ın dış ticareti 87
Tablo 2.14: Azerbaycan'ın en fazla ihraç ve ithal ettiği ürünler (2001) 89
Tablo 2.15: Azerbaycan'ın dış ticaretinde belli başlı ülkeler ve payı (2001) 90
Tablo 2.16: Azerbaycan'ın BDT ülkeleri ile dış ticareti 91
Tablo 2.17: Azerbaycan'ın AB ülkeleri ile dış ticareti 93
Tablo 3.1: 1926-2004 yılları arasında Azerbaycan'da nüfusun değişimi 98
Tablo 3.2: Azerbaycan'da doğum, ölüm ve doğal nüfus artış oranları 103
Tablo 3.3: Azerbaycan'da ortalama insan ömrü 109
Tablo 3.4: Azerbaycan nüfusunun yükselti basamaklarına dağılımı 111
Tablo 3.5: Azerbaycan'da nüfus yoğunluğunun iktisadi bölgelere göre dağılımı 112
Tablo 3.6: Azerbaycan'ın idari yerleşim merkezlerinde barındırılan, Ermenistan ve Karabağ Bölgesi ile çevresinden olan göçlerin dağılımı 120
Tablo 3.7: 1985-2000 yılları arasında Azerbaycan'a gelen göçler 121
Tablo 3.8: Azerbaycan'ın toplam, kent ve kır nüfusu ve oranları 122
Tablo 3.9: Azerbaycan'da sağlık ile ilgili seçilmiş göstergeler 128

Tablo 3.10: Azerbaycan'da ortalama evlenme yaşı 131
Tablo 3.11: Azerbaycan'da nikah ve boşanma göstergeleri 132
Tablo 3.12: Azerbaycan'da köylerin nüfus büyüklüklerine göre dağılımı ve kırsal nüfus içindeki payları 137
Tablo 3.13: Azerbaycan'da kentsel nüfus ve yerleşme sayılarının değişimi 143
Tablo 3.14: Azerbaycan'da nüfus büyüklüklerine göre kentlerin sınıflandırılması 144
Tablo 3.15: Azerbaycan'da kentsel yerleşmelerin nüfus büyüklüklerine göre dağılımı 144
Tablo 3.16: Azerbaycan'da nüfusu 50.000'den fazla olan kentler (2003) 145
Tablo 3.17: Azerbaycan'ın iktisadi bölgelerinde idari yerleşim birimlerinin toplam, kır-kent nüfusu ve oranları ile nüfus yoğunluğunun dağılımı 152
Tablo 4.1: Azerbaycan nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı (bin kişi) 158
Tablo 4.2: Azerbaycan nüfusunun ana yaş gruplarına göre oransal dağılımı 159
Tablo 4.3: Azerbaycan'da bağımlı ve aktif nüfus ile yaş bağımlılık oranları 168
Tablo 4.4: Azerbaycan'da aktif nüfusun ekonomik faaliyet kollarına dağılımı 170
Tablo 4.5: Azerbaycan'ın toplam, erkek ve kadın nüfusları açısından durumu 175
Tablo 4.6: Azerbaycan'da yaş gruplarına göre 1000 erkeğe düşen kadın sayısı 178
Tablo 4.7: Azerbaycan'da ana yaş gruplarına göre 100 erkeğe düşen kadın sayısı 179
Tablo 4.8: Ana yaş gruplarına göre cinsiyet oranları (%) 179
Tablo 4.9: Azerbaycan'ın iktisadi bölgelerindeki idari yerleşim birimlerinin toplam, erkek ve kadın nüfusları açısından durumu 181
Tablo 4.10: Azerbaycan'ın kır yerleşmelerinde toplam, erkek-kadın nüfusu ve oranları 184
Tablo 4.11: Azerbaycan'ın kent yerleşmelerinde toplam, erkek-kadın nüfusu ve oranları 185
Tablo 4.12: Azerbaycan'da cinsiyet ve çocuk-kadın oranları 186
Tablo 4.13: Azerbaycan'da toplam doğurganlık ve bebek ölüm oranları 187
Tablo 4.14: Azerbaycan'da 1959 ve 1970 nüfus sayımına göre etnik dağılım 192
Tablo 4.15: Azerbaycan'da 1979 ve 1989 nüfus sayımına göre etnik dağılım 194
Tablo 4.16: Azerbaycan'da 1999 nüfus sayımına göre etnik dağılım 198
Tablo 4.17: Azerbaycan'da 1999 nüfus sayımına göre etnik grupların serbest konuştukları diller itibariyle dağılımı 202

Tablo 5.1: Nüfus sayımlarına göre 9-49 yaş arası nüfusun okuma-yazma oranı 204
Tablo 5.2: Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da okul ve öğrenci sayıları 207
Tablo 5.3: Azerbaycan'ın toplam, kent ve kır anaokulları açısından durumu 215
Tablo 5.4: Azerbaycan'da anaokulların çocuk sayıları ve oranları açısından dağılımı 216
Tablo 5.5: Azerbaycan'da genel eğitim kurumlarının dağılımı 218
Tablo 5.6: Azerbaycan'da genel eğitim kurumlarında öğretmen sayıları ve öğrenim durumuna göre dağılımı 219
Tablo 5.7: Azerbaycan'da ortaöğretim okullarında öğrenim gören öğrenci sayıları 220
Tablo 5.8: İlkokullarda sınıflara göre haftalık ders saatleri (2003-2004) 221
Tablo 5.9: Ortaokul ve liselerde sınıflara göre haftalık ders saatleri (2003-2004) 221
Tablo 5.10: Azerbaycan'da lisede öğrenim gören öğrenci sayıları 222
Tablo 5.11: Azerbaycan'da yüksekokul ve öğrenci sayılarının dağılımı 223
Tablo 5.12: Azerbaycan'da özel yüksek okullar ve öğrenci sayılarının dağılımı 224
Tablo 5.13: Azerbaycan'da üniversite ve öğrenci sayılarının dağılımı 228
Tablo 5.14: Azerbaycan'da özel üniversiteler ve öğrenci sayılarının dağılımı 229
Tablo 5.15: Azerbaycan'da aspirantura ve öğrenci sayılarının dağılımı 230
Tablo 5.16: Azerbaycan'da doktora ve öğrenci sayılarının dağılımı 231
Tablo 5.17: Azerbaycan'da 6 yaş üstü nüfusun öğrenim durumu ve cinsiyete göre oranları (%) 237
Tablo 5.18: Azerbaycan'da 15 yaş üstü nüfusun bitirilen son öğrenim kurumuna göre dağılımı (bin kişi) 266
Tablo 5.19: Azerbaycan'da öğrenim görmüş 15 yaş üstü nüfusun oransal dağılımı 267
Tablo 5.20: Azerbaycan'daki eğitim kurumlarının toplam sayıları 268
Tablo 5.21: Azerbaycan'da öğrenim gurupları üzere öğrencilerin dağılımı 269

Grafikler Listesi **Sayfa No**

Grafik 2.1: Azerbaycan'da ekili alanların ürün gruplarına göre oransal dağılımı 50
Grafik 2.2: Azerbaycan'da tahıl tarımı ekim alanı ve üretimi 51
Grafik 2.3: Azerbaycan'da pamuk tarımı ekim alanı ve üretimi 52
Grafik 2.4: Azerbaycan'da petrol üretiminin yıllara göre değişimi 64
Grafik 2.5: 1992-2003 yılları arasında Azerbaycan'ın dış ticareti (1000 $) 88
Grafik 3.1: 1926-2004 yılları arasında Azerbaycan'da nüfus ve nüfus artış oranı 99
Grafik 3.2: Azerbaycan'da doğum, ölüm ve doğal nüfus artış oranları 104
Grafik 3.3: Azerbaycan'da kent ve kır nüfusunun yıllara göre değişimi 123
Grafik 3.4: Azerbaycan'da nüfus sayımları arasında kent ve kır nüfus artış oranları 124
Grafik 4.1: Azerbaycan nüfusunun 1989 yılına ait yaş piramidi 162
Grafik 4.2: Azerbaycan nüfusunun 2001 yılına ait yaş piramidi 162
Grafik 4.3: Bakü nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi 164
Grafik 4.4: Nahçıvan nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi 164
Grafik 4.5: Gence nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi 165
Grafik 4.6: Sumgayıt nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi 165
Grafik 4.7: Mingeçevir nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi 166
Grafik 4.8: Eli-Bayramlı nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi 166
Grafik 4.9: Azerbaycan'da aktif nüfusun sektörlere göre dağılımı (1999) 171
Grafik 4.10: Azerbaycan'da erkek ve kadın nüfusunun yıllara göre değişimi 176
Grafik 4.11: Kırsal yerleşmelerde erkek ve kadın nüfusunun değişimi 183
Grafik 4.12: Kentsel yerleşmelerde erkek ve kadın nüfusunun değişimi 183
Grafik 4.13: Azerbaycan'da nüfus sayımlarına göre etnik grupların oransal dağılımı 190
Grafik 4.14: Azerbaycan'da 1989-1999 yılları arasında etnik grupların oransal değişimi 197
Grafik 5.1: Azerbaycan nüfusunun okuryazarlık durumuna göre dağılımı (%) 233

Haritalar Listesi **Sayfa No**

Harita 1: Çalışma alanının (Azerbaycan'ın) lokasyon haritası 1

Harita 1.1: Azerbaycan'ın ana jeolojik birimleri 18
Harita 1.2: Azerbaycan'ın ana jeomorfolojik birimleri 18
Harita 1.3: Azerbaycan'da yıllık ortalama sıcaklık dağılışı 31
Harita 1.4: Azerbaycan'da yıllık ortalama yağış dağılışı 31
Harita 1.5: Azerbaycan'ın hidrografik özellikleri 39
Harita 1.6: Azerbaycan'ın vejetasyon formasyonlarının dağılışı 39

Harita 2.1: Azerbaycan'da başlıca yeraltı kaynaklarının dağılışı 67
Harita 2.2: Azerbaycan'ın ana ulaşım sistemleri 79
Harita 2.3: Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol ana ihraç boru hattı ulaşımı 79

Harita 3.1: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde yıllık nüfus artış oranı 101
Harita 3.2: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde doğum oranları (2002) 106
Harita 3.3: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde ölüm oranları (2002) 106
Harita 3.4: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde nüfus yoğunluğu (2003) 114
Harita 3.5: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde kentsel nüfus oranı(1999) 126
Harita 3.6: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde kırsal nüfus oranı (1999) 126

Harita 4.1: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde erkek nüfus oranı (1999) 189
Harita 4.2: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde kadın nüfus oranı (1999) 189
Harita 4.3: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde Azeri nüfus oranı (1999) 200

Harita 5.1: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre okuma-yazma bilmeyen nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999) 236
Harita 5.2: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre okuma-yazma bilmeyen kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı 237
Harita 5.3: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre okuma-yazma bilmeyen erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı 237
Harita 5.4: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre mezuniyeti olmayan (okuma-yazma bilen) nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999) 242
Harita 5.5: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre mezuniyeti olmayan kadın nüfusun 6 yaş üstü toplam kadın nüfusa oranı 243
Harita 5.6: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre mezuniyeti olmayan erkek nüfusun 6 yaş üstü toplam erkek nüfusa oranı 243

Harita 5.7: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ilkokul mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999) 246
Harita 5.8: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ilkokul mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı 247
Harita 5.9: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ilkokul mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı 247
Harita 5.10: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ortaokul mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999) 250
Harita 5.11: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ortaokul mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı 251
Harita 5.12: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ortaokul mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı 251
Harita 5.13: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre lise mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999) 254
Harita 5.14: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre lise mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı 255
Harita 5.15: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre lise mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı 255
Harita 5.16: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre yüksekokul mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999) 258
Harita 5.17: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre yüksekokul mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı 259
Harita 5.18: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre yüksekokul mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı 259
Harita 5.19: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre üniversite mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999) 262
Harita 5.20: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre üniversite mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı 263
Harita 5.21: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre üniversite mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı 263

Fotoğraflar Listesi **Sayfa No**

Foto 1: Azerbaycan Haritasında Doğal Görünüm 296
Foto 2: Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlıklar Binası 296
Foto 3: Bakü Uluslararası Hava Alanı 296
Foto 4: Başkent Bakü'nün Hazar Denizi Sahilinden Bir Görünüm 297
Foto 5: Bakü'nün Tarihi Merkezi - İçeri Şeher 297
Foto 6: Bakü'nün Tarihi Kız Kalesinden Bir Görünüm 297
Foto 7: Bakü'deki İzmir Parkından Bir Görünüm 298
Foto 8: Bakü'de Şehiriçi Metro Ulaşım Güzergahları 298
Foto 9: Bakü'de Şehiriçi Yol Ulaşımı 298
Foto 10: Nahçıvan'da Bulunan Yılan Dağı 299
Foto 11: Gence Kenti Yakınlarındaki Kepez Dağı 299
Foto 12: Kepez Dağı Eteğindeki Göygöl'den Bir Görünüm 299
Foto 13: Zagatala-Büyük Kafkaslar'ın Güney Yamacı 300
Foto 14: Guba-Büyük Kafkaslar'ın Kuzey Yamacı 300
Foto 15: Elleroyuğu Dağındaki Endemik Çam (Eldar Çamı) Ormanları 300
Foto 16: Bakü'de II. Dünya Savaşı Şehitlerin Anısına Düzenlenen Anıt 301
Foto 17: Gence'de 48.300 Camdan Yapılmış Tarihi Bir Ev 301
Foto 18: Bakü'de Ahundov Adına Merkez Kütüphanesi 301
Foto 19: Bakü-Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi 302
Foto 20: Bakü-Azerbaycan Devlet Neft Akademiyası 302
Foto 21: Gence Kent Teserrüfatı (Tarım) Akademiyası 302

KISALTMALAR LİSTESİ

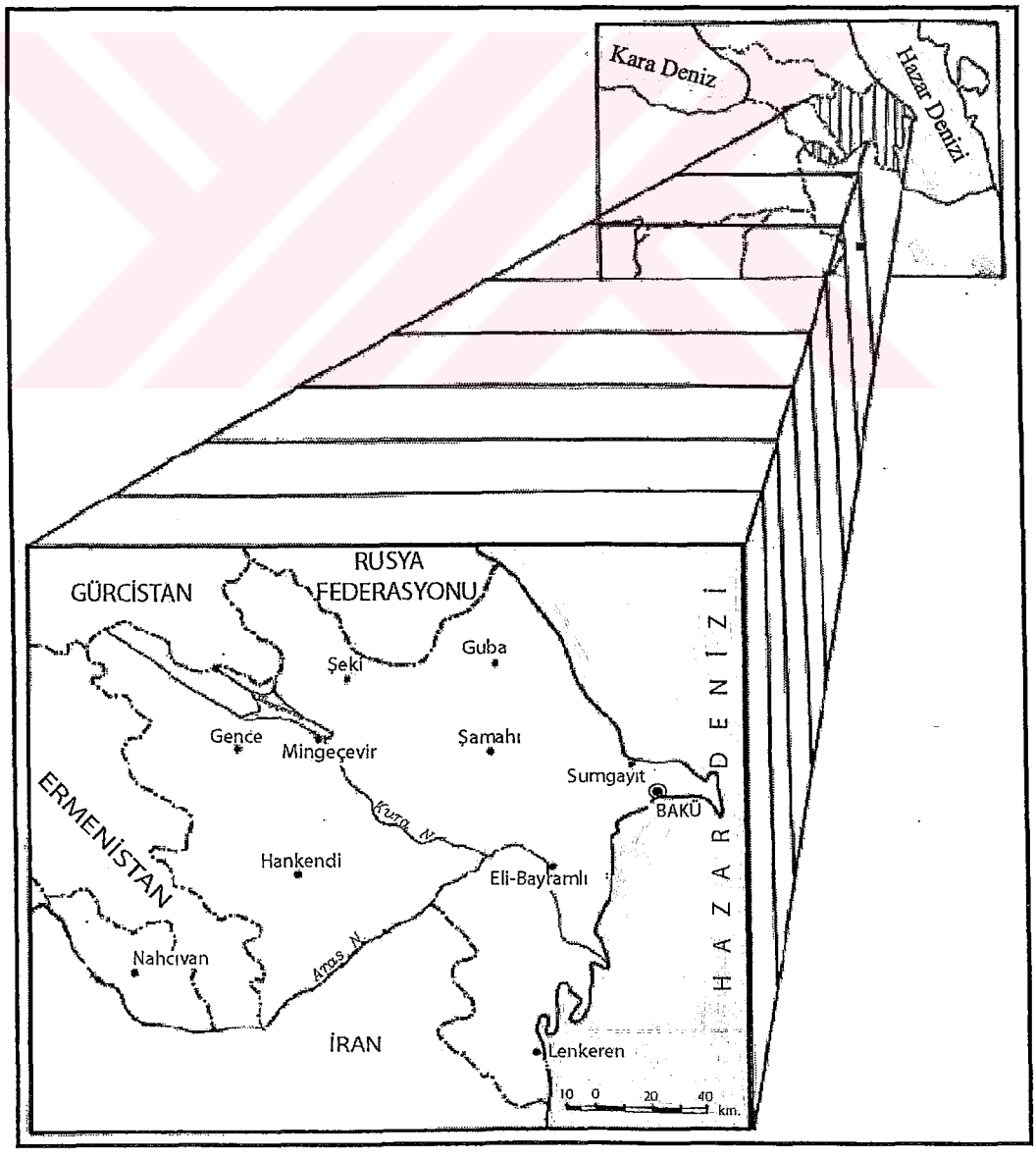
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AD	: Avrasya Dosyası
ADİK	: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi
AEA	: Azerbaycan Elmler Akademiyası
AKDD	: Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği
AIOC	: Azerbaycan Uluslararası İşletim Şirketi
A.M.	: Azerbaycan Mektebi
ASE	: Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası
ATN	: Azerbaycan Tehsil Nazirliyi
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
Br. Kr.	: Birleşik Krallık
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
GKGM	: Geodezya ve Kartoğrafya Genel Müdürlüğü (Sovyet Dönemi)
ADGHK	: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
İGAME	: İktisadi Geliştirme Merkezi
İTO	: İstanbul Ticaret Odası
Ö.Z.	: Özerk Cumhuriyet
SOCAR	: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi
TCBB	: Türkiye Cumhuriyeti Bakü Büyükelçiliği
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMA ALANININ COĞRAFİ KONUMU VE SINIRLARI

Azerbaycan, Kuzey Yarım Küre'de Kafkasya Bölgesinin güneydoğusunda, 38°24'-41°54' N enlemleri ile 44°46'-50°50' E boylamları arasında yer almaktadır. 86.600 km^2 yüzölçüme sahip olan Azerbaycan, Kafkasya'daki Gürcistan, Ermenistan ile Rusya Federasyonu içindeki Özerk Cumhuriyetlerden (Dağıstan, Çeçenistan, İnguş, Kabartay-Balkar, Karaçay-Çerkez, Abazya, Kuzey Osetya, Adıgey) daha geniş alan kaplamaktadır. Öyle ki, bu ülkenin toprakları, Büyük Kafkasların güneydoğusu ve Küçük Kafkasların bir kısmı ile bunların arasında kalan Kura-Aras ovaları ve Hazar Denizi kıyısındaki Lenkeran yöresini kapsamaktadır.

Harita 1: Çalışma alanının (Azerbaycan'ın) lokasyon haritası

Doğusunda Hazar Denizinin yer aldığı Azerbaycan'ın, kuzeyinde Rusya Federasyonu (Dağıstan Özerk Cumhuriyeti), kuzeybatısında Gürcistan, batısında Ermenistan, güneyinde İran ile güneybatısında Türkiye yer almaktadır (Harita 1).

Azerbaycan'ın toplam kara sınırı uzunluğu 2024 km (Ermenistan sınırı 766, İran sınırı 618, Gürcistan sınırı 340, Rusya sınırı 289 ve Türkiye sınırı 11 km), kıyı uzunluğu ise 825 km (Hazar Denizi kıyısı)'dir. Azerbaycan, doğu-batı yönünde 500 km uzunlukta, kuzey-güney yönünde 400 km genişliktedir. Ülkenin doğusu ile batısı arasında 6 meridyen, yani 24 dakikalık zaman farkı bulunmaktadır.

Azerbaycan'ın coğrafi konumu stratejik açıdan oldukça önemlidir. Şöyle ki; Azerbaycan, Hazar Denizi'ne uzun bir kıyı ile açılır (Harita 1). Bununla birlikte, Hazar-Volga-Baltık su sistemleri aracılığı ile dünya okyanuslarına, Hazar Denizi aracılığı ile İran ve Orta Asya ülkelerine, Türkiye üzerinden Karadeniz yolu ile Güney Avrupa ve Kafkas Ülkeleri'ne su ulaşımı yapabilecek bir konuma sahiptir.

Azerbaycan, Kafkas Bölgesinin ulaşım yönünden çok elverişli olan doğu kısmı üzerinde bulunmaktadır. Ülkenin önemli ulaşım yolları üzerinde bulunması, onu tarih boyunca transit ulaşım güzergahı durumuna getirmiştir. Örneğin, Bakü-Rostov ve Bakü-Suhumi-Soçi demiryolu ile Avrupa bağlantısı vardır. Azerbaycan, sahip olduğu bu merkezi konumu sayesinde Asya'nın gelişmekte olan, Avrupa'nın da gelişmiş ülkeleri ve Rusya ile çok yönlü ekonomik ilişkiler sürdürebilmektedir. Ayrıca, ekonomik ilişkilerin yakın gelecekte daha da artması ve güçlenmesi beklenmektedir.

Azerbaycan'ın bu transit konumu, özellikle yeni şekillenen Türk ülkeleri ile olan işbirliğinde önemli bir rol oynayacaktır. Şöyle ki; Bakü-Krasnovodsk arasında işleyen feribot hattı sayesinde Orta Asya Cumhuriyetleri ve Rusya'nın Sibirya Bölgesinden, Gürcistan, Türkiye, Ukrayna, Akdeniz ülkeleri ve Tuna boyu ülkelerine çeşitli sanayi ve tarım ürünleri Azerbaycan üzerinden taşınabilecektir.

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE ÖNEMİ

Araştırma, 86.600 km^2 yüzölçüme sahip olan Azerbaycan'ın tamamını kapsamaktadır. Çalışmada ülkenin genel fiziki ve ekonomik coğrafya özellikleri ana hatlarıyla ele alınmıştır. Ayrıca, ayrıntılı ve planlı olarak genel demografik yapı, nüfusun yapısal özellikleri ve eğitim durumu incelenerek meydana gelen değişimlerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Şöyle ki, bu çalışmada Azerbaycan'ın;

a) Doğal ortam koşulları ve ekonomik coğrafya özelliklerine genel bir bakış,

b) Demografik yapısındaki değişmeler (nüfus miktarları ve artış oranları, nüfus yoğunluğu ve dağılışı, nüfus hareketleri, kır ve kent nüfusunun dağılımı, nüfusun sağlık ve medeni durumu vb.) ve nüfusun yerleşim (kırsal ve kentsel yerleşmeler) özellikleri,

c) Nüfusun yapısal özelliklerinin, yani yaş yapısının (yaş gruplarına dağılımı, nüfus piramitlerine göre değerlendirilmesi, bağımlılık oranları, aktif nüfusun ekonomik faaliyetlere göre dağılımı, hanehalkı büyüklüğü, ağırlıklı ortalama yaş ve medyan yaş), cinsiyet yapısının (yaş gruplarına göre özel cinsiyet oranları, kırsal ve kentsel yerleşmelerde nüfusun cinsiyete göre dağılımı vb.) ve etnik yapısının (nüfus sayımları itibariyle etnik yapıdaki değişmeler, etnik grupların coğrafi dağılışı, ana dil durumu ve serbest konuştukları diller itibariyle dağılımı) analizi,

d) Tarihsel süreç içerisinde nüfusun eğitim durumu ve görülen büyük çaplı değişimlerinin değerlendirilmesi,

e) Nüfusun eğitim durumunun Sovyetler Birliği Dönemi ve sonrasında uğradığı değişim ve gelişim sürecinden kaynaklanan sorunlarının tespiti ve çözüm önerilerinin oluşturulmaya çalışılması nedeniyle, bu çalışma Azerbaycan'ın nüfus yapısının analizi ve eğitim durumu sonuçlarının ortaya konması bakımından son derece yararlı olacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI

Azerbaycan'la ilgili olarak yapılan bu çalışmada, doğal ortam koşulları ve ekonomik faaliyetlerle, nüfus ve eğitim özelliklerinin mevcut durumunun saptanması amaçlanmıştır. Ayrıca 1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonucu bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'da, Eski Sovyetler Birliği Döneminin yanısıra, geçiş, gelişim ve değişim süreci esnasında ortaya çıkan nüfus ve eğitim alanındaki değişimlerin beraberinde getirdiği sorunlar tespit edilerek çözüm önerileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın yerel yönetimler başta olmak üzere ilgili kamu kuruluşlarına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

4. MALZEME VE METOD

Konu hakkında öncelikle yazılı eserler temin edilmiştir. Ayrıca arazi gözlemleri ve değişik istatistiksel yöntemlerle nüfus ve eğitim özelliklerinde görülen değişim ve gelişim tespit edilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan, Azerbaycan'daki devlet üniversiteleri ve kütüphanelerinden, Azerbaycan Tehsil Nazirliği (ATN) ve Azerbaycan

Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) yayınlarından, çeşitli Bölge ve İl teşkilatlarından elde edilen ve konuya uygunluk sağlayan veriler, organizeli bir şekilde değerlendirilerek, çalışma içerisinde gerekli yerlere aktarılmıştır.

Harita, Tablo ve Grafikler: Tezde kullanılan haritalar, Eski Sovyetler Birliği Bakanlar Kuruluna Bağlı Geodezya ve Kartoğrafya Genel Müdürlüğü atlasları ile Azerbaycan'daki Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesinin atlas ve haritalarından; tablo ve grafikler ise, devlet üniversiteleri ve enstitüleri ile ADİK verilerinden, Azerbaycan'a ilişkin Türkiye'de yayınlanan eserlerden, TİKA ve benzeri diğer süreli yayınlardan elde edilerek oluşturulmuştur.

Metod: Araştırmanın içeriğini oluşturan konular coğrafi metoda göre değerlendirilmiştir. Yani, doğal koşullar ile insan arasındaki ilişkiler ele alınmış ve bu ilişkilerin alansal özelliklere göre dağılışı yapılmıştır. Tüm veriler, komşu ülkelere ve uluslararası standartlara göre değerlendirilmiştir. Böylece, Azerbaycan'ın hem komşu ülkeler arasındaki, hem de dünya genelindeki durumu belirlenmeye çalışılmıştır.

5. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Azerbaycan'ın nüfus yapısı ve eğitim özellikleri ile ilgili detay mahiyette yapılmış çalışmalar son derece sınırlıdır. Yapılan çalışmaların da büyük bir bölümü sosyo-ekonomik coğrafi özellikler ve bir kısmı da nüfusun genel özellikleri ile ilgili çalışmalardır. Bu kapsamda yapılan başlıca çalışmalar aşağıda belirtilmiştir.

RÜSTEMOV, E. (1987): "Azerbaycan'ın Fiziki Coğrafyası" adlı çalışma Azerbaycan'ın doğal ortam koşullarını incelemesi açısından önemlidir.

BUDAGOV, Budag (1990): "Azerbaycan Respublikası'nın Tabiatı" adlı çalışma Azerbaycan'ın doğal ortam koşullarını ortaya koymak açısından önemli bir araştırmadır.

ALLAHVERDİYEV, Nizameddin (1991): "Azerbaycan Respublikası'nın İktisadi ve Sosyal Coğrafyası" adlı çalışmada Azerbaycan'ın nüfus özellikleri, Sovyet Dönemi içerisinde gösterdiği değişimler çerçevesinde incelenmiş olup nüfus dağılımına örnek teşkil etmesi açısından önemlidir.

BUDAGOV, Budag - APOYEV, E. (1991): "Azerbaycan Respublikası'nın Coğrafyası" adlı çalışmada Azerbaycan'ın doğal ortam özellikleri, nüfus ve ekonomik coğrafya özellikleri ilişkilendirilerek ele alınmıştır.

KOÇMAN, Asaf - İBRAHİMOV, Aydın ve Diğerleri (1994): "Azerbaycan Coğrafyası" adlı çalışma, Azerbaycan ile ilgili olarak doğal ortam unsurlarına bağlı mekansal organizasyon ile yeraltı ve yerüstü kaynaklarından yararlanma şekli, doğal ve sosyal etkenlerden kaynaklanan imkanları ve sorunları ele alması bakımından oldukça önemlidir.

MEHRELİYEV, Ehliman (1994): "Azerbaycan Ehalisinin Formalaşması ve Yerleştirilmesinin Coğrafi Problemleri" adlı çalışmada, Azerbaycan'da nüfus yapısının değişim ve gelişiminin yanı sıra yerleşim durumunun coğrafi sorunlarını inceleme açısından oldukça kapsamlı bir araştırma olup, nüfus yapısına örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

TİKA (1995, 1996 ve 1999): "Azerbaycan Ülke Raporu" adlı çalışmalarda Azerbaycan'ın demografik yapısını, ekonomik coğrafya özelliklerini ve nüfusun eğitim durumunu ilişkilendirerek ele alması açısından önemli bir çalışma olup, nüfus yapısının dağılımını ve eğitim durumunun tarihsel süreç içerisindeki değişimini ortaya koymak açısından yararlı bir araştırmadır.

ALLAHVERDİYEV, Nizameddin ve Diğerleri (1996): "Azerbaycan Respublikası'nın İktisadi ve Sosyal Coğrafyası" adlı çalışmada, Azerbaycan'ın nüfus ve yerleşim özellikleri ile ekonomik coğrafya özellikleri Sovyet Dönemi ve bağımsızlık süreci ve sonrası çerçevesinde ele alınmıştır.

ABBASOV, Cümşüd (1998): "Azerbaycan Respublikası'nın İktisadi ve Sosyal Coğrafyası" adlı çalışmada, Azerbaycan'ın nüfus ve ekonomik coğrafya özellikleri bağımsızlık öncesi ve sonrası yaşanan değişimler çerçevesinde incelenmiş olup, Azerbaycan'ın nüfus değişimini ve gelişimini de anlatmaktadır.

ELİYEV, Memmed (1998): "Azerbaycan İktisadiyatı" adlı çalışmada Azerbaycan'ın nüfus ve yerleşim özellikleri ile ekonomik coğrafya özellikleri Sovyet Dönemi ve sonrası yaşanan değişimler kapsamında incelenmiş olup, Azerbaycan'da nüfus yapısının değişimini ve ekonomik gelişimini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

MÜSEYİBOV, Müseyib (1998): "Azerbaycan'ın Fiziki Coğrafyası" adlı çalışma, Azerbaycan'ın doğal ortam koşullarını (genel jeolojik yapısı, jeomorfolojik özellikleri, iklim, hidrografya, toprak ve bitki örtüsü) inceleme açısından oldukça kapsamlı bir araştırmadır.

ŞENEL, İbrahim (1998): "Azerbaycan Ülke Raporu" adlı çalışmada, Azerbaycan'ın nüfus özellikleri ve ekonomik yapısı incelenmiş olup, Sovyet Dönemi sonrası değişim ve gelişim süreci de ele alınmıştır.

ALIYEV, İ. - İBADOV, S. (1999): "Azerbaycan İktisadiyatı" adlı çalışma Azerbaycan'ın ekonomik coğrafya özellikleri ile nüfus ve yerleşim özellikleri Sovyetler Birliği Dönemi ve sonrasında yaşanan değişimler çerçevesinde incelenmiş olup, Azerbaycan'da nüfus yapısını ortaya koymak açısından önemli bir araştırmadır.

EHMEDOV, E. - HACIYEV, M. (2000): "Azerbaycan İktisadiyatı" adlı çalışma, Azerbaycan'da nüfus yapısının ekonomik coğrafya özellikleri ile ilişkilendirilerek ele alması açısından kapsamlı bir çalışma olup, nüfus özelliklerini ortaya koymak açısından önemlidir.

GULİYEV, T. (2000): "Azerbaycan Respublikası'nın İktisadi ve Sosyal Coğrafyası" adlı çalışmada, Azerbaycan'ın ekonomik coğrafya ve nüfusun yapısal özellikleri bağımsızlık sonrasında yaşanan değişim ve gelişim kapsamında incelenmiş olup, Azerbaycan'ın nüfus yapısını ortaya koymak açısından önemli bir araştırmadır

EMİNOV, Zakir (2002): "Azerbaycan'ın Fiziki ve İktisadi Coğrafyası" adlı çalışma, Azerbaycan'ın doğal ortam koşulları ile ekonomik gelişimini ve nüfus yapısındaki değişmeleri incelemesi açısından kapsamlı bir çalışmadır.

BUDAGOV, Budag -GERİBLİ, Yagub (2002): "Azerbaycan Respublikası'nın Fiziki Coğrafyası" adlı çalışmada Azerbaycan'ın doğal ortam özellikleri ana hatlarıyla ele alınmıştır.

DURAN, Meltem (2002): "Azerbaycan Ülke Etüdü" adlı çalışmada Azerbaycan'ın demografik ve ekonomik yapısı Sovyet Dönemi ve sonrası yaşanan değişimler çerçevesinde incelenmiş olup, Azerbaycan'da nüfus ve ekonomik yapı değişim ve gelişimini incelemesi açısından önemli bir çalışmadır.

EFENDİYEV, Vüset (2002): "Urbanizasiya ve Azerbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri" adlı çalışma, Azerbaycan'da nüfus yapısı ve şehirleşme özelliklerini ilişkilendirilerek ele alan oldukça kapsamlı bir çalışma olup, nüfus özelliklerini ortaya koymak açısından önemli bir araştırmadır.

ESGEROV, Şahlar (2003): "Tahsilimiz Dünen Bugün ve Sabah" adlı çalışma, Azerbaycan'da nüfusun eğitim özelliklerini Sovyet Dönemi ve sonrasında meydana

gelen değişim ve gelişimi ilişkilendirilerek ele alan oldukça kapsamlı bir çalışma olup, nüfusun eğitim özelliklerini ortaya koymak açısından önemli bir araştırmadır.

ALLAHVERDİYEV, Nizameddin ve Diğerleri (2003): "Azerbaycan Respublikası'nın İktisadi ve Sosyal Coğrafyası" adlı çalışmada Azerbaycan'ın nüfus yapısında ve ekonomik coğrafya özelliklerinde Sovyet Dönemi sonrasındaki dönemde meydana gelen değişim ve gelişim ele alınmaktadır.

6. AZERBAYCAN'IN KISA TARİHÇESİ

Azerbaycan Adının Kökeni: Azerbaycan adı konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Büyük İskender'in ölümünden sonra (M.Ö.323), burayı yöneten komutanlarından Atropates'in adından kaynaklandığı söylenir. Diğer taraftan, Mecusi diniyle ilgili olarak "Od" anlamındaki Azer ve "Muhafız" anlamındaki Baygan kelimelerinin birleşiminden doğan ve Odlar Ülkesi anlamına gelen Azerbaycan olarak adlandırıldığı da belirtilmektedir (Eliyarlı, 1996, İsmayılov, 2003). Ancak, yer adının etimolojisi yapılırken, burada hakimiyet süren Hazar (Kasar) Türklerinin ismi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Türk boyları Azerbaycan'a Milattan önceki dönemlerde Saka'lar ve İskit'lerle gelmeye başlamışlardır. Bundan sonra Avarlar, Uzlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Alpagutlar, Çepkinler, Halaçlar, Türkanlar vb. Orta Asya'dan Azerbaycan'a gelerek devlet kurmuşlardır. Azerbaycan 7. yüzyılın ortalarında kısa bir süre Arapların eline geçmişse de bu hakimiyet uzun sürmemiştir. Çünkü bölgenin Türkleşmesi büyük ölçüde tamamlanmış durumdaydı.

Selçuklular Dönemi: Azerbaycan 7. yüzyılın ortalarında (M.S. 642), Arapların eline geçmiş bulunuyordu. Ancak bu sıralarda, Göktürk Devletinin batı ucunu teşkil eden Kasarlar ve bugünkü Bulgarların atalarından olan Bars İliler bu bölgenin Türkleşmesini hemen hemen tamamlamış durumdaydılar. Ayrıca 7. ve 8. yüzyıllarda buralarda hakimiyet kurmuş olan Hazarlarla beraber İtil-Bulgar Devletinin de faaliyet sahası olduğu için bölgenin Türkleşmesi Oğuz akınından önce gerçekleşmişti.

Selçuklu Türklerinin Azerbaycan'da ilk görülmeleri 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey tarafından bölgeye yapılan akınlarla başlar. Tuğrul Bey'in 1054'de Gence'yi kurtarmak için Bizans'a yapmış olduğu sefer, Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya olmuştur. Sultan Alparslan zamanında Azerbaycan Bölgesindeki diğer krallıklar tamamen etkisiz hale getirilmiş ve bu yüzden Alparslan'a Ebul-Feth ünvanı

verilmiştir (Kerimov, Guliyev ve Diğerleri, 1998-2003). Melikşah Dönemi ise, Azerbaycan'ın Türkleşmesinin son safhasını oluşturur.

Atabegler ve İlhanlılar Dönemi: Gence'de Selçuklu Devleti'nin bir valisi olan Şemsettin İldeniz'in 1146'da bölgeye hakim olması ile Atabegler Dönemi (İldenizler Devri) başlamıştır. Bu dönemde, Şamahı'da Şirvanşahlar sülalesi hüküm sürüyordu. 1231'de Celalettin Harzemşah'ı takip eden Moğol kuvvetlerinin bölgeye gelmesi, İlhanlılar Dönemi'nin başlangıcını teşkil eder (Eliyarlı, 1996).

Hülagü Han zamanında Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen Türkmen grubu da coğrafyanın Türkleşmesinin en büyük etkenlerindendir. Yeni gelen kuvvetler ile daha eskiden buralara yerleşmiş bulunan Türklerin kaynaşmasıyla buradaki Türkmen unsur daha da kuvvetlenmiştir.

Azerbaycan, İlhanlılardan sonra kısa bir süre Altınordu'nun hakimiyetinde kalmış, 1358'den itibaren de Celayirlilerin egemenliğine girmiştir. Fakat bu durum, Timur'un 1383'de Azerbaycan'ı emirliğine katmasına kadar sürmüştür. Timur'un 1405'de Çin seferine çıktığı sırada ölmesiyle Azerbaycan'da yine Türkmen boylarından Karakoyunlular ve Akkoyunlular devri başlamıştır (Mahmudlu ve Diğerleri, 2002). Bu Türkmen devletleri zamanında Azerbaycan, Türk nüfus bakımından en yoğun dönemini yaşamıştır.

Safeviler Dönemi: Azerbaycan tarihinde önemli bir yer işgal eden Safevi Devleti'nin temeli, Akkoyunlular zamanında yaşayan Şeyh Sayfiyüddin Erdebili tarafından atılmıştır. Sünni bir tarikat olan Safeviyye tarikatı onun torunu Hoca Ali zamanında (1392-1429) Şiiliğe meyletmiş ve Şeyh Cüneyt zamanında tamamen siyasi bir mahiyet almıştır.

Safevi hanedanlığının kuruluşu 1502'de Şeyh İsmail'in Nahçıvan'da Akkoyunlu ordusunu yenmesiyle başlar. Safevi tarikatının şeyhi Şah İsmail'in bu denli güçlenmesinin en önemli nedeni, Türkmen boy ve aşiretlerine son derece güvenmesi ve Türk unsuruna değer vermesinden kaynaklanmaktadır.

Ne yazık ki, tarihimiz asıl unsurlarını Türkmen boylarının oluşturduğu iki Türk devletini; Safevi ve Osmanlı Türk devletlerinin karşı karşıya geldiğini gösteren hadiselerle doludur. Buna en çarpıcı örnek, Çaldıran Meydan Muharebesi (1514) gösterilebilir (Bünyadov ve Yusifov, 1994). Bu durum, Afşar Hanedanlığının kuruluşuna kadar (1732) devam eder.

Afşar ve Kaçar Dönemi: Adından da anlaşılacağı üzere, Nadir Şah Afşar Türkmenlerinin Kırıklı oymağına mensuptur. 1729'da II. Tahmasb'ı Safevi tahtına çıkaran Nadir Şah, daha sonra onu da uzaklaştırarak Afşar Hanedanını kurmuştur.

III. Ahmet ve I. Mahmut zamanlarında Azerbaycan'ın Osmanlı topraklarına katılması devletin ana siyaseti olmuş, ancak Rusya'nın güneye inme politikası ve Nadir Şahın başarılı yönetimi Osmanlı Devleti'nin bunu gerçekleştirmesine engel olmuştur. Daha sonra, Azerbaycan'ın yönetimi yine bir Türkmen boyu olan Kaçarların eline geçmiştir (1779). Kaçar Hanedanlığının yöneticilerinden Feth Ali Şah zamanı özellikle Ruslarla mücadeleyle geçmiştir (Memmedov ve Diğerleri, 2002). Kaçarlarla beraber Azerbaycan'ın tarihinde önemli rol oynayan hanlıklar devri başlamıştır.

Hanlıklar Devri: Azerbaycan hanlıklarını kuzey ve güney diye iki grupta toplayabiliriz. Bunlar, kuzeyde Şeki, Gence, Bakü, Derbent, Guba, Nahçıvan, Talış, Revan (Erivan - İrevan), Şamahı, Karabağ; güneyde ise Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Maku ve Serap hanlıklarıdır.

16. ve 17. yüzyıllarda Türk topraklarını işgale başlayan Rusya, 17. yüzyıla gelince Kafkasya üzerine seferler başlatmıştır. Tek başlarına Ruslara karşı mücadele etmenin zor olduğunu anlayan Azerbaycan hanlıkları, beraber hareket etmeyi denemişler, ancak 1801'de Gürcistan, 1804'de Gence Rusların eline düşmüş, 1813'den itibaren de Karabağ'da yerleşmeye çalışmışlardır. 1828'e kadar Karabağ Rusya ile İran arasında Revan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Gence vb. Azeri hanlıkları 1828'deki Türkmençay Antlaşmasıyla Rusların eline geçmiştir (Kerimov, Guliyev ve Diğerleri, 1998-2003). Böylece Aras nehrinin güneyinde kalan ve Azerbaycan topraklarının 2/3'sini oluşturan kısım da İran'a bırakılmıştır.

Azerbaycan toprakları Rusların egemenliğine girdikten hemen sonra Revan ve Karabağ'a Ermeniler yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bilindiği gibi bu bölgelerde Ermeni nüfus azınlıkta iken 1828'de Güney Azerbaycan'dan, Tebriz ve çevresinden, 1829-30'da Erzurum ve çevresinden Ermeniler göçürülerek Revan (Erivan) ve çevresine yerleştirilmiştir. Ermeni tarihçilere göre de Revan ve çevresinde Ermeniler çoğunlukta değildi. 1905'den itibaren Türklerle Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır (Eliyarlı, 1996). 1917 İhtilali sırasında Ermeniler Karabağ'ın Ermeni olduğunu ileri sürmüşlerse de, 1918'de Osmanlı ordusu tarafından düzen sağlanmıştır.

Bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920): İlk Bağımsız Azerbaycan Devleti 28 Mayıs 1918 tarihinde Çarlık Rusya'sından bağımsızlıklarını kazanmış olan vilayetlerin birleştirilmesi ile "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" olarak kurulmuş ve Cumhurbaşkanlığına da Mehmet Emin Resulzade getirilmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu yeni Azerbaycan Devletini derhal tanımıştır.

Bu dönemde yeni Azerbaycan Devleti bir taraftan iç karışıklıklarla uğraşırken, diğer taraftan da Rusya, Ermenistan ve İran'ın saldırıları karşısında direnmeye çalışmış ve Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Bu dönem aynı zamanda Batılı Devletlerin Azerbaycan'ın zengin petrol kaynaklarını keşfetme dönemine rastladığından Azerbaycan'daki Türk unsurunu ortadan kaldırmak için Ermenistan, Rusya ve İran'ın yanında Alman ve İngiliz'ler de Türklere karşı cephe almışlardır. Osmanlı ordusu işgal edilmiş olan Azerbaycan topraklarını kurtardıktan sonra bölgeden çekilmiştir (İsmayılov, 2003).

İlk bağımsız Azerbaycan Devleti Türk tarihi boyunca adı "Demokratik Cumhuriyet" olan ve Latin alfabesini ilk benimseyen Türk devleti olması bakımından önem taşımaktadır.

Bu yeni hükümet iki yıl süre ile birçok ekonomik ve politik problemlerle uğraşmıştır. Böylece sürekli istikrarsızlık içinde bulunan Azerbaycan'ın bu bağımsızlığı ancak 23 ay devam etmiştir. Şöyle ki, 1920 yılında 27 Nisan'ı - 28 Nisan'a bağlayan gece Sovyet Kızıl Ordu'sunun Azerbaycan'ı işgali ile bağımsız Azerbaycan Devleti sona ermiştir. Bu tarihten sonra başlayan 70 yıllık sürede "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak Sovyetler Birliği'ne bağlı 15 Cumhuriyetten biri olmuştur.

Sovyetler Birliği Dönemi (1920-1991): Azerbaycan Sovyet Kızıl Ordusu tarafından işgal edildikten sonra, 1922'de Kafkasya ötesi Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'ne katılmış, 1936'dan sonra ise Azerbaycan SSC (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) adını almıştır.

Bugün 86.600 km^2 yüzölçüme sahip olan Azerbaycan, Sovyetler Birliği'ne katıldıktan sonra sürekli toprak kaybetmiştir. Stalin zamanında yapılan düzenlemelerle Ermenistan, Azerbaycan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Türkiye arasına uzatılarak hem Azerbaycan'la Nahçıvan'ın hem de Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin bağlantısı kesilmeye çalışılmıştır.

Diğer taraftan, 1930'lu yıllarda Stalin'in emekleriyle 10 binlerle Azeri Türkünü, aydınını sırf Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan için felaket olacağını anlayacaklarını tahmin ederek Sibirya'ya sürgün etmişler ve onları ölümle burun buruna bırakmışlardır.

Anadolu Türkleriyle aynı aileden olan Azerbaycan Türkleri bağımsızlıklarını kazanmak için her fırsatta ayaklanmışlardır. Sovyetlerin dağılma sürecine girdikleri 1980'li yılların sonlarına doğru Karabağ olayları tekrar alevlendirilerek Türk-Ermeni çatışması başlatılmıştır (Gendilov ve Memmedov, 2002). Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmak istemeyen ve bağımsız bir Azerbaycan'dan yana olan Azerbaycan'ın Türk halkı 19-21 Ocak 1990 günleri Kızıl Ordu tanklarının Bakü'ye girmesiyle kanlı bir şekilde bastırılmış ve yüzlerce Azerbaycan Türkü katledilmiştir.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti (1991): Bu olaylardan sonra bağımsızlık hareketleri daha da hızlanmış, ülkede geniş bir taban desteği bulan Halk Cephesi Hareketi'nin baskısıyla Azerbaycan Parlamentosu 31 Ağustos 1991 tarihinde ülkenin bağımsızlığını ilan etmiş ve 18 Ekim 1991 tarihinde de Meclis Bağımsızlık kanunu'nu kabul etmiştir. Ülke, 12 Kasım 1995 tarihine kadar 1991'de kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının yeniden ihdas edilmesine dair kanunun verdiği yetkiyle idare edilmiştir.

Azerbaycan 1918 yılında kurulan Cumhuriyetin bayrağını yeniden kabul etti. Bayrağın rengi yeşil, kırmızı ve mavidir. Kırmızı içinde bir hilal ve sekiz köşeli bir yıldız vardır. Hilal ve yeşil renk İslamiyeti, kırmızı mücadeleyi, mavi ise Türklüğü temsil etmektedir. Sekiz köşeli yıldız ise 1918 yılında Azerbaycan'daki değişik 8 etnik grubu sembolize etmek için kullanılmaktadır.

Bilhassa 70 yıllık aradan sonra 7 Haziran 1992 tarihinde ilk defa yapılan demokratik Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Halk Cephesi lideri Ebülfez Elçibey Cumhurbaşkanlığına getirilmiştir. Yaklaşık bir yıl süren Elçibey döneminde ülkenin bir kısmı Ermeniler tarafından işgal edilmiş, bir yandan da Suret Hüseynov Gence'de isyan hareketi başlatmıştır. Ağır problemler karşısında zor durumda kalan Elçibey Nahçıvan Milli Meclis Başkanı Haydar Aliyev'i göreve davet ederek kendisi Nahçıvan'a çekilmiştir.

Yönetime gelen Haydar Aliyev önce Azerbaycan Milli Meclis Başkanlığına getirilmiş, 3 Ekim 1993'te yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise 5 yıllığına Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Haydar Aliyev döneminin başlamasıyla ülke içinde kanunsuz hareketler ve kargaşa sona erdirilmiş, tam bir istikrar sağlanmıştır. Bu dönemde çok önemli projeler gerçekleştirilmiş, hukuki yapıdaki düzenlemelerle ülke için hayati önem taşıyan çok önemli kanunlar çıkarılmıştır. Takip edilen sıkı para politikası ile enflasyon % 1700'lerden % 2-3 seviyelerine düşürülmüştür. Azerbaycan serbest pazar ekonomisi ve demokrasi yolunu tercih ederek eski sistemden kalma emredici "Merkezi Planlama" modelini terk etmiştir.

Bugün mevcut olan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti 12 Kasım 1995 tarihinde referandum yolu ile kabul edilmiş olan Anayasa ile idare edilmektedir. Bu Anayasaya göre, Azerbaycan Devleti demokratik, laik, üniter bir cumhuriyettir. Kuvvetler ayrılığı prensibi Anayasa tarafından benimsenmiştir. Yasama yetkisi, Milli Meclise, icra yetkisi cumhurbaşkanına ve yargı yetkisi de mahkemelere bırakılmıştır.

Öte yandan, ülke içi istikrarı sağlayan Haydar Aliyev 11 Ekim 1998 yılında yenilenen Cumhurbaşkanlığı seçiminde 2. defa Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Nitekim Azerbaycan'ın değerli siyasetçisi Haydar Aliyev'in 2003 yılında ağır rahatsızlanmasından dolayı, 15 Ekim 2003 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde adaylığını ileri sürmemiştir. Böylece oğlu İlham Aliyev babasının da desteğini arkasına alarak rakiplerine büyük fark atarak (seçimde % 76 oy oranı alarak) Azerbaycan'ın yeni Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Bilhassa Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı hem devletin, hem de icranın başıdır. Kanun Hükmünde Kararname niteliği taşıyan "Ferman" adı verilen hukuki kararlar alma yetkisi vardır. Fermanlar icrai hüviyete sahip olup, bu yönüyle Cumhurbaşkanı yasama yetkisine de sahiptir.

Azerbaycan'da Cumhurbaşkanlığı'na 35 yaşını doldurmuş, Azerbaycan topraklarında 10 yıldan fazla yaşamış, ağır bir suçtan mahkum olmamış, başka devletlere karşı yükümlülük altında olmayan, sadece Azerbaycan vatandaşı olanlar aday olabilirler.

Cumhurbaşkanlığı seçimi halk tarafından kişisel ve gizli oylama ile 5 yıllık süre için yapılır. Cumhurbaşkanı oylamaya katılanların % 51 oy çokluğu ile seçilir. Birinci turda bu oy çokluğunun sağlanamaması durumunda bir hafta sonra ikinci tur oylama yapılır. İkinci oylamaya birinci oylamada en çok oy alan 2 aday ya da en çok oy alan ve adaylığını geri alan adaylardan sonra gelen 2 aday katılabilir.

Oylamanın ikinci aşamasında oy çokluğunu sağlayan aday Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilir. Ayrıca aynı kişi 2 defadan fazla Cumhurbaşkanı seçilemez.

Başbakan ve Bakanlar Cumhurbaşkanı tarafından atanmakta ve Milli Meclis tarafından onaylanmaktadır. Başbakan ve Bakanlarda milletvekili olma şartı aranmamaktadır.

Azerbaycan Milli Meclisi 125 milletvekilinden ibarettir. Bunların 100'ü bağımsızlardan, 25'i de siyasi partilerden oluşmaktadır. Yasama görevini yürüten Meclis seçimleri 5 yılda bir yenilenmektedir. Milletvekili olabilmek için 25 yaşını doldurmuş olma şartı aranmaktadır.

Cumhuriyet yönetimi idari yapı itibariyle "Rayon" adı verilen idari bölgelere ayrılmıştır. Her rayonun başında Türkiye'deki Vali ve Belediye Başkanlıklarının yetki alanına tekabül eden "İcra Başçısı" (İcra Hakimi) bulunmaktadır. Azerbaycan, 13 şehir, 74 rayon (Rayonların 11'i Bakü'ye, 5'i Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne, 2'si Gence'ye bağlı olup, diğer 56'sı ise Cumhuriyetin Merkezi yönetimine bağlıdır), 4.243 köyden oluşmaktadır. Dağlık Karabağ Bölgesi ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Azerbaycan toprakları içinde yer almaktadır.

Diğer taraftan, 25 Aralık 1991 tarihinde Kril alfabesini bırakarak Latin alfabesini seçen Azerbaycan Cumhuriyeti, 1993 yılında da alfabenin uygulamasına geçmiştir. Böylece, Ağustos 2001'den itibaren Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in de fermanı (kararı) ile Kril alfabesinin kullanımı tamamıyla yasaklanmıştır. Sonuç olarak günümüzde tüm ülke genelinde Latin alfabesi kullanılmaktadır.

BÖLÜM: I

AZERBAYCAN'IN DOĞAL ORTAM KOŞULLARI

1. JEOLOJİK ÖZELLİKLER

Kuzey Yarım Küre'de Kafkasya'nın güneyinde, Alp-Himalaya orojenik kuşağında yer alan Azerbaycan'da, her jeolojik zaman ve jeolojik devire ait çeşitli araziler bulunmaktadır. Ayrıca, Azerbaycan'ın bulunduğu bölge jeolojik devirler boyunca görülen tüm dağ oluşumu hareketlerini geçirmiştir. Yani, jeolojik devirler boyunca meydana gelen orojenik ve tektonik hareketler, ülkenin şekillenmesinde etkili olmuştur. Nitekim, Azerbaycan'da stratigrafik istif, genellikle Alt Paleozoyik'ten başlayıp Kuvaterner'e kadar devam eder. Bu çerçevede, aşağıda Azerbaycan'da çeşitli jeolojik zamanlarda oluşmuş ve yaygın olarak görülen arazilere ilişkin genel bilgi verilecektir.

1.1. Paleozoyik Öncesi ve Paleozoyik Araziler

Antekambriyen Arazileri: Azerbaycan'ın en eski arazileri Antekambriyen'e aittir. Ancak Antekambriyen (Paleozoyik öncesi) araziler çalışma alanında pek fazla bulunmamaktadır. Antekambriyen'e ait kayalardan çoğu Azerbaycan'ın güneybatısında yer alan Nahçıvan Özerk Bölgesi'nde (özellikle Ordubad ilçesinin güneydoğu kesimindeki dağ eteklerinde ve Dereleyez dağlarında) görülür. Bunların yanı sıra, Antekambriyen formasyonları Küçük Kafkasın Hesensu, Ahınca, Esrikçay ve Büyük Kafkas dağlarının güney yamacında Gaynarçay, Şinçay, Filfiliçay havzalarında tespit edilmiştir (Müseyibov, 1998). Genel olarak Paleozoyik ve daha genç araziler Antekambriyen arazilerinin çevresinde bulunur.

Paleozoyik Formasyonları: Bu jeolojik zamana ait birimlerin büyük çoğunluğu, ülkenin güneybatısında yer alan Nahçıvan Özerk Bölgesi arazisinde görülmektedir (Harita 1.1). Paleozoyik formasyonları Arpaçay deresinden batıda, kısmen de Dereleyez dağlarının güneybatısında ve Aras nehrinin Nehrem deresi civarında bulunmaktadır (Budagov ve Apoyev, 1991). Şerur ilçesinde ise bu devre ait kayaçlar Aras nehri çevresi ve Arpaçay'ın alüvyal düzlükleri üzerinde yükselen tepe ve alçak dağlarda bariz rölyef özellikleri ile dikkati çeker.

Paleozoyik araziler metamorfik ve tortul kökenli formasyonlarla temsil edilir. Özellikle çeşitli şistler, kuvarsit ve kristalize kireçtaşları Paleozoyik yaşlı yaygın metamorfik kayalardır. Bunlardan Devoniyen'e ait metamorfitler ise kristalize kireçtaşları ve çeşitli şistlerden oluşur. Bunun yanında kuvarsitler ve killi şistler Karbonifer'e aittir. Paleozoyik tortulları ise, Orta ve Üst Devoniyen yaşlı dolomit, kumtaşı ve kiltaşı ile Permiyen çeşitli renk ve bileşimde kireçtaşlarından oluşur. Griden siyaha kadar çeşitli tonlarda permiyen yaşlı kireçtaşları, kuvaterner alüvyonlarından oluşan ovalık alanlarda 25-500 m arasında münferit kütleler halinde göze çarpar (Rüstemov, 1987, Budagov ve Geribli, 2002). Bunlardan Dehne (1154 m) ve Velidağı (1242 m) alüvyal düzlükler üzerinde 400-500 m'lere varan önemli yükseltiler oluşturur.

1.2. Mesozoyik Formasyonları

Bu jeolojik zamanın her üç devrine (Trias, özellikle Jura ve Kretase) dâhil edilen formasyonlar, Azerbaycan'ın dağlık arazilerinin jeolojik yapısında önemli yer tutar. Mesozoyik'in çeşitli devirlerine ait birimlerden oluşan sıraların yanında, Trias, Jura ve Kretase devirlerinden sadece birine ait formasyonlardan oluşan dağlık kütleler de mevcuttur (Müseyibov ve Guliyev, 1974). Şöyle ki, Jura yaşlı formasyonlar Murovdağ, Karabağ sıra dağları ile Büyük Kafkaslar'daki Başsuayrıcı ve Yan sıra dağlarında; Kretase yaşlı formasyonlar ise Küçük Kafkaslardaki Şahdağ kesimlerinde görülür.

Trias devrine dâhil edilen tortullara, genellikle Dereleyez sıra dağlarının güneybatı bölümünde, Aras'ın kolu olan Nehrem deresi civarında rastlanır. Bu tortullar, kırmızı renkli ince tabakalı ve polimorf killi-kumlu kireçtaşlarından (Alt Trias) ve dolomitlerden (Orta Trias) oluşmuştur.

Jura devri tortulları çoğunlukla Büyük ve Küçük Kafkas dağlarında bulunur. Kafkas sisteminde farklı bölgeleri etkileyen jeodinamik olaylar ve fasiyes şartları çerçevesinde Küçük Kafkas dağları'nda jura formasyonlarını genellikle volkanik ve volkano-sedimanter formasyonlar temsil ederken, Büyük Kafkas jura formasyonları tortul kayalardan ibarettir.

Kretase tortulları da Azerbaycan'ın dağlık bölgelerinde geniş alanlara yayılmıştır. Büyük Kafkas'da Tufan antiklinoryumunun güneydoğu bölümü, Şahdağ-Hızı ve Zagatala-Kovdağ senklinoryumları, genellikle kretase formasyonlarından oluşmaktadır. Bu formasyonlara Kuzey Gobustan'da ve Samur-Deveçi (Hazaryanı) ovasında da rastlanır (Budagov ve Apoyev, 1991, Müseyibov, 1998).

1.3. Tersiyer Formasyonları

Azerbaycan arazisinin yaklaşık % 80'i tersiyer formasyonlarından oluşmuştur. Bu çöküntü kompleksleri bütün depresyon sahaları ve çevresindeki dağ eteği ile dağlık sahaların (özellikle Aras çevresindeki yerlerde, Karabağ volkanik kesiminde, Büyük Kafkas'ın güneydoğu kesimlerinde) jeolojik yapısında önemli rol oynar. Tersiyer'de de Mesozoyik'te olduğu gibi Büyük Kafkas dağlarında tortul kökenli kayalar çökelirken, Küçük Kafkaslarda volkanik ve volkano-sedimanter formasyonlar çökelmiştir.

Büyük Kafkas bölgesinde tersiyer formasyonlarının en geniş yayıldığı sahalar, aynı megaantiklinoryumun güneydoğu çökme sahası ve kuzeydoğu kanadıdır. Dağlık sahanın içinde ise tersiyer tortullarına yalnız bazı senklinoryum zonlarında (Örneğin, Lahıc, Müdrü havzalarında) rastlamak mümkündür (Eminov, 2002, Budagov ve Geribli, 2002). Ayrıca, dağlık sahada tersiyer tortulları mesozoyik tortulları üzerine transgressif olarak yerleşmiştir. Şöyle ki, Alp orojenezi ile kıvrımlanmış mesozoyik formasyonları üzerine tersiyer formasyonları diskordant olarak gelmiştir.

Paleojen'in killi ve kumlu-killi formasyonları kuzey ve kısmen merkezi Gobustan'ın antiklinal zonlarında, Apşeron Yarımadası'nın batı ve kuzeybatısındaki antiklinal zonların kenar bölümünde yüzeylenir (Harita 1.1). Paleojen tortulları Şamahı sahasında (batıda Gırdımançay deresine kadar) da geniş yer tutar.

Diğer taraftan, Paleojen devri formasyonlarından, oligosen formasyonları, paleosen ve eosen tortullarına nazaran daha geniş alanlara yayılmakla beraber çok kalındır. Oligosen tortulları, Şamahı sahasında, Gobustan'da genellikle kahverengi killerden, orta dağlık, Lahıc ve Müdrü çukurlarında ise aynı renkli kiltaşı tabakalarından oluşmaktadır.

Neojen (Miyosen-Pliyosen) formasyonları genellikle depresyonlarında yayılış gösterir. Kura-Aras ve Samur-Deveçi ovalarında Neojen formasyonları, çakıl, kum, kil, silt vb. unsurlardan oluşan Kuvaterner alüvyonları ile örtülmüştür.

Öte yandan, Azerbaycan'da Miyosen formasyonları, Pliyosen formasyonlarına nazaran daha az bulunur. Alt ve Orta Miyosen seviyeleri sınırlı bir kaç alanda açığa çıkmış olup genellikle Miyosen, Üst Miyosen (Sarmasiyen) arazileri ile örtülüdür. Miyosen tortulları Azerbaycan'da Geç Alpin orojenik hareketlerden önemli ölçüde etkilenmiş, antiklinallar ve senklinaller oluşturarak kıvrımlanmıştır (Budagov ve Apoyev, 1991, Müseyibov, 1998). Depresyon sahalarında Miyosen formasyonları

terrijen kökenli unsurlardan oluşan kiltaşı, kumtaşı, konglomera ve kireç taşlarından meydana gelir. Bunlar arasında kiltaşı genellikle hakim durumdadır.

1.4. Kuvaterner Formasyonları

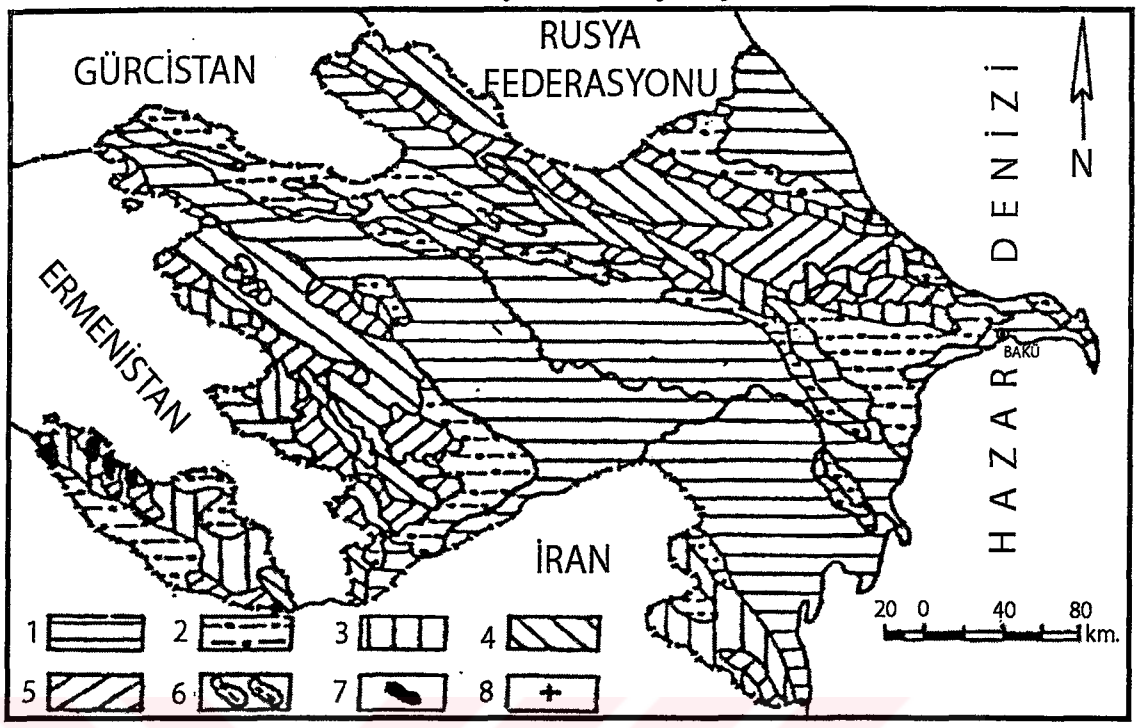
Azerbaycan'ın depresyon sahalarında çeşitli dönemlerde oluşan kuvaterner birimleri kolayca izlenir. Bu sahalarda dördüncü zamanın bütün statigrafik safhaları tespit edilmiştir. Azerbaycan'ın 5 fiziki coğrafya bölgesi, tortulların litolojik özellikleri ve oluşum kaynağına göre birbirinden çok farklı nitelikler ortaya koymaktadır.

Bir kural olarak, dağ eteğindeki sahalarda Kuvaterner formasyonları daha kaba unsurlu karasal katlardan (alüvyal-plüvyal, flüvioglasiyal vb.) oluşmuştur. Depresyon alanlarında deniz ve kara oluşumlu kil, kum, killi-kum, Apreşon Yarımadası'nda traverten katları, Karabağ volkan yayılmasında genç tüf-lav örtüsü, yüksek dağlık alanlarda moren yığınları ve başka kaba unsurlu malzemeler geniş yer kaplamıştır (Muradova ve Diğerleri, 1982, Müseyibov, 1998).

Bilhassa Gusar düzlüğünde, Samur-Deveçi ovalık alanında Ganıh-Hefteran vadisinde, Acınohur'da, Küçük Kafkas eteğindeki eğimli alanlarda, Nahçıvan çukurluğunda Aras çevresindeki düzlük alanlarında dördüncü zamanın karasal formasyonları, alüvyal-plüvyal ve flüvio-glasiyal oluşumlu çakıltaşı ve kum katlarından, löse benzer killi-kumlu unsurlardan meydana gelmiştir (Harita 1.1).

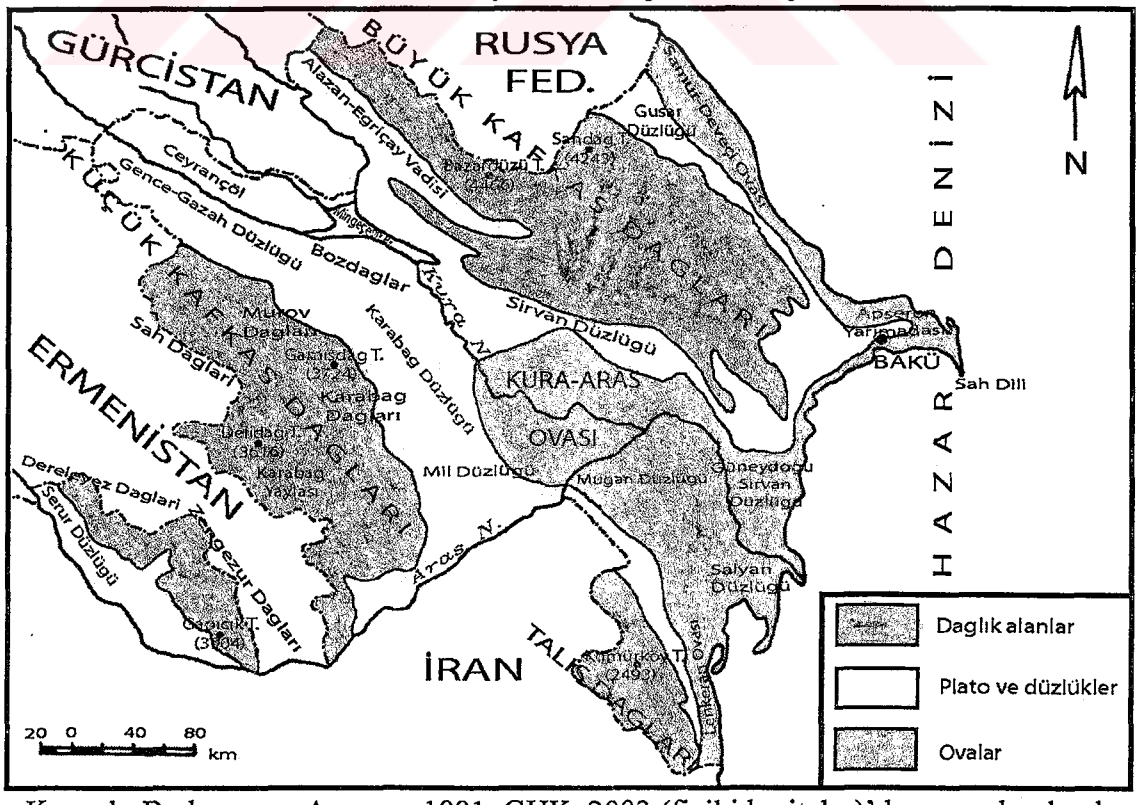
Diğer taraftan, Kafkaslardaki sismik aktivite, Azerbaycan'daki tektonik hareketlerin günümüzde de devam ettiğini göstermektedir. Böylece Azerbaycan'ın Kafkas Bölgesi, 6. ve 7. şiddetinde depremlerin meydana geldiği sismik kuşağa dahildir (Budagov ve Apoyev, 1991, Eminov, 2002). Bazı bölgelerde, özellikle Büyük ve Küçük Kafkasların güneydoğu bölümündeki sahalarda deprem odaklarının derin oluşuna bağlı olarak daha şiddetli sarsıntılar meydana gelebilmektedir.

Harita 1.1: Azerbaycan'ın ana jeolojik birimleri

Kaynak: Müseyibov 1998'den yararlanılarak. **Açıklama;** 1-Kuvaterner'in alüvyal, denizel (kiltaşı, kumtaşı ve çakıltaşı) ve volkanik (tüfit ve lavlar) birimleri, 2-Neojen'in denizel kısmen de karasal birimleri (kiltaşı, kumtaşı, kireçtaşı, çakıltaşı), 3-Paleojen'in, esasen kiltaşından kısmen kumtaşından ve volkanik oluşlu (tuflar ve çeşitli lavlar) formasyonları, 4-Jura devri tortul (şist ve kumtaşı) ve volkano-sedimanter kayaları, 5-Kretase devri kiltaşı, kumtaşı ve volkano-sedimanter birimleri, 6-Ultrabazik kayalar, 7-Paleozoyik birimleri (kristalize kireçtaşı, kumtaşı ve volkano-sedimanter birimler), 8-İntruzif kayalar.

Harita 1.2: Azerbaycan'ın ana jeomorfolojik birimleri

Kaynak: Budagov ve Apoyev, 1991, GHK, 2003 (fiziki haritalar)'den yararlanılarak

2. YÜZEY ŞEKİLLERİ

Azerbaycan'da kıyı morfolojisine ait şekillerden, buzul topografyasına ait şekillere kadar pek çok topoğrafya özelliği örneğini görmek mümkündür. Rölyefin en büyük üniteleri, Alp orojenezi ve özellikle neotektonik hareketler sonucunda oluşmuş dağ sistemleri ve dağ arası depresyonlardır. Dağ sistemleri, neotektonik dönemde tektonik yükselme hareketleri sonucunda oluşmuş büyük yapısal şekillerdir. Dağ arası depresyonlar ise aynı devrede esasen tektonik çökme ve eğilme etkileri ile oluşmuş şekillerdir. Böylece Azerbaycan'ın en büyük şekilleri ülkenin kuzey ve kuzeydoğu bölümünü oluşturan Büyük Kafkaslar dağ sistemi, güney ve güneybatı bölümünü oluşturan Küçük Kafkaslar dağ sistemi ve onların arasında yerleşen geniş Kura tektonik çökme ve eğimlenme kuşağıdır (Koçman ve Diğerleri, 1994). Bu büyük birimler kuzeybatıda Gürcistan ve Ermenistan'a doğru uzanırlar.

Diğer taraftan, ülkede rölyefin şekillenmesinde iç kuvvetler egemen olmuşsa da son şekillenmeyi dış süreçler yapmıştır. Dağ ve ova şekillerinin ortaya çıkması çeşitli yamaç süreçlerine erozyona, flüvyal süreçlere, buzul hareketlerine bağlıdır.

Azerbaycan kara yüzeyinin gösterdiği özelliklere dayanılarak dağlık alanlar, platolar ve ovalar olmak üzere birtakım morfolojik birimlere ayrılabilir. Aşağıda belli başlı morfolojik birimler ve bunların özellikleri, özlü olarak ele alınacaktır.

2.1. Dağlık Alanlar

Azerbaycan'ın topografik durumuna bakıldığında, kuzeydoğu ve güneybatıda birbirlerine paralel olarak uzanan dağ sıraları bulunur. Büyük ve Küçük Kafkaslar olarak ikiye ayrılan bu dağ sıraları, aynı zamanda kuzey ve güney Kafkaslar olarak adlandırmak da mümkündür. Bunlardan Büyük Kafkaslar ülkenin kuzeyinde, kuzeybatıdan güneydoğu ve güneye doğru uzanır. Küçük Kafkaslar ise biraz daha batıdan yine aynı doğrultuda ülkenin güneyine kadar devam eder. Ayrıca Azerbaycan'ın güneydoğu kesiminde, Hazar Denizi kıyısına doğru ve kıyıya paralel uzanan az yüksek Talış Dağları bulunur (Harita 1.2).

Büyük Kafkas Dağları: Büyük Kafkas Dağlarının ancak güneydoğu kesimleri Azerbaycan'ın arazisine dahildir. Asıl Kafkas sıradağları Gürcistan sınırı yakınlarından Tinov-Rosso (3385 m) yükseltisinden başlayıp doğuda Babadağ'a (3632 m) kadar yüksek dağlık kuşağın tipik Alp rölyefi ile karakterize edilir. Ayrıca Büyük Kafkaslar

yapısal açıdan çeşitlilik göstermekte olup asimetrik şekilde kuzeybatı-güneydoğu yönlü bir büyük antiklinal halindedir.

Diğer taraftan, bu sıra dağların Bazardüzü (4466 m), Şahdağ (4251 m) ve Tufandağ (4191 m) gibi yüksek zirvelerinde buzullar bulunur. Bunlardan eski buzul şekillerine Büyük Kafkasların kuzey yamaçlarında özellikle Bazardüzü ve Tufan dağlarının zirvelerinde, yeni buzul rölyefi ise Bazardüzü ve Şahdağ masiflerinde gelişmiştir. Buzulların erime dönemlerinde dağ eteğinde çok kaba malzemeden oluşan çökeller oluşmuştur (Müseyibov ve Guliyev, 1974, Solovyov ve Diğerleri, 1981).

Büyük Kafkaslar silsilesi Azerbaycan arazisi içinde Bazardüzü zirvesinden başlayıp doğuya doğru genişleyerek eni 150 km'yi bulur. Azerbaycan içindeki Büyük Kafkas sıradağlarının güneydoğu kesimleri tedricen alçalarak Apşeron Yarımadasına geçer. Ayrıca, Büyük Kafkas sıra dağları ve çevresi sert, aşınmaya dayanıklı kayaçlardan oluştuğu için burada yer şekilleri çeşitlilik gösterir (Foto 13, 14).

Küçük Kafkas Dağları: Küçük Kafkas dağlarının yalnız doğu parçası Azerbaycan'ın arazisine dahildir. Bu dağlık bölgeyi, Şah dağları, Murov dağları ve Karabağ dağları oluşturur. Bu dağlar her taraftan yüksek platolarla çevrilidir. Bu dağların yükseklikleri 3000-3700 m'lere ulaşır. Yamaçların eteklerinde çok büyük taş yığınlarından ibaret olan ve kaya akıntılarına benzer şekilde uzanan çakıllar vardır. Bunların meydana gelmesi fiziksel aşınma ve gravitasyon süreçleri ile ilgilidir.

Şahdağ ve Murovdağ silsileleri daha yüksek olduklarından buralarda buzul şekillerine de (morenler, tekne vadiler, sirkler vb) rastlanır. Murovdağ ve Zengezur dağlarında görülen buzul şekilleri eski buzul şekillerine örnek gösterilebilir. Dağların su bölümlerinden daha aşağıda rölyef daha basıktır. Bu alanlarda regresif erozyonun etkisi zayıf izler bırakmıştır. Bunlara nazaran Karabağ kütlesi nispeten alçak olmakla birlikte orta yükseklikte bir dağ karakteri taşır. Kütlenin güneydoğuya uzanan kısmı Üst Kretase ve Paleojen yaşlı kalkerlerden oluşmakta ve çıplak, kayalık bir aşınım rölyefi sunmaktadır (Budagov ve Apoyev, 1991, Müseyibov, 1998). Karabağ kütlesinin ayrı ayrı yüksek zirveleri basık bir rölyefe sahiptir. Bu silsilenin en yüksek noktası 3000 metrelere (Büyük Kirs 2725 m, Kırgız Tepe 2578 m) yaklaşır.

Talış Dağları: Talış dağları birbirine paralel olan üç sıradağdan (Talış, Peşteser ve Brovar) ibaret olup kuzeybatı güneydoğu yönünde uzanır. Bu dağ sistemi kuzeybatıda Buludaş zirvesinden (2204 m) başlayıp güneydoğu yönünde Astaraçay

yakınlarında son bulur. Ayrıca bu dağlar kuzeyden Mugan stepi, doğudan Lenkeran Ovası ve güneyden ise Hazar Depresyonu ile sınırlıdır. Bilakis bu birimin batı ve güney sınırı şerit halinde Azerbaycan ile İran arasındaki ülke sınırını oluşturur. Eni 15 km'ye yakın olan Talış sıradağları 100 km mesafede uzanarak Hazar Denizi'ne 8 km mesafede sona ererler. En yüksek noktası ise 2500 m'yi bulan Kömürköy dağıdır (Budagov, 1990, Eminov, 2002). Ayrıca bu sıradağlarda yükseklikleri 1500 m kadar ulaşan bir dizi geçitler bulunur. Öte yandan Talış dağ sistemi güneyde Akmecit üzerinden Elburz dağlarına geçer, kuzeyde ise Küçük Kafkaslardan Aras depresyonu ile ayrılır.

Diğer taraftan, Talış dağları üzerinde sürekli akarsular yanında kuru vadiler de yer alır. Güneydoğu kısmında akarsu vadilerinin profilleri basamaklıdır. Bunun nedeni eğim kırıklıkları ve şelalelerin çok olmasıdır. Akarsu vadileri dışbukey ve düzgün şekilli yamaçlara sahiptirler. Bunlar çok genç vadiler olduklarından taraçalar azdır ya da pek çok yerde hiç yoktur (Koçman ve Diğerleri, 1994).

2.2. Platolar

Akarsularla derin olarak yarılmış yüksek düzlükler (yani platolar), deniz seviyesine yakın yerlerden başlayarak çok yüksek sahalara kadar çıkar. Yüksek kısımlardaki platolarda hayvan otlatıldığı için yayla da denilir. Örneğin Karabağ volkanik platosuna, Karabağ yaylası da denmektedir. Diğer taraftan, Azerbaycan'daki platolar genel olarak yatay tabakalı neojen arazileri üzerinde bulunur.

Karabağ Volkanik Platosu: Karabağ volkanik platosunu, Karabağ tepesinin batı yamaçlarından Hekeriçay ve onun yukarı kısımlarına doğru olan saha oluşturur. Volkanik platonun batı ve kuzey kısımları Ermenistan topraklarına geçer. Ayrıca bu plato alanı, Kuaterner'de meydana gelen merkezi püskürmelerden çıkan tüflerden ve lav akıntılarından oluşmuştur. Platonun kuzey yarısında tüfler son lav akıntılarını örttüğü halde, Akoğlan ve Heçazsu çaylarının aşağı çığırlarından platonun güney ucuna kadar rölyefi tüfler, tüf breşleri ve tüf aglomeraları oluşturmuştur. Platonun genel eğimi kuzeyden güneye doğrudur. Bu platoyu parçalayan Hekeriçay ve onun sağ taraftaki kolları da bu yönde akar. Kuzeyde platonun yüksekliği 3500 m'den fazla (Büyük Işıklıdağ 3552 m) olduğu halde, güneyde 500 m'ye kadar alçalır (Rüstemov, 1987, Müseyibov, 1998). Plato, kuzeyden güneye doğru daralır ve Hekeriçay ve Bazarçay arasında sona erer.

Duzdağ, Darıdağ ve Nehrem Platoları: Plato rölyefinin en tipik gözlendiği bu alan Gilançay ve Karadere arasında kalan kesimde (Nahçıvan Bölgesinde) yer alır.

Duzdağ platosu, Nahçıvan kentinden kuzeyine doğru uzanır ve Payır köyünden güneye çok parçalanmış dağlık rölyefe geçer. Duzdağ platosu kalın tuz tabakaları olan çeşitli renkli killerden oluşur. Deniz seviyesinden 1100 m yükseklikte yer alan bu plato alanı hafif parçalanmış farklı dalgalı yüzeylerden meydana gelir.

Darıdağ platosunun yüzeyi Eosen yatay istifli kum taşı ve konglomera tabakalarından oluşur. Bunların altında Senonien marnları ve batı ve kuzeybatı yamaçlarında ise Oligosen tüfit serileri yer alır. Yapısal bakımdan bu plato üstü düzleşmiş antiklinal şeklindedir. Plato yüksekliği 1200 m olan bir aşınım yüzeyidir. Plato yüzeyinin az parçalanmış olması, Oligosen tüfitlerden oluşan arazinin aşınıma dayanıklı olmasından ileri gelir.

Nehrem platosu ise kuzeye doğru az eğimli Miyosen, Oligosen formasyonları ile daha altta Paleozoyik ve Mesozoyik'e ait çeşitli litolojideki kıvrımlı yapılardan oluşur. Plato yüzeyini oluşturan kayaçlar Oligosen tüfit serileri olup üzerlerinde özel mikrorölyef şekilleri bulunur (Koçman ve Diğerleri, 1994, Müseyibov, 1998).

2.3. Ovalar

Azerbaycan'daki ovalar, kıyı bölgelerde (Lenkeran ve Samur-Deveçi gibi) ve Büyük ve Küçük Kafkaslar arasındaki Kura-Aras depresyonunda (Kura-Aras ovaları) yer alır. Ayrıca ülkenin değişik kesimlerinde olmak üzere aşağı yukarı her tarafta bulunur. Azerbaycan'daki başlıca ovalar ve bunların özellikleri aşağıda ana hatlarıyla özlü olarak ele alınacaktır.

Kura-Aras Ovaları: Kura-Aras ovası Hazar Denizine kadar 250 km mesafede uzanır. Ovanın genişliği 150 km'yi bulur. Doğuya doğru ova giderek bir hayli genişler. Kura-Aras ovasında genel eğim batıdan doğuya doğru, Küçük Kafkaslar dağeteği bölümünden ve Acınohur alçak dağlık alanından Kura nehrine doğrudur. Kura-Aras ovası, uzun zaman boyunca Kura ve Aras nehirleri ve kolları ile yine bu alanlardaki diğer akarsuların Büyük ve Küçük Kafkas dağlarından getirdiği alüvyonların birikmesinden meydana gelmiştir. Kura-Aras ovasının en geniş sahası olan Salyan düzlüğü, Hazar Denizine dökülen Kura nehrinin deltasında yer alır (Solovyov ve Diğerleri, 1981, Eminov, 2002). Kura-Aras ovasının kenar bölümlerinde mutlak yükseklik 100 m doğu bölümünde ise -28 m'dir.

Diğer taraftan, Kura-Aras ovaları aşağıdaki bölümlere ayrılmaktadır.

Şirvan ve Güneydoğu Şirvan Düzlüğü: Kura nehrinin kuzeye doğru olan bölümü Şirvan düzlüğü, bunun güneydoğu parçası ise Güneydoğu Şirvan düzlüğü olarak adlandırılır.

Mil Düzlüğü: Kura ve Aras nehirleri arasındaki ova bölümüne denilmektedir.

Mugan Düzlüğü: Kura ve Arasın birleştiği yerden güneye doğru olan ova bölümüne denir.

Salyan Düzlüğü: Kura ile onun eski bir kolu olan Akuşa çayı arasındaki bölüme denilir.

Karabağ Düzlüğü: Karabağ sıradağının doğu eteği ile Kura nehri arasında bulunan kesimdir.

Gence Düzlüğü: Bu düzlük Küçük Kafkasların kuzeydoğu etekleri ile Kura nehri arasında bulunur (Harita 1.2).

Lenkeran Ovası: Hazar Denizi'ne doğru hafif eğimle alçalan düzlüklerden oluşur. Ova Astara kentinden kuzeye uzanarak, Mugan düzlüğü ile birleşir. Ovanın güneydeki genişliği 5-7 km, kuzeyde ise 20-22 km'dir. Bu ovanının dağ eteklerine doğru olan kısımları istisna edilirse diğer kısımları deniz seviyesinin altındadır. Ovanın kuzey kısmında dağlarla düzlük arasındaki geçiş dereceli olduğu halde, orta ve güney kısımda geçiş keskin ve basamaklar halindedir.

Samur-Deveçi Ovası: Bu ova Samurçay'dan başlayıp Kızılburun'a kadar uzanan dar kıyı düzlüğünü oluşturur. Bu nedenle burası Hazar kıyı ovası olarak da bilinir. Deveçi ile Yalama arasında genişleyen bu düzlüğün deniz seviyesinden yüksekliği 14-18 m'ye kadar çıkar. Dağ eteklerine giderek yüksekliği artar. Bu kıyı ovasının kuzey kısmı akarsuların taşıdığı alüvyonların getirdiği malzemelerden oluşur. Samurçay'ın birikinti konileri kuzeydoğu kenarını meydana getirir. Ovanın yüzeyini birçok akarsu ve onların kolları parçalamaktadır. Bu ova içinde akarsu yataklarının killi birikintiler içine 2-5 m kadar gömülmesi taban seviyesindeki alçalmalarla açıklanmaktadır (Muradova ve Diğerleri, 1982, Müseyibov, 1998). Ayrıca taban sularının yüzeye çıktığı yerlerde bataklıklar meydana gelmiştir.

3. İKLİM ÖZELLİKLERİ

Bir yerin iklim özelliklerini oluşturan sıcaklık, atmosfer basıncı, rüzgar, atmosfer nemi ve yağış gibi iklim elemanlarının yıl içindeki değişimlerini jenetik-dinamik faktörler yönetir. Bu nedenle ilk olarak iklim şartlarını açıklamak için Azerbaycan'ı ilgilendiren hava kütlelerini ve fiziki coğrafya şartlarının hava kütlesi üzerinde yapmış olduğu etkileri incelemek gerekir. Daha sonra, iklimin temel unsurları ayrı ayrı ele alınıp incelenecektir.

3.1. İklime Etki Eden Faktörler

3.1.1. Genel Sirkülasyon ve Hava Kütleleri

38°24' - 41°54' N enlemleri üzerinde yer alan Azerbaycan, orta kuşak içerisinde yer almakta olup kış ve yaz mevsimlerinde farklı hava kütlelerinin etkisi altına girmektedir. Bu hava kütlelerinin özelliklerine göre sıcaklık, yağış, rüzgar, basınç ve diğer iklim unsurları etkilenmektedir. Şöyle ki Azerbaycan, kuzey sektörden sokulan soğuk havanın etkisine girdiğinde sıcaklık birdenbire düşmekte, soğuk ve çoğu kez yağışlı hava şartları egemen olmaktadır. Buna karşılık tamamen güney sektörden sokulan sıcak havanın etkisinde kaldığında genel olarak kurak ve sıcak şartlar hüküm sürmektedir (Müseyibov, 1998, Budagov ve Geribli, 2002)

Diğer taraftan, Azerbaycan dinamik-jenetik klimatoloji bakımından bir geçiş sahası üzerindedir ve ılıman ile subtropikal iklim kuşaklarının sınırında yer almaktadır. Özellikle Büyük Kafkas dağları bu iki makroklima tipi arasındaki farkı daha da artırmaktadır. Söz konusu dağlık alan kuzeyden gelen soğuk hava kütlelerinin güneye sokulmasını büyük ölçüde engellemektedir. Bunun sonucunda ülkede daha çok kontinental subtropikal iklim koşulları egemen olmaktadır.

Azerbaycan herhangi bir hava kütlesinin oluştuğu kaynak sahasında değildir. Kuzeyde Avrasya ve Kuzey Denizi üzerinde oluşan soğuk karakterli polar veya kutbi (P) hava kütlesi ile güneyde tropikal bölgelerden kaynaklanan tropikal (T) hava kütlelerinin etkisi altındadır. Böylece Azerbaycan farklı hava kütlelerinin geçiş alanı içerisinde yer almaktadır. Bu hava kütleleri mevsimlere göre yağış ve sıcaklık şartlarını önemli ölçüde kontrol altına almaktadır (Nadirov, 1986, Rüstemov, 1987).

Yaz Durumu: Yaz döneminde polar hava kütlesinin 60° N enlemine çekilmesiyle yerini tropikal hava kütlesine bırakır. Bu nedenle, 38°- 42° N enlemlerinde bulunan Azerbaycan da tropikal hava kütlesinin etki alanına girmektedir.

Bu mevsimde Azerbaycan'ı etkisi altına alan kontinental tropikal (cT) hava kütlesi, kuru-sıcak hava tiplerinin ortaya çıkmasında etkili olur. Bu hava kütlesine bağlı olarak yaz aylarında oluşan sıcak ve kurak rüzgarlar, ülkede tarım faaliyetlerini olumsuz yönde etkiler.

Diğer taraftan bu mevsimde Azor antisiklonundan kaynaklanan maritim tropikal (mT) hava kütlesi Akdeniz'den ve Avrupa'nın güney bölgelerinden geçerek Kafkas dağlarının ve Hazar Denizi'nin kuzeyine ulaşır. Bu hava kütlesi ise ülkede bulutluluğun artmasına sıcaklığın biraz azalmasına özellikle dağlık alanlarda oraj şeklinde yağışlara yol açmaktadır (Budagov ve Apoyev, 1991, Eminov, 2002). Bazı istisnalar dışında Azerbaycan yaz döneminde tek hava kütlesinin etkisi altında kaldığı için yağış düşmemekte ve dağlık alanlar dışındaki bütün bölgeler kurak geçmektedir.

Kış Durumu: Kış mevsiminde Azerbaycan'ı etkileyen hava kütleleri maritim arktik (mA), kontinental arktik (cA), kontinental polar (cP) hava kütleleridir.

Bunlardan kontinental arktik hava kütlesi (cA) yılın soğuk aylarında kuzeybatı Sibirya ile kuzeyden Karadeniz ve Barents Denizi üzerinden kaynaklanan termik kökenli antisiklonun etkisiyle Azerbaycan'a ulaşmakta ve sıcaklığın hızla azalmasına, şiddetli rüzgarlar ile kar yağışlarına yol açmaktadır. Öte yandan, ilkbahar ve sonbahar aylarında ise Doğu Avrupa üzerinden geçerek Transkafkasya ve Hazar Denizi üzerine ulaşan kontinental Arktik hava kütlesi önemli oranda modifikasyona (yerel değişikliklere) uğramaktadır. Özellikle Hazar Denizi üzerinde sıcaklığı 5-6 °C yükselen ve nem kazanan bu hava kütlesi geçiş mevsimlerinde de sıcaklığın hızla azalmasına, güçlü fırtınalara ve yağışlara neden olur (Nadirov, 1986).

Azerbaycan'ı yılın soğuk döneminde etkisi altına alan hava kütlelerinden biri de maritim arktik (mA) hava kütlesidir. Grönland ve İskandinavya üzerinden yayılan bir yüksek basınç sırtı, ya da bir antisiklonla ilişkili olarak bu hava kütlesi Rusya'nın Avrupa kısmından güneydoğuya yönelen hava akımları ile Azerbaycan'a ulaşır. Maritim arktik hava kütlesi ülkede hava koşullarının belirgin biçimde değişmesine sıcaklığın hızla azalmasına yoğun kar yağışlarına yol açar. Özellikle Hazar kıyıları ile alçak ovalık alanlarda şiddetli rüzgarlara neden olmaktadır.

Yılın soğuk döneminde Azerbaycan'ı etkileyen hava kütlelerinden bir diğeri de kontinental polar (cP) hava kütlesidir. Sibirya antisiklonunun güçlenmesi ile ilişkili olarak Batı Sibirya ve Kazakistan üzerine yayılan bir yüksek basınç sırtı ya da

Rusya'nın Avrupa kısmında yer alan yüksek basınçtan kaynaklanan kontinental polar hava kütlelerinin Azerbaycan'a ulaşması sonucu sıcaklık değerleri azalır ve genellikle kar şeklinde yağışlar oluşur (Rüstemov, 1987, Müseyibov, 1998).

Öte yandan, kış aylarında Karadeniz üzerinden kuzeydoğuya doğru yönelen depresyonlar Transkafkasya'ya ve Azerbaycan'ın batı bölgelerine ulaşır. Akdeniz depresyonlarının etkisi ile ülkenin özellikle güney bölgelerinde ve dağlık alanlarında bulutlu-kapalı, ılık ve yağışlı hava tipleri ortaya çıkar. Ayrıca Karadeniz, Irak, İran'ın kuzey batısında ve Anadolu'da siklonik faaliyetin gelişmesi ise Hazar ve Azerbaycan üzerinde soğuk hava akımlarının gelişmesine yol açar. Alçak düzlüklerde ve kıyı kuşağında bu hava tipinde kurak koşullar etkili olur.

3.1.2. Coğrafi Etkenler

Fiziki coğrafya etkenleri; yükselti, dağların uzanışı, bakı ile denize olan uzaklık durumudur. Bunların Azerbaycan iklimi üzerindeki etkileri özetle şöyledir:

Yükselti: Azerbaycan'ın kuzey ve güney kesimlerinin yüksek ve engebeli olması, iklimde önemli değişmelere yol açar. Bilhassa Azerbaycan'ın kuzeydoğu ve güneybatısında uzanan dağ kuşaklarının akarsularla yer yer dar ve derin olarak parçalandığı için yükselti durumu sık sık değişir. Bu şartlara bağlı olarak yağış ve sıcaklık dağılışında da çok önemli değişmeler meydana gelir (Nadirov, 1986). Örneğin, yüksek olan Büyük Kafkaslarda kar örtüsünün uzun süre yerde kalması, sıcaklığın düşmesine neden olur. Yine Azerbaycan'ın yüksek sahalarında ilk kar yağışları, sonbaharda başlar ve hatta bazı yıllar yaz başlarına kadar devam eder.

Akarsularla dar ve derin olarak parçalanmış dağ kuşaklarında yağış ve sıcaklık şartlarında önemli değişmeler olur. Mesela Büyük (Ağsu, Türyançay, Göyçay vb.) ve Küçük (Terter, Hekeriçay vb.) Kafkas dağlarını yaran büyük akarsu vadileri boyunca kış döneminde kar yağışı ve don olayı nadir oluşurken, bu vadilerin kenarlarındaki yüksek yerlerde (Şah dağları, Tufan dağı, Bazardüzü, Murov dağları, Karabağ dağları) yılın büyük bir bölümü karla kaplı ve soğuk geçer.

Diğer taraftan, Talış dağlarının kışın kıyı kuşağında sebze yetiştirilirken, 1500 m'nin üzerindeki sahalar karla kaplı geçer.

Dağların uzanışı ve bakı durumu: Büyük Kafkas dağlarının genel olarak kuzeydoğuya, Küçük Kafkas dağları ve Talış dağlarının ise güneye bakan yamaçları 1000 mm'nin üzerinde olan yıllık ortalama yağışlar ile Azerbaycan'ın en yağışlı

sahalarıdır. Bunun nedeni, bu dağların cephelerin geçişini engellemesidir. Nitekim Küçük Kafkas dağları ve Talış dağları güney ve güneybatıdan gelen cephelerin iç kısımlara sokulmasının önemli ölçüde engeller, böylece dağların güneye bakan yamaçları günlerce devam eden yağış alır (Budagov, 1990, Müseyibov, 1998). Diğer taraftan, Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda uzanan Büyük Kafkas dağları, Kafkasya'nın iç kısmındaki soğuk havanın Kura-Aras ovasına ilerlemesini engeller. Özellikle yazın kuzeyden güneye doğru devam eden nemli hava akımları, Büyük Kafkas dağlarına çarparak yükselir ve buna bağlı olarak yüksek kesimlerde sisler oluşur ve yağış alır.

Bakı, güneşten gelen enerjinin almasında son derece etkilidir. Özellikle dağ kuşaklarının güneye bakan yamaçları, kuzeye bakan yamaçlarına nazaran çok fazla radyasyon alarak fazla ısınır. Buna karşılık kuzeye bakan yamaçlar daha az ısındıkları için buharlaşma azalır ve güneye bakan yamaçlara göre nemlilik artar (Atalay, 2000).

Bilhassa Azerbaycan'ın içinden geçen 40° N enlemine göre güneş ışınlarını alma açısı 21 Mart ve 23 Eylül'de 50°, 21 Haziran'da 73,5°, 21 Aralık'ta ise 26,6°'dir. Bu durum dikkate alındığında kışın 30°'den daha fazla eğimli kuzeye bakan yamaçlar, doğrudan güneş radyasyonu almamaktadır. Buna karşın güneye bakan eğimli yamaçlar ilkbahar ve sonbahardaki kadar doğrudan güneş radyasyonu ulaşır. Özellikle güneye bakan eğimli yamaçlar, eğim durumuna göre, tropikal bölgelerin aldığı enerjiye yakın enerji alır. Bu durumdan dolayı, güneye bakan yamaçlarda ışık ve sıcaklık isteği yüksek olan bitkiler yetişir, kar örtüsü daha erken kalkar, topraktaki su kısa sürede buharlaşır. Örnek olarak Büyük Kafkas ve Küçük Kafkas dağlarının aynı yükseklikte güneye bakan yamaçları, kuzeye bakan yamaçlarına göre birkaç derece daha sıcaktır. Kısacası, güneye bakan yamaçlar yarı kuşak şartlar gösterirken, kuzeye bakan yamaçlar nemli ortamları oluşturmaktadır.

Denize olan uzaklık (karasallık) durumu: Azerbaycan'da doğudan batıya doğru ve batıda kuzeyden guneye doğru gidildikçe karasallık artar. Yani yaz ile kış arasındaki sıcaklık farkı yükselir. Yazın Azerbaycan'ın iç kısımları fazla ısınır, kışın ise çok soğur. Mesela Kura-Aras ovasında, yazın en yüksek sıcaklık (42°C) ile kışın en düşük sıcaklık (-22°C) arasındaki en fazla sıcaklık farkı 60-65°C iken, Nahçıvan'da bu ekstrem sıcaklıklar arasındaki fark (yazın en yüksek sıcaklık 43°C, kışın en düşük sıcaklık -25°C) 65-70°C'yi bulur (Nadirov, 1986).

Bilindiği gibi, deniz kenarından (Hazar Denizi) iç kısımlara doğru gidildikçe havadaki su buharı miktarı düşer. Buna bağlı olarak iç kısımlara doğrudan yüzeye gelen güneş radyasyonu arttığından yazın çok fazla ısınır. Kışın ise kar örtüsünün de etkisi ile aşırı derecede soğur. Deniz kenarlarında ise havada su buharı fazladır.

Güneş radyasyonu su buharı tarafından tutulmakta olduğundan zemin fazla ısınmamakta ve gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı fazla olmamaktadır. İşte yaz döneminde Azerbaycan'ın iç kısımlarının fazla miktarda ısınması, tarım ve ormanın, daimi kar sınırının yükselmesine sebep olmaktadır.

3.2. İklimin Temel Unsurları

Sıcaklık, yağış, bağıl nem, buharlaşma, bulutluluk, basınç ve rüzgarlar gibi iklim unsurlarının yıllık ortalamaları mevsim ve aylara göre gösterdiği değişmeler, en yüksek ve en düşük değerler ve bunların Azerbaycan üzerindeki dağılışları ile bu dağılışta etkili olan faktörler, ülkenin iklim özelliklerini oluşturmaktadır. Bu bakımdan belli başlı iklim unsurları ana çizgileri ile değerlendirilecektir.

3.2.1. Sıcaklık Koşulları

Yıllık ortalama sıcaklık: Azerbaycan'da sıcaklığın dağılışı ve rejimi rölyef özelliklerine bağlı olarak kısa mesafeler içinde büyük değişiklikler göstermektedir. Genel olarak ülkede yıllık ortalama sıcaklık değerleri 0-15 °C arasında değişmektedir

Yıllık ortalama sıcaklık değerlerini incelediğimizde; en yüksek yıllık ortalama sıcaklıklara, Azerbaycan'ın güneydoğusunda 200 m'nin altındaki bölgelerde ve ülkenin orta kısmında yer alan düzlüklerde rastlanır. Söz konusu bu yerlerde yıllık ortalama sıcaklık 14-15 °C arasında değişmektedir. Kuzeyde Mingeçevir baraj gölünden, Bakü'ye kadar olan alanlar ile güneyde Küçük Kafkaslar'ın 1000 m'ye kadar olan bölgelerinde yıllık ortalama sıcaklık 10-14 °C civarındadır (Budagov ve Apoyev, 1991, Eminov, 2002). Yükseltisi 1000-1500 m arasında değişen dağlık alanlarda yıllık ortalama sıcaklık 10-6 °C, 1500 m'nin üzerinde ise 6-2 °C arasında değişir (Harita 1.3).

Öte yandan, Büyük Kafkas ve Küçük Kafkas dağlarının en yüksek noktalarında ise yıllık ortalama sıcaklıklar 2°C'nin, hatta Bazardüzü (4466 m) ve Gamış (3724 m) dağının zirvelerinde ise 0°C altına düşer.

Temmuz ayı ortalama sıcaklıkları: Azerbaycan'da Temmuz ayında ortalama sıcaklıklar yükseltiye bağlı olarak, dağlık alanlar ile alçak düzlükler arasında büyük farklar göstermekte ve değerler 5°C ile 28°C arasında değişir. En yüksek ortalama Temmuz ayı sıcaklıklarına Kura nehrinin içinden geçtiği düzlükler ile Bakü ve Lenkeran arasında yer alan kıyı kuşağında ve karasallığın arttığı Nahçıvan'da (27.5-28.5 °C) rastlanır (Tablo 1.1).

Öte yandan, Samur-Deveçi ovalarında, Alazan-Eyriçay vadisinde, Apşeron yarımadasının Kuzey bölgelerinde, Lenkeran ovası ve dağlık kuşağın 1000 m'ye kadar olan kısımlarında Temmuz ayı ortalama sıcaklık değerleri 20-28 °C arasında değişir. Yükseltisi 1000-1500 m olan yerlerde temmuz ayı ortalama sıcaklığı 15-20 °C civarında olup, 1500 m'nin üzerindeki yükseltilerde ise bu aya ait ortalamalar 10-15 °C'ye kadar azalır (Rüstemov, 1987).

Tablo 1.1: Azerbaycan'daki başlıca istasyonların ortalama sıcaklık değerleri

İstasyon Adı	Ortalama Sıcaklık (C^o)			Yükselti (m)
	Yıllık	Ocak	Temmuz	
Bakü	14.2	3.4	25.5	2
Nahçıvan	12.9	-4.9	27.6	875
Gence	13.1	0.7	25.4	312
Mingeçevir	14.8	2.7	27.6	95
Hankendi	10.8	-0.5	22.2	827
Lenkeran	14.1	3.1	25.7	-20
Salyan	14.6	2.2	26.4	-21
Kürdemir	14.5	1.4	27.3	7
Zagatala	12.5	0.6	23.6	487
Guba	9.8	-2.2	21.7	550
Şamahı	11.0	-0.6	23.2	750
Şuşa	8.6	-2.2	19.3	1358
Daşkesen	6.0	-3.7	15.6	1655
Gazah	11.8	-0.7	23.7	390

Kaynak: Müseyibov, 1998, Budagov ve Geribli, 2002'den yararlanılarak

Ocak ayı ortalama sıcaklıkları: Azerbaycan'da Ocak ayında ortalama sıcaklıklar alçak düzlüklerde 0°C ile 3°C arasında değişir. Dağ eteklerinde ise rölyef özelliklerine bağlı olarak sıcaklık değerleri 0°C ile -3°C arasındadır. Ülkenin kuzeydoğusunda Ocak ayı ortalamaları -1°C ile -2°C arasında değişir. Öte yandan orta dağlık kuşakta -3°C ile -6°C olan Ocak ayı ortalama sıcaklıkları, yüksek dağlık alanlarda -10°C ile -14°C'ye düşer (Budagov ve Geribli, 2002).

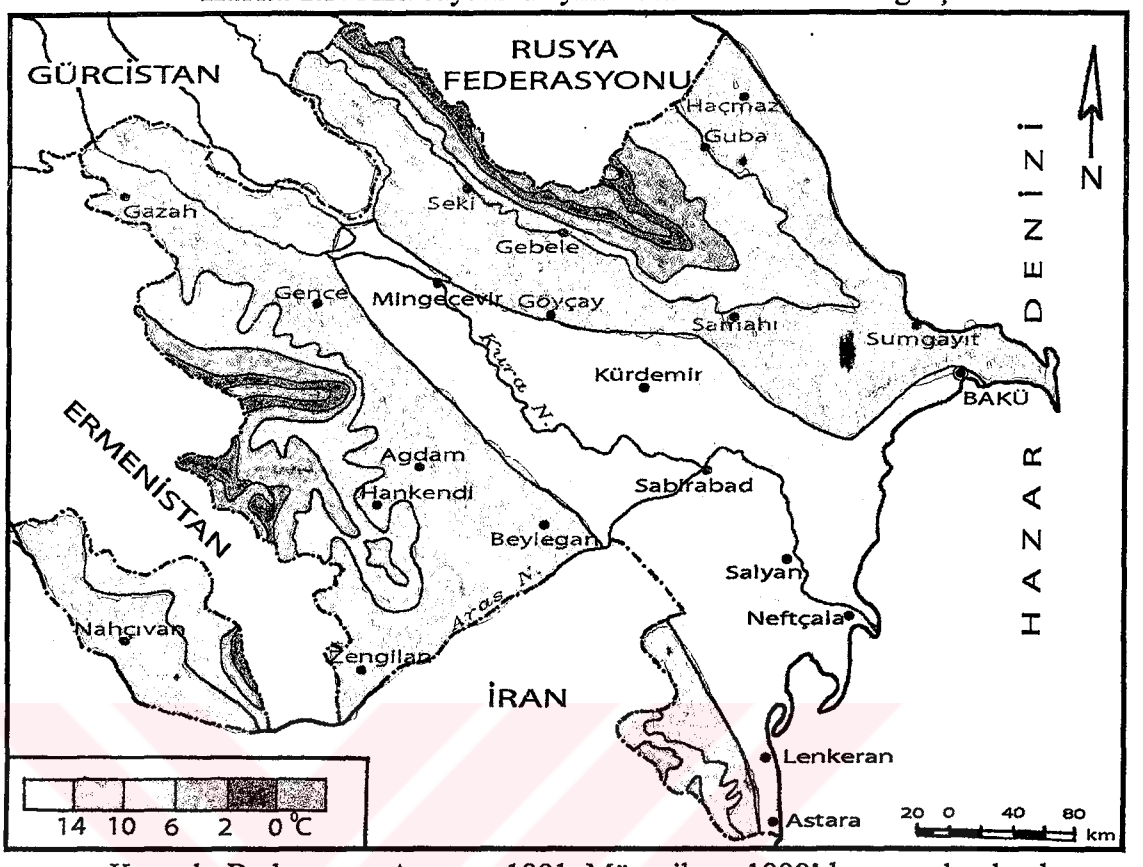
En yüksek ve en düşük sıcaklıklar: Azerbaycan'da alçak ovalardan yüksek kısımlara doğru gidildikçe en sıcak ay ile en soğuk ay arasında sıcaklık farkı artmaktadır. Öte yandan, ülkede mutlak sıcaklık değerlerinin dağılışı, ortalama aylık sıcaklıkların dağılımına büyük ölçüde uymaktadır.

En yüksek sıcaklıklar: Azerbaycan'da Temmuz ve Ağustos aylarında olmak üzere Kura-Aras ovaları, Apşeron yarımadası, Hazar Denizi kıyıları ile Nahçıvan'ın Aras nehri civarında görülmektedir (40-43 °C). Öte yandan Alazan-Eyriçay vadisi, Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının eteklerinde, Gence-Gazah ovalarında, Lenkeran bölgesinin kuzey kısımlarında en yüksek sıcaklıklar 37-40 °C arasında değişmektedir. Örneğin rasat süresi içinde kaydedilen en yüksek sıcaklık değerleri Nahçıvan'da 43°C, Kura-Aras ovalarında 42°C, Apşeron Yarımadasında 41°C, Lenkeran'da 40°C'ye çıkmıştır (Nadirov, 1986).

En düşük sıcaklıklar: Azerbaycan'da alçak ovalar ve yüksek dağlık kuşaklar arasında sıcaklık bakımından önemli farklılıklar vardır. Hazar kıyılarında ölçülen en düşük sıcaklıklar -13°C ile -16°C civarındadır. Örneğin rasat süresi içinde kaydedilen en düşük sıcaklık değerleri Kura-Aras ovalarında -22°C, Lenkeran'da -14°C, Astara'da -12°C'dir. Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının eteklerinde, Lenkeran ve Hazar kıyılarında en düşük sıcaklık değerleri -10°C ile -18°C arasında değişir. Sıcaklık terselmesinin oluşumu için elverişli koşullara sahip Nahçıvan'da ise en düşük sıcaklıklar -22°C civarındadır. Yükseltiyle birlikte değerler hızla azalarak, Samuh kesiminde ve Kürdemir'de -22°C ile -26°C'ye kadar düşer. Yüksek dağlık kuşakta ise en düşük sıcaklıklar -30°C'nin altındadır (Müseyibov, 1998).

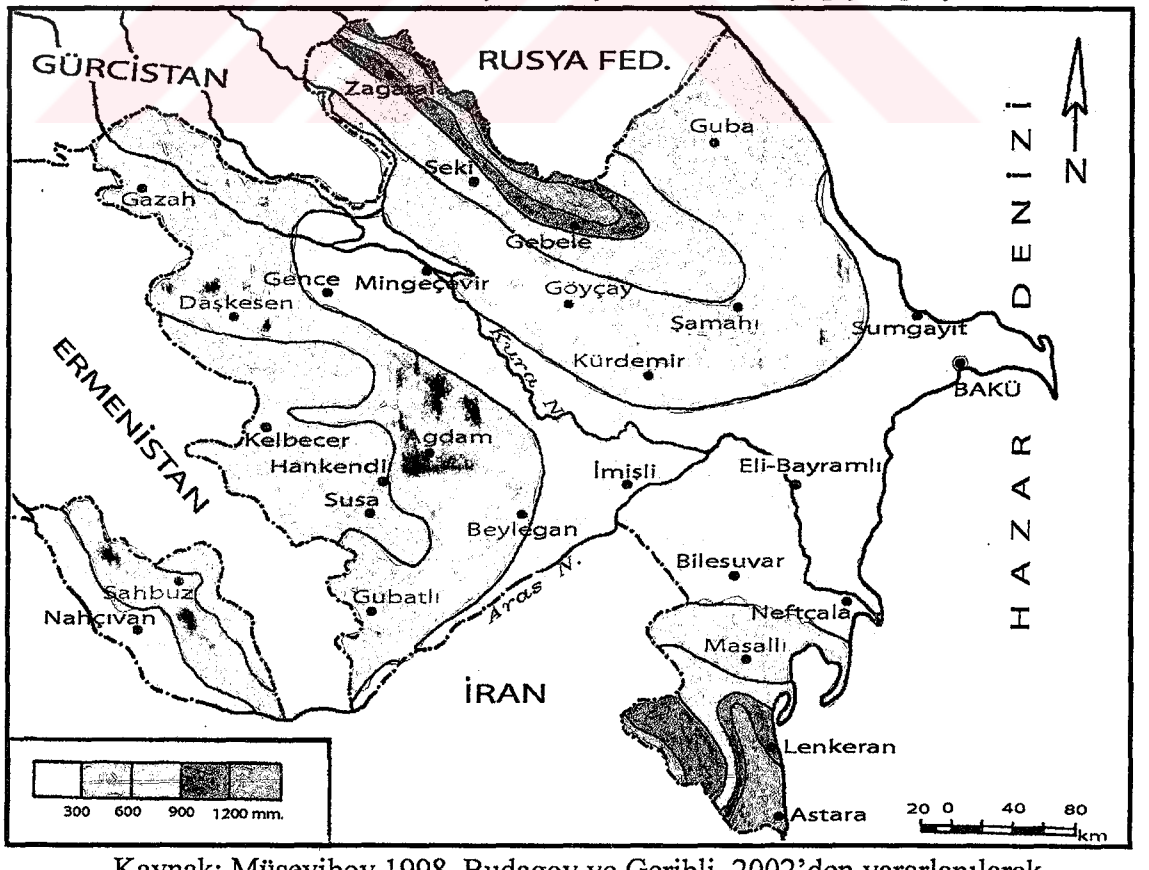
Donlu günlerin frekansı: Azerbaycan'da 0°C'nin altında yani suyun donma noktasına ulaştığı ve daha alta düştüğü sürenin uzunluğu, bölgelere göre önemli farklar gösterir. Bu durum, ülke bazında vejetasyon sürelerini önemli ölçüde etkiler. Ülkede donlu günlerin başlama ve sona erme tarihleri ile donlu gün sayıları, alçak düzlükler ile dağlık alanlar arasında önemli farklar gösterir. Özellikle 1000-1500 m yüksek alanlarda sıcaklığın 0°C'nin altına düştüğü dönem 2-3 ay devam eder. Örneğin; yıllık ortalama donlu gün sayıları Guba'da (550 m) 60, Gedebey'de (1480 m) 85 ve Kırıs'da (2071 m) 130 gündür (Koçman ve Diğerleri, 1994).

Harita 1.3: Azerbaycan'da yıllık ortalama sıcaklık dağılışı

Kaynak: Budagov ve Apoyev, 1991, Müseyibov, 1998'den yararlanılarak

Harita 1.4: Azerbaycan'da yıllık ortalama yağış dağılışı

Kaynak: Müseyibov 1998, Budagov ve Geribli, 2002'den yararlanılarak

3.2.2. Yağış ve Nemlilik Durumu

Yıllık ortalama yağış: Azerbaycan'da yıllık ortalama yağış miktarı bakımından çeşitli doğal bölgeler arasında önemli farklar vardır. Dağlarla çevrili Kura-Aras depresyonunun bazı kesimlerinde 110 mm (Puta, 102 mm) olan yıllık ortalama yağış miktarı rölyef özelliklerinin elverişli koşullar sağladığı Lenkeran bölgesinin güneyinde 1500 mm'yi aşmaktadır (Tablo 1.2).

Ülkenin en az yağışlı bölgesi Apşeron Yarımadasının güneydoğusunda kalan alanlardır (110 mm). Öte yandan Kura-Aras ovalarında ve Gobustan'ın güneyinde 150-200 mm olan yıllık ortalama yağış miktarı, Apşeron yarımadasının kuzeyinde ve Talış dağlarının yüksek kesimlerinde 200-300 mm'ye yükselir. Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının dağ eteklerinde yıllık ortalama yağış miktarı 300-400 mm arasında değişir. Ayrıca 500-600 m itibaren genel olarak tüm bölgelerde yağış miktarı artar.

Tablo 1.2: Azerbaycan'daki başlıca istasyonların ortalama yağış miktarları

İstasyon Adı	Yükselti (m)	Ortalama Yağış Miktarı (mm)		
		Yıllık	Ocak	Temmuz
Bakü	2	247	30	6
Nahçıvan	875	271	25	8
Gence	312	282	14	25
Yevlah	15	278	14	20
Hankendi	827	587	21	45
Lenkeran	-20	1402	100	17
Salyan	-21	283	30	7
Şamahı	750	591	42	24
Guba	550	571	29	37
Zagatala	487	1036	35	93
Gazah	390	451	19	36
Daşkesen	1655	622	20	59
Şuşa	1358	711	32	49

Kaynak: Budagov ve Geribli, 2002'den yararlanılarak

Azerbaycan'da en çok yağış alan alanlardan biri ülkenin güneydoğusunda yer alan Lenkeran-Talış bölgesidir (Harita 1.4). NW-SE yönünde uzanan Talış dağlarının merkezi kısmında yıllık ortalama yağış miktarı 1000-1200 mm, güney kısmında ise 1600-1800 mm'dir (Nadirov, 1986, Budagov ve Geribli, 2002). Örneğin yıllık ortalama yağış miktarı 1700 mm olan Astara'da bazı yıllarda düşen yağış miktarı 2300 mm'ye ulaşmaktadır. Aynı bölgenin güneybatıya bakan yamaçlarında yağış miktarı 300 mm'nin altına düşmektedir.

Nemlilik Durumu (Bağıl nemlilik): Azerbaycan'da yıllık ortalama bağıl nemin dağılışı iç ve kıyı bölgeler arasında büyük farklar gösterir. Hazar kıyılarında % 75-80 olan yıllık ortalama bağıl nem, Kura-Aras ovalarının doğu kısmında % 55-60, merkezi ve batı kısımlarında ise % 50 civarına düşer. Bağıl nem oranlarında en yüksek değerler ise Lenkeran-Astara bölgesinde (% 80'den fazla) gözlenir. Kısacası, Hazar Denizi'nden uzaklaştıkça azalan bağıl nem değerleri dağlık alanda yükseltiyle birlikte tekrar artış gösterir. Bu artış kuzeydoğuya bakan yamaçlarda 800-1000 m, Lenkeran-Astara'da 1000-1500 m'ye kadar devam eder.

3.2.3. Basınç ve Rüzgarlar

Azerbaycan'da mevsimlik olarak basınç koşullarında meydana gelen değişiklikler, zemine yakın atmosfer tabakalarındaki egemen hava akımlarının yönünü belirlemektedir. Yılın soğuk döneminde batı ve kuzey-batı yönlü rüzgarlar, sıcak dönemde doğu ve güney-doğu yönlü rüzgarlar egemendir. Ancak yere yakın tabakalarda hava akımlarının yönünü ve şiddetini belirleyen esas faktör yer şekilleridir. Büyük ve Küçük Kafkaslar bu bakımdan etkilidir. Örneğin kuzeyden gelen hava akımlarını engelleyecek bir yükseltinin bulunmadığı Apşeron Yarımadasında en yüksek frekansa kuzey ve kuzey-batıdan esen rüzgarlar sahiptir (Müseyibov, 1998). Hızları zaman zaman kasırga şiddetine ulaşan bu rüzgarlara Hazri veya Bakünordu denilir.

Öte yandan, genel hava dolaşımına bağlı rüzgarların fazla kuvvetli olmadığı iç kısımlarda ve Hazar kıyılarında, yer şekillerinin farklı ısınmalarına bağlı günlük rüzgarlar oluşur. Şöyle ki, Büyük ve Küçük Kafkaslar, Lenkeran ve Nahçıvan'da dağ-vadi meltemleri, Hazar kıyılarında ise yaz aylarında deniz-kara meltemleri görülür.

3.3. İklim Tipleri

Azerbaycan'da genel olarak kontinental subtropikal iklim kuşağının özellikleri egemendir. Bununla birlikte Azerbaycan iklimi üzerinde Aral-Hazar bölgesi olarak adlandırılan kuru-step ve çöl özellikleri gösteren iklim koşullarının da etkileri görülür.

Diğer taraftan, ülkede iklim koşullarını etkileyen esas faktör ise, orografik özelliklerdir. Büyük ve Küçük Kafkas dağları ile Hazar Denizi, kuzeyden gelen arktik ve polar hava kütleleri ile güneyden gelen tropikal hava kütlelerinde önemli değişmelere neden olur. Bu durum iklim koşullarının kısa mesafeler içinde önemli değişmeler göstermesine yol açar. Örneğin; ülkede yıllık ortalama sıcaklıklar 15°C ile 0°C arasında

değişir. Yağış miktarı göz önüne alındığında ise değerlerin 100 ile 1800 mm arasında değiştiği görülür.

Sıhlinski, Vaznesenski ve Köppen iklim sınıflandırmasından yararlanarak Azerbaycan'da dört iklim tipi belirtilmiştir. Söz konusu bu makroklima iklim tipleri de ayrıca, sıcaklık ve yağış rejimi koşullarına göre bazı bölgesel klima tiplerine ayrılır. Yapılan sınıflandırmaya göre Azerbaycan'da hüküm süren başlıca iklim tipleri şunlardır

Yazı kurak, sıcak step iklimi: Bu iklim tipi genel olarak Kura-Aras nehirlerinin çevresinde yüksekliği 400 m'ye kadar olan alanlarda, Samur çayı ile Kızılağaç körfezine kadar olan kıyı kuşağında ve Apşeron Yarımadasında görülür. Bu iklim tipi düşük nemlilik, ılık kışlar, çok sıcak yazlar ve kuru-sıcak hava tipleriyle karakterize edilir. Yaz aylarında sıcaklığın 36-40 °C yükseldiği bu alanda yıllık toplam yağış 200-300 mm civarındadır (Nadirov, 1986).

Sıcak ve yazı kurak Akdeniz iklimi: Bu iklim tipi genel olarak Lenkeran bölgesinde görülür. Burada yaz aylarında yağış miktarı çok düşük olmasına karşın havadaki nem miktarı yüksektir. Ilıman kışları, sıcak yazı ve yağışlı geçen sonbahar mevsimi ile nemli subtropikal iklim tipinin özelliklerini gösterir.

Her mevsim yağışlı ılıman iklim: Büyük Kafkas dağlarının güney yamaçlarında 600-1500 m'leri ile kuzeydoğu yamaçlarında 200-500 m'ler arasında yer alan orta dağlık kuşakta egemendir (Budagov, 1990, Eminov, 2002).

Yazı kurak ve sıcak, kışları soğuk step iklimi: Bu iklim tipi Nahçıvan'ın Aras kıyılarında ve Lenkeran'ın dağlık kesiminde görülür. Kışlar soğuk ve kar yağışlı geçer.

Kışı kurak, ılıman iklim: Büyük Kafkas dağlarının kuzeydoğu yamaçlarında 1000-2700 m arasında, Küçük Kafkas dağlarının 1400-2700 m'leri arasında egemendir. Serin yazları, yüksek miktardaki güneş radyasyonu ile karakterize olur.

Soğuk iklim tipi: Bu iklim tipi Büyük Kafkas dağlarının 1500-2700 m yükseklikteki güney yamaçlarında dağlık orman ve alpin zonada görülür. Kış mevsimi soğuk yaz ayları serin geçer.

Dağlık tundra iklim tipi: Büyük Kafkas dağlarında yaklaşık 2700 m Nahçıvan'da 3200 m.den yüksek alanlarda görülür. Karlı, donlu çok soğuk ve uzun kışlar ile karakterize olur (Müseyibov, 1998).

4. HİDROGRAFİK ÖZELLİKLER

4.1. Akarsular

Azerbaycan'daki akarsuların tümü hem Asya Kıtası'nın hem de Dünyanın en büyük kapalı havzası olan Hazar Denizi'ne dökülür. Ülkenin en büyük akarsuyu olan Kura, Büyük ve Küçük Kafkas sıradağları arasındaki bölgenin sularını toplar. Kuzeydoğu Azerbaycan, Apşeron-Gobustan ve Lenkeran bölgelerinin dışında kalan akarsuların tümü Kura havzasına aittir. Ülkede çoğu küçük olmak üzere 1200'den fazla akarsu vardır (Veliyev ve Memmedov, 1984, Budagov ve Apoyev, 1991). Kısacası, ülkedeki akarsuları 4 ayrı havzada toplamak mümkündür.

– Kura-Aras Havzası Akarsuları
– Kuzeydoğu Azerbaycan Bölgesi Akarsuları
– Apşeron-Gobustan Bölgesi Akarsuları
– Lenkeran Bölgesi Akarsuları

Kura-Aras Bölgesi: Büyük Kafkas dağlarının güney yamaçlarından ve Küçük Kafkas dağlarından kaynaklanan akarsular oluşturur. Küçük akarsular ülkenin en büyük iki akarsuyu olan Kura ve Aras nehirlerine akarak sularını Hazar Denizi'ne gönderir.

Kura, Azerbaycan ve tüm Kafkasların en büyük akarsuyudur. Toplam uzunluğu 1515 km olan bu nehrin 900 km'si Azerbaycan'da yer alır. Su toplama alanı 188.042 km^2'dir (Tablo 1.3). Kura kaynağını Türkiye topraklarındaki Çıldır su bölümünün kuzey eteğinden (2741 m yükseltiden) alır. Türkiye topraklarında Kura'nın uzunluğu 200 km'den fazladır ve geri kalan kısmı Gürcistan ve Azerbaycan'dan geçer (Budagov, 1990). Havzada arazinin yüksekliği -28 m'den 4500 m'ye kadar değişir.

Diğer taraftan, Azerbaycan'ın ikinci büyük nehri olan Aras, Kura'nın en büyük koludur. Aras da (Kura gibi) kaynağını Türkiye topraklarında 2600 m yükseklikten alır. Uzunluğu 1072 km olan Aras'ın su toplama alanı 102.000 km^2'dir (Tablo 1.3). Kura ve Aras'ın yanı sıra bu havzaya Ganıh, Gabırrı, Türyançay, Göyçay, Girdimançay, Ağstafaçay, Köndelençay, Terter ve Arpaçay gibi önemli akarsular da dahildir.

Kuzeydoğu Azerbaycan Bölgesi: Bu bölgenin akarsuları Büyük Kafkas sıradağlarının kuzeydoğu yamaçlarından akan tipik dağ akarsularıdır. Bu akarsular 1500-4000 m arasında değişen yüksekliklerden kaynaklarını alır ve seviyesi -28 m olan Hazar Denizi'ne dökülürler. Ayrıca buradaki akarsuların bazıları kaynaklarını su bölümünden, bazıları ise yamaçlardan alır. Bu havzaya Dağıstan-Azerbaycan arasında

sınır oluşturan Samur nehri ve Velveleçay, Gusarçay, Gudyalçay, Karaçay gibi başlıca önemli akarsular dahildir (Tablo 1.3).

Tablo 1.3: Azerbaycan'daki başlıca akarsular ve özellikleri

Nehrin Adı	Döküldüğü Yer	Uzunluğu (km)	Yüzölçümü (km^2)	Yüksekliği (m)	
				Kaynağı	Ağız
Kura	Hazar Denizi	1515	188000	2740	-28
Aras	Kura	1072	102000	2990	-11
Ganıh (Alazan)	Mingeçevir Bar.	413	12080	2560	75
Gabırrı (İori)	Mingeçevir Bar.	389	4840	2560	75
Hram	Kura	220	8340	2422	255
Samur	Hazar Denizi	216	4430	3600	-28
Pirsaat	Hazar Denizi	202	2280	2400	-28
Sumgayıtçay	Hazar Denizi	198	1750	2000	-28
Terter	Kura	184	2650	3120	3
Bazarçay	Aras	178	5650	3040	270
Türyançay	Kura	170	4480	3680	-4
Eyriçay	Ganıh	134	1810	3200	135
Bolgarçay	Mahmudçala G.	134	2170	1710	-17
Ağstafaçay	Kura	133	2580	3000	210
Göyçay	Kura	133	1770	2980	21
Arpaçay	Aras	128	2630	2985	780
Hekeri	Bazarçay	113	2570	2580	358
Gargarçay	Kura	111	1490	2080	-5
Kürekçay	Kura	108	2080	3100	18
Vileşçay	Hazar Denizi	106	935	1180	-28
Gusarçay	Hazar Denizi	106	694	3780	-28
Haçınçay	Kura varmaz	104	657	2100	10
Köndelençay	Aras	102	536	1780	90
Gudyalçay	Hazar Denizi	101	799	3200	-28

Kaynak: Müseyibov, 1998, Eminov, 2002'den yararlanılarak

Apşeron-Gobustan Bölgesi: Bu havzaya Büyük Kafkas sıradağlarından güneydoğuya akan Sumgayıtçay ile Pirsaatçay arasındaki akarsular dahildir (Harita 1.5). Öte yandan bu bölgenin akarsuları yağışlarla beslenmekte olup kaynaklarını Büyük Kafkas sıradağlarının güneydoğu bölümünden alıp, doğu ve güneydoğu yönünde akarak Hazar Denizine dökülür. Ayrıca yağışlar az düştüğünden bu bölgede akarsu şebekesi pek gelişememiştir.

Lenkeran Bölgesi: Buradaki akarsular Talış dağlarının doğu yamaçlarından doğar ve Hazar Denizi'ne dökülür. Nitekim, bir çok küçük akarsu Hazar Denizine ulaşamadan, taşıdıkları suyu yayarak bataklıkların oluşmasına neden olurlar. Bazı akarsular ise Hazar kıyısına ulaştıklarında, kıyıda yer alan kumul sırtlarını

aşamadıkları için sığ göller (bunlara halk arasında Merdo denir) oluştururlar (Müseyibov, 1998, Eminov, 2002). Bu havzanın kuzey sınırında İnceçay ve güney sınırında Astaraçay gibi akarsular yer alır. Bunların yanı sıra bu havzaya Vileşçay (106 km) ve Lenkerançay (81 km) gibi başlıca önemli akarsular da dahildir.

Öte yandan, Azerbaycan'daki akarsular genel olarak yağış, yeraltı suyu, kaynaklar ve az miktarda da buzullarla beslenir. Ülkenin iklim koşulları ve akarsularının beslenme durumlarına bağlı olarak yaz aylarında bazı akarsuların suyu çok azalırken bazıları ise tamamen kurur (Harita 1.5).

4.2. Mineralli Su (Maden Suyu) Kaynakları

Azerbaycan'da 200'den fazla mineralli su kaynağı vardır. Küçük Kafkas ve Nahçıvan'da karbon gazlı, Büyük Kafkaslar'ın güneydoğu kesiminde kükürt gazlı, Lenkeran'da azot gazlı sular yaygın iken, Apşeron yarımadasında, Hazar ve Kura ovalarında ise karışık maden suları bulunmaktadır.

Diğer taraftan, ülkedeki birçok mineral su kaynağı, dünya standartlarında öneme sahiptir. Bunlardan Kelbecer ilçesindeki karbon gazlı İstisu kaynaklarını, Nahçıvan'daki Darıdağ Mergümüşlü suları ve Badamlı, Turşsu, Apşeron'daki Surahanı, Şıhburnu ve Lenkeran bölgesindeki suları örnek gösterebiliriz.

4.3. Göller

Azerbaycan'da çoğu küçük olan 250'yi aşan küçük göl mevcuttur. Örneğin; Kura nehri boyunca, Hacıgabul, Sarısu, Mehmangöl gibi bir dizi göl bulunur. Çoğunlukla, dağlık alanlarda tektonik, set ve buzul kökenli göllere rastlanır. Bunların içinde 1553 m yükseklikte yer alan Göygöl'ü (heyelan-set gölü, Foto 12), 2730 m yükseklikte yer alan Büyük ve Küçük Alagöl'leri (volkanik-set) örnek verebiliriz. Ayrıca Hazar Denizi'nin kıyısında lagün göllerine rastlanır. Ancak bu göller zamanla Hazar'dan ayrılmış, şimdi ise yağmur ve yeraltı suları ile beslenen göllerdir (Veliyev ve Memmedov, 1984). Bu tipe örnek olarak ülkenin kuzeydoğu kıyı kesiminde yer alan Ağzıbirçala gölü (Deveçi lagününü) gösterebiliriz. Ülkede yapay göller de önemlidir. Mingeçevir barajı 1953 yılında Kura nehrinin orta çığırında yapılmıştır.

Azerbaycan'ın gölleri çeşitli şartlar altında oluştuğu için beslenmeleri de farklıdır. Söz konusu, yüksek dağlık kuşakta yer alan göller kar ve buzların erimesi sonucu beslendikleri halde, orta dağlık kuşaktaki göllerin beslenmesi çoğunlukla yağış ve yeraltı suları ile, düz alanlardaki göllerin asıl beslenmesi akarsular, yeraltı suları ve

kısmen de yağışla olmaktadır. Baraj gölleri ise, kuruldukları yerin şartları ile ilgili olarak ya tamamen akarsularla, ya da kar suları ile veya tamamen yeraltı suları ile, bazen de karışık kaynaklardan beslenirler.

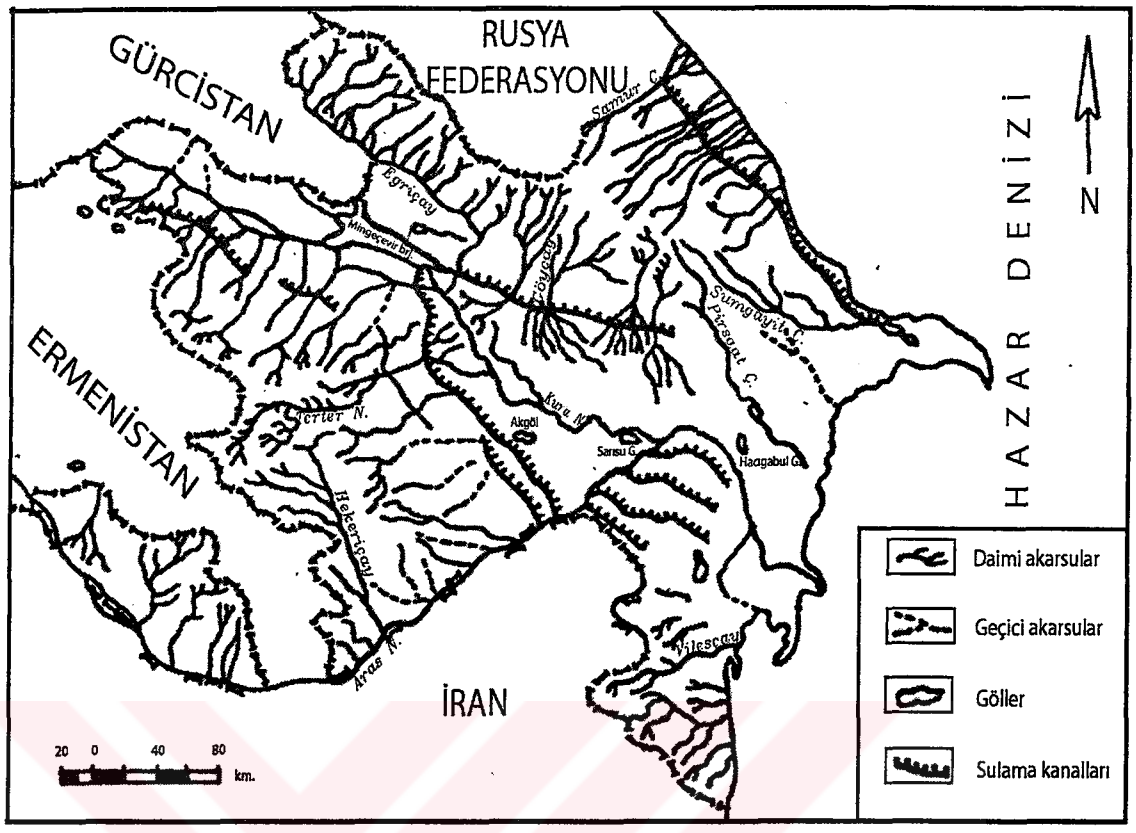
Böylece, deniz seviyesinden 2000 m yükseklikteki Batabat gölü kar ve kaynak suları ile beslendiği halde, Cavanşir, Aşıgbayramlı ve diğer baraj gölleri akarsularla beslenir. Gobustan sahasında bulunan göller yağmur ve az miktarda kar suları ile beslenirler. Ceyrançöl'deki göllerin gelirleri yalnız yağmur suları ile olduğundan kurak dönemde su bulunmaz. Apşeron yarımadasında olan göllerin beslenmesinde yağmur sularından başka yeraltı suyu ve petrol kuyularından çıkan sular da etkilidir (Müseyibov, 1998, Eminov, 2002). Yeraltı suyu ve petrol kuyularından çıkan sularla beslenmeyen göller ilkbahar sonu, yaz başında kurur ve yerlerinde tuz tabakası oluşur.

Tablo 1.4: Azerbaycan'daki belli başlı göller ve özellikleri

Gölün Adı	Yüzölçümü (km^2)	Yüksekliği (m)	En Derin Yeri (m)	Su Özelliği	Oluşu
Sarısu	67.7	-12	3.5	Tatlı	taşkın yatağı
Akgöl	56.2	-5	2.2	Tatlı	taşkın yatağı
Mehman	35.0	-7.8	2.3	Tatlı	taşkın yatağı
Candargöl	12.5	380	6	Tatlı	-
Masazır	11.0	7.9	1.7	tuzlu	taşkın yatağı
Acınohur	11.0	107.3	107.3	tuzlu	Tektonik
Büyükşor	9.7	12	2.5	tuzlu	taşkın yatağı
Hacıgabul	8.4	-19.6	2.5	tatlı	taşkın yatağı
Büyük Alagöl	5.2	2729	9.4	tatlı	volkanik-set
Gultug	5.2	-5	3	tatlı	taşkın yatağı
Virevül	4.9	-25.1	3.0	tatlı	-
Duzdağ	4.0	-24.1	1.6	tuzlu	-
Binegedi	4.0	12.1	1.7	tuzlu	-
Kürdehanı	3.3	3.9	3	tuzlu	taşkın yatağı
Ağzıbirçala	3.0	25	4	tuzlu	Lagün
Kırmızıgöl	2.0	15	2.5	tuzlu	Tektonik
Karagöl	1.8	2666	10	tatlı	Volkanik
Hocasen	1.6	13.7	3.2	tatlı	taşkın yatağı
Küçük Alagöl	1.2	2739	9.4	tuzlu	volkanik-set
Alagöller	1.0	2988	-	tatlı	Volkanik
Periçıngıl	0.9	2961	5.4	tatlı	volkanik-set
Göygöl	0.8	1553	95	tatlı	heyelan-set
Kanlıgöl	0.5	89	72	tuzlu	heyelan-set
Maralgöl	0.3	1899	61	tatlı	heyelan-set

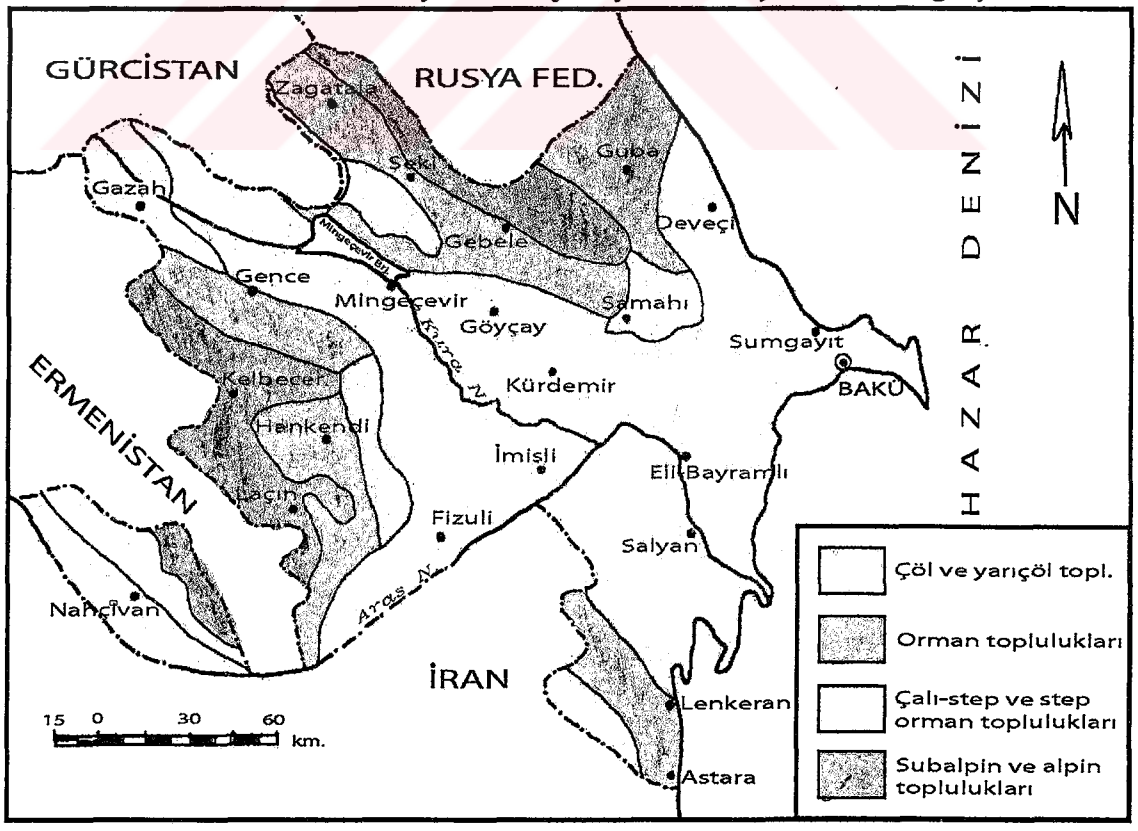
Kaynak: Eminov 2002, Budagov ve Geribli, 2002'den yararlanılarak

Harita 1.5: Azerbaycan'ın hidrografik özellikleri

Kaynak: Müseyibov, 1998'den yararlanılarak

Harita 1.6: Azerbaycan'ın vejetasyon formasyonlarının dağılışı

Kaynak: Budagov ve Apoyev, 1991'den yararlanılarak

5. BİTKİ ÖRTÜSÜ

Azerbaycan, çeşitli orman, çalı ve ot toplulukları yönünden çok zengindir. Gerçekten, orta kuşakta yer alan Azerbaycan'da çeşitli cins ve familyalara ait 4200'den fazla bitki türü yetişmekte ve yüzlerce bitki topluluğu bulunmaktadır. Azerbaycan'da halihazırda hüküm süren iklim şartlarina göre yetişen ot, çalı ve ağaç toplulukları dışında dünyanın diğer bölgelerinde görülmeyen endemik bitkiler de bulunur.

Bilhassa, ülkenin zengin florası Kafkasya'daki bitki türlerinin % 66'nı teşkil etmektedir. Azerbaycan flora ve bitki örtüsünün zenginliği fiziki coğrafya şartlarının çeşitli olmasından kaynaklanmaktadır. Yüzölçümünün % 70'e kadarı doğal bitki örtüsü ile kaplıdır (Budagov, 1990, Müseyibov, 1998). Çok eski jeolojik çağlardan başlayarak bugüne kadar fiziki coğrafya şartlarında meydana gelen değişmeye bağlı olarak ülkenin bitki örtüsü büyük değişikliklere maruz kalmıştır.

Azerbaycan'da geniş alanlar kaplayan düzlükler ve ovalar ile birlikte Büyük ve Küçük Kafkas dağları ile Talış dağlarının bulunması iklim toprak ve bitkilerin yükseltiye bağlı kuşaklar oluşturmasına yol açmıştır. Ayrıca Kura-Aras ovasının varlığı da bitki örtüsünün diğer bölgelerden farklı olmasına neden olmuştur. Bundan farklı olarak yatay kuşaklarda belirmiştir.

Diğer taraftan, fiziki coğrafya koşullarının farklılığına bağlı olarak Azerbaycan'da 4 ana bitki topluluğu ortaya çıkmıştır. Ülkedeki bu bitki toplulukları ve yayılış alanları, aşağıda ayrı ayrı ele alınıp ana hatlarıyla özlü olarak incelenecektir.

5.1. Çöl ve Yarıçöl Toplulukları

Azerbaycan'da çöl bitkileri genellikle az yer kaplamaktadır. Çöl bitkilerinin başlıca yayılış alanları Hazar kıyısı Kura-Aras ovası ve Şirvan düzünün çoraklaşmış toprak sahalarıdır. Öte yandan ova ve dağ eteği bölgelerde geniş alanlar kaplayan yarıçöl bitkilerine ise kümeler halinde rastlanmaktadır (Harita 1.6).

Diğer taraftan, Kura-Aras ovasında çöl bitki örtüsüne Mil, Mugan ve Şirvan düzlerinde rastlanmaktadır. Toprakların tuzluluk derecelerine bağlı dağılış gösteren karaşoran (*Halocnemum strobilaecum* Pall), şahsevdi (*Halastachys caspica* Pall) gibi çok yıllık ve etlişoran (*Salsola crassa*), kışotu (*Petrosimonia brachiata* Pall) gibi çok yıllık etli çorak bitkileri bulunmaktadır. Ayrıca, çöl bitki topluluklarını yarıçöl bitki topluluklarından ayıran başlıca özellikler toprağın daha tuzlu yıllık efemerlerin oldukça az görülmesi ve çorak topraklar bitkilerine az rastlanmasıdır.

Yarıçöl bitkileri ise, Şirvan, Salyan, Mil, Mugan, Karabağ düzlerinde, Ceyrançöl ve Gobustan'ın doğu kesimlerinde geniş alanlar kaplamaktadır. Bu alanlarda yıllık ortalama yağış miktarları 200-300 mm kadardır ve büyük bölümü ilkbahar ve sonbahar aylarında düşmektedir. Kurak devre 4-5 ay kadardır. Nemliliğin yüksek olduğu batıya doğru gidildikçe bitki formasyonu daha fazla tür içeren yarıçöl formasyonuna geçilmektedir (Müseyibov, 1998, Eminov, 2002).

Öte yandan, günümüzde ülkedeki yarıçöl alanlarından kış otlak alanları olarak yararlanılmaktadır. Bu alanlardaki yem bitkileri yıllık efemer bitkiler, yavşanlar, karağatlar, gengisler ve diğer tuzcul bitkiler oluşturmaktadır.

5.2. Orman Toplulukları

Bir milyon hektar kadar bir alan kaplayan ormanlar, Azerbaycan yüzölçümünün % 12'sini teşkil etmektedir. Bu ormanlar, genellikle yayvan yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır. Yer yer dar alanlarda çam ve ardıç ormanlarına da rastlanmaktadır. Büyük Kafkaslar bölgesindeki Balaken ve Gusar'ın orta orman kuşağında ve Küçük Kafkas'taki Göygöl kıyılarında Murovdağ'ın eteklerinde Koh çamı (*Pinus kochiana* Klojsch) ormanları yayılış göstermektedir. Çamlarla birlikte yayvan yapraklı ağaçlar da gözlenmektedir (Koçman ve Diğerleri, 1994).

Azerbaycan'da dağılış gösteren çamlardan biri de eldar çamıdır (*Pinus eldarica*). Bu endemik tür, ancak Ceyrançöl'deki Elleroyuğu dağının kuzey yamaçlarında 50 ha alanda bulunmaktadır (Foto 15). Kuraklığa dayanıklı, çabuk büyüyen, herdem yeşil bu ağaçlara park, bağ ve bahçelerde de rastlanmaktadır.

Geniş yapraklı ormanlar, Büyük ve Küçük Kafkaslar ile Talış dağlarında geniş alanlar kaplamaktadır (Harita 1.6). Bu ormanlar batıda Balaken'den başlayarak doğuya doğru büyük bir kuşak oluşturmaktadır. Bu ormanlar, batıda tür bakımından zengindir. Ağaçları yüksek boylu ve sahanın sıklık derecesi yüksektir. Doğuya doğru seyrekleşme boy kısalması gözlenmektedir. Ayrıca, Büyük Kafkasların kuzeydoğu kesimindeki (Guba, Gusar ilçelerindeki) ormanlar, batıdaki ormanlara benzerlik göstermektedir.

Küçük Kafkaslarda ormanlar, dağların en çok doğu ve kuzeydoğu yamaçlarında geniş bir kuşak oluşturmaktadır. Bu ormanlar, Ermenistan sınırından başlayarak güneyde Zengilan ve Cebrayıl'e kadar seyrekleşerek uzanmaktadır. Talış ormanları ise İran sınırından başlayarak, kuzeyde Celilabad'taki dağlara kadar olan geniş

bir alanı kaplar (Eliyev, M., 1998, Budagov, 1990). Nahçıvan'daki ormanlar ise, sadece Nahçıvançay, Elinceçay ve Gilançay havzalarında küçük ağaçlardan oluşmaktadır.

Öte yandan, ova ormanları Şeki, Zagatala ve Haçmaz'da, Nabran-Hudat yöresinde, Karabağ-Mil bozkırlarında (Berde, Hındıristan) ve Talış düzünde (Masallı ve Göytepe yörelerinde) yayılış göstermektedir. Diğer taraftan da, Kura, Aras, Ganıh gibi büyük akarsu boylarınca taşkın ovası ormanları görülmektedir (Müseyibov, 1998).

Ekolojik bakımdan dağ, ova ve taşkın ovası ormanları mezofil şartlar taşımaktadır. Sakız (*Pistacia lentiscus*), ardıç (*Juniperius communis, Juniperius oxucedrus*), menengiç (*Pistacia terebinthus*), karaçalı (*Paliurus spina-christi, Paliurus aceulatus*), gürgen (*Carpinus betulus, C. orientalis*), yemişen, nar, meşe ve yabani armut ormanları ise kserofit olarak kabul edilmektedir.

5.3. Çalı-Step ve Step-Orman Toplulukları

Azerbaycan'da kamefitik çalı toplulukları*, Nahçıvan'da ve Talış dağlarının Diabar havzasında oldukça geniş alanlar kaplamaktadır. Ayrıca batıda Cebrayıl ve Zengilan'da kurak, taşlı yamaçlarda ve yer yer bazı düzlük alanlarda kamefitik çalı topluluklarına rastlanmaktadır. İklimin kurak toprağın az gelişmişliği, rölyefin parçalı, taşlı-kayalı, çakıllı olması, kurakçıl dağ bitkilerinin yayılış gösterdiği yerlerin özelliğidir. Bu tür elverişsiz yaşama şartlarına uymuş olan kurakçıl dağ bitkileri açık, nadiren de yarı kapalı birlikler oluşturmaktadır (Budagov ve Apoyev, 1991, Eminov, 2002). Bu alanlarda orman ve çayırlıklara az rastlanmaktadır.

Ülkenin kurakçıl bitki formasyonları, gerek fizyonomik ve gerekse fizyolojik bakımdan, Akdeniz bölgesinin kurakçıl türleri ile benzerlik göstermektedir. Özellikle de, Nahçıvan'da garig türü kurakçıl dağ bitki formasyonları dağ eteklerinde, alçak dağlarda, orta dağ kuşağında yayılış göstererek, 1000-1600 m'ler arasında kurakçıl-dağ bitki kuşağı oluşturmaktadır. Çayır-bozkır ve garig formasyonlarında esas itibariyle odunlaşmış çok yıllık otsu bitkiler gözlenmektedir.

Bilhassa, garig formasyonuna dahil bitkiler, Nahçıvan'ın kuzeydoğu ve güneybatı kesimlerinde daha çok 700-1300 m'ler arasında yayılış göstermektedir. Bunlar içine de kervankıran (*Atraphaxis angustifolia*) murdarca (*Rhamnus pallasii*), geven vb. bitkiler karakteristiktir. Ayrıca Diabar havzasındaki kurakçıl dağ bitkileri kaynak ve bileşim bakımından Nahçıvan'daki kurakçıl dağ bitkilerine benzemektedir.

* Boyları 25 cm kadar olan bitkiler.

Burada gevenler (*Astragalus avrevs*), sütleğen (*Euphorbia marschalliana*) vb. bitkilerden oluşmuş bitki birlikleri geniş alanlar kaplamaktadır (Müseyibov 1998).

5.4. Subalpin ve Alpin Toplulukları

Azerbaycan'da asıl dağ çayırları ve bozkırları, Büyük ve Küçük Kafkas sıradağlarında, Nahçıvan'da ve Talış dağlarında 1800 m ve daha yükseklerde (Küçük Kafkas'ta 2200-2400 m) tipik yayılış göstermektedir (Harita 1.6).

Yüksek dağ ormanlarından sonra subalpin ve alpin çayırlar ile bozkırlar başlamaktadır. Subalpin çayır ve bozkırlar tür bakımından zengin, çok sık ve yüksek boylu (60-120 cm) çok yıllık bitkilerden oluşmaktadır. Bu bitkiler ormanlarda da görülmektedir. Çoğunlukla dağların kuzeye bakan nemli yamaçlarında ve dar dere vadilerinde boyları artmaktadır (1.5-2 m kadar) ki, bunlara subalpin yüksek dağ otları denilmektedir.

Buradaki bitki türlerini buğdaygiller ile bazı otsu türler oluşturmaktadır. Bunlar, çok renkli ve büyük çiçekli oluşlarıyla farklılık göstermektedirler. Alpin çayırların bitki türleri azdır, boyları ise daha kısadır. Daimi karla kaplı alanlar, bitki örtüsünden yoksundur (Rüstemov, 1987, Budagov, 1990). Bu alanlarda sadece dayanıklı bitkiler, kekotu ve çançiçeği familyasına ait otsu türlere rastlanır.

Büyük ve Küçük Kafkaslar'ın subalpin çayırlarında nemli, az nemli çayır türlerine ve bozkırlara, açık ve seyrek kayalık bitki topluluklarına rastlana bilmektedir. Batıda (Balaken, Zagatala, Gah) çok eskiden kalma çalılardan biri olan daimi yeşil Kafkas ormangülüne (*Rhododendron caucasicum*) rastlanmaktadır. Subalpin çayır bitkilerinden karakteristik türleri tongalotu, Kafkas nazikayağı, alp kırtıcı, üç yapraklı yonca, mercanotu vb oluşturmaktadır. Subalpin bitkilerin % 80-85'i yem bitkileridir.

6. TOPRAK ÖZELLİKLERİ

Bilindiği gibi topraklar, birçok faktörün ortak etkisi sonucunda oluşur. Yani, toprakların oluşumunu iklim, bitki örtüsü, ana materyal, topografya ve zaman tayin eder. Nitekim, Azerbaycan'da iklim ve topoğrafyanın çeşitliliği, toprak oluşumunda etkili olan faktörlerin de farklı olmasına neden olmuştur. Bu nedenle hemen hemen bütün toprak tipleri görülmektedir.

Azerbaycan'ın çeşitli kesimlerinde deniz ve çöllerin etkisi ile bazı toprak tiplerinin kuşakvari dağılışında farklılık görülmektedir. Örneğin, Nahçıvan'ın dağlık kısmı iklim yönünden daha kurak bir bölgede olduğundan burada Büyük ve Küçük Kafkas dağlarında görülen dağ-orman topraklarına rastlanmamaktadır. Talış bölgesinde ise, yarı çöl toprakları ile orman ve dağ-çöl toprakları arasında kesin bir sınır görülmektedir (Koçman ve Diğerleri, 1994, Müseyibov, 1998).

Toprakların çeşitliliğinde sıcaklığın dağılışı ve bakı önemli rol oynamaktadır. Dağlık bölgelerdeki bakı farklılığı, farklı toprak tiplerinin oluşmasına yol açmıştır. Diğer taraftan, Azerbaycan'da toprak oluşum sürecinde iklimin rolü büyüktür. Özellikle bazı toprak tiplerinin belirli iklim bölgelerinde bulunduğu görülmektedir (Tablo 1.5).

Tablo 1.5: Azerbaycan topraklarının iklim bölgelerine göre dağılımı

İklim Bölgeleri	Toprak Tipleri
1. Merkezi Subtropikal Kurak İklim Bölgesi	Boz Topraklar, Çorak Topraklar, Esmer ve Kestanerenkli Topraklar
2. Büyük Kafkaslar Ilıman Nemli İklim Bölgesi	Kalıntı Orman Toprakları, Dağ Orman ve Dağ - Çayır Topraklar
3. Küçük Kafkaslar Ilıman Soğuk Nemli İklim Bölgesi	Dağ - Orman ve Dağ - Çayır Topraklar
4. Nahçıvan Kurak Karasal İklim Bölgesi	Boz Topraklar, Ak Topraklar, Çorak Topraklar ve Kestanerenkli Topraklar
5. Lenkeran Subtropikal Nemli İklim Bölgesi	Sarı Topraklar, Podsollaşmış Orman Toprakları

Kaynak: Koçman ve Diğerleri, 1994, Müseyibov, 1998'den yararlanılarak

Diğer taraftan, Azerbaycan'da doğal ortamın ana bileşenlerinden biri olan toprak özellikleri, tarımsal faaliyetler, ağaçlandırma, turizm faaliyetleri vb ile arazi kullanımı açısından önemlidir. Ekosistemin önemli bir parçası olan toprak, sürdürülebilir uygulama modellerinde (tarım, ormancılık vb.) önemle dikkate alınmalıdır. Bu kapsamda, Azerbaycan'daki belli başlı toprak tipleri ve bunların yayılış alanları, oluşum ve özellikleri aşağıda ana hatlarıyla sistematize bir şekilde belirtilmeye çalışılacaktır.

Yüksek Dağ-Çayır Toprakları: Bu toprakların üst katları saçak kök bakımından zengindir. Bunlar, toprağı erozyondan korumaktadır. Bu kuşak, alpin ve subalpin alt kuşaklarına ayrılabilir. Bunlar birçok alt tipe ayrılabilse de en yaygın tiplerini dağ-çayır çimli ve dağ-çayır turbalı topraklar oluşturmaktadır. Bunların tipik örneklerine Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının yüksek kesimlerinde rastlanmaktadır. Toprak kalınlıkları yer yer olarak 10-100 cm arasında değişiklik göstermektedir.

Asidik Dağ-Orman Toprakları: Nemli iklim altında oluşan bu topraklar asidik karakterdedir. Podsollaşma Talış dağlarında belirgindir. Bu topraklar da dağ-orman esmer topraklar, dağ-orman koyu kahverengi topraklar, dağ-orman koyu kahverengi bozkırlaşmış topraklar ve dağ-orman koyu çürüntülü-karbonatlı topraklar olarak alt tiplere ayrılabilmektedir. Bu topraklar genellikle blok yapıdadır. Kalınlıkları 20-120 cm arasında değişme gösterir (Müseyibov, 1998).

a) Alkali dağ-orman koyu-esmer toprakları: Bu topraklar, orman kuşağının orta kesiminde açık-esmer topraklarının aşağı kesimlerinde yayılış göstermektedir. Yayılış alanlarında sıcaklık yüksek, yıkanma oranı düşüktür. Dağ-orman kahverengi toprakları, Kafkas dağlarında geniş alanlar kaplar. C horizonlarının karbonatlı oluşu, bu toprakların en önemli özelliğidir. Çoğu yerde bütün profil karbonatlıdır. Bu tür topraklar Nahçıvan'da geniş yayılış gösterir. Humus miktarı yönünden oldukça zengindir.

b) Koyu renkli, kireçli dağ-orman toprakları: Genellikle orman kuşağında yersel olarak yayılış göstermekte olan bu topraklar, karbonatlı ana kayalar üzerinde oluşmuştur. Üst toprak katı, humus çokluğu nedeniyle koyu renklidir. Podsollaşma gözlenmeyen nötral reaksiyonlu topraklardır. Bu toprakların antropojen etkilerle bozulduğu kesimlerde koyu renkli dağ-orman boz-kahverengi topraklar gözlenmektedir. Humus oranı % 5-8 arasındadır. Farklı dereceden erozyona maruz bulunmaktadır.

Kara Topraklar: Bu topraklar belirli bir kuşak oluşturmazlar, Kafkas dağlarının genellikle kestanerenkli topraklar kuşağından daha yüksekte yayılış göstermektedir. Şamahı, Konakkend ve Altıağaç bölgelerinde, Acınohur yaylasında ve Turut-Sardca düzünde de rastlanmaktadır. İyi gelişmiş dağ-bozkır bitkileriyle kaplı olan bu topraklar, genellikle karbonatlı kayalar üzerinde görülmektedir. Büyük Kafkasların doğu yamaçlarında yıkanma olayı gözlenmektedir. Burada humus katı kalın olup, humus oranı % 7 kadardır. Yıkanmaya maruz kara topraklarda kireçsiz katların kalınlığı, 90-120 cm arasında değişme gösterir (Rüstemov, 1987, Eminov, 2002).

Kahverengi Bozkır Topraklar: Bu topraklar çöl, yarıçöl, esmer ve boz-esmer topraklarından daha yüksekte oluşmuşlardır. Genellikle dağ eteklerinde ve Gence, Gazah, Guba, Gusar, Şerur ve Nahçıvan'ın iç kısımlarında olduğu gibi bazı ovalarda yayılış göstermektedir. Bu topraklar Ceyrançöl ve Gobustan alanlarında da çok yaygındır. Bu toprakların yayılış alanlarında iklim, boz toprak alanlarına göre daha nemlidir. Yıllık ortalama yağış 300-400 mm arasındadır. Yıllık ortalama sıcaklık ise 8-10 °C kadardır (Eliyev, M., 1998, Müseyibov, 1998). Ceyrançöl ve Gobustan'da jips bileşiklerine rastlanmaktadır.

Ayrıca bu topraklar tarımsal amaçla kullanıldığından tipik özellikleri değişmeye maruz kalmıştır. Humus oranı koyu topraklarda yüksek, açık kestanerenkli topraklarda düşüktür (% 2'den az). Bu toprakların koyu ve açık türleri verimli topraklardan kabul edilmektedir.

Çorak Topraklar: Bu topraklara genellikle kuzeydoğu Azerbaycan'ın Hazar Denizi kıyılarında, Nahçıvan düzlüklerinde, Apşeron-Gobustan alanında ve Gence-Ağstafa bölgesinde rastlanır. Bunlar, oluşumlarına ve kimyasal bileşimlerine göre farklılık gösterir. En çok klorit ve sulfat asitleri ile çoraklaşmış topraklara rastlanır. Kura-Aras ovasında batıdan doğuya doğru klorit asitinin oranı artar.

Çorak topraklar, tuzlaşma derecelerine, içerdikleri tuz miktarlarına ve tuzlu kesimin derinliklerine göre çok tuzlu, tuzlu ve tuzlu topraklara benzer tiplere ayrılır. Yerel olarak karışık çorak topraklar da görülür. Ayrıca, az yüksek yerlerde oluşan yumuşak çorak topraklar, Şirvan, Mugan, Karabağ düzlüklerinde geniş alanlar kaplar. Genel olarak çorak topraklarda tuzların % 3'ü yüzeydedir. Buna karşılık yumuşak çorak topraklarda tuzluluk yüzeyden 5-10 cm derinde başlar (Budagov ve Apoyev, 1991, Koçman ve Diğerleri, 1994). Tipik örneği, Karabağ düzünde görülür.

Çayır Toprakları: Çoğunlukla nemliliğin yüksek olduğu Kura-Aras ovasında yayılmıştır. Bu topraklar, humus miktarına, humus kalınlığına, fiziksel bileşimine, çoraklaşma sürecinin tip ve derecesine, ana kaya özelliklerine göre birkaç alt tipe ayrılmaktadır. Bunlar içinde en yaygın tipler koyu çayır, açık çayır ve sade çayır topraklardır. Açık çayır toprakları, genellikle yapısal özelliğinin nispeten zayıf olmasına, genetik katların biraz zor seçilmesine ve başka özellikleri ile çayır toprakları arasında farklılık gösterirler. Üst toprakta % 1.5-2 oranında humus, % 3-5 karbonat

bulunur (Eliyev, M., 1998, Eminov, 2002). Çayır toprakları, Kura-Aras ovasında oldukça geniş alan kaplar.

Öte yandan, ülkedeki çayır toprakları, Büyük Kafkas dağlarından kaynaklanan Kişçay, Şinçay, Gurmuhçay gibi akarsuların ağız kesimlerindeki alüvyonları üzerinde de oluşmuştur.

Alüvyal Topraklar: Bu topraklar, toprak kuşaklarının birçoğunda görülmektedir. Özellikle büyük alan kaplayan alüvyal topraklara, Kura ve Aras nehirleri ile bunların kolları ve diğer akarsuların aşağı kesimlerinde rastlanmaktadır. Kültür bitkileri için büyük önem taşıyan bu topraklar genellikle çoraklaşmamıştır.

Alüvyal topraklar ayrıca, Ganıh (Alazan), Gabırrı (İori), Eyriçay (Tablo 1.3) ve Büyük Kafkas dağlarından kaynaklanan çayların aşağı ve orta çığırları boyunca ve Haçmaz-Hudat bölgelerinin düzlüklerinde yayılış gösterir. Bundan başka Büyük Kafkas toprak sahasının kuzeydoğu kesiminde de geniş alan kaplamaktadır (Budagov, 1990). Bunların içinde sertleşmiş taşkın ovası orman toprakları, koyu, gleyleşmiş, otlarla örtülmüş toprak çeşitlerine de rastlanmaktadır.

Çöl ve Yarı Çöl, Esmer ve Boz-Esmer Topraklar: Bunlar genellikle boz topraklar kuşağı ile kestane renkli topraklar kuşağının arasında yayılış göstermektedir. Özellikle ova bölgelerinin az yüksek kesimlerinde oluşmuştur. Esmer ve boz esmer topraklar Kura-Aras ovasının batı kesiminin dağ eteklerine yakın alanlarını ve onlarının dilüvyal yamaçlarında yayılır (Müseyibov, 1998, Budagov ve Geribli, 2002). Örneğin Guba-Gusar düzünde Bozdağ'da Ceyrançöl'de Gobustan ve Nahçıvan'da geniş sahalar kaplar. Bu topraklarda humus çok azdır (% 2'den az). Toprağın alt katında yoğun kireç birikimi görülür ve şiddetli alkalen reaksiyon gösterir. Boz topraklarda renk humusun azlığına göre açık-boz veya boz olarak belirir. Koyu boz topraklara alçak kesimlerde boz topraklara ise yüksek kesimlerde rastlanmaktadır.

BÖLÜM: II

AZERBAYCAN'IN EKONOMİK COĞRAFYA ÖZELLİKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

1. TARIM VE HAYVANCILIK

1.1. Tarımsal Faaliyetler

Bu sektör içinde tüm tarımsal faaliyetler ele alınmaktadır. Tarımsal faaliyetler bünyesinde ise ekim-dikim (tarım), hayvancılık ve orman ürünleri üretimi yer almaktadır. Kısacası, tarım, bitkilerin kültüre alınarak belirlenen alanlarda ekme-dikme-yetiştirme ve hasat edilme işlemleri olarak tanımlanabilir. Ayrıca hayvancılık ve ormancılık faaliyetleriyle av ve kültür balıkçılığı da zaman zaman tarım konusu içerisinde incelenmektedir (Başol, 1994, Eliyev, M., 1998). Bu çerçevede tarım sektörü genel olarak gruplandırıldığında 3 ana bölümden oluşmaktadır.

1. Tarım (Tarımsal ve Hayvansal Üretim)
2. Ormancılık
3. Kara Avcılığı ve Su Ürünleri

Azerbaycan'da tarımsal faaliyetlere elverişli iklim koşullarının varlığı, bir yandan tarımdaki ürün çeşitliliğini arttırırken diğer yandan da yem bitkileri üretimine ve hayvancılığa da olanak tanımaktadır. Ayrıca ülkede 8.6 milyon hektar olan genel toprak sahasının (Tablo 2.1), 6.6 milyon hektarı, kırsal ekonominin tasarrufundadır. Ülke topraklarının % 75'inin köy ekonomisiyle ilgili faaliyetlerde kullanılıyor olması, tarımın önemini belirten bir değer olarak kabul edilebilir.

1.2. Tarımsal Alanlar

Azerbaycan'da toplam 8.6 milyon hektar olan genel toprak alanının, kullanım şekline göre dağılımı incelendiğinde, ekili alanların % 15.4'lük bir paya sahip olduğu görülür. Bağların ve meyveliklerin geniş alanlar kapladığı dikili alanların payı ise % 4'tür. Ülke topraklarının ekili-dikili alanlar da (% 19.4) dahil olmak üzere, en önemli kullanım şeklini ise % 27'lik bir payla mera ve otlaklar oluşturur. Genel kültür arazisinin dışında kalan ormanların tüm topraklar içindeki payı % 12, ürün getirmeyen toprakların payı ise % 41.6'dır.

Tablo 2.1: Toprakların kullanım şekline göre dağılımı (1994)

	Alan (Bin Ha)	%
Ekili Alanlar	1329.6	15.4
Dikili Alanlar	345.8	4.0
Çayır - Mera	2329.0	27.0
Orman	1038.0	12.0
Ürün Getirmeyen	3599.1	41.6
T O P L A M	**8.641.5**	**100.0**

Kaynak: Abbasov, 1998'den yararlanılarak

Ayrıca ülkede, tarım alanları oldukça dağınık ve çok parçalıdır. Tarıma elverişli toprak sahalarının yarıya yakını Kura-Aras ovalarında ve dağ eteği düzlüklerinde yer alır. Buna karşılık ülkenin dağlık kesimlerinde yer alan tarım alanları daha dar olup, bu sahalarda bağlar ve otlaklar geniş yer tutar. Azerbaycan'da çok yıllık bitki sahalarının yarısı, otlak alanlarının ise % 20'si Büyük Kafkas Bölgesi'nde yer alırken, Küçük Kafkasların payı sırasıyla % 10 (çok yıllık bitkiler) ve % 25 (otlak alanlar)'dir (Abbasov, 1998, Ehmedov ve Hacıyev, 2000). Tüm yem bitkisi ve otlak sahalarının % 40'ı Kura-Aras ovalarında yer almaktadır.

1.3. Tarımsal Ürünler

Azerbaycan'da tarımsal üretimin iç talebi karşılayabilecek bir seviyede olduğu bilinmektedir. Ancak, ülkenin potansiyeli bugünkü seviyenin çok üstündedir. Modern tarım yöntemlerinin, tarım araç ve gereçlerinin kullanılmasıyla yakın gelecekte bugünkü üretime göre çok daha fazla tarımsal üretimin gerçekleşeceğini söyleyebiliriz. Çünkü toprak ve iklimin çok değişik durumlar arz etmesi, Azerbaycan'da çeşitli tarımsal ürünlerin yetişmesine imkan sağlamaktadır.

Tarımsal üretim içinde tahıllar ön planda gelmektedir. Bunu sırasıyla yem bitkileri, sebzecilik-meyvecilik ve sanayi (endüstriyel) bitkileri takip etmektedir.

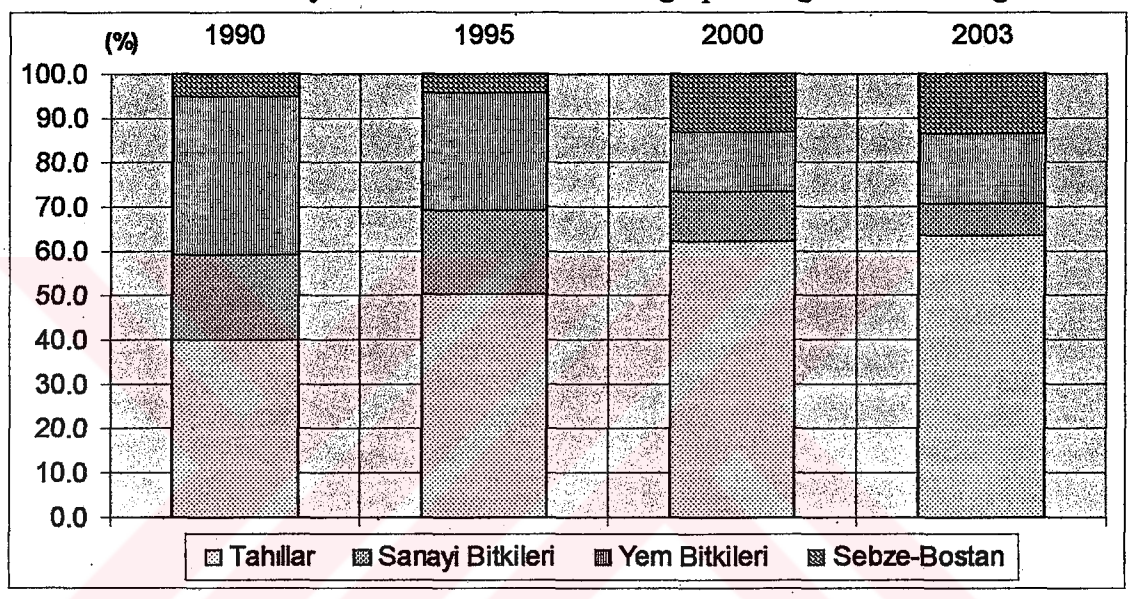
Tablo 2.2: Azerbaycan'da ekili alanların ürün gruplarına dağılımı

ÜRÜNLER	1990		1995		2000		2003	
	Bin ha	%	Bin ha	%	Bin ha	%	Bin ha	%
Tahıllar	583.4	39.9	609.4	50.4	648.2	62.2	776.3	63.6
Sanayi Bitkileri	282.1	19.3	227.0	18.8	118.2	11.3	88.9	7.3
Yem Bitkileri	522.3	35.7	322.1	26.7	139.2	13.4	190.0	15.6
Sebze - Bostan	74.7	5.1	49.4	4.1	136.1	13.1	164.3	13.5
T O P L A M	**1462.5**	**100**	**1207.9**	**100**	**1041.5**	**100**	**1219.5**	**100**

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

Azerbaycan'da 2003 yılına göre 1.219.500 hektar olan (1990'da 1.462.500 hektar, 1995'te ise 1.207.900 hektar ekili tarım alanı var idi) toplam ekili tarım alanının dağılımı incelendiğinde, % 63.6'lık yüksek bir payla tahıl alanlarının ilk sırayı aldığı, bunu % 15.6'lık bir payla yem bitkileri üretimine ayrılan sahaların (1990'lı yılların başında yem bitkilerinin payı % 35'lerde idi) izlediği gözlenir. Ülkede sebze, meyve ve patates tarımına ayrılan alanların, tüm tarım alanları içindeki payı ise % 13.5'dir. Sanayi bitkileri tarımına ayrılan alanlar ise % 7.3'lük paya (oysa 1990'lı yılların başında sanayi bitkilerinin payı % 20'lerde idi) sahiptir (Tablo 2.2).

Grafik 2.1: Azerbaycan'da ekili alanların ürün gruplarına göre oransal dağılımı

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

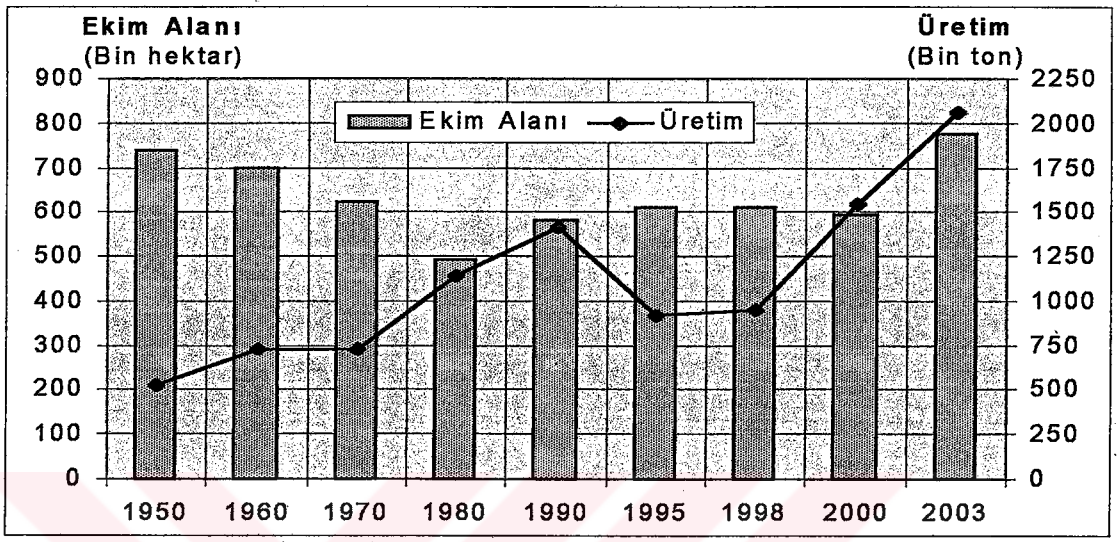
1.3.1. Tahıl Tarımı

Azerbaycan'da 2003 yılı verilerine göre toplam 1.219.500 hektarlık alan kaplayan ekili alanların 776.300 hektarı, başka bir anlatımla % 63.6'sı tahıl tarımına ayrılmıştır. Tahıl tarımı, kırsal nüfusun yer aldığı tüm alanlarda yapılmaktadır. Tahıl üretiminde entansif yöntemlerin uygulanması ve verimliliğin arttırılması ile üretimde önemli artışlar sağlanmıştır. Sözgelimi, 1950-1990 yılları arasında toplam tahıl üretimi 523.000 tondan, 1.414.000 tona yükselmiştir (Grafik 2.2).

1990 sonrası yaşanan bağımsızlık mücadeleleri ve olumsuz koşullar ve ekonomik istikrarsızlıklar nedeniyle üretimde sabitlik sağlanamamıştır. Şöyle ki, 1990'da, 1.414.000 tona yükselen üretim, 1995'te 921.400 tona düşmüştür. Ancak daha sonra gözlenen yükselmeler sonucu ise 1998'de 950.300 ton, 2000'de 1.540.200 ton, 2003 yılında da 2.057.800 ton üretim gerçekleşmiştir.

Ülkenin sahip olduğu doğal koşullar, sonbahar tahıl ekiminin daha güvenli olmasına ve yüksek ürün vermesine bağlı olarak tahıl tarımının geniş alanlar kaplamasına neden olmuştur. Nitekim, Azerbaycan'da üretilen tahıl ürünlerinin % 95'i sonbahar, % 5'i ise ilkbahar bitkilerinin payına düşmektedir (Eliyev, M., 1998).

Grafik 2.2: Azerbaycan'da tahıl tarımı ekim alanı ve üretimi

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

Buğday: Tahıl üretiminde ilk sırayı buğday almaktadır. Şöyle ki, 2003 yılında Azerbaycan'da üretilen 2.057.000 ton tahılın, yaklaşık olarak 1.750.000 tonunu buğday oluşturmuştur. Ayrıca yaklaşık 776.300 hektar olan tahıl alanın 591.500 hektarının (% 76'nın) buğday üretimine ayrılması, bu ürünün önemini belirtmektedir. Genellikle buğday üretimi, Kura-Aras ovasında sulanan, açık kestane renkli toprakların yayıldığı dağ steplerinde kuru tarım yöntemleri ile yapılmaktadır. Bununla birlikte, buğdayın sulanan alanlardaki ortalama verimi hektara 3000 kg iken, Berde, Sabirabad, Beylegan, Ağcabedi, İsmayıllı ve Balaken ilçelerinde 3500 kilograma kadar çıkmaktadır.

Arpa: Azerbaycan'da tahıl tarımında gerek alan gerekse üretim miktarı ve sahip olduğu önem bakımından arpa ikinci sırayı almaktadır. Ülkedeki tahıl alanlarının yaklaşık % 20'sini meydana getiren arpa, genellikle yem bitkisi olarak üretilir. Son yıllarda her yıl ortalama olarak 250.000 ton dolaylarında arpa üretimi gerçekleştirilmektedir. Arpa, üretildiği alanlar bakımından buğday ekim alanlarına uygunluk göstermekle beraber, özellikle Şeki-Zagatala iktisadi bölgesinde yoğunluk kazanmıştır (Alıyev ve İbadov, 1999).

Mısır: Ülkede mısır, insanlar için besin maddesi ve hayvanlar için yem bitkisi olarak üretilir. Ekim alanı yaklaşık 50.000 hektardır. Ülkede üretilen mısırın % 25'i

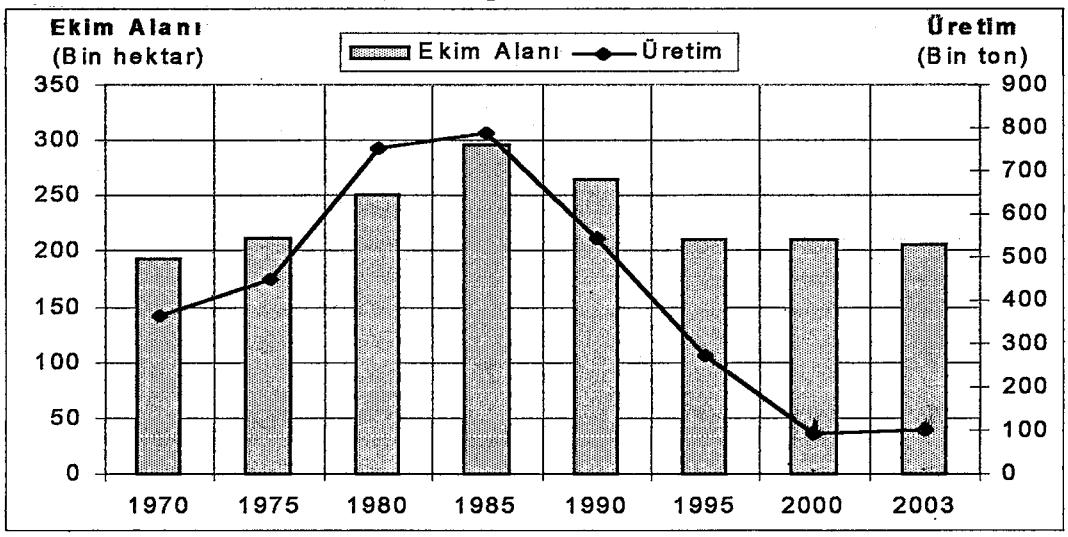
doğrudan doğruya insanlar tarafından, % 75'i ise hayvan besini olarak tüketilir. Mısırın üretildiği en önemli bölge, Şeki-Zagatala iktisadi bölgesidir (Eminov, 2002). Az miktarda Guba-Haçmaz, Nahçıvan Özerk Bölgesinde de üretim yapılmaktadır.

1.3.2. Sanayi (Endüstriyel) Bitkileri

Azerbaycan'da "tekniki bitkiler" olarak adlandırılan sanayi bitkileri, Sovyet Döneminde tahıl üretiminden sonra ikinci sırayı almakla beraber tarımsal üretimden elde edilen gelirin büyük bir bölümünü sağlamaktaydı (Allahverdiyev, 1991). Ancak 1980'li yılların sonlarından itibaren Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonucu sovhoz (devlet üretim çiftlikleri) ve kolhoz (kollektif çiftlikler)'ların dağılıp, özel sektöre geçme sürecinde, sanayi bitkileri ekim alanı ve üretiminde büyük düşüşler gözlenmeye başlamıştır (Grafik 2.3). Son olarak 2003 yılında ülkede 1.219.500 hektarlık ekili alanlar içinde % 7.3'lük bir paya sahip olan sanayi bitkileri ekim alanlarının çok büyük bir kısmı pamuk tarımına ayrılmıştır. Nitekim, sanayi bitkileri ekim alanları içinde, pamuk tarımına ayrılan sahaların yaklaşık % 75 gibi yüksek bir paya sahip olması, pamuğun sanayi bitkileri üretimindeki önemini ortaya koymaktadır. Sanayi bitkileri üretimine ayrılan sahaların 2.100 hektarında ise tütün tarımı (1980 yılında 17.000, 1990'da ise 15.000 hektardı) yapılmaktadır. Tütün gibi diğer sanayi bitkilerinin (şeker kamışı ve ayçiçeği gibi) ekim alanları da giderek azalmaktadır.

Pamuk: Azerbaycan, kaliteli pamuk üretimi konusunda oldukça uzmanlaşmıştır. Bu nedenle pamuk üretimi için ayrılan tarım sahası, toplam tarım alanı içinde geniş alan kaplamaktadır.

Grafik 2.3: Azerbaycan'da pamuk tarımı ekim alanı ve üretimi

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

Böylece 1980'li yıllarda pamuk üretimi 700.000 tondan fazla olmuştur. Nitekim yine de Eski Sovyetler Birliği içinde Özbekistan'dan sonra ikinci sırada gelmektedir (Allahverdiyev, 1991). Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi, bağımsızlık sonrası pamuk üretiminde düşüşler gözlenmeye başlamıştır. Şöyle ki, ülkede 1990 yılında 543.000 ton pamuk üretilirken, bu değer 1995'te 274.000 ton (2 kat azalma olup)'a 1997'de 125.000 ton'a, 2003'de ise 99.600 ton'a düşmüştür (Grafik 2.3). Pamuk üretimi, elverişli iklim ve sulama olanaklarına sahip Karabağ, Mil, Muğan ve Şirvan ovalarında yoğunluk kazanmıştır. Pamuk üretiminin en fazla miktarda gerçekleştirildiği ilçeler sırasıyla Berde, Ağcabedi, Salyan ve Sabirabad'dır.

Tütün: Sanayi bitkileri üretimine ayrılan tarım alanları içinde 2100 hektarla % 3'lük bir paya sahip olan tütün, Azerbaycan'ın dağlık ve dağ eteği bölgelerinde yaygındır. Tütün tarımı genel olarak sulama ile gelişmiş ve tarımı pamuk üretiminde olduğu gibi, önemli bir gelir sahasına dönüşmüştür. Ülkede 1980'li yıllarda ortalama 60.000 ton tütün elde edilmesine rağmen, 1990'lı yıllarda bu üretim 10-15 bin ton civarına düşmüştür. Bu denli yüksek düşüşün temel nedeni Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonucu sovhoz ve kolhoz türü çiftliklerin dağılıp, hala tam olarak özel sektöre devredilememesidir.

Tütün tarımı, ilk olarak Şeki-Zagatala iktisadi bölgesinde gelişmiş olup üretimin % 76-77'si bu bölgede gerçekleşmektedir. Bundan başka, Kelbecer-Laçın, Dağlık Şirvan ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde de dikimi yapılmaktadır. Ülkede tütün üretimine göre Şeki, Gah, Zagatala, Balaken, Gebele, Oğuz ve Sederek ilçeleri ilk sıraları almaktadır. Bu ilçelerde çok verimli ve kokulu Samsun ve Trabzon vb. tütün çeşitleri de yaygın olarak yetiştirilmektedir.

Şeker Pancarı: Son yıllarda Azerbaycan'da şeker pancarı ekimine de önem verilmeye başlanmıştır. Ülkede şeker pancarı üretimi için elverişli iklim özelliklerinin ve verimli toprağın bulunması bu sanayi bitkisinin yetiştirilmesine neden olmuştur. Bu bitkinin kökünde şekerlilik oranı % 20'dir. Onun her hektarından 250-300 sentner (yani, 3 ton) ürün almak mümkündür. Hazırda genellikle ülkenin Arasboyu ve Nahçıvan Özerk Bölgesi'nde 10.000 hektardan fazla alanda şeker pancarı ekimi yapılmaktadır. Son yıllarda bu ekim alanlarından yılda 100.000 ton dolaylarında şeker pancarı elde edilmektedir (Abbasov, 1998, Eminov, 2002). Ülkedeki şeker pancarı üretimi özellikle Bilesuvar, Celilabad, İmişli, Beylegan ilçelerinde ve Nahçıvan Bölgesi'nde bulunmaktadır.

Diğer sanayi bitkileri: Diğer sanayi bitkilerinin ekim alanları giderek azalmakta (ayçiçeği gibi) olup, % 0.5'lik gibi düşük bir paya sahiptirler. Ayçiçeği en fazla Dağlık Şirvan Bölgesi'nde özellikle de İsmayıllı ilçesinin İvanovka köyünde yaygındır.

1.3.3. Yem Bitkileri

Azerbaycan'da ekili alanlar içinde, 190.000 hektarlık alanla, % 15.6'lık paya sahip olan yem bitkileri (1990'da 522.000 hektara ulaşan alanıyla % 36'lık orana sahipti) ekim alanları bakımından, tahıl tarımına ayrılan sahaların ardından ikinci sırayı almaktadır (Tablo 2.2). Ekili alanlar içinde, yem bitkilerine ayrılan sahaların geniş olmasına rağmen, ülkede hayvancılık pek gelişmemiştir. Bu nedenle, her yıl önemli miktarda et, süt vb. hayvansal ürünler ithal edilmektedir.

Genellikle yem bitkileri ekim alanlarının yarıya yakınını kara yonca ve raps (ispertek) gibi otsu bitkiler meydana getirmektedir. Yem bitkileri tarımı, ülkenin hemen her bölgesinde yapılmakla beraber, % 65'i sulanan topraklarda gerçekleşmektedir (Budagov ve Apoyev, 1991). Ayrıca yem bitkileri üretimindeki verimlilik dünya standartlarının oldukça altındadır.

1.3.4. Sebzecilik-Bostancılık

Ülkenin tarımsal ürünler üretiminde sebzecilik ve bostancılık da önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle sebze üretimi, hem Azerbaycan'ın hem de Eski Sovyetler Birliği'ndeki sanayi merkezlerinin taze sebze gereksinimini karşılamaktaydı. Ülkedeki tüm tarım alanlarının % 13.5'ini (164.300 ha) sebze-bostan üretimine ayrılan sahalar oluşturmaktadır. Ülkede yılda ortalama olarak 500-600 bin ton sebze üretilmekte olup, ortalama verim açısından Eski Sovyetler Birliği içinde ilk sırayı almaktaydı (Allahverdiyev, 1991). Bağımsızlık sonrası, sebze üretiminin % 90 gibi çok büyük bir bölümünü Lenkeran-Astara, Apşeron ve Guba-Haçmaz iktisadi bölgeleri sağlamaktadır. Ayrıca üretim miktarına göre, Lenkeran, Masallı, Haçmaz ilçeleri ilk sırayı almaktadır.

Ülkede 1990'lı yılların ortalarında sebze üretiminde görülen düşüşler, son yıllarda tekrar yükselme eğilimi göstermiştir. Şöyle ki, 1992-1998 yılları arasında 400-600 bin ton dolaylarında olan sebze üretimi, 1999 yılında 671.000 tona, 2000 yılında 781.000 tona, 2003 yılında ise 1.040.000 tona yükselmiştir (Tablo 2.3).

Diğer taraftan sebze tarımından farklı olarak bostancılık daha çok ülke içinde tüketilmektedir. Özellikle, Kura-Aras ovasında ve sulanabilen dağ eteği ovalarında

kavun ve karpuz yetiştirilmektedir. Ülkede 2003 yılında 357.000 ton bostan ürünleri üretilmekte olup önceki yıllara göre yüksek bir artışın olduğu gözlenmektedir.

Tablo 2.3: Azerbaycan'da sebze-bostan üretimi (bin ton)

Yıllar	Sebze	Bostan*	Patates
1990	856	67	185
1991	805	62	180
1992	555	50	156
1993	488	47	152
1994	483	45	150
1995	424	42	155
1996	570	52	215
1997	495	57	223
1998	502	79	312
1999	671	206	394
2000	781	261	469
2003	1040	357	769

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak (* kavun- karpuz)

Patates tarımı, yazın nispeten nemli ve serin geçen dağlık bölgelerde yaygındır. Patates üretilen alanların başında Gedebey (% 60) ilçesi gelmekte olup, onu Daşkesen, Tovuz, Şemkir, Goranboy ve Gusar ilçeleri izlemektedir. Ülkede patates ekim alanı 23.000 hektar civarındadır. Azerbaycan'da 1990 yılında 185.000 ton patates üretilmesine rağmen, 1994 yılına kadar üretimde sürekli düşüşler gözlenmiştir. Nitekim 1994 yılı itibariyle patates üretimi 150.000 ton olarak gerçekleşmiştir. Daha sonraki yıllarda patates üretimindeki yüksek artışlar sonucunda 2003 yılında toplam patates üretimi (1994'e göre 5 kat artış gözlenmiştir) 769.000 ton olmuştur (Tablo 2.3). Bilhassa 1990'lı yılların başlarında patates üretimi ülke gereksinimini karşılamaktan uzak iken son yıllardaki yüksek artışlar sonucunda patates ithali hemen hemen yapılmamaktadır.

1.3.5. Dikili Alanlar (Çok Yıllık Bitkiler)

Azerbaycan'da çok yıllık bitkiler adı altında toplanan ve genel olarak bağlardan, meyveliklerden ve çay bahçelerinden oluşan dikili alanlar, 1995 yılı verilerine göre, 345.800 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Dikili alanların dağılımı incelendiğinde, meyveliklerin % 64.9 ile (224.400 ha) ilk sırayı aldığı, bunu % 32.7 ile (113.000 ha) bağların ve % 2.4 ile (8.400 ha) çay dikim alanlarının izlediği görülür (Tablo 2.4).

Meyvelikler: Azerbaycan'da dikili alanlar içinde % 64.9 orana sahip olan meyvelikler 224.400 hektarlık alan kaplamaktadır. Yüksek dağlık alanlar dışında,

ülkenin doğal koşulları meyvecilik için oldukça elverişlidir. Yıllık toplam üretim yaklaşık olarak 390.000 tondur (Abbasov, 1998).

Meyve ağaçları arasında küçük çekirdekli meyveler (elma, armut vb.) ilk sırayı alırken, bunu sert kabuklu meyveler ve çekirdekli meyveler izlemektedir. Ülkede yetiştirilen ve önemli bir bölümü elmadan oluşan küçük çekirdekli meyvelerin % 70'i Guba-Haçmaz iktisadi bölgesinden sağlanmaktadır. Tüm meyve üretiminin % 15 kadarı ise Şeki-Zagatala ve Şirvan iktisadi bölgesinde gerçekleşmektedir.

Tablo 2.4: Azerbaycan'da dikili alanların dağılımı (1995)

Dikili Alanlar	**Ekim Alanı (ha)**	**%**
Meyvelikler	224.400	64.9
Bağlar	113.000	32.7
Çay	8.400	2.4
Toplam	**345.800**	**100**

Kaynak: Abbasov, 1998'den yararlanılarak

Ceviz, fındık ve kestane gibi meyveler özellikle Şeki-Zagatala iktisadi bölgesinde yaygındır. 224.400 hektarlık meyveliklerin içinde yaklaşık 18.000 hektar (% 8), fındık meyvesine ayrılmıştır. Zagatala kentinde ülkenin tek fındık temizleme tesisi faaliyet göstermekte olup, yılda ortalama olarak 10-11 bin ton fındık temizlenmektedir. Ayrıca temizlenen fındığın bir bölümü ihraç edilmektedir.

Nahçıvan'da (özellikle Ordubad ilçesinde) ve Karabağ'ın dağlık kesiminde erik ve şeftali gibi çekirdekli meyveler yaygındır. Kura-Aras ovalarında ve Apşeron Yarımadası'nda ise incir ve zeytin gibi suptropikal meyve ağaçları yayılış göstermektedir. Özellikle Apşeron Bölgesi, yalnız Azerbaycan içinde değil, Eski Sovyetler Birliği içinde de önemli olan tek zeytin bölgesidir. Burada 300 hektar kadar zeytinlik vardır.

Lenkeran ovasında ve Talış dağlarının eteklerinde nemli subtropikal iklim koşulları altında limon, mandalina, greyfurt ve portakal üretimi önem kazanmaktadır. Öte yandan, ülkenin dağlık ve dağ eteği ilçelerinin ormanları elma, armut, dut, muşmula, erik, nar, çilek, böğürtlen, kuşburnu, çaydikeni gibi meyvelerle çok zengindir.

Bağlar (Üzüm Üretimi): Azerbaycan'da, üzüm yetiştiriciliği önemli bir tarımsal üretim konusu olmakla beraber, Eski Sovyetler Birliği içinde 1986-1990 yılları

arasında uygulanan anti-alkol kampanyasının etkisi ile bağ alanları önemli gerilemeler kaydetmiştir. Nitekim 1985 yılında 268.000 hektar olan bağ alanları, 1990'da 181.000 hektara 1996'da ise 83.000 hektara kadar düşmüştür.

Azerbaycan'da 2003 yılı verilerine göre, üzüm ekim alanları 100.000 hektardan az olup 65.000 ton üzüm üretimi yapılmıştır. Bilhassa ülkede son 30 yılda en düşük üzüm üretimi bu yılda gerçekleşmiştir. Tarih boyunca en fazla üzüm üretimi 1981 yılında 1.8 milyon ton olmuştur. Ayrıca ülkedeki üzüm üretiminin önemini vurgulamak amacıyla Azerbaycan'ın, Eski Sovyetler Birliği üzüm üretiminin % 25'ini de sağladığını söyleyebiliriz (Budagov ve Apoyev, 1991).

Azerbaycan'da üzüm üretimi esas olarak Kura-Aras ovasında, özellikle Mil-Karabağ ovalarında ve Dağlık Şirvan, Gence-Gazah, Mugan-Salyan, Nahçıvan, Apşeron Bölgesi arazilerinde yaygındır. Ayrıca, Karabağ'ın dağlık kesimi, İsmayıllı, Ağsu, Şeki, Deveçi ve Haçmaz ilçeleri bağ alanlarının genişliği ile dikkati çeker. Nitekim üretim miktarına göre Celilabad ve Şamahı ilçeleri ilk sıraları alır. Azerbaycan'da özellikle, 250'den fazla sanayi, sofra ve kişniş üzümü türleri yaygındır.

Çay Üretimi: Azerbaycan'da özellikle Lenkeran ovasında ve Talış dağlarının eteklerinde nemli subtropikal iklim koşulları altında çay üretimi yapılmaktadır. Ülkede çay ekim alanları 8.000 hektar civarındadır. Bunun % 95'i Lenkeran-Astara Bölgesinde, % 5'i ise Şeki-Zagatala Bölgesinde yer almaktadır. Çay ekim alanı ve üretimine göre Azerbaycan Kafkasya'da (ayrıca BDT ülkeleri arasında) Gürcistan'dan sonra ikinci sırayı almaktadır (Allahverdiyev, 1991). Nitekim, ülkede 1990 yılında 30.000 ton çay yaprağı üretilmesine rağmen, daha sonraki yıllarda gözlenen düşüşler sonucunda 1995'de 4400 ton, 1996'da 3000, 1997'de 1600 ton, 2003'de ise ancak 944 ton çay yaprağı üretimi yapılmıştır. Diğer ürünlerde olduğu gibi çay üretiminde de bu denli yüksek düşüş görülmesinin temel nedeni, bağımsızlık sonrası sovhoz ve kolhoz türü çiftliklerin dağılıp, hala tam olarak özel sektöre devredilememesidir. Ülke çay yaprağı üretiminin % 46'sı Lenkeran'da, % 30'u Masallı'da, % 19'u ise Astara'da, diğer % 5'lik payı ise Zagatala, Balaken ve Lerik'de yapılmaktadır.

1.4. Hayvancılık ve Hayvansal Ürünler

Azerbaycan'da iklim, toprak, bitki çeşitliliği yanında hayvan cinsleri de çeşitlidir. Şöyle ki, tropikal ve kutup bölgeleri hayvanları hariç, her cins hayvan beslenmektedir. Bununla beraber doğal koşulları özellikle küçükbaş ve büyükbaş

hayvan yetiştiriciliğine uygundur. Ayrıca, ev ekonomisi bakımından kümes hayvanları da önemli bir yer kaplar.

Azerbaycan'da hayvan cinsleri dört ana gruba ayrılabilir. Bunlar büyükbaş, küçükbaş, kümes ve av hayvanlarıdır. Azerbaycan, özellikle kümes hayvanları, küçük ve büyükbaş hayvancılığın yaygın olduğu bir ülkedir. Ülkede, 2003 yılı verilerine göre, mevcut olan 9.521.900 küçük ve büyükbaş hayvan varlığının % 24'ünü (2.241.800) büyükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Bu büyükbaş hayvanların da yaklaşık yarısı inek ve sığırlardan ibarettir. Ayrıca ülkede çok çeşitli av hayvanları bulunmakla beraber av hayvancılığının ekonomik önemi henüz yoktur.

Büyükbaş hayvancılık, esas olarak ovalarda, dağ eteği ve orta dağlık arazilerde et ve süt üretimi amacıyla yapılmaktadır. Et üretimini arttırmak için, Ağdam, Masallı, Yevlah, Şeki, Zerdap, Şerur ve diğer yerlerde besicilik yapılmaktadır (Ehmedov ve Hacıyev, 2000). Büyükbaş hayvancılıktan sağlanan verime göre, Lenkeran, Astara, Apşeron, Haçmaz, Guba, Şeki, Berde, Ağdam, Hanlar, Şemkir ilçeleri önemlidir. Ayrıca ülkede büyükbaş hayvanların sayıları tarih boyunca 2 milyonu hiç aşmamış olup, son 30 yılda sayıları 1.5-2 milyon arasında (ancak 2000 yılından itibaren 2 milyonu aşmaya başlamıştır) değişmiştir (Tablo 2.5).

Küçükbaş hayvancılıkta ise koyun ve keçi önemlidir. Azerbaycan'da 2003 yılı itibariyle sayıları 7 milyonu aşan koyun ve keçi küçükbaş hayvancılığın temel unsurudur (Tablo 2.5). Ayrıca, hayvancılıkta önemli bir yere sahip olan koyunculuk, başlıca üç bölgede uzmanlaşmıştır:

a) Dağ Bölgeleri: Yün ve süt amaçlı koyunculuğun yapıldığı alanlar olup ülkede mevcut koyunların % 55'i bu sahalarda yetiştirilir.

b) Ülkenin doğu ve kuzeydoğu kesimlerinde, Bakü ve Gence çevresinde entansif et ve yün üretimine yönelik koyunculuk yapılmaktadır.

c) Nahçıvan Özerk Bölgesinde ise et, süt ve yün üretimine yönelik koyunculuk hakimdir.

Azerbaycan'da 1980'li yıllarda 30 milyonun üzerinde kümes hayvanı bulunmaktaydı. 1990'lı yıllardaki hızlı azalma sonucu bu miktar 1992'de 21.7 milyon, 1994'te 14.4 milyon, 1996'de ise 13 milyon olmuştur. Ancak son yıllarda beyaz et üretimine tekrar ağırlık vermek ve yumurta açığını kapatmak için özel sektöre ait modern tavuk çiftlikleri kurulmaya başlanmıştır. Bu yüzden 1996'da 12 milyon olan

kümes hayvanlarının sayısı 2000'de 14.3 milyon dolaylarına yükselmiştir. Ülkenin hemen hemen her tarafında kırsal kesim kendi ihtiyacını karşılayacak ölçüde kümes hayvanı beslemektedir.

Tablo 2.5: Azerbaycan'da besi hayvanlarının sayısı (Bin olarak)

YILLAR	Büyükbaş Hayvan		Koyun Keçi	Domuz	Kümes Hayvanları
	Toplam	İnek-Sığır			
1960	1373	505	4884	157	7422
1970	1577	605	4371	113	8781
1980	1806	676	5362	183	20.688
1985	1985	747	5492	212	30.011
1990	1832	711	5419	157	29.176
1992	1731	735	4901	67	21.700
1994	1633	742	4558	33	14.400
1996	1780	827	4922	23	13.500
1998	1913	895	5512	26	13.874
2000	2022	959	6086	19	14.470
2003	2242	1076	7280	20	-

Kaynak: Abbasov, 1998 ve ADİK, 2004'den yararlanılarak (1 Ocak itibariyle)

Azerbaycan'da arıcılık ve domuz üretimi gibi, (1990 yılında 157.000 olan domuz sayısı, 2003 yılında 20.000 olmuştur) hayvancılık faaliyetlerine de rastlanmakla beraber, diğerleri kadar büyük önem arz etmemektedir.

1.5. Su Ürünleri

Azerbaycan'da, 825 km uzunluğundaki Hazar Denizi kıyısı zengin akarsuları nedeniyle balıkçılık ve su ürünlerinin özel bir yeri vardır. Aras-Kura nehirlerine ve özellikle Kura nehrinin Hazar Denizi deltasında balıkçılık ve su ürünleri sanayi çok gelişmiştir. Ayrıca, Hazar Denizi'nde avlanan mersin balığının yumurtası dünyaca ünlüdür. Azerbaycan, dünya havyar üretiminin % 80'ini karşılamakta ve yeni pazarlar aramaktadır (TİKA, 1996). Salyan ilçesinde, mersin, yayın ve sazan balıkları konserve sanayi gelişmiştir.

Diğer taraftan, son yıllarda Azerbaycan'da diğer alanlarda olduğu gibi, Hazar Denizi'nden avlanan balık miktarında da ciddi düşüşler olmuştur. Şöyle ki, 1990 yılında 39.700 ton balık avlanmışken, bu miktar 1997'de 5700 ton olarak gerçekleşmiştir (Şenel, 1998). Bu düşüşte etkili faktörler arasında mevcut tesislerin eskimiş ve gerekli bakımının yapılmamış olması ve Hazar Denizi'nin kirlenmiş olması etkili olmuştur.

2. YERALTI KAYNAKLARI

Yeraltı kaynakları bakımından çok zengin olan Azerbaycan'ın başlıca kaynaklarını, petrol, doğal gaz, alünit (boksit), kurşun, çinko, bakır, demir cevheri, barit, kobalt, arsenik, pirit, granit, krom, barit, mermer, kireç taşı, siyanit, maden tuzu ve kaya tuzu oluşturur. Ayrıca az miktarda altın ve gümüş gibi değerli madenler de bulunmaktadır (TİKA, 1996). Azerbaycan'ın çeşitli madenler yönünden çok zengin olmasının başlıca nedeni, Alp dağ kuşağında bulunması, tektonik veya yer hareketlerinden aşırı derecede etkilenmiş olmasıdır. Bu yer hareketleri sonucunda çeşitli volkanizma, başkalaşım olaylarına uğramıştır. Böylece cevherleşme gerçekleşmiş olup, yer kabuğunda belli minerallerin bir araya toplanması ile maden yatakları teşekkül etmiştir (Müseyibov, 1998). Dolayısıyla kayaların içerisinde bulunan demir, krom, bakır, kurşun, çinko gibi mineraller bir araya gelerek yatakları oluşmuştur.

Kısacası, Azerbaycan'ın çok çeşitli doğal kaynaklara sahip olması, ülke ekonomisinin gelişimini son derece etkilemiştir. Azerbaycan'da üretilen başlıca madenler ve yeraltı zenginlikleri, yakıt madenler (petrol ve doğal gaz), metal madenler ve metal dışı madenler olmak üzere 3 ana grupta toplanabilir.

2.1. Yakıt Madenler

Yeraltı kaynakları bakımından çok zengin olan Azerbaycan'ın en büyük yeraltı zenginliği yakıt madenler grubuna giren petrol ve doğal gazdır. Şöyle ki, petrol ve doğal gaz üretimi diğer yeraltı zenginliklerine göre birinci sırada olup ülke arazisinin % 70'i petrol ve doğal gaz yönünden yüksek potansiyele sahip bulunmaktadır.

Apşeron Yarımadası'nda 1870'li yıllardan itibaren tespit edilen petrol yataklarından büyük ölçüde petrol çıkarılmaktadır. Hazar Denizi'nin şelf zonunda, özellikle Apşeron ve Bakü takımadalarında zengin petrol ve doğal gaz rezervleri bulunmaktadır. Ayrıca Gobustan, Şirvan ve Mugan'da geniş petrol yatakları vardır. Petrol ve doğal gazın birlikte yer aldığı rezervlerin büyük kısmı da Hazar Denizi'nde ve onun çevresindedir. Bu rezerv bölgesinin arkasından, rezerv hacmine göre Kura-Aras ovası (% 26.2), Apşeron Yarımadası (% 10.6) ve Guba-Siyazen Bölgesi (% 6.7) gelmektedir (Eliyev, H., 1998, Akkuş, 1998) ve tüm bu yatakların ülke bütünündeki payı % 91.2'yi bulmaktadır.

Azerbaycan'da doğal gaz yatakları, petrol yatakları ile bir arada veya ayrı olarak bulunur. Ayrı yer alan 29 doğal gaz yatağı saptanmıştır. Bunların da 21'i karada,

8'i denizdedir. Doğal gaz yatakları, petrol rezervlerine göre daha az bilinmektedir. Öyle ki, Azerbaycan'ın toplam doğal gaz rezervlerinin ancak % 20'si, denizlerdeki rezervlerin ise % 10'u bilinmektedir. Çünkü, doğal gaz petrole oranla daha derindedir (Oğan, 1992). Ayrıca ülkedeki doğal gaz rezervlerinin % 80'i Hazar Denizi'ndedir

Bugün Azerbaycan'da 70'den fazla petrol ve doğal gaz yatağı işletilmekte olup, bunların % 50'si karada, diğerleri Hazar Denizi'ndedir. Ayrıca üretime başlanıldığı yıllardan itibaren petrol rezervlerinin % 40'dan biraz fazlası (karadaki rezervlerin % 50'si, deniz rezervlerinin ise % 25'i), doğal gaz rezervlerinin ise % 20'si tüketilmiştir (Abbasov, 1998).

2.1.1. Petrol ve Doğal Gaz Üretim Bölgeleri

Günümüzde Azerbaycan arazisinde petrol ve doğal gaz üretimi Apşeron Yarımadası, Kuraboyu, Guba-Siyazen ve Gence bölgelerinde yapılmaktadır. Bu bölgelere göre üretimin özellikleri ana çizgileriyle şöyledir.

Apşeron Yarımadası Bölgesi: Apşeron Yarımadasında 132 yıldan beri (1871'den itibaren tespit edilen) petrol yataklarından büyük ölçüde petrol çıkarılmaktadır. Şöyle ki, günümüze kadar Azerbaycan'da çıkarılan 1.3 milyar ton petrolün, yaklaşık 1 milyar tonu bu bölgenin payına düşmektedir. Ayrıca 1930 yılına kadar Azerbaycan petrolü yalnızca bu bölgeden çıkarılmıştı (Nesibli, 2000). Apşeron'un en zengin petrol yatakları; Balahanı - Sabunçu - Ramana, Surahanı, Bibiheybet, Karaçukur - Zığ, Gala, Lökbatan - Puta - Kuşhane, Pirallahı Adası, Neft Daşları ve Binegedi'dir.

Gence Bölgesi: Burada petrol ve doğal gaz yatakları, Küçük Kafkas dağlarının kuzeybatı yamaçları ile önündeki düzlüklerde yer alır. Bunlardan Gazanbulag, Delimemmedli, Terter, Borsunlu, Düzdağ, Acıdere ve Tersteller yatakları gelecek için umut vermektedir. Bu bölgenin petrolü, sanayide yakıt petrolü olarak değil, daha çok tedavi amaçlı kullanım özelliği taşımaktadır. Naftalan tedavi petrolü, çok eskiden beri bilinmektedir ve 1890'larda çıkarılmaya başlanmıştır (Guliyev, 2000). Naftalan petrolü yağlı ve özlü bir sıvı olup, koyu kahverengidir. Ayrıca, terkibinde az miktarda benzin ve siyah petrol bulunan Naftalan petrolünün özel bir aroması vardır.

Kuraboyu Bölgesi: Buradaki petrol yatakları, Kura nehrinin aşağı çığırında, Şirvan ve Mil düzlüğünde, Neftçala ve Salyan ilçeleri arazisindedir. Neftçala petrol sahası, Hazar Denizi yakınındadır ve 1931'den bu yana işletilmektedir. Petrol ve doğal

gaz üretimi yeni açılmış, Murathanlı, Carlı, Mollakent, Pader, Karasu, Babazenen, Mişovdağ, Kirovdağ, Hıdırlı, Bendovan, Kürsengi gibi yataklarda yapılmaktadır ve 500-700 metreye inilmesi hedeflenmiştir (Eliyev, M., 1998). Hatta, derin katlardaki jeolojik özelliklerin öğrenilebilmesi amacıyla Saatlı ilçesinde 1500 metreye kadar inilmesi ile ilgili çalışmalar sürmektedir.

Guba-Siyazen Bölgesi: Buraya Samur-Deveçi ovası ve Hazar Denizi'ni çevreleyen kıyılar dahildir. Petrol ve doğal gaz üretimi genellikle Siyazen-Nardaran, Keşçay, Emircan, Zağlı-Zeyve, Tengi gibi yataklarda yapılmaktadır. Siyazen petrol yatağı Bakü'den 100 km kuzeybatıda ve kıyıdadır (Eminov, 2002). Ayrıca, 1938 yılında keşfedilmiş olan Siyazen yatağının petrolü hafiftir.

2.1.2. Petrol ve Doğal Gaz Üretim Miktarları

1870'li yıllardan itibaren petrol üretimine başlayan Azerbaycan dünya petrol üretiminde uzun yıllar önemli bir yer tutmuştur. Azerbaycan'da özellikle, 1901'de petrol üretimi 10 milyon tona ulaşmıştır ki, bu da dünya petrol üretiminin % 51'ni oluşturmaktaydı.

1905-1915 döneminde, yılda ortalama olarak 7-8 milyon ton petrol üreten ülkede daha sonraki 10 yılda (1915-1925 dönemi) bağımsızlık mücadeleleri, savaşlar ve bunların doğurduğu olumsuz koşullar yüzünden üretimde düşüşler gözlenmiştir. Ancak, 1928'den itibaren petrol üretiminde hızlı artışlar gerçekleşmiştir. Şöyle ki, 1928 yılında 7.7 milyon ton olan üretim, 1932'de 12.2 milyon tona, 1935'de 19.4 milyon tona ve 1941'de ise 23.5 milyon tona ulaşmıştır (Tablo 2.6). Öte yandan, Azerbaycan'da tarih boyunca en fazla petrol üretimi 1941 yılında (23.5 milyon ton) gerçekleşmiştir. Ayrıca bu dönemde ülkede doğal gaz üretimi 2.5 milyar m^3 olup Sovyetler Birliği doğal gaz üretiminin % 80'ini oluşturmaktaydı.

Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Savaşı'nı kazanılması sonucu petrole olan gereksinimin azalması dolayısıyla (birkaç yıl), petrol üretimi düşmüş olup, 1945 yılında ülkede toplam olarak 11.5 milyon ton petrol üretimi gerçekleşmiştir. Ancak daha sonra 1950'den itibaren, ülkede denizden de petrol üretimine geçilmesiyle (Grafik 2.4), toplam petrol üretiminde (1965 yılına kadar) gözlenen artışlar sonucunda, 1965 yılında 21.5 milyon ton üretim yapılmıştır. 1970'te denizden üretilen petrol miktarı, tarih boyunca üretiminin en yüksek düzeyine ulaşmasına rağmen, ülkenin toplam petrol üretimi (19.9 milyon ton) 1965'de gerçekleşen (21.5 milyon tondan) üretimden az

olmuştur. Bunu da 1960'lı yıllardan itibaren karada üretilen petrol miktarının sürekli olarak düşüşüyle açıklayabiliriz.

Tablo 2.6: Azerbaycan'da petrol ve doğal gaz üretim miktarları

YILLAR	Petrol Üretimi (milyon ton)			Doğal Gaz (milyar m^3)
	Toplam	Karada	Denizde	
1928	7.7	7.7	-	-
1932	12.2	12.2	-	-
1935	19.4	19.4	-	-
1941	23.5	23.5	-	2.5
1945	11.5	11.5	-	-
1950	14.8	13.6	1.2	1.2
1955	15.3	11.4	3.9	1.5
1960	17.8	11.3	6.5	5.8
1965	21.5	10.6	10.9	6.2
1970	19.9	7.3	12.6	5.5
1975	16.5	5.8	10.7	9.9
1980	13.2	5.1	8.1	15.0
1985	13.1	3.9	9.2	14.0
1990	12.5	2.6	9.9	10.0
1995	9.2	1.7	7.5	6.6
1998	11.4	1.7	9.7	5.6
1999	13.8	1.8	12.0	6.0
2000	14.0	1.5	12.5	5.7
2001	14.8	1.6	13.2	5.8
2002	15.5	1.6	13.9	6.0
2003	15.8	1.6	14.2	6.0

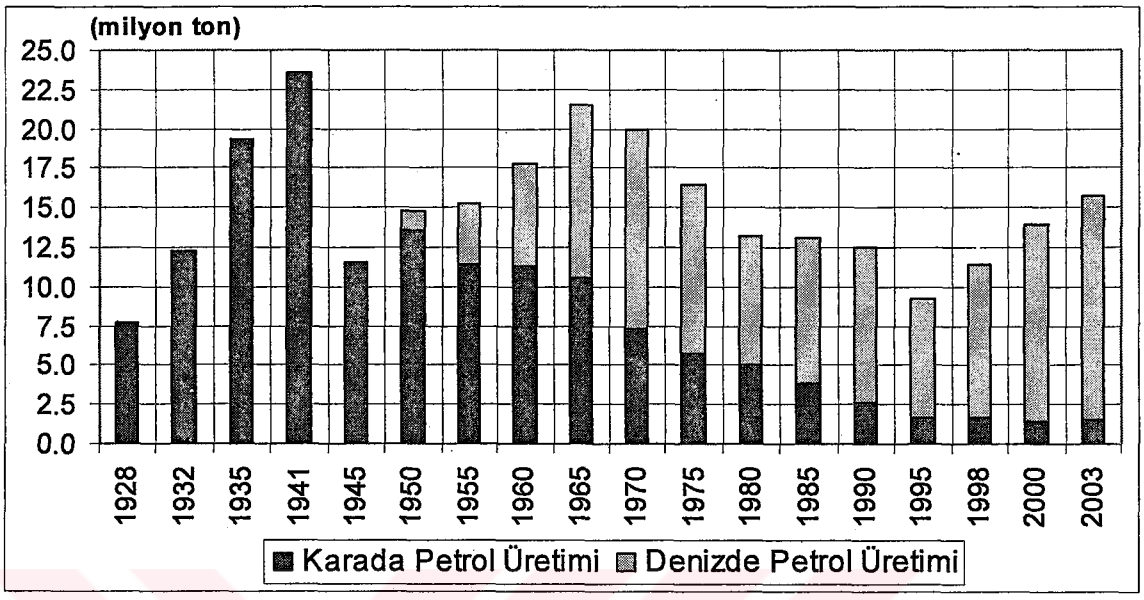
Kaynak: Abbasov, 1998 ve ADİK, 2004'den yararlanılarak

Petrol sahalarındaki yetersiz yatırımlar ve bu alanda uygulanan eski teknolojiler nedeniyle, hem karada hem denizde (bazı yıllardaki yükselmeler dışında) 1996 yılına kadar üretimde sürekli düşüşler gözlenmiştir. Nitekim, 1996 yılında toplam 9.1 milyon ton petrol üretimi gerçekleşmiştir. Doğal gaz üretimi ise 1980'li yıllarda en yüksek düzeyine (1980'de 15 milyar m^3, 1985'de ise 14 milyar m^3) ulaşmasına rağmen, yetersiz yatırımlar ve eski teknoloji nedeniyle daha sonraki yıllarda petrol üretimi gibi, doğal gaz üretimi de sürekli olarak azalmıştır. Bunun sonucunda, 1980'li yıllarda 14-15 milyar m^3 olan doğal gaz üretimi, 1990'da 10 milyar m^3, 1995'te 6.6 milyar m^3, 2003'de ise 6 milyar m^3 (1980'e göre 2.5 kat düşmüştür) olarak gerçekleşmiştir.

Öte yandan, 1990'lı yıllarda yapılan "Asrın Antlaşmaları'ndan" (Petrol Antlaşmaları) sonra gerçekleşen erken üretimlerle petrol üretiminde artışlar gözlenmiştir. Şöyle ki, 1995 yılında 9.2 milyon ton olan petrol üretimi, 1998'de 11.4 milyon tona, 2000'de ise 14 milyon tona, 2003'de 15.8 milyon tona yükselmiştir. Bu

yükselme sonucunda bağımsızlık sonrası 2003 yılında petrol üretimi en üst noktasına (konsorsiyumlarında üretime geçişiyle her geçen yıl daha da yükselecektir) ulaşmıştır.

Grafik 2.4: Azerbaycan'da petrol üretiminin yıllara göre değişimi

Kaynak: Abbasov, 1998 ve ADİK, 2004'den yararlanılarak

Bilhassa 2000 yılında 14 milyon ton olarak gerçekleşen petrol üretiminin, 8.9 milyon tonunu Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR), 5.1 milyon tonunu ise kıyıdan uzak alanlarda Azerbaycan Uluslararası İşletim Şirketinin (AIOC) liderliğindeki konsorsiyumlar gerçekleştirmiştir. AIOC 1997 yılı sonlarında petrol üretimine başlamıştır. AIOC tarafından işletilen kıyıdan uzak alanlardan elde edilen üretim miktarının 21. yüzyılın (ilk 10 yılında) başında Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının açılmasıyla birlikte hızla yükseleceği gözlenmektedir. Çünkü petrolün taşınma sorunu da ortadan kalkmış olacaktır. Bunun sonucunda, 21. yüzyılın birinci yarısında, yılda 80-100 milyon ton dolaylarında petrol üretimi yapılması hedeflenmiştir.

Bilhassa, 1999 yılı sonuna kadar Azerbaycan'ın ekonomik yapısı için son derece önem taşıyan petrol kaynaklarının ortak işletilmesi amacıyla 19 petrol antlaşması imzalanmıştır. Bu 19 anlaşma da, 15 farklı ülkeye ait 34 büyük petrol şirketinin ortaklığı bulunmaktadır (TİKA, 2000, Eminov, 2002). Tahmini petrol rezervi 2-3 milyar ton ve rezervin istihracı ve işletilmesi için gerekli olan yatırım miktarı 50 milyar dolar olarak tahmin edilmektedir.

2.2. Metal Madenler

Azerbaycan'da metalürji sanayine hammadde teşkil eden metal madenlerin ayrı bir önemi olup özellikle alünit, polimetal mineralleri ve demir minerali oldukça fazladır.

Ülkede, 1964 yılından beri hizmette olan Gence alüminyum fabrikasına hammadde sağlayan Daşkesen yakınlarındaki Zeylik alünit yatağı, rezervi itibariyle Çin'den sonra dünyada ikinci sıradadır (Harita 2.1). Bu yatakta alünit rezervi yaklaşık 200 milyon ton civarındadır. Azerbaycan'da yılda ortalama olarak 50.000 ton alünit (boksit) üretilmektedir.

Azerbaycan'da polimetal mineral yatakları da geniş alan kaplamaktadır. Polimetal mineral yatakları özellikle, Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda Kafkas dağları güney yamaçlarındadır ve Sovyetler Birliği'nin en büyük polimetal yataklarından biridir. Burada, Azerbaycan bakır rezervlerinin hepsi, çinko-kurşunun % 98'i, piritin % 90'ı bulunmaktadır (Budagov ve Apoyev, 1991, Alıyev ve İbadov, 1999). Ayrıca, Ağdere-Mehmana, Nahçıvan-Gümüşlü polimetal mineral yatakları önem taşımakta, bugün için çıkarım faaliyeti olmayan Zagatala-Balaken polimetal mineral bölgesi, Asya'da başta gelen rezerv bölgeler arasında yer almaktadır (Harita 2.1).

Ülkedeki Küçük Kafkaslar Bölgesi, birçok metal maden yanında cıva bakımından da oldukça zengindir. Göyçe, Karabağ ve Somhit-Ağdam tektonik zonlarında, Gazah senklinalinde ve Nahçıvan kıvrım zonunda 50'den fazla civa yatağı saptanmıştır (Eliyev, M., 1998). Ayrıca Kelbecer ilçesinde Şorbulag, Ağyatag ve Löhçay'da cıva yatakları bulunmaktadır.

Ayrıca Küçük Kafkaslardaki Daşkesen demir yatağı, bu bölgenin en büyük yatağıdır. Kaşger deresinin iki yanındaki bu yatak, 1950 yılından beri işletilmekte olup, kükürt ve fosfor miktarı bakımından düşüktür. Demirin metal oranı ise % 70 civarındadır. Bir başka yatak da Şemkir ilçesindeki Albaşlı demir yatağı olup hematitli demir yönünden daha zengindir (Guliyev, 2000). Diğer taraftan, Azerbaycan'da demir üretimi fazla değildir. Şöyle ki, 1997 yılında 2200 ton, 1998'de ise bir önceki yıla göre 3 katlık bir artışla 6600 ton üretim gerçekleştirilmiştir.

Küçük Kafkasların kuzey yamaçları kobalt, pirit, bakır, granit, mermer, kireçtaşı, barit vb. yataklar bakımından oldukça zengindir. Bu nedenle bu bölgeye "Azerbaycan Uralı" denilmektedir. Gedebey bakır ve pirit yatağı, Şemkir nehrinin yukarı çığırında yer alır, buradan 1850 yılından beri bakır çıkarılmaktadır. Bugün bakır tükenmiştir ve pirit öne geçmiştir. Barit yataklarına; Hanlar ilçesinde, Terter nehri havzasında, Şemkir kenti çevresinde ve Karabağ'ın dağlık kısmında rastlanır (Allahverdiyev, 1991, Eminov, 2002). Krom yatakları, Küçük Kafkasların merkezi kısmında bulunurken,

Aşağı Daşkesen köyü yakınlarında kobalt yatakları yer alır (Harita 2.1). Ülkenin maden sanayisi için önem taşıyan molibden ve gümüşlü kurşun yatakları ise Nahçıvan Bölgesi'nde ve Paragaçay'da bulunmaktadır.

2.3.3. Metal Dışı Madenler

Azerbaycan'ın jeolojik yapısına uygun olarak inşaat hammaddesi rezervleri oldukça çeşitlidir ve geniş sahalarda yer alırlar. Nitekim ülkede bin kadar inşaat hammaddesi mineral yatakları saptanmış olup toplam 1.3 milyar m^3 tutarında bir rezerve sahip oldukları tahmin edilmektedir. Bu rezervler arasında, kireçtaşı yatakları 630 milyon m^3, tuğla ve kiremit kili yatakları 46 milyon m^3, çakıllı kum yatakları 135.6 milyon m^3, çimento hammaddesi kil yatakları 76.6 milyon ton, karbonatlı kayaçlar 178.4 milyon ton ve anhidrit (jips) yatakları başta gelir (Koçman ve Diğerleri, 1994, Ehmedov ve Hacıyev, 2000). Ayrıca bu yatakların ancak % 25'inden istifade edilir.

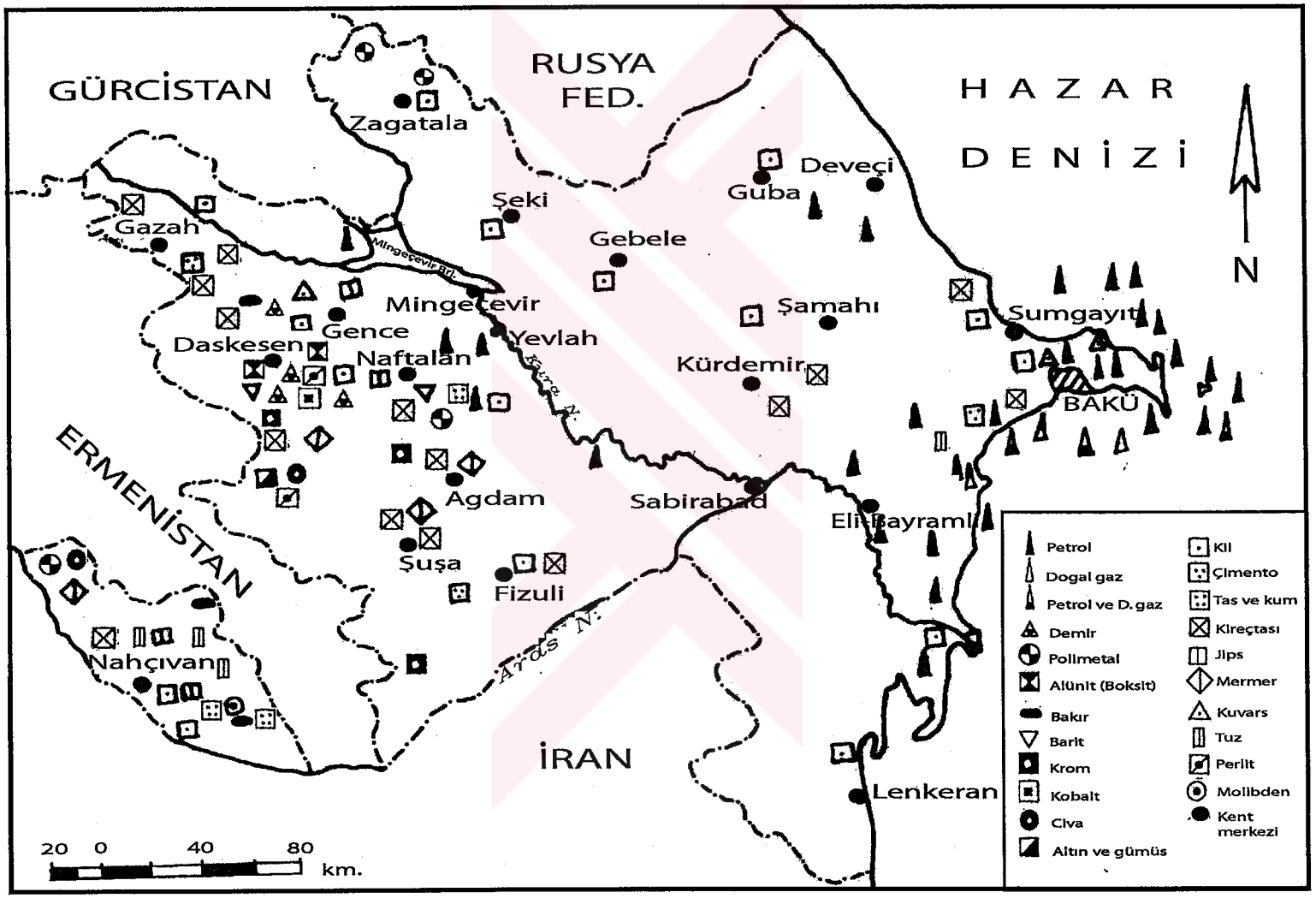
Azerbaycan'da doğal inşaat materyallerinden kireçtaşı, kaliteli rezervlere sahiptir. Apşeron Yarımadası'nda kireçtaşı yatakları yanında çakıllı kum yatakları 100 yıldan beri kullanılmakta olup, nehir ve deniz teraslarından kum ve çakıl çıkarılmaktadır. Özellikle, Velveleçay, Gilgilçay, Mingeçevir, Şemkir ve Nahçıvan kenti yakınları, Ağstafaçay, Berde ve Lenkeran çakıl, kum ve taş yatakları bakımından zengindir.

Ağdam ilçesindeki Çobandağı, Büyükahmetli, Şarbulag yatakları çimento hammaddesi ve zımpara taşı yatakları bakımından büyük değer taşımaktadır. Ayrıca Tovuz, Gazah, Karabağ'ın dağlık kısmında çimento hammaddesi olan Karbonatlı kayaçlar yayılım göstermektedir (Abbasov, 1998). Daşkesen'de ve Karabağ'ın dağlık kısmında ve Ağdam ilçesindeki Gülablı yatağından yüksek kaliteli mermer çıkarılmaktadr (Harita 2.1).

Azerbaycan'da kaliteli rezervlere sahip yataklardan biri de bentonit ve kil yatakları olup, Gazah-Daş Salahlı'dakiler önem taşır. Ayrıca Transkafkasya Bölgesinde Yukarı Akçakent'te 35 milyon ton rezerve sahip jips yatakları bulunur (Budagov ve Apoyev, 1991, Eliyev, M., 1998). Ülkede yılda 500 ton'a kadar jips çıkarılmasına karşılık her yıl dışarıdan 90 bin ton jips alınmaktadır.

Ülkenin Nahçıvan Bölgesi'ndeki kaya tuzu yatakları 1 milyar ton rezerve sahiptir. Ayrıca Apşeron ve Gobustan'da da tuz yataklarına rastlanmaktadır.

Harita 2.1: Azerbaycan'ın başlıca yeraltı kaynaklarının dağılışı

Kaynak: Müseyibov, 1998, Budagov ve Apoyev 2002'den yararlanılarak

3. SANAYİ FAALİYETLERİ

Azerbaycan'da sanayi 20. yüzyılın başlangıcında Bakü ve çevresinde toplanmış bulunan ham petrol üretimi ve arıtma sanayine dayanmaktaydı ve bu bölgede üretilen ham petrol, sanayi üretiminin % 80'ini karşılamaktaydı. 1960'lı yıllarda ham petrol üretimi 1913 yılına göre 3 kat artmıştır. Yani, 1913'de 7.7 milyon ton olan ham petrol üretimi, 1965'de 21.5 milyon ton olmuştur. Ancak, petrol üretiminde sağlanan bu gelişmelere rağmen, petrol üretiminin sanayide oluşturduğu pay giderek düşmektedir. Şöyle ki, 1913 yılında söz konusu, toplam sanayi sektörü üretiminin % 79.6'sı petrol üretimi tarafından karşılanırken, bu rakam 1970'de % 21.2'ye, 1985'de ise % 11.3'e düşmüştür (Allahverdiyev, 1991, Alıyev ve İbadov, 1999).

Petrol üretimindeki yükselmeye rağmen sanayideki payının giderek düşmesi, diğer sanayi sektörlerinde görülen yüksek artıştan kaynaklanmıştır. Ayrıca toplam sanayi sektörü üretiminin % 47.5'lik bir bölümü Bakü kenti ve yakın çevresinde bulunan sanayi tesislerinden elde edilmektedir.

Bilhassa son yıllarda petrol üretiminde gözlenen yükselmeler sonucu 1998 yılında toplam sanayi sektörü üretiminin % 29'u petrol üretimi tarafından karşılanmıştır. Bu yükselmenin nedeni ise Sovyetler Birliğinin çöküşü sonucu birçok sanayi kuruluşunun kapanması, buna rağmen petrol üretiminin artmasıyla birlikte sanayide oluşturduğu payın giderek yükselmesidir.

Azerbaycan'da sanayi sektörü, 1992 yılı verilerine göre net maddi üretimin % 48.3'ünü oluşturmasına rağmen, daha sonraki yıllarda görülen üretim gerilemesi sonunda, 1997 yılında % 28.8'ini gerçekleştirebilmiştir. Nitekim, sanayi sektörü geniş tabanlı olup, işgücünün % 21.1'ini istihdam etmektedir.

Azerbaycan'da sanayi sektöründe 1997 yılında 3 milyar dolarlık üretim gerçekleştirilmiştir ki, bu da 1996 yılına göre % 3'lük bir artışı göstermektedir. Söz konusu sanayi üretiminin 1996 yılında bir önceki yıla oranla % 6.7 düştüğü dikkate alınırsa, önemli bir gelişmenin olduğu söylenebilir. Ancak sanayi tesislerine gerekli modernizasyon yatırımlarının yapılmaması nedeniyle yapısal sorunlar henüz aşılamamıştır. Öyle ki, 1997 yılı itibariyle petrol sanayi değer olarak sanayi üretiminin % 29'unu, kimya ve petro-kimya % 25'ini, makine ve inşaat sanayisi % 15'ini, hafif sanayi % 20'sini ve gıda sanayi % 11'ini oluşturmaktadır.

Başlıca Sanayi Kolları: Azerbaycan'da kimya ve petro-kimya sanayi ile makine inşa sanayi kolunda gelişmeler olmasına rağmen, genel olarak petrol ve doğal gaz sanayi kolları hakim durumdadır. Şöyle ki, 1998 yılında toplam sanayi sektörü üretiminin % 29'u petrol üretimi tarafından karşılanmıştır. Ayrıca ülkede gıda maddeleri sanayi, metalürji sanayi, giyim eşyası ve dokuma sanayisi de önemli sanayi kollarındandır. Bu bilgiler doğrultusunda Azerbaycan'daki belli başlı sanayi kolları aşağıda ana hatlarıyla değerlendirilecektir.

3.1. Petrol ve Doğal Gaz Sanayi

Azerbaycan sanayisinin gelişmesinde en önemli rolü petrol ve doğal gaz sanayi tutmuştur. Ülke, dünyada petrol çıkarılan en eski bölge olarak tanınır. Azerbaycan petrolü yüksek kaliteye sahip olup, uçak benzini, dizel, dişli ve makine yağları gibi diğer petrol ürünleri de kaliteli bir şekilde üretilmektedir (Allahverdiyev, 1991, Eliyev, H., 1998). Son dönemlerde meydana gelen sorunlarla ülkede ham petrol üretimi oldukça azalmıştır. Ancak son birkaç yılda tekrar artışlar gözlenmiştir (Tablo 2.6). Ayrıca ülke petrolünün % 85'i denizden çıkarılmakta olup, 2000'li yıllarda denizden elde dilen petrolün payının % 90'lara çıkacağı tahmin edilmektedir.

Günümüzde Azerbaycan petrol-doğal gaz üretimi sanayii esas itibariyle Hazar Denizi, Apşeron, Kura-Aras ovası, Gence ve Guba-Siyazen bölgelerinde gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, bu bölgelerde ülkede üretilen ham petrolün % 98'i elde edilmektedir. Ülkede petrolün yanı sıra, doğal gaz yatakları da bulunmaktadır. Günümüze kadar toplam 29 bağımsız doğal gaz yatağı keşfedilmiştir ki, bunun da 21'i karada, 8'i de Hazar Denizi'ndedir (Koçman ve Diğerleri, 1994). Kurudaki doğal gaz yatakları Apşeron, Siyazen-Guba ve Gence bölgelerinde toplanmaktadır.

3.2. Metal ve Makine Sanayi

Azerbaycan, zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olması nedeniyle makine ve metal imal sanayi, daha çok petrol üretimi için gerekli olan her türlü makine ve ekipmanları üzerine gelişme göstermiştir (TİKA, 1996). Ülkenin toplam sanayi üretiminin % 15'ini metal ve makine sanayi oluşturmaktadır.

Azerbaycan'da 1960'lı yıllardan sonra elektrikli sanayi makinelerinin üretimi hızla gelişmiştir. Günümüzde de elektrikli sanayi makineleri üretimi metal ve makine sanayi üretiminin % 40'ını karşılamaktadır. Ülkede elektrikli sanayi makinelerinin yanı sıra bazı metal ev eşyalarının üretimi de gelişmiş bulunmaktadır.

Örneğin, Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılan ülkeler içerisinde klima üretimi yalnızca Azerbaycan'da yapılmaktadır. Ayrıca, Azerbaycan'da ışık-teknik ekipmanları, akümülatörler, elektrik kabloları, çini izole maddeleri, elektrikli ev aletleri, bilgisayar ve hesap makineleri ile diğer metal ve makine sanayi de oldukça gelişmiştir.

Azerbaycan'da elektronik eşya ve haberleşme aletleri sanayi ile sanayi robotları üretimi de gerçekleştirilmektedir. Sanayi robotları üretimi 1970'li yılların sonlarında başlamıştır. Ayrıca ülkede tarımsal makine ve araçların yapımı, montajı ve onarımı, motorlu kara taşıtları yapım ve onarım sanayi ve deniz taşıtları üretim ve onarım sanayi de gelişme göstermiştir (İsmayılov, 1990, Koçman ve Diğerleri, 1994).

Bu sanayi kapsamında; petrol makineleri, elektroteknik cihazlar, iş makineleri, takım tezgahları, tarım makineleri, otomobil, elektronik cihazlar ve radyo üretimi yer almaktadır. Azerbaycan'da üretimi yapılan 500'den fazla ürün çeşidi dünyanın 80'den fazla ülkesine ihraç edilmektedir (TİKA, 1996). Turbin sondaj ve elektrikli sondaj sistemleri dünyada ilk olarak Bakü'de üretilmiştir.

3.3. Metalürji Sanayi

Azerbaycan'da metalürji sanayinin gelişimi 1952 yılında Sumgayıt demircilik ve 1955 yılında inşa edilen alüminyum tesisleri ile başlamıştır. Sumgayıt alüminyum fabrikası, kurulduğu yıllarda yalnızca alüminyum üretmekte iken daha sonraları Mingeçevir kablo fabrikası için bakır tel, Bakü alüminyum fabrikası için metal haddelemesi ile ev ve sanayi soğutucuları için alüminyum buharlaştırıcılarının üretimini gerçekleştirmiştir. Ancak, son yıllarda bu fabrikada yeniden alüminyum üretimi başlamıştır. Bu fabrikayı 1965 yılında işletmeye açılan Gence alüminyum tesisleri izlemiştir (Allahverdiyev, 1991, Ehmedov ve Hacıyev, 2000).

Gence alüminyum tesisi, Zeylik'te bulunan (alüminyum) alünit yataklarının işletilmesinde büyük bir öneme sahiptir. Gence'de yer alan ikinci metalürji sanayi tesisi metal döküm fabrikasıdır. Fabrikada demir dışında metalürji ve taşıt araçları sanayi tesislerine çeşitli parçalar ve teknolojik teçhizatlar üretilmektedir.

Azerbaycan'da çıkartılan megnetit demir cevheri, florodin olarak işletilen kireç taşı, yüksek kaliteli bentonit killeri ve diğer metal cevheri yatakları, metalürji sanayii hammaddesinin büyük bir bölümünü karşılamaktadır.

Metalürji sanayini temsil eden bir başka kuruluş Sumgayıt metal boru ve metal çelik fabrikasıdır. Bu fabrikada üretilen boruların büyük bir bölümü petrol sanayinde

kullanılmaktadır. Diğer taraftan ülkede son yıllarda gelişme gösteren metalürji sanayinin önemli bir kolunu toz metalürjisi meydana getirir. 1980 yılında kurulan fabrikada bronz tozu üretimi, bor silisyum, alüminyum nitritleri ve diğer nadir bileşikler üretilmektedir.

Tablo 2.7: Azerbaycan'da temel sanayi ürünleri üretimi

Ürün Adı	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**
Buzdolabı (bin adet)	25	6.8	0.1	3.36	0.62
Klima (bin adet)	64	78.8	36.5	9.56	2.3
Çelik Borular (bin ton)	9.9	3.1	13.0	3.1	0.11
Kostik Soda (bin ton)	36.4	33.2	23.4	21	20.84
Sülfat Asit (bin ton)	24.0	31.0	52.5	21.5	24
İlkin Alüminyum (bin ton)	36.73	0.81	4.7	3.4	1.47
Armatür (bin takım)	0.7	0.5	0.6	2.57	74

Kaynak: ADİK 1999, www.tüsiab.com.az'dan yararlanılarak

3.4. Kimya Sanayi

Azerbaycan'da petrol-doğal gaz üretimi ve işletilmesiyle ilgili olarak, çok sayıda gelişmiş petro-kimya tesisi bulunmaktadır. Ülkede petro-kimya sanayinin yanı sıra ilaç sanayi de gelişmiştir. Petrol rafinaj ve doğal gaz tesislerinin büyük bir bölümü, Bakü-Sumgayıt sanayi kuşağında yer almaktadır.

Petro-kimya tesislerinde yüksek ortamlı benzin, yüksek kaliteli madeni yağlar ve yağ katkılarıyla birlikte, kimya sanayinin ham maddesini oluşturan karbon hidrojenli bileşiklerin de üretimi gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte, Bakü-Sumgayıt sanayi kuşağında yer alan petro-kimya tesisleri, teknolojik bakımdan eskimiş durumdadır (Koçman ve Diğerleri, 1994). Bu nedenle tesislerin üretim miktarı oldukça düşüktür.

Azerbaycan'da 1997 yılı itibariyle kimya sanayinin toplam sanayi üretimi içerisindeki payı % 25'tir. Ülkede kimya sanayinin en büyük merkezleri, Bakü ve Sumgayıt'tır. Kimya sanayi; petro-kimya sanayi, gübre sanayi, tarımsal savaşım araçları, sentetik reçine, lif ve plastik madde, boya, vernik, lak sanayi, beşeri ilaç sanayi, sabun, deterjan ve kozmetik sanayi, lastik sanayi, plastik mamüller sanayi gibi alt başlıklar altında toplanmıştır.

Öte yandan, sektörün üretimi, lastik sanayi üretimi dışında genellikle tüketimi karşılamakta ve önemli ölçüde ihracat yapılabilmektedir. Bu sanayi dalında faaliyet gösteren kuruluşlardan önemlileri, Sumgayıt "Sintezkauçuk" imalat birliği, Sumgayıt "Uzvisentez" imalat birliği olarak sayılabilir. Bunların yanında Sumgayıt süperfosfat fabrikası, kimya fabrikası, Surahanı iyot fabrikası ve Neftçala iyot-brom fabrikası, Gence'deki alüminyum fabrikası da ilave edilebilir.

3.5. Tekstil ve Konfeksiyon Sanayi

Azerbaycan'da toplam sanayi üretiminde % 20'lik bir paya sahip olan bu sanayi kolu büyük, orta ve küçük işletmelerden oluşmaktadır. Petrol ve kimya sanayinden sonra üçüncü sırada gelmektedir. Azerbaycan, hafif sanayi ürünlerinin toplam üretiminde diğer cumhuriyetlere göre birinci sırada ve pamuklu kumaş üretiminde ise Eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında birinci sırada yer almaktadır.

Azerbaycan dokuma ve giyim sanayinin yapısında asıl yeri dokumacılık işgal etmektedir. Gerçekten bu sektörün toplam üretiminin % 80'ini dokumacılık oluşturmaktadır. Dokumacılığın ise % 40'ını pamuk çırçırlama (ülkede 16 adet çırçır fabrikası vardır) % 20'sini pamuklu kumaş dokuma meydana getirmektedir. Sektördeki üretimin % 11'ini halı üretimi, % 7.4'ünü giyim eşyası ve % 9.2'sini ayakkabı üretimi oluşturmakta olup, mevcut talebi karşılayamamaktadır (TİKA, 1996).

Dokuma ve giyim sanayinde kullanılan hammaddelerden pamuk lifi, yün ve ipeğin bir kısmı yurt içinde üretilmektedir. Buna karşın, ince pamuk elyaf, ince yün elyaf, kimyasal elyaf ve ipler gibi bazı hammaddeler de ithal edilmektedir.

Bu sanayi dalında Bakü, Gence ve Mingeçevir'de dokuma kombinaları, Şeki'de ipek şirketi, Bakü'de çorap ve trikotaj fabrikası, Gence'de halı kombinası ve yine Bakü'de Bakıhanov dikiş fabrikası bulunmaktadır. Bakü'de kürk üreten çeşitli müesseseler, Bakü ve Eli Bayramlı'da doğal ve yapay deri üretim fabrikaları vardır.

3.6. Gıda ve İçki Sanayi

Özellikle şarap fabrikalarının açılmasıyla, Azerbaycan ekonomisinde son 20 yıldır büyük bir gelişme gösteren, gıda ve içki sanayi toplam sanayi üretiminin % 11'ini oluşturmaktadır. Sanayinin girdileri genellikle yurtiçi üretimden karşılanmakta, yalnız şeker ve tahıl gibi maddeler ithal edilmektedir. Bunun da asıl nedeni ülkede tahıl üretiminin 1990'lı yıllardaki düşüşü, şekerin ise daha 1990'lı

yıllarda yeni ekime geçişidir (konuyla ilgili ayrıntılı bilgi tarımsal ürünler bölümünde bahsedilmiştir). Bu sanayi kolunda 234 müessese, birlik ve teşkilat vardır.

Gıda sanayinin en büyük kolu şarapçılıktır. Bu kolda yüzlerce fabrika faaliyet göstermektedir. Bunun dışında konserve üretimi ve balıkçılık oldukça güçlüdür. Azerbaycan'da et ve süt mamülleri üretimi, tüketimi karşılamadığından yıllara göre önemli talep açıkları ortaya çıkmakta ve dışardan her yıl 63.000 ton et alınmaktadır (TİKA, 1996). Ülke, buğday üretiminde kendi kendine yetememektedir. Buğday ekilen sahaların bozularak (Sovyet Döneminde) üzümcülük ve pamukçuluk yapılması sonucu buğdayın bir kısmı Kazakistan ve Kuzey Kafkasya'dan temin edilmektedir.

Günümüzde gıda sanayi kapsamında et, sucuk, süt ve süt ürünleri, makarna, tütün, konyak, şampanya, çeşitli şaraplar, bira ve meyve–sebze konservesi gibi ürünleri üreten tesisler inşa edilmiş bulunmaktadır. Ayrıca bu sektörde balıkçılık, tuz ve un üretimi de büyük önem taşımaktadır.

3.7. Orman Ürünleri (Kereste, Kağıt ve Mobilya) Sanayi

Azerbaycan topraklarının yaklaşık % 12'si ormanlarla kaplıdır. Ülkede ormanların % 95'i Büyük Kafkas, Küçük Kafkas ve Talış dağlık bölgelerinde yer almaktadır (Eliyev, M., 1998). Bu ormanlar meşe, gürgen, kayın, ceviz, kestane, akgürgen ve demirağaç gibi kaliteli ürün elde etmeye yarayan ağaçlardan oluşmuştur. Bunun doğal sonucu olarak ülkede, orman ürünleri kapsamına giren parke, mobilya, kereste ürünleri üretilmektedir.

Buna rağmen, ülkedeki ormanlar sanayi açısından pek önem arz etmemektedir. Azerbaycan, orman-kağıt sanayi üretimi için gerekli olan hammaddelerin hemen hemen tamamını yurt dışından almaktadır. Bu sanayi dalı toplam sanayi hacmi içerisinde % 2'lik oranla en son sıradadır.

Ülkede, orman ürünleri sanayini temsil eden fabrikalar Bakü, Sumgayıt ve Gence'de toplanmıştır. Örneğin, Bakü çevresinde bulunan Elet kasabasında yer alan fabrikada yılda 600.000 m^2 pencere ve kapı çerçevesi üretilmektedir.

Günümüzde Azerbaycan'daki mobilya üretimi, tüketim merkezleri olan Bakü, Sumgayıt, Gence, Hankendi, Nahçıvan ve Zagatala'da yoğunlaşmış olup, bu kentlerde büyük tesisler bulunmaktadır. Mobilya için yardımcı malzeme ve parke üreten küçük tesisler ise Laçın, Balaken ve İsmayıllı ilçelerinde yer almaktadırlar.

3.8. İnşaat Malzemeleri Sanayi

Azerbaycan toplam sanayi üretiminin % 4'ünü inşaat malzemeleri sanayi oluşturmaktadır. İnşaat malzemeleri sanayi kapsamına çimento, beton ve prefabrike bloklar, sıhhi tesisatlar, kireçtaşı, pencere ve inşaat camı, asbest-çimento boruları, sıcaklık izolosyan malzemeleri ve polimer inşaat malzemeleri üretimi girmektedir. Azerbaycan inşaat malzemeleri sanayi toplam üretimi bakımından Transkafkasya'da ilk sırada yer almaktadır (Abbasov, 1998). Bölge genelinde üretilen çimento, asbest-çimento borular gibi inşaat malzemelerinin % 35'i, kaplama malzemelerinin % 45'i ve inşaat camlarının % 90'dan fazlası Azerbaycan'da üretilmektedir (Eminov, 2002).

Son yıllarda Azerbaycan'da poliklorvinil, marley, agro pirit, perlit, genceporit gibi hafif dolgu inşaat malzemelerinin üretiminde belirgin bir artış gözlenmektedir. Ayrıca inşaat malzemeleri sanayinin toplam üretiminde ilk sırayı çeşitli demir konstrüksiyonlar, ikinci sırayı çimento sanayi ve üçüncü sırayı ise çeşitli doğal inşaat hammadde malzemeleri almaktadır.

4. ULAŞIM SİSTEMLERİ

Azerbaycan'ın ulaşımında karayolu, demiryolu, denizyolu ve havayolu gibi ulaşım sistemlerinin tümünden yararlanılmaktadır. Bununla birlikte Azerbaycan'da özellikle son yıllarda yük taşımacılığının büyük bir bölümü demiryolları ile yapılmaktadır. Karayolu ve denizyolu ulaşımı demiryollarına göre ikinci planda yer alır (Tablo 2.8). Havayolları ise daha çok yolcu ve acil yük taşımcılığında kullanılır.

Bilhassa 2001 yılı verilerine göre Azerbaycan'da yük taşımacılığının % 29.2'si demiryolları, % 19.8'i karayolları, % 19.5'i de denizyolları ile yapılmaktadır. Ayrıca toplam taşımacılığın % 31.4'lük gibi yüksek bir bölümünü ham petrol ve petrol ürünleri taşımacılığı olan boru hatları oluşturmaktadır (Tablo 2.8).

Böylece Azerbaycan'daki ulaşımın günümüzdeki duruma ulaşmasını belirtmek bakımından, tarihi perspektif içerisinde çeşitli ulaşım sistemleri ayrı ayrı ele alınarak ana hatlarıyla değerlendirilmeye tabi tutuldu.

4.1. Demir Yolu Ulaşımı

Çarlık Rusya'sı Dönemi'nde, Rus İmparatorluğu'nun egemen olduğu diğer bölgelere göre ilk demiryolu hattı Azerbaycan'da inşa edilmiştir. Özellikle Apşeron Yarımadası'nda petrol sanayinin artan talebi karşısında, ham petrolün taşınmasında

hacimli yük taşıma özelliği yüksek olan demiryollarının kullanımının gündeme gelmesi bu oluşumu etkilemiştir.

Azerbaycan'da ilk demiryolu hattı 1880 yılında Bakü-Sabuncu-Surahanı arasında 20 km olarak inşa edilmiştir. Bundan kısa bir süre sonra, 1883'te Azerbaycan petrolünün Karadeniz limanlarına, buradan da dünya pazarlarına açılmasını sağlayan Bakü-Tiflis-Batum (Gürcistan) demiryolu hattı yapılmıştır (Alıyev ve İbadov, 1999, Eminov, 2002). "Transkafkasya demiryolu hattı" adını taşıyan bu demiryolu, Bakü'de bulunan petrol sanayindeki gelişmenin yanı sıra, Kafkas Bölgesi ekonomisinin de belirgin bir şekilde canlanmasına yol açmıştır. Ayrıca 1900 yılında yapılan Bakü-Derbend demiryolu hattı da, Azerbaycan petrolünün Rusya'ya ve Avrupa ülkelerine taşınmasına olanak sağlamıştır.

Eski Sovyetler Birliği'nde elektrikle çalışan tren hattı ilk olarak Azerbaycan'da gerçekleşmiş ve 1926 yılında Bakü - Sabuncu - Surahanı arası ulaşım elektrikli trenle sağlanmıştır.

2003 yılında Azerbaycan'da önemli demiryolu hatlarının toplam uzunluğu 2122 km'ye ulaşmıştır. Söz konusu demiryolu hatlarının yaklaşık 1300 km'si elektrikli trenle çalışmaktadır. Öte yandan, 2001 yılı itibariyle demiryolu ile 15.4 milyon ton yük taşınmıştır (Tablo 2.8). Bu da genel yük taşımacılığının % 29'unu oluşturur.

Bilakis, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, özellikle Azerbaycan-Ermenistan savaşını izleyen dönemde, Bakü-Nahçıvan arasındaki demiryolu hattı kapanmıştır. Bu durum, Azerbaycan-Nahçıvan ilişkilerini sınırlandırmış aynı zamanda Azerbaycan'ın İran'a açılan demiryolu hattı da kesilmiştir.

4.2. Kara Yolu Ulaşımı

Azerbaycan'da 1920 yılına kadar toplam 1304 km uzunluğunda, genellikle toprak ve kısmen çakıl döşenmiş at arabası geçebilen karayolları bulunmaktaydı. Ülkede daha sonra, 1940 yılına kadar Bakü-Şamahı, Bakü-Gusar, Bakü-Salyan, Bakü-Celilabad, Yevlah-Gence, Masallı-Lenkeran, Lenkeran-Lerik, Lenkeran-Astara ana karayolları yapılmıştır (Allahverdiyev, 1991). Bu yolların toplam uzunluğu 2550 km'yi geçmiştir (Harita 2.2).

Azerbaycan'da 1985 yılına kadar toplam karayolu uzunluğu 24.200 km'yi bulmuştur. Bunun 22.400 km'si asfalt yollardan oluşmaktadır. 9300 km'si ise asfalt-beton döşenmiş ana yollardır. Ayrıca 1985'te Azerbaycan'da 418 kent arası otobüs

hatlarının toplam uzunluğu 90.000 km'ye yaklaşmıştır. Bu hatlarda 38.8 milyon yolcu taşınmıştır.

Ülkede 2003 yılında toplam karayolu uzunluğu 25.021 km'ye ulaşmıştır. Söz konusu karayollarının da 23.100 km'si asfalt yollardır. Bilakis 2001 yılı itibariyle karayolu üzerinde 10.4 milyon ton yük taşınmacılığı gerçekleştirilmiştir. Bu değer, ülke genelinde toplam yük taşımacılığının yaklaşık % 20'sini oluşturmaktadır (Tablo 2.8). Ülkede karayollarının gelişmesi önemlidir. Zira gerek yük taşınmacılığı, gerekse yolcu taşınmacılığında karayolları önemli bir yere sahiptir.

Tablo 2.8: Ulaşım sistemlerinde taşınan yük miktarları ve oranları

Ulaşım Sistemleri	1994		1998		2001	
	Bin Ton	%	Bin Ton	%	Bin Ton	%
Boru Hatları	15.386	27.91	14.968	29.91	16.517	31.39
Demir Yolları	14.039	25.47	10.597	21.17	15.390	29.25
Kara Yolları	19.141	34.73	16.300	32.57	10.426	19.82
Deniz Yolları	6.526	11.84	8.173	16.33	10.247	19.48
Hava Yolları	26	0.05	12	0.02	31	0.06
TOPLAM	**55.118**	**100**	**50.050**	**100**	**52.611**	**100**

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2003'den yararlanılarak

4.3. Deniz Yolu Ulaşımı

Hazar Denizi öteden beri Volga havzası, İran ve Orta Asya ile Azerbaycan arasında taşıma faaliyetlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle 1870'li yıllardan sonra Bakü kentini de içine alan Apşeron petrol sanayinin hızla gelişmesi, denizyolu aracılığıyla yük taşınmasını hızlandırmıştır. Nitekim, 1913 yılında Hazar Denizi'nde toplam 6.6 milyon ton yük taşınmış, bunun 5.2 milyon tonu petrol ürünlerinden oluşmuştur. 1917 yılında da şimdiki Bakü limanının birinci bölümü işletilmeye açılmıştır.

Hazar Havzası, 1956 yılına kadar Eski Sovyetler Birliği'nin denizleri arasında yük taşıma bakımından birinci sırada yer almakta idi. Çünkü, deniz taşımacılığının % 30'undan daha fazlası Hazar Havzasında yapılmaktaydı. Ayrıca 1962'de başlayan Bakü-Krasnavodsk ve yakın tarihlerde de Bakü-Bektaş feribot hatları, Azerbaycan ile Türkmenistan, Kazakistan ile Özbekistan arasındaki bağlantıları sağlamıştır. Bakü-Krasnavodsk feribot hatlarının çalışmaya başlaması ile Orta Asya, Kazakistan

ve Sibirya bölgeleri ile Transkafkasya arasında yük taşıması bir kaç kat artmıştır (Koçman ve Diğerleri, 1994, Alıyev ve İbadov, 1999). Günümüzde Bakü kentinde bulunan Hazar Gemicilik İşletmesine ait gemilerle, 1994 yılında 6.5 milyon ton, 1998 yılında 8.2 milyon ton ve 2001 yılında ise 10.2 milyon ton yük taşınmıştır. Bu da 2001 yılı genel yük taşımacılığın nerdeyse % 20'si demektir (Tablo 2.8).

Yakın gelecekte Bakü-Heşterhan, Bakü-Mahaçkala ve Bakü-Aktay arasında da feribot hatlarının yapılması amaçlanmıştır (Abbasov, 1998). Öte yandan, Azerbaycan'da akarsu ulaşımı pek kullanılmamakta olup, yalnız Kura nehrinin ağzından Yevlah kentine kadar az miktarda yararlanılmaktadoır.

4.4. Hava Yolu Ulaşımı

Azerbaycan'da havayolu ulaşımı 1924 yılında başlamıştır. Bu yılda ilk kez Bakü-Tiflis hava hattı işletmeye açılmıştır. Sivil havacılığın gelişmesi ise 1926 yılında Bakü-Moskova hava hattının açılmasından sonra gerçekleşmiştir (Allahverdiyev, 1991). Günümüzde Azerbaycan'daki 25 kentte hava alanı bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri; Bakü (Uluslararası ve BDT arası, Foto 3), Nahçıvan, Gence, Yevlah, Şeki, Zagatala, Hankendi ve Lenkeran'da bulunmaktadır (Harita 2.2). Azerbaycan'da, BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) içinde yer alan 70 büyük kent arasında özellikle yolcu ve acil yüklerin taşınması havayolu aracılığı ile yapılmaktadır.

Diğer taraftan, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşması dolayısıyla, Bakü havaalanı uluslararası statü kazanmış ve 1989'da Bakü-İstanbul hava hattı çalışmaya başlamıştır. Günümüzde ise Bakü'den dünyadaki birçok ülke ve kentlere havayolu ulaşımı yapılmaktadır. Özellikle de Bakü'den İstanbul'a, Ankara'ya, Trabzon'a, Frankfurt'a, Hamburg'a, Tahran'a, Köln'e, Tel-Aviv'e, New York'a ve Dubai'ye daha fazla seferler bulunmaktadır.

Azerbaycan'da havayolu ulaşımı daha çok yolcu ve acil yük taşımacığında kullanılmaktadır. Ülkede 1994 yılında havayolları ile 2 milyon yolcu 26.000 ton yük, 1998'de 1.1 milyon yolcu, 12.000 ton yük, 2001'de ise 1 milyondan fazla yolcu ve 31.000 ton yük taşınmıştır (Tablo 2.8).

4.5. Boru Hatları (Pipeline) Ulaşımı

Çağdaş insanın dev boyutlara varan tüketim taleplerini karşılamak üzere bir çok maddenin taşınmasında boru hatları gün geçtikçe önem kazanan bir taşıma sistemi olarak dünyanın her tarafına yayılmaktadır (Tümertekin ve Özgüç, 1997).

Günümüzde Azerbaycan'da da çeşitli madenler borularla taşınıyorsa da, asıl yükü petrol ve doğal gaz oluşturmaktadır.

Azerbaycan'da boru hatlarının gelişimi, petrol ve doğal gaz sanayinin gelişimine bağlıdır. Çarlık Rusyası Döneminde, Rus İmparatorluğu'nun egemen olduğu diğer bölgeler içinde ilk boru hattı Azerbaycan'da 1888 yılında Balahanı-Gara şehirleri arasında (12 km) inşa edilmiştir. Bu hattın döşenmesinin amacı Balahanı yataklarında çıkarılan ham petrolü Gara şehrindeki petrol üretim tesislerine taşımaktır. Azerbaycan'da ve aynı zamanda Çarlık Rusya'sında ilk en uzun petrol boru hattı 1897-1906'lı yıllarda Bakü-Batum (Gürcistan) arasında (860 km) çekilmiş olup Azerbaycan petrolü denizyolu ulaşımı ile dış ülkelere gönderilmiştir.

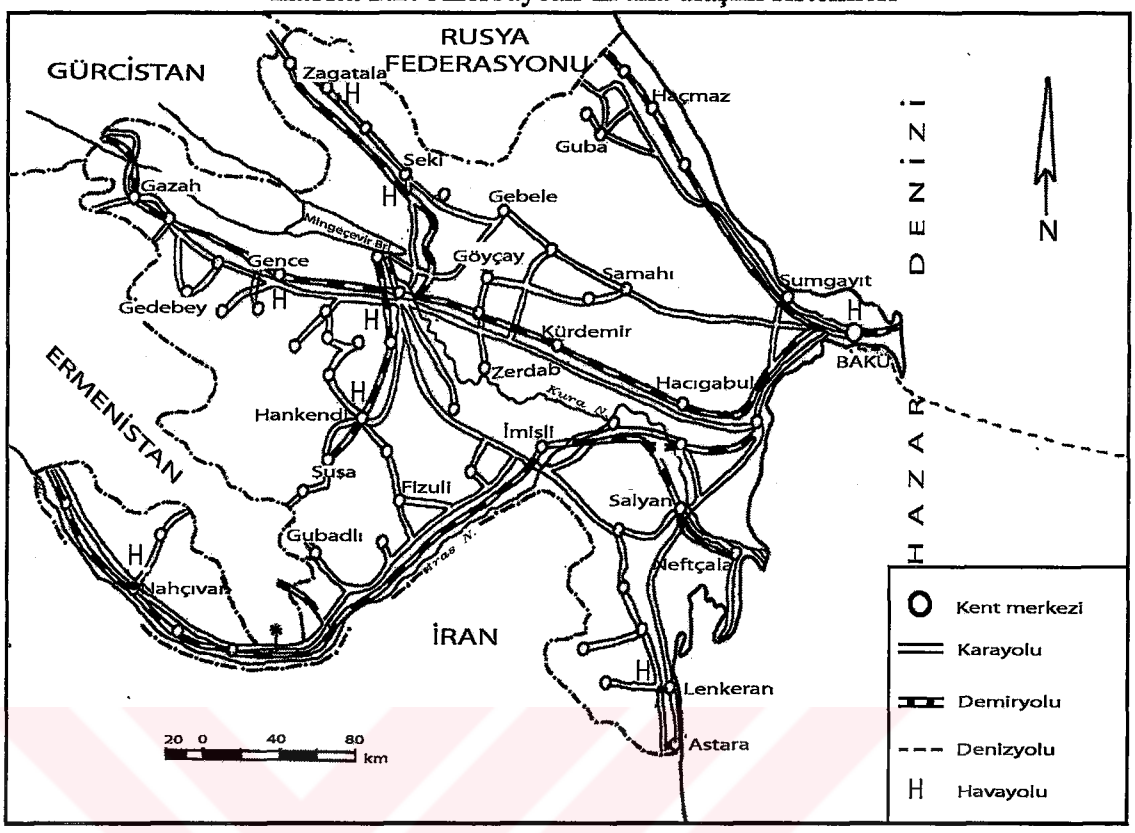
Azerbaycan'da en uzun petrol boru hatlarından bir diğeri de 1980'li yıllarda inşa edilmiş Bakü-Groznı hattıdır. Bu hat vasıtasıyla Batı Sibirya ham petrolünün bir bölümü Bakü'ye taşınarak petrol üretim tesislerinde üretilmekteydi. Halihazırda bu boru hattından (1411 km) Hazar petrolünün Novorosiysk limanına taşınmasında yararlanılmaktadır (Allahverdiyev, 1991, Eliyev, H., 1998). Ayrıca Azerbaycan'da 1975 yılında Neft Daşları ile Sahil arasında (75 km), 1997 yılında ise Çırağ-1 yatağı ile Sangaçal arasında (176 km) sualtı petrol boru hatları inşa edilmiştir.

Öte yandan, 2005 yılına kadar Bakü-Supsa-Ceyhan (Türkiye) petrol boru hattı da inşa edilerek kullanıma açılacaktır. Bakü-Ceyhan boru hattı diğer boru hatlarına nazaran daha uzun olup, toplam uzunluğu yaklaşık 2000 km'dir. Bu boru hattının 550 km'lik kısmı Azerbaycan'dan, 250 km'lik kısmı Gürcistan'dan, 1200 km'lik kısmı ise Türkiye'den geçecektir (Harita 2.3).

Azerbaycan'da en büyük doğal gaz boru hattı 1957-1959'lu yıllarda Garadağ-Ağstafa (425 km), buradan da Tiflis'e (107 km) ve Erivan'a (170 km) kadar uzatılmıştır. Bakü'den 45 km uzaklıkta yer alan, Hazar Denizi'nin Bahar yatağından sahile birbirine paralel olarak 4 sualtı doğal gaz boru hattı inşa edilip kullanıma verilmiştir (Allahverdiyev ve Diğerleri, 1996, Abbasov, 1998).

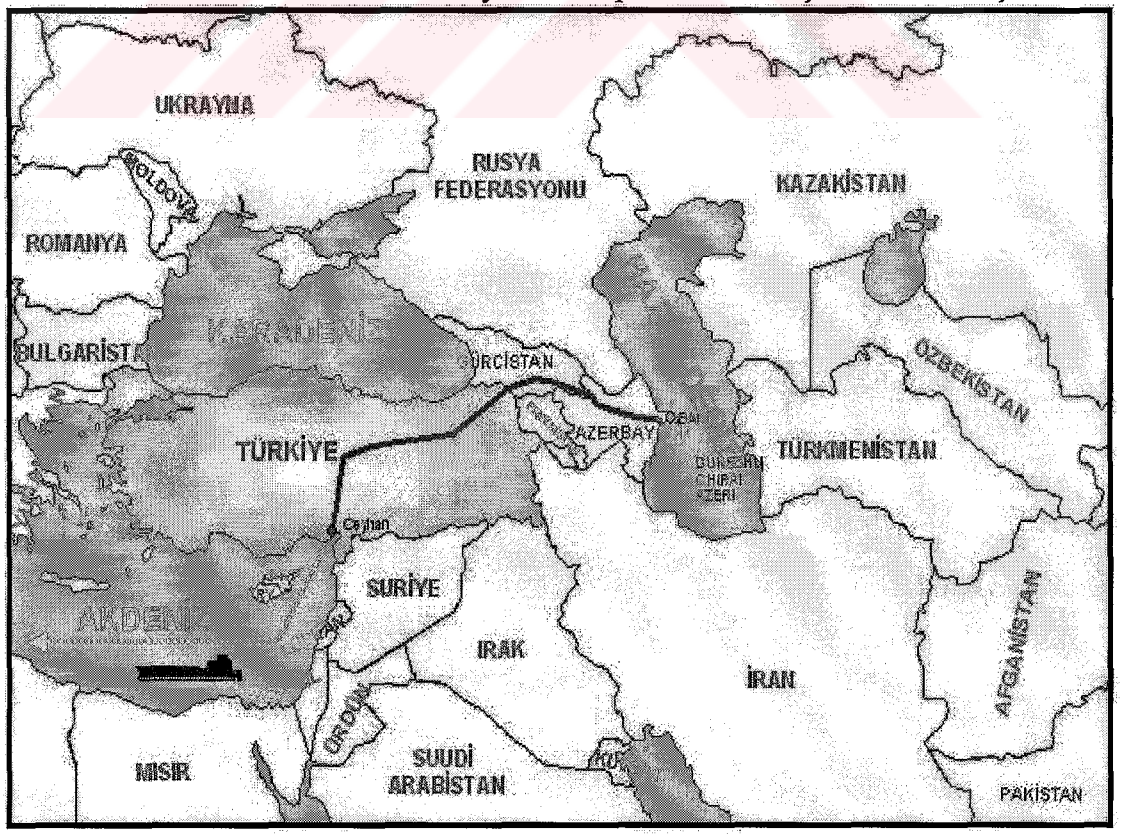
Sonuç olarak, boru hatları ulaşımının önemini özetle belirtecek olursak; Azerbaycan'da 1994 yılında toplam yük taşımacılığının % 27.9'u, 1998 yılında % 29.9'u, 2001 yılında ise % 31.4'lük gibi yüksek bir bölümü ham petrol ve petrol ürünleri taşımacılığı olan boru hatları ile gerçekleşmiştir (Tablo 2.8).

Harita 2.2: Azerbaycan'ın ana ulaşım sistemleri

Kaynak: Budagov ve Apoyev, 1991'den yararlanılarak (*Karabağ Savaşı döneminde Nahçıvan'a kara ve demiryolu ulaşımı kapanmıştır)

Harita 2.3: Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol ana ihraç boru hattı ulaşımı

Kaynak: http://www.botas.gov.tr

5. TURİZM FAALİYETLERİ

Azerbaycan, Kafkas Dağları, ovaları, nehirleri, gölleri, 825 km'lik Hazar Denizi sahil şeridi, zengin mineral suları, bir çok iklim tipinin bir arada yaşanması ve zengin tarih hazinesi ile turizm potansiyeli oldukça yüksek bir ülkedir (TIKA, 1995). Dünyanın çeşitli bölgelerinde görülen 11 iklim tipinden 9'nun bu ülkede bulunması, dinlenme ve sağlık turizmi için en iyi koşulları hazırlamıştır. Nitekim Kafkaslar bölgesinde yıllık güneşlenme süresi en uzun ülke Azerbaycan'dır (ülke ortalaması 1900-2800 saat).

Diğer taraftan Azerbaycan çok çeşitli doğal rezervlere sahiptir. Paleontolojik bakımdan önemli fosilli kayalar, yüksek şelaleler, nadir ağaç türleri, relik ve endemik bitki türleri, göçmen kuşların kışlak alanları vb.'dan söz edilebilir. Ayrıca Azerbaycan'da debisi 200 milyon lt/günden çok su veren 1000 kadar mineral su kaynağı vardır. Bu şifalı sular yanında volkan çamurları, tuzlu göl tedavi çamurları, petroller, sağlık bulmak ve dinlenmek isteyenlere bu olanağı sunmaktadır.

Naftalan tedavi petrolü, Strabon'dan alınan bilgilere göre çok eski dönemlerde bile yara tedavisinde kullanılıyordu. Bu nedenle bahsedilen dönemlerde Anadolu'dan, Kafkasya Bölgesi'nden, İran'dan ve Hindistan'dan tedavi için gelen pek çok kişi dönüşlerinde bu petrolü çamur halinde yanlarında götürüyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Naftalan batı ülkelerinin dikkatini çekti ve 1887'de bir Alman mühendisin petrol sondaj kuyusundan aldığı numuneden Almanya'da merhem üretilmişti (Allahverdiyev, 1991, Oğan, 1992). Bugün çeşitli hastalıkların (bel, omirilik, eklem, kas, sinir sistemi, damar, karaciğer ve jinekolojik hastalıklar) doktor kontrolünde tedavisi için Naftalan'daki tesislere binlerce Azeri ve diğer ülkelerden çok sayıda turist gelmektedir.

Azerbaycan'ın doğal kaynaklarına dayalı rekreasyonel potansiyeli paralelinde birçok tedavi ve dinlenme amaçlı yerel merkezler doğmuştur. Ülkedeki Büyük ve Küçük Kafkas Dağları, Kura-Aras ovaları, Lenkeren ve Nahçıvan bölgeleri bu açıdan zenginlik taşımaktadır. Sözgelimi, Şuşa şifalı suları ile bir balneoloji, sağlık verici dağ iklimi ile bir dinlenme merkezi haline gelmiştir. Hazar Denizi'nin Nabran-Apşeron kıyılarındaki kaplıcaların çevreleri, turist kampları, çocuk kampları ve pansiyonlarla donatılmıştır (Eliyev, M., 1998, Memmedov ve Rehimov, 2000).

Ülkedeki dinlenme merkezleri çok sayıda insana iş olanağı yaratmaktadır. Sözgelimi Naftalan'daki 1500 yatak kapasiteye sahip sağlık yurdunda, 1990 yılında

1200 kişilik sağlık personeli ile dolaylı işlerde 1500 kişi çalışmaktaydı. Azerbaycan'da bu tür teşislerin günlük konuk etme kapasitesinin 30.000 kişi olduğu belirtilmekte ve buralarda 120.000 kişiye istihdam sağlandığı açıklanmaktadır.

Öte yandan Azerbaycan arazisinin % 20'si dinlenme turizmine uygundur. Özellikle Hazar Denizi kıyılarında, Apşeron Yarımadası'nın kuzey kısmı, Yalama-Nabran, Gilezi-Zarat, Lenkeran gibi dinlenme bölgeleri hemen dikkati çeker.

5.1. Turizm Potansiyeli Yüksek Olan Bölgeler

Apşeron Yarımadası: Doğal koşulları, dinlenmeye uygun iklimi, ılık ve berrak denizi, ince kumlu plajları, tedavi amaçlı kullanılan çamuru ve şifalı suları, ulaşım ve altyapı bakımından gelişmişliği göz önüne alınırsa, ülkede rekreasyonel dinlenme komplekslerinin yaratılabileceği en önemli bölgelerden birisidir. Zaten Azerbaycan'daki tedavi nitelikli sanatoryumların çoğu buradadır. Şöyle ki, kalp-damar, sinir sistemi, mide-bağırsak hastalıkları üzerine, birçok büyük dinlenme merkezi bulunmaktadır (Abbasov, 1998, Ehmedov ve Hacıyev, 2000). Diğer taraftan bu yarımada, Azerbaycan'ın çocuk-gençlik parklarının en yoğun olduğu bir kampçılık merkezidir. Son yıllarda buradaki sağlık yurtlarının iyileştirilmesi ve yenilerinin yapılması konusunda girişimler başlatılmıştır.

Apşeron Yarımadası'nın termal (kaplıca) turizminde; günde debisi 500 m^3 olan Surahanı, 100 m^3 su veren Şıh, Bilgeh, Buzovna, Pirşaha ve Merdekan'da hidrojen sülfürlü su kaynakları büyük önem taşmaktadır.

Guba-Haçmaz: Azerbaycan'ın Kuzeydoğu kesiminde bulunan Guba-Haçmaz, büyük gelişme perspektifi olan rekreasyon-turizm bölgelerinden birisidir. Bu bölgenin elverişli ulaşım mevkii, manzara güzellikleri ve dağlık alanları, Hazar Denizi'nin Yalama-Nabran, Gilezi-Zarat kıyılarındaki balneoloji merkezleri, Kalealtı, Haltan vb. mineral su kaynakları, gelişmiş tarım sektörü ve gerekli iş gücünün varlığı, rekreasyonel önemi arttıran özelliklerdir.

Bilhassa 1970'li yıllardan beri Deveçi ilçesindeki 350 kişilik Kalealtı mineral suyu Batı Ukrayna'daki Naftusiya suyuyla aynı tedavi edici özelliğe sahiptir. Ayrıca Hazar Denizi'ne ve demiryolu hattına yakınlığı, deniz seviyesinden 500 m yükseklikte oluşu, son derece güzel ve yeşil peyzajı, sebzecilik, bağcılık ve hayvancılığın geliştiği ilçelerle iç içe olması, temiz ve sağlık verici havası, Kalealtı'nın kısa sürede bir sağlık ve dinlenme merkezi olarak meşhur olmasına yol açmıştır (Oğan, 1992, Zeynallı, 1998).

Yaz aylarında Pazar günleri, yalnızca Bakü, Sumgayıt çevresinden gelenlerin sayısı 2000'i bulmaktadır. Bütün bir yıl gelen ziyaretçi sayısı ise 100.000 civarındadır.

Lenkeran Ovası: Hazar Denizi kıyılarındaki Lenkeran Ovası da gelecek için değer taşıyan rekreasyonel kullanım alanlarından birisidir. Ovanın güneyi; subtropikal iklimi, kumlu plajları ve güzel manzaralı siteleri, gelişmiş altyapısı, bütün yıl sebze-meyve yetiştiren tarım sektörü, bol işgücü, mineral su kaynakları, rekreasyon-turizm komplekslerinin oluşturulmasına olanak verir. Lenkeran ilçesindeki Meşesu mineral su kaynağının günlük debisi 550 m^3, İbadı su kaynağı ise 1000 m^3'tür. Bileşiminde azot ve metan olan bu sulardan banyo alınarak, eklem, kadın hastalıkları, deri, kalp-damar hastalıkları tedavi edilmektedir (Koçman ve Diğerleri, 1994, Eminov, 2002). Meşesu kaynağında 150 yataklı bir tesis bulunmaktadır.

Merkez ve Batı Bölgesi: Azerbaycan'ın doğu yarısına göre, merkezi ve batı bölgelerinde rekreasyon-turizm sektörü az gelişmiştir. Bu geniş arazilerde mevsimlik faaliyet gösteren bazı tedavi-dinlenme tesisleri yer alır. Küçük Kafkas Dağları eteklerinde dünyada tek olan tedavi amaçlı petrolün kaynağında, Naftalan kentinde 1500 yataklı ve tüm yıl hizmet veren sağlık ocağı bulunur. Şuşa, balneoloji-iklim tedavi merkezi olarak Azerbaycan'da çok ünlüdür. Kentin, kuru ve temiz havasına, ultraviyole ışınların tedavi edici özelliğine bağlı olarak İsviçre'nin Davos sağlık merkezinden daha üstün olduğu bilinmektedir.

Diğer taraftan, Şuşa'da Turşsu ve Şırlan karbon-hidrojenli mineral sular, eşsiz dağ manzaraları rekreasyonel potansiyelini artırıcı etken olmuştur. Terter çayı vadisinde 2100-2200 m'lerdeki İstisu mineral su kaynakları, bileşimi ve tedavi edici niteliği itibariyle dünyaca tanınmış Çek Cumhuriyeti'nin Karlovary termal sularıyla aynı özellikleri paylaşmaktadır. İstisu sağlık ocağında mide, bağırsak, sinir sistemi, jinekolojik ve ürolojik hastalıklar tedavi edilmektedir (Oğan, 1992, Alıyev ve İbadov, 1999). Buraya en çok yaz aylarında gelinmekte olup, kiralık evler ve çadırlar konaklamaya uygunluk göstermektedir.

5.2. Turistik Kamp ve Tesisler

Azerbaycan'da turistler için kurulmuş kamp ve tesisler çeşitli bölgelerde dağılmış olup ülkeye gelen turistlere konaklama imkanı tanımıştır.

Turistik Kamplar: Azerbaycan'da turistler için kurulmuş kamplar çeşitli bölgelerde dağılış gösterir. Bunlar arasında; Bakü-Garadağ, Mıngeçevir, Hacıkent,

Şuşa, Gebele, Zagatala ve Yalama'dakiler önem taşır. Ayrıca bunlar içerisinde sadece Yalama'dakiler 1000 yatak kapasitesini aşmaktadır (Tablo 2.9). Diğer kamplar ise, 400 yatak kapasitesinin altındadır.

Tablo 2.9: Azerbaycan'daki turist kampları ve yatak sayıları

Kamplar	**Yatak Sayısı**
Yalama	1200
Bakü-Garadağ	360
Gebele	340
Mingeçevir	240
Hacıkent	221
Zagatala	120
Şuşa	120
TOPLAM	**2601**

Kaynak: ADİK, 1997 ve 1999'dan yararlanılarak

Ayrıca, Azerbaycan'da turizm mevsimi Mayıs'tan Ekime kadar 6 ay devam eder. Şuşa, Zagatala, Kelbecer turist kampları ise bütün yıl açıktır.

Dinlenme Tesisleri: Azerbaycan'da toplam 98 dinlenme tesisi yer almakta olup bunlar 1998 yılı itibariyle 18.224 yatak kapasitesine sahip bulunmaktadır. Bunların tesis türleri itibariyle dağılımı ve yatak sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Azerbaycan'ın rekreasyonel potansiyeli göz önüne alındığında, ülkenin yılda 1.000.000 kişiye dinlenme olanağı tanıyabileceği, ancak mevcut tesislerin iyileştirilmesi ve yenilerinin yapılmasının şart olduğu bildirilmektedir.

Tablo 2.10: Azerbaycan'daki dinlenme tesis türleri ve kapasiteleri

Tesis Türleri	**Tesis Sayısı**	**Yatak Sayısı**
Tedavi-Dinlenme Amaçlı Tesisler	48	10.914
Dinlenme Evleri ve Pansiyonlar	13	845
Dinlenme Kampları	27	1461
Turistik Oteller ve Turizm Kampları	10	5004
TOPLAM	**98**	**18.224**

Kaynak: ADİK, 1999'dan yararlanılarak

Ayrıca, Azerbaycan'da turizm ve gezi işlerinin organizasyonu, iç ve dış turizm kuruluşları tarafından yapılmaktadır. Bu amaçla Bakü, Merdekan, Sumgayıt, Gence, Mingeçevir, Naftalan, Nahçıvan, Beylegan, Eli Bayramlı, Guba, Şamahı vb. yerlerde turizm danışma büroları kurulmuştur.

5.3. Başlıca Turizm Etkinlikleri

Azerbaycan'da, turizm sektöründeki faaliyetler yıllar itibariyle gerilemeler göstermektedir. Bunda ülkenin içinde bulunduğu savaş durumu rol oynamaktadır. Ancak son yıllarda turizm sektöründe azda olsa bir hareketlilik yaşanmaktadır.

Ülkede turizm faaliyetleri daha çok dinlenmeye yönelik olup Hazar Denizi kıyıları ile kaplıcaların bulunduğu yerleri içine almaktadır. Bu durumda rekreasyona dayalı iç turizmin üstünlük taşıdığı ve kıyı-deniz turizmi ile kaplıca turizminin yaygınlık kazandığını söyleyebiliriz. Ayrıca Azerbaycan'ın yüksek rölyefinde bazı dağlık alanlar (Şeki, Haçmaz, Dağlık Karabağ, Nahçıvan yöreleri gibi) dağ ve av turizmi yönünden yüksek potansiyele sahiptir. Ülkedeki bu turizm etkinliklerini organizeli bir şekilde açıklamak için aşağıdaki alt başlıklar çerçevesinde konuyu toparlaya biliriz.

Tatil Turizmi: Kış ve yaz turizmi çerçevesi içerisinde Azerbaycan'da tatil yapılabilecek pek çok yer bulunmaktadır. Buralarda gerekli spor tesisleri, dinlenme yerleri kurulmaya başlanmıştır. Ülkede özellikle, Zagatala, Şeki, Guba, Gence, Gazah ve Lenkeran yöreleri yaz aylarında tatil yapmaya en müsait yerlerdir (Oğan, 1992). Ancak bu yörelerin turizm potansiyeli, mevcut tesislerin elden geçmesi ve yeni turizm kamplarının yapılmasıyla daha da arttırılabilir.

Plaj Turizmi: Bilindiği gibi, Azerbaycan'ın doğusu tamamıyla Hazar Denizi ile (825 km'lik sahil şeridi ile) kaplıdır. Bundan dolayı da ülkenin, plaj turizmi yüksek potansiyele sahiptir ve yerli turistlerde yaz aylarında tatil yapmak için buraları tercih etmektedir. Özellikle Bilgeh ve civarı kilometrelerce uzayan plajlara sahiptir. Bu plaj bölgelerinin bu kadar çok olması, Azerbaycan'ın turizm potansiyeline büyük bir katkı sağlayacaktır.

Dağ ve Av Turizmi: Ülkenin yüksek rölyefinde bazı dağlık alanlar (Haçmaz, Şeki, Kelbecer, Nahçıvan yöreleri gibi) dağ ve av turizmi yönünden yüksek potansiyele sahiptir. Nitekim Sovyetler Birliği zamanında "Intourist" turizm teşkilatı, batılı ülkelere, av turizmi konusunda Azerbaycan dağlarında çeşitli turlar düzenlenmekteydi (Koçman ve Diğerleri, 1994). Bugün için de bu dağlık alanlarda zengin ormanlar, gerek av hayvanları gerekse doğal güzellikleri ve temiz havasıyla değerlendirilmeyi beklemektedir.

Ayrıca ülkede evcil ve yabani olmak üzere toplam 97 çeşit memeli hayvan, 346 çeşit kuş ve 95 çeşit balık bulunmaktadır. Av tüfeği kullanmak ruhsata tabidir ve

her tüfek sahibi av derneğine üye olmak zorundadır (TİKA, 1996). Organizasyon ve gerekli kanuni altyapının yoksulluğundan av turizmi yeterince gelişememiştir.

Yayla Turizmi: Azerbaycan dünyada mevcut olan 11 iklim tipinden 9'una sahiptir. Kutup ve ekvator iklimleri hariç diğer bütün ılıman iklim şartları ülkede yıl boyunca yaşanmaktadır. Dolayısıyla her mevsim ve bölgenin kendine has hususiyetlerine göre yayla ve dağ turizmini geliştirmek için şartlar çok elverişlidir (Oğan, 1992). Azerbaycan'da yayla turizmi için en elverişli yörelere, Zagatala meşelikleri, Şeki gelersen görersen galası, Başdaşagıl, Guba meşelikleri, İsmayıllı, Lahıç, Gebele, Ağdaş ormanları, Gence, Hacıkent ve Göygöl örnek olarak gösterilebilir.

Kaplıca ve Sağlık Turizmi: Azerbaycan'da 1000 kadar mineral su vardır. "Naftalan" denilen ve dünyada sadece Azerbaycan'da bulunan petrol karışımlı çamursu başta sinir sistemi olmak üzere deri, cilt, kadın hastalıkları ve daha birçok hastalığa iyi gelmektedir. Azerbaycan'da tedavi nitelikli sanatoryumların çoğu Apşeron Yarımadası'ndadır. Bu sanatoryumlarda toplam yatak sayısı 4.000 civarındadır.

Kültür Turizmi: Azerbaycan, kültür turizminin uygulanabileceği değerli kültürel varlıklara ve tarihsel eserlere sahip bir ülkedir. Ancak ülkede bazı müzeler, birkaç prehistorik ve arkeolojik sitlerin ziyareti dışında, kültürel amaçlı turizm pek gelişmemiştir. Halbuki eski geleneksel dokusuyla halen yaşayan kentleri, el sanatlarıyla ünlü merkezleri, dünyada en eski yerleşim yerlerinden örnekleri, bu ülkede bulmak mümkündür.

5.4. Gelen Turistler ve Turizm Gelirlerindeki Gelişmeler

Azerbaycan'a tatil amaçlı gelen kayda değer sayıda yabancı turist bulunmamaktadır. Bunda tatil turizmine imkan sağlayacak tesislerin bulunmamasının yanında hizmet kalitesinin düşüklüğü de etkili olmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'da yerli ve yabancı turistlerin dinlenebileceği, tatil yapabileceği, doğadan, denizden ve güneşten istifade edebileceği modern tesisler yok denecek kadar azdır (Şenel, 1998). Ancak son yıllarda yapılan bir takım modern kamp ve tesisler sayesinde, turist sayısında azda olsa artışlar görülmeye başlanmıştır. Şöyle ki, 1996 yılında 203.270 kadar olan turist sayısı, 1998'de 483.163'e, 2000'de 681.000'e yükselmiş, 2001 yılında ise ülkeye gelen turist sayısı 760.000'i aşmıştır (Tablo 2.11). Önümüzdeki yıllarda hedeflenen turist sayısı ise 1 milyonun üzerindedir.

Tablo 2.11: Azerbaycan turizmindeki gelişmeler

YILLAR	Gelen Turist Sayısı	Turizm Geliri (Bin $)	Giden Turist Sayısı
1996	203.270	48.132	431.999
1997	305.830	285.083	654.200
1998	483.163	549.051	1.146.657
1999	602.047	649.800	1.204.043
2000	680.909	716.600	1.326.000
2001	766.992	906.000	1.129.565

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2002'den yararlanılarak

Bilhassa son yıllarda turist sayısında gözlenen artışa paralel olarak turizm gelirleri de artmıştır. Şöyle ki, 1996 yılında yaklaşık 50 milyon dolar olan turizm geliri, 1997'de 285 milyon dolara, 1999'da 649 milyon dolara, 2001'de ise 906 milyon dolara yükselmiştir (Tablo 2.11). Önümüzdeki yıllarda turizmden daha fazla gelir beklenmektedir. Ancak şunu da diyebiliriz ki, bu gelirin önemli bir kısmını Azerbaycan'a turistik amaçtan çok, iş imkanlarını yerinde görmek, tespit etmek amacıyla gelen yabancıların (iş adamlarının) bıraktığı dövizler teşkil etmektedir.

Tablo 2.12: Azerbaycan'a gelen turist sayısı (1996-1999)

Ülkeler	1996	1997	1998	1999
BDT	67.728	132.151	301.287	427.564
İran	87.564	103.724	139.300	121.604
Türkiye	24.944	28.709	19.103	10.390
Birleşik Krallık	6214	8636	5197	2281
ABD	4249	4392	3257	1763
Almanya	1803	3456	3283	1423
İsrail	327	8157	1898	822
Pakistan	1978	1362	728	411
Fransa	697	1235	609	348
İtalya	156	162	482	239
Hindistan	789	1097	431	216
Suriye	174	405	208	94
Kanada	138	503	93	90
Diğer Ülkeler	6509	11.841	7287	34.802
TOPLAM	**203.270**	**305.830**	**483.163**	**602.047**

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2002'den yararlanılarak

Diğer taraftan, 1996-2001 yıllarında ülkeye gelen turist sayısı, yurt dışına giden yurttaşlarının, sayısının altında kalmıştır (Tablo 2.11). Öyle ki, 1996 yılında 431.999, 1997 yılında 654.200 yurt dışına çıkan vatandaşlarının sayısı, 2001 yılında

1.2 milyon civarına ulaşmıştır. Öte yandan, Azerbaycan'a gelen turistlerin bıraktığı döviz miktarı, başka ülkelere giden Azeri vatandaşlarının bıraktığı döviz miktarının altında kalmaktadır. Örneğin 2001 yılında gelen turistlerin bıraktığı döviz miktarı 906 milyon $ iken, giden vatandaşların bıraktığı döviz miktarı 1133 milyon $ olmuştur.

Azerbaycan'a gelen turistlerin ülkelerine göre dağılımını incelediğimizde; 1996-1999 yılları arasında BDT kapsamında olan ülkelerle, komşu ülkeler olan Türkiye ve İran'dan gelenler büyük çoğunluğu oluşturmaktadır (Tablo 2.12). Bunları 1999 yılı itibariyle Birleşik Krallık (İngiltere) 2281, ABD 1763, Almanya 1423, İsrail 822, Pakistan 411, Fransa 348, İtalya 239, Hindistan 216, Suriye 94 ve Kanada 90 kişi ile izlemektedir.

6. DIŞ TİCARET

Azerbaycan'da iç ve dış ticaret, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar geçen süre içinde merkezden yönetilmekte ve ticaretin hemen hemen tamamı Sovyetler Birliği cumhuriyetleri arasında yapılmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da ilk aşamada (geçiş süresince) Azerbaycan'ın iç ve dış ticaret ilişkileri büyük çoğunlukla BDT'na üye ülkeler arasında gerçekleşmiştir. Ancak daha sonra BDT üyesi olmayan ülkelerle de ticari ilişkilere başlanmıştır. Bilhassa 1995 yılından itibaren, diğer ülkelere yapılan ticaretin BDT üyesi ülkelere yapılan ticaretten daha fazla olduğu görülmektedir (Tablo 2.15). Şöyle ki, 1998 yılında yapılan toplam dış ticaretin 2/3'si, 2001 yılında ise nerdeyse 3/4'ü BDT üyesi olmayan ülkelerle yapılması ifademizi doğrulamaktadır.

Tablo 2.13: 1992-2003 yılları arasında Azerbaycan'ın dış ticareti (Milyon $)

YILLAR	Dış Ticaret Hacmi	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1992	2424	1484	940	544
1993	1353	725	629	96
1994	1431	653	778	(-125)
1995	1305	638	668	(-30)
1996	1592	631	961	(-330)
1997	1576	781	794	(-13)
1998	1683	606	1076	(-470)
1999	1966	930	1036	(-106)
2000	2917	1745	1172	573
2001	3745	2314	1431	883
2002	3833	2167	1666	501
2003	5218	2592	2626	(-28)

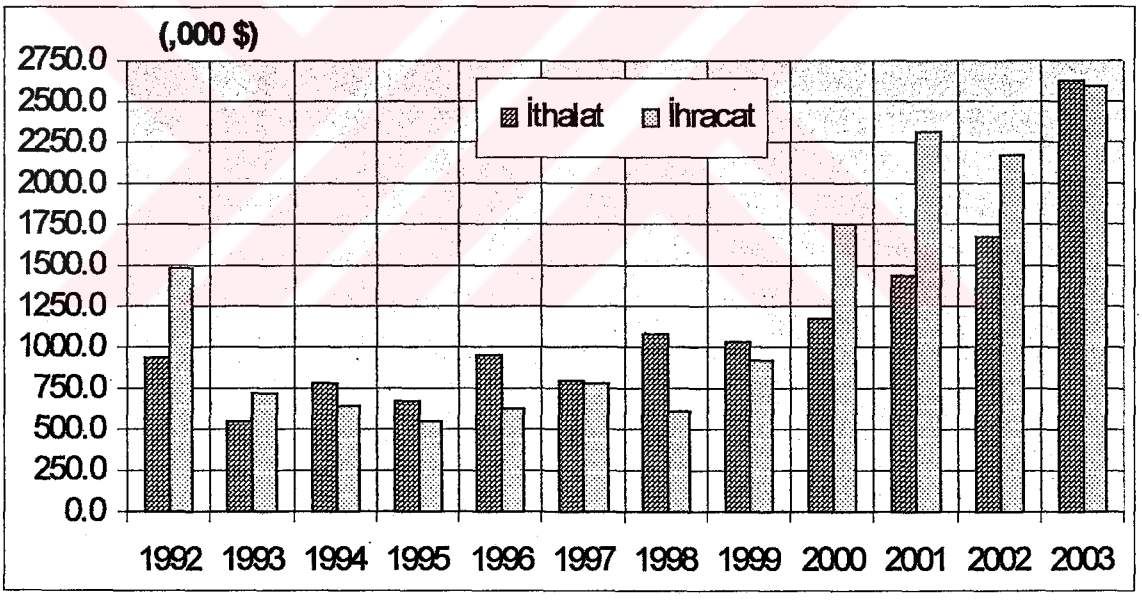
Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

Tablo 2.13'de de görüldüğü gibi yıllar itibariyle Azerbaycan'ın gerçekleştirdiği dış ticarette sabitlik sağlanamamıştır. Şöyle ki, 1992 yılında gerçekleştirilen 2424 milyon dolarlık dış ticaret hacmi yıllar itibariyle düşme eğilimi göstermiş, 1999 yılında 1966 milyon olarak gerçekleşmiştir. Nitekim 2000 yılından itibaren dış ticaret hacminin tekrar yükselme eğiminde bir devamlılık izlediği görülmektedir.

6.1. İhracat ve İthalat Durumu

İhracat ve ithalattaki gelişmeler 1992 ve 1993 yılında ihracat lehinde gerçekleştiği halde 1994 yılından itibaren ithalat ihracattan fazla olmaktadır (nitekim 2000, 2001 ve 2002 yıllarında tekrar ihracat ithalattan fazla olmuştur). Ayrıca gerçekleştirilen ihracat ve ithalat miktarları da yıllarca bir önceki yıla oranla büyük ölçüde farklılık arz etmektedir. Böylece gerçekleştirilen ihracat/ithalat oranları da bunu destekler niteliktedir. Örneğin 1992'de bu oran % 157.9, 1994'te % 83.9, 1996'da % 65.7, 1998'de % 56.3, 2000'de % 148.9 ve 2002'de ise % 130.1'dir.

Grafik 2.5: 1992-2003 yılları arasında Azerbaycan'ın dış ticareti (1000 $)

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

Azerbaycan'ın en önemli ihracat kalemini petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. Şöyle ki, 2000 yılında bu ürünlerin toplam ihracat içerisindeki payı % 94, 2001 yılında ise % 91.3 olmuştur. Bu durum ülkenin dış ticaret gelirlerini uluslararası petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı kılmaktadır. Bu ise devletin ekonomik politikalarının geleceğini dış faktörlerin etkisinde bırakmak demektir. Ayrıca Petrol ve petrol ürünleri dışında ihraç edilen mallar esas olarak pamuk, alkollü

içecekler, kimyasal ürünler, makine ve elektronik cihazlardır. Yalnız bu ürünlerin payı oldukça düşük kalmaktadır.

Tablo 2.14: Azerbaycan'ın en fazla ihraç ve ithal ettiği ürünler (2001)

Ürünler	**$**	**%**
En Fazla İhraç Ettiği Ürünler		
Mineral Yakıtlar, Petrol ve Türevleri	2.113.594.500	91.3
Makinalar ve Mekanik Cihazlar ve Yedek	28.823.200	1.2
Tütün ve Tütün Ürünleri	24.603.200	1.1
Pamuk	15.189.500	0.6
Plastikler ve Mamulleri	13.165.800	0.6
Meyve ve Sert Kabuklu Meyveler	11.982.000	0.5
Organik Kimyasallar, Kıymetli Metaller	11.408.200	0.5
Elektrikli Makine ve Cihazlar	9.251.500	0.4
Optik Alet ve Cihazlar ve Aksamları	6.378.000	0.3
Alüminyum ve Alüminyum Eşya	6.137.400	0.3
Diğer Ürünler	73.672.800	3.2
TOPLAM	**2.314.206.100**	**100**
En Fazla İthal Ettiği Ürünler		
Makinalar ve Mekanik Cihazlar ve Yedek.	232.721.000	16.3
Mineral Yakıtlar, Petrol ve Türevleri	216.342.000	15.1
Hava Taşıtları ve Bunların Aksamları	142.060.100	9.9
Elektrikli Makine ve Cihazlar ve Yedek.	121.087.700	8.5
Demir ve Çelikten Eşya	87.462.300	6.1
Hububat	73.241.600	5.1
Motorlu Kara Taşıtları ve Yedek.	44.048.600	3.1
Optik Alet ve Cihazlar ve Aksamları	35.181.600	2.5
Demir ve Çelik	26.133.100	1.8
Şeker ve Şeker Mamulleri	23.247.400	1.6
Diğer Ürünler	429.582.000	30.0
TOPLAM	**1.431.107.400**	**100**

Kaynak: Duran, 2002, ADİK, 2003'den yararlanılarak

Azerbaycan'ın ithalatında makine ve donanım (elektronik cihazlar) en önde gelen ithalat kalemini meydana getirmektedir. Toplam ithalat içerisinde 2000 yılında makine ve donanım (elektronik cihazlar) ithalatı % 31, 2001 yılında ise % 24.7 olmuştur. Diğer ithal ürünleri ise esasen kimyasal ürünler, elektrik enerjisi, makine ve elektronikler, ulaşım araçları olmuştur. Ayrıca son yıllarda petrol anlaşmaları, petrol çıkartma ve üretiminde kullanılan makine ve teçhizat ithalinde büyük artışlara neden olmuştur.

6.2. Dış Ticaretin Ülke Gruplarına Göre Dağılımı

Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan sonra dış ticaret ilişkilerinde BDT üyesi olmayan ülkelerle ilişkilerini her geçen yıl daha da arttırmaktadır. Şöyle ki, 2001 yılı verilerine göre, Azerbaycan dünyanın 123 ülkesi ile ticaret ilişkilerinde bulunmuştur. Bunlardan 67'si ile hem ithalat hem ihracat girişiminde bulunan Azerbaycan'ın, toplam 101 ülkeden ithalat yapmasına karşılık, 77 ülkeye de ihracat yaptığı görülmektedir. Bu kapsamda 2001 yılında toplam dış ticaret hacmi ise 3745 milyon dolar olmuştur.

Azerbaycan'ın 2001 yılında gerçekleştirmiş olduğu en fazla ithalatın % 31.1'ni BDT ülkeleri, % 19.1'ni Avrupa Birliği ülkeleri ve % 16.1'ni ABD oluşturmaktadır. Buna karşılık diğer ülkelerle gerçekleştirilen toplam ithalat ise sadece % 33.7'lik bir pay oluşturmaktadır. İhracatındaki durumu ise biraz daha farklıdır. Şöyle ki, Azerbaycan'ın 2001 yılında gerçekleştirdiği toplam ihracat içinde BDT ülkelerinin payı % 9.6, Avrupa Birliği ülkelerinin payı % 69.5 (% 57.2'si sadece İtalya ile), İsrail'in payı ise % 7.1 iken, diğer ülkelerin toplam payı % 13'lük bir değere sahiptir.

Tablo 2.15: Azerbaycan'ın dış ticaretinde belli başlı ülkeler ve payı (2001)

Ülkeler	İthalat		Ülkeler	İhracat	
	$	%		$	%
ABD	230.933.200	16.1	İtalya	1.324.065.400	57.2
Rusya	152.985.300	10.7	İsrail	164.130.200	7.1
Türkiye	148.167.400	10.4	Gürcistan	103.235.600	4.5
Türkmenistan	135.172.500	9.4	İspanya	101.816.200	4.4
Kazakistan	99.540.400	7.0	İzlanda	85.853.600	3.7
Almanya	72.840.300	5.1	Rusya	77.557.900	3.4
Japonya	66.656.000	4.7	Türkiye	67.381.600	2.9
İran	55.424.700	3.9	Fransa	66.474.000	2.9
Birl. Krallık	53.961.400	3.8	Yunanistan	50.831.000	2.2
Çin	41.985.700	2.9	Birl. Krallık	35.443.500	1.5
Ukrayna	39.329.900	2.7	Hırvatistan	24.348.100	1.1
Fransa	26.137.800	1.8	Fas	24.265.800	1.0
İtalya	24.670.800	1.7	Hollanda	15.607.400	0.7
Diğer Ülkeler	283.061.100	19.8	Diğer Ülkeler	173.272.100	7.4
TOPLAM	**1.430.866.500**	**100**	**TOPLAM**	**2.314.282.400**	**100**

Kaynak: ADİK, 2002'den yararlanılarak

Azerbaycan'ın BDT Ülkeleri İle Dış Ticareti: Bağımsızlık sonrası ilk aşamada Azerbaycan'ın ihracat ve ithalatı daha yoğun olarak BDT'ye üye olan ülkelerleydi. Şöyle ki, ülkenin BDT'ye üye ülkelerle gerçekleştirdiği dış alımlar, 1992 yılı toplam alımlarının % 82.9'unu meydana getirirken, diğer ülkelerle gerçekleştirdiği dış alımlar

ise yalnızca % 17.1'lik pay oluşturmaktaydı. Ancak diğer ülkelerle ilişkilerinin yoğunlaşmasıyla birlikte BDT ülkelerinin payı her geçen yıl gerileme göstermektedir. Son olarak ülkenin BDT'ye üye ülkelerle gerçekleştirdiği ithalat, 2001 yılı toplam ithalatının % 31.1'ni oluşturmaktaydı. Aynı durum dış satımlar yani ihracat içinde geçerliliğini korumaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan'ın 1992 yılında gerçekleştirdiği toplam ihracat içinde BDT ülkelerinin payı % 85.9 (diğer ülkelerin payı % 14.1 civarındaydı) iken, bu pay 2001'de % 9.6'ya düşmüştür.

Azerbaycan'ın BDT ülkeleri ile ithalatı genel olarak değerlendirildiğinde; en büyük payı, sanayi ürünleri, demir dışı metaller, makine, madenler ve başta buğday olmak üzere gıda ürünlerinin oluşturduğu görülmektedir. Diğer dış alımların bazılarını ise kereste, kağıt hamuru ve kağıt, doğal gaz ve tekstil ürünleri oluşturmaktadır. Buna karşılık Azerbaycan'ın, BDT ülkelerine ihracatında ise en büyük payı hiç kuşkusuz rafine petrol ürünleri, makine ve madenler, klimalar, pamuk elyafı, tekstil ve bazı gıda ürünleri oluşturur.

Azerbaycan'ın 1992-2003 yılları içerisinde BDT ülkeleri ile dış ticaretindeki en büyük payı Rusya, Ukrayna ve Gürcistan ile olan ticaret almıştır. Bu üç ülkeyi ise Kazakistan ve Türkmenistan izlemektedir. Diğer BDT üyesi ülkelerle olan ticaret ise oldukça sınırlı bir şekilde yapılmaktadır.

Tablo 2.16: Azerbaycan'ın BDT ülkeleri ile dış ticareti (1000 $)

Ülkeler	İthalat		Ülkeler	İhracat	
	1996	2001		1996	2001
Rusya Fed.	158.389	152.994	Gürcistan	91.557	103.236
Türkmenistan	14.687	135.173	Rusya Fed.	111.390	77.558
Kazakistan	19.262	99.540	Tacikistan	1706	12.113
Ukrayna	94.424	39.330	Türkmenistan	34.332	12.047
Özbekistan	7224	6089	Ukrayna	21.855	6841
Gürcistan	28.316	4935	Kazakistan	15.428	6617
Belarus	4956	4622	Özbekistan	5611	3108
Kırgızistan	3542	1357	Belarus	3311	1029
Tacikistan	416	858	Kırgızistan	1139	256
Moldova	8589	337	Moldova	3793	70
TOPLAM	**339.805**	**445.234**	**TOPLAM**	**290.125**	**222.872**

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2002'den yararlanılarak

Azerbaycan'ın Rusya ile olan ticareti ithalatının % 10.7'sini, ihracatının ise % 3.4'ünü meydana getirmektedir (Tablo 2.15). Ülkenin Rusya'dan ithal ettiği mallar arasında en önemli yeri otomobil, kereste, çimento, inşaat ve yol makineleri ile sondaj borularının oluşturduğu gözlenmektedir. Buna karşılık yapmış olduğu ihraç mallarından en önemlileri ise pamuk elyafı, elektrik kablosu ve rafine petrol ürünleridir.

Azerbaycan'ın Ukrayna ile olan ticareti, Rusya ve Gürcistan'dan sonra üçüncü (ancak ithalatında Rusya'dan sonra ikinci sırayı almaktadır) sırada yer alır. Bu ülkeye olan ithalatının payı % 2.7, ihracatının payı ise % 1'in altındadır (Tablo 2.15). Azerbaycan Ukrayna'dan özellikle renkli metaller (alüminyum ve bakır), otomobil, elektrik kablosu, iplik, çimento, inşaat malzemeleri ve bazı gıda maddeleri almakta, buna karşılık otomobil lastiği, işlenmiş pamuk, dokunmuş kumaş satmaktadır.

Azerbaycan'ın AB Ülkeleri İle Dış Ticareti: Azerbaycan'ın AB'ye üye ülkelerden gerçekleştirdiği dış alımlar, 2001 yılı toplam alımlarının % 19.1'ini, dış satımlar ise % 69.5'ini meydana getirmektedir. Ülkenin AB ülkeleri ile yapılan dış alımları genel olarak değerlendirildiğinde en büyük payı, sanayi ürünleri, makine, telekomünikasyon malzemeleri ve başta özel otomobil olmak üzere otomobil yedek parçalarının oluşturduğu görülmektedir. AB ülkeleri içerisinde dış satım ürünlerinde ise en büyük payı petrol ürünleri, çeşitli madenler, klimalar ve pamuk elyafı ürünleri meydana getirmektedir.

Kısacası, Azerbaycan'ın 1992-2001 yılları arasında AB ülkeleri ile dış ticaretindeki en büyük payı İtalya, Birleşik Krallık, Almanya ve Fransa almıştır. Bu ülkeleri, İspanya, Hollanda, Yunanistan, Avusturya ve Belçika izlemektedir. Diğer AB üyesi ülkelerle olan ticaret ise oldukça sınırlı bir şekilde yapılmaktadır.

Azerbaycan'ın 2001 yılında İtalya ile olan ticareti ithalatının % 1.7'ni oluşturmasına karşılık, ihracatının büyük bir bölümünü, yani % 57.2'ni oluşturmaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan 2001 yılında İtalya'ya 1324 milyon dolarlık ihracat yapmasına karşılık İtalya'dan 24.7 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir.

Azerbaycan'ın 2001 yılında Birleşik Krallık (İngiltere) ile olan ticareti, ithalatının % 3.8'ini, ihracatının ise % 1.5'ini meydana getirmektedir (Tablo 2.15). Şöyle ki, Azerbaycan 2001 yılında Birleşik Krallık'tan 54 milyon dolarlık ithalat yapmasına karşılık, 35.4 milyon dolarlık da ihracat yapmıştır (Tablo 2.17).

Azerbaycan'ın 2001 yılında Almanya ile olan ticareti dış alımlarının % 5.1'ini (6. sırayı alır), dış satımlarının ise ancak % 0.6'nı oluşturmaktadır. Ayrıca, 2001 yılında Azerbaycan ile Almanya arasındaki ticaret hacmi 85.7 milyon dolar olmuştur. Bunun yaklaşık 72.8 milyon dolarlık bölümü dış alım, 12.9 milyon dolarlık bölümü ise dış satımlardan meydana gelmektedir (Tablo 2.17). Öte yandan, ülkenin Almanya'dan olan dış alımında en büyük payı özel otomobiller, makine, tıbbi ilaçlar, telefon cihazları, mobilya ve gıda ürünleri almaktadır.

Azerbaycan'ın 2001 yılında Fransa ile olan ticareti ithalatının % 1.8'ini, ihracatının ise % 2.9'unu meydana getirmektedir (Tablo 2.15). Bilakis, 2001 yılında ülkenin Fransa ile arasındaki ticaret hacmi 92.6 milyon dolara yükselmiş olup, bunun 26.1 milyon dolarlık bölümünü ithalat, 66.4 milyon dolarlık bölümünü ise ihracat oluşturmaktadır (Tablo 2.17).

Tablo 2.17: Azerbaycan'ın AB ülkeleri ile dış ticareti (1000 $)

Ülkeler	İthalat		Ülkeler	İhracat	
	1998	2001		1998	2001
Almanya	46.706	72.840	İtalya	45.072	1.324.065
Birleşik Krallık	68.991	53.961	İspanya	5712	101.816
Fransa	19.147	26.138	Fransa	11.729	66.474
İtalya	9015	24.671	Yunanistan	12.398	50.831
Avusturya	3488	20.264	Birleşik Krallık	40.357	35.443
Belçika	11.418	19.993	Hollanda	4214	15.607
İsveç	10.063	13.911	Almanya	5572	12.864
Hollanda	16.668	13.383	Belçika	770	619
Yunanistan	3763	8415	Danimarka	25	71
Danimarka	5284	6338	Avusturya	107	64
Finlandiya	6460	5429	İsveç	5314	64
İspanya	2090	3349	Finlandiya	18	64
Portekiz	6	2504	İrlanda	188	18
İrlanda	5154	2363	Portekiz	-	-
Lüksemburg	15.701	184	Lüksemburg	-	-
TOPLAM	**223.953**	**273.743**	**TOPLAM**	**131.477**	**1.608.001**

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2002'den yararlanılarak

Azerbaycan'ın Türkiye İle Dış Ticareti: Azerbaycan'ın BDT ve Avrupa Birliği ülkeleri dışında gerçekleştirdiği ticarette en büyük payı Türkiye almaktadır. Azerbaycan'ın bilhassa Türkiye ile olan ticareti ithalatının % 10.4'ünü, ihracatının ise % 2.9'unu oluşturmaktadır (Tablo 2.15). Şöyle ki, Azerbaycan ithalatında 3. ihracatında ise 7. sırayı Türkiye alır. Nitekim 1998 yılında Türkiye ile olan ticari ilişkiler, ayrı ayrılıkta tüm ülkelerinden fazla idi. Daha önceki yıllarda ise iki ülke

arasındaki dış ticaret hacmi 1993 yılında 124.1 milyon dolar, 1995'de 166.9 milyon dolar, 1997'de 222.9 milyon dolar olmuştur.

2001 yılında Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi 215.6 milyon dolar olmuştur. Bunun yaklaşık 67.4 milyon dolarlık bölümünü ihracat, 148.2 milyon dolarlık bölümünü ise ithalat meydana getirmektedir. Azerbaycan'ın Türkiye'ye olan ithalatında en büyük payı pamuk, bakır ve bakır ürünleri, alüminyum, alüminyum alaşımları ve ham deri almaktadır. İhracatını ise özellikle gıda maddeleri, telefon cihazları ve santralleri, temizlik malzemesi, tekstil ürünleri, otomobil ve otomobil yedek parçaları, mobilya ve diğer tüketim malları oluşturmaktadır.

Bilhassa, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin bir bölümünü de mal takası meydana getirmektedir. Bu ticaret kapsamında Azerbaycan'dan Türkiye'ye pamuk, kereste, ham deri, demir, torna tezgahları, soğutucular, petro-kimya ürünleri satılmaktadır. Buna karşılık tüketim ürünleri, gıda maddeleri, deri ve konfeksiyon ürünleri alınmaktadır.

Öte yandan, Azerbaycan ile Türkiye arasında yapılan bir diğer ticaret şekli de sınır ticaretidir. Sınır ticareti Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan ile Iğdır ili Aralık ilçesi aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Bu ticaret, dış alımı ve dış satımı yasaklanmamış bulunan her türlü ürünlerle yapılabilmektedir. Sınır ticaretinden iki ülkeye komşu illerde belli bir süre oturanlar faydalanmaktadır.

Azerbaycan'ın Diğer Ülkelerle Dış Ticareti: Azerbaycan'ın BDT ülkeleri, AB ülkeleri, Türkiye dışındaki diğer ülkelerle dış ticaretinde ilk sıraları ABD, İsrail, İzlanda, Japonya ve İran almaktadır. Dış ticaret hacminde bu ülkeleri sırasıyla Çin, BAE, İsviçre, Hırvatistan, Fas, Sri Lanka, Hindistan, Arjantin, Bulgaristan, Polonya, Romanya ve diğer ülkeler izlemektedir.

Azerbaycan'ın ABD ile olan ticari ilişkileri 2001 yılı verilerine göre 244.5 milyon dolar olmuştur. Bunun 230.9 milyon dolarlık bölümünü ithalat, 13.6 milyon dolarlık bölümünü ise ihracat oluşturmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'ın ABD ile olan ticareti dış alımlarının % 16.1'ni (yani en fazla ithalat yaptığı ülke), dış satımlarının ise ancak % 0.6'nı kapsamaktadır (Tablo 2.15).

Azerbaycan'ın 2001 yılında İsrail ile olan ticareti ihracatının % 7.1'ini oluşturmasına karşılık, ithalatının % 0.4'ünü oluşturmaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan 2001 yılında İsrail'e 164 milyon dolarlık ihracat yapmasına karşılık, İsrail'den 6 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir.

Azerbaycan'ın İzlanda ile olan dış ticaret hacmi 2001 yılında 85.9 milyon dolara ulaşmıştır. Bunun hemen hemen tamamını ihracat oluşturur. Şöyle ki, Azerbaycan 2001 yılında İzlanda'ya 85.8 milyon dolarlık ihracat yapmasına karşılık, İzlanda'dan 7900 dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın İzlanda ile olan ticareti, toplam ihracatının % 3.7'sini oluşturmaktadır (Tablo 2.15).

Azerbaycan'ın Japonya ile olan ticari ilişkileri 2001 yılında 68.5 milyon dolar olmuştur. Bunun 66.6 milyon dolarlık bölümünü ithalat, 1.9 milyon dolarlık bölümünü ise ihracat oluşturmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'ın Japonya ile olan ticareti, toplam ithalatının % 4.7'ni oluşturmaktadır (Tablo 2.15).

2001 yılında Azerbaycan ile İran arasında ticaret hacmi 64.5 milyon dolar olmuştur. Bunun yaklaşık 55.4 milyon dolarlık bölümünü ithalat, 9.1 milyon dolarlık bölümünü ise ihracat oluşturmaktadır. Ayrıca ülkenin İran ile olan ticareti, ithalatının % 3.9'unu, ihracatının ise % 0.4'ünü meydana getirmektedir (Tablo 2.15).

Sonuç olarak, Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra her geçen yıl dış ticaret ilişkilerini daha da arttırmaktadır. Şöyle ki, 1990'lı yılların başında sınırlı ülkelerle ticari ilişkilerde bulunan Azerbaycan, 1998 yılında 103, 2001 yılında ise 123 ülke ile ticari ilişkilerde bulunmuştur. Azerbaycan'ın ticari ilişkilerde bulunduğu ülkelerin başında ise Türkiye, BDT ülkeleri (özellikle Rusya, Ukrayna ve Gürcistan ile olan ticaret almış), AB ülkeleri (çoğunluğu Birleşik Krallık, İtalya, Almanya, Fransa ve İspanya ile olan ticaret almış), ABD, İsrail, İzlanda, Japonya ve İran gelmektedir. Dış ticaret hacminde bu ülkeleri Çin, BAE, İsviçre, Hırvatistan, Fas, Sri Lanka, Hindistan, Arjantin, Bulgaristan, Polonya, Romanya ve diğer ülkeler izlemektedir.

BÖLÜM: III

AZERBAYCAN'IN NÜFUS YAPISINDAKİ DEĞİŞMELER

1. GENEL NÜFUS ÖZELLİKLERİ

Bilimin hızlı nüfus artışının bir tehlike olduğunu söylemesine karşılık, çağlar boyu ekonomik ve politik gücün insan sayısına bağlı olduğunu gören ve sananlar 20. yüzyılın özellikle de 2. yarısından itibaren şartların değiştiğini, sayının değil, niteliğin önem kazandığını, fazla sayının birçok hallerde güç kaynağı değil, zaaf kaynağı olduğunu anlayamamakta, kabul edememektedirler (Başol, 1993).

Nitekim nüfus tümüyle ele alındığı zaman büyük önem taşımaktadır. Nüfusun miktarı, nüfusun yaş gruplarına ve cinsiyete göre ayırımı, nüfusun eğitim durumu ve nüfus artışı bir ülkenin (bölgenin, yörenin, ilin, ilçenin hatta köyün) sosyo-ekonomik yapısı hakkında bize önemli fikirler vermektedir.

Günümüzde nüfusun, sosyo-ekonomik istekleri ve faaliyetleri doğrultusunda mekânı yeniden biçimlendirme ve değiştirme gücü son derece artmıştır. Ancak, nüfusun ortamdan yararlanması sınırsız değildir. Başka bir anlatımla her ortamın sınırlı bir taşıma kapasitesi vardır. Bu kapasite ölçüsünde sosyo-ekonomik faaliyetler yürütülür.

Bu durum, doğal ortamın sahip olduğu potansiyelin belirlenmesini zorunlu kılmaktadır. Çünkü nüfusun ve tüketimin artması, doğal ortam üzerinde büyük baskıların ve yanlış kullanımların ortaya çıkmasına yol açabilecektir. Fakat, yalnızca doğal ortamın niteliklerinin ve niceliklerinin belirlenmesi yeterli değildir. Asıl olarak nüfusun niteliklerinin ve dağılışının bilinmesi gerekmektedir.

Azerbaycan'da nüfusun niteliklerinin saptanması ve değerlendirilmesinde bazı zorluklarla karşılaşılmıştır. Bunun ana nedeni, Azerbaycan'da nüfus istatistiklerini değerlendiren ve yorumlayan ADİK (Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nin)'in her sayım döneminde, verilerin yayınlanmasında farklı ölçütleri esas almasıdır.

1.1. Sayım Dönemleri İtibariyle Nüfus ve Nüfus Artış Oranı

Azerbaycan'da nüfusu ve niteliklerini tespit amacıyla Eski Sovyetler Birliği döneminden günümüze kadar ilki 1926, ikincisi 1939'da olmak üzere her 10 yılda bir olmak (1949'da II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan sorunlar nedeniyle yapılamayan nüfus sayımı hariç) şartıyla 7 kez genel nüfus sayımı yapılmıştır.

Nüfus sayımları "Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi"nce (ADİK), sonu 9 ile biten yıllarda yapılmaktadır. Ayrıca 1926'dan bu yana tüm sayımlar Ocak ayı içerisinde yapılmıştır. Ülkede, Eski Sovyetler Birliği zamanında ilk sayım, 1926'da olmuş ve 2.314.000 kişi sayılmıştır. Sovyet Döneminde son sayım ise 12 Ocak 1989 tarihinde yapılmış olup Azerbaycan nüfusu 7.021.000'e ulaşmıştır (Tablo 3.1).

Diğer taraftan, 86.600 km²'lik bir alana sahip olan Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası (27 Ocak 1999) yapılan ilk nüfus sayımına göre, ülkede 7.949.300 insan yaşamaktadır. Öte yandan, 12 Ekim 1999 tarihinde 8 milyona ulaşan ülke nüfusu, 1 Ocak 2004 tarihinde 8.266.000'e yükselmiştir.

Azerbaycan'da nüfus miktarı ve nüfus artış hızını, Eski Sovyetler Birliği Döneminden başlayıp günümüze kadar incelediğimizde, Tablo 3.1'de de görüleceği gibi, ülkedeki gelişmeleri 8 dönem olarak değerlendirebiliriz.

1926-1939 Dönemi: Ülke nüfusunun 1926'dan günümüze kadar devamlı arttığı gözlenir. Nitekim, 1926 yılında 2.314.000 olan ülke nüfusu, ‰ 26.7'lik yıllık ortalama artış oranı ile 1939'da 3.274.000'e yükselmiştir. Yani, 1926-1939 yılları arasında nüfus artışı 960.000 olmuştur (Tablo 3.1).

1939-1959 Dönemi: Önceki dönemde ‰ 26.7 olan artış oranı, 1939-1959 döneminde ‰ 6.1 gibi oldukça düşük bir değerde kalmıştır. Özellikle 1939-1959 döneminde görülen toplam nüfus artış oranındaki bu düşüklüğü, II. Dünya Savaşı'nın olumsuz koşullarıyla açıklamak mümkündür.

Bu dönemin, özellikle ilk on yılında erkeklerin askere alınması, savaşlardaki büyük kayıplar (600.000 civarında), doğumların azlığı, yaşam düzeyinin düşmesi ve ölümlerin artması, doğal nüfus artış hızını da önemli ölçüde etkilemiştir. Bu koşullardan etkilenen ülke nüfusu, 1939-1959 dönemini kapsayan 20 yılda 424.000 kişi artarak 1959'da 3.698.000'e yükselmiştir.

1959-1970 Dönemi: Azerbaycan'da 1959 yılından sonra, savaşın beraberinde getirdiği olumsuz koşulların da ortadan kalkmasıyla, nüfus artış oranı belirgin bir yükselme göstererek, savaş öncesi dönemin (yani, 1926-1939 döneminin) nüfus artış oranını biraz geçmiştir. Nitekim ülke nüfusu, 1959-1970 döneminde ‰ 29.5'lik bir hızla artarak, 1970 yılında 5.117.000'e ulaşmıştır. Ayrıca bu dönemde nüfus artış miktarı 1.400.000'i aşkın (1.419.000) olup, tüm dönemler içerisinde belirgin bir şekilde seçilmektedir (Tablo 3.1).

Tablo 3.1: 1926-2004 yılları arasında Azerbaycan'da nüfusun değişimi

SAYIM YILI	Toplam Nüfus (Bin Kişi)	Artış Oranı (‰)	Artış Miktarı (Bin Kişi)	Yoğunluk (Kişi/km²)
1926	2.314	-	-	27
1939	3.274	26.7	960	38
1959	3.698	6.1	424	43
1970	5.117	29.5	1.419	59
1979	6.028	18.2	911	70
1989	7.021	15.2	993	81
1994*	7.549	14.6	528	87
1999	7.949	10.4	400	92
2004*	8.266	6.3	317	95

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak (* 1 Ocak tahmini)

1970-1979 Dönemi: Ülke nüfusu, 1970 yılından sonra da artışını sürdürmekle beraber, artış oranında gerilemeler meydana gelmiştir. Şöyle ki, 1959-1970 döneminde ‰ 29.5 olan nüfus artış oranı, 1970-1979 yılları arasında ‰ 18.2 olarak gerçekleşmiştir. Böylece, ülke nüfusu 1970-1979 dönemini kapsayan 9 yılda 911.000 artarak 1979 yılında 6.028.000'e yükselmiştir.

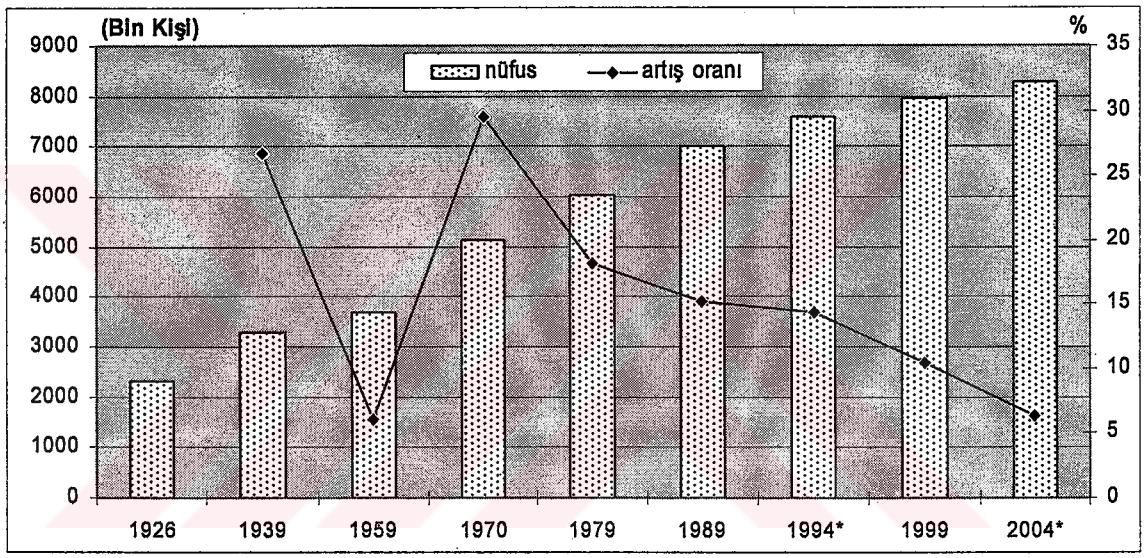
1979-1989 Dönemi: Bu dönemde de nüfus artış oranı bir önceki döneme göre biraz daha azalmış ve ‰ 15.2 olarak gerçekleşmiştir. Bu artış oranı ile 6.028.000 olan ülke nüfusu 993.000 artarak 1989'da 7 milyonu geçmiştir (Tablo 3.1).

Azerbaycan nüfusundaki artış oranının özellikle 1970 yılından sonra tedricen düşmesi, ülke bazında kentleşmenin gelişmesi, bunun sonucunda demografik, ekonomik ve sosyal değişimin olması, kadınların iş hayatında yer almaya başlamasıyla açıklanabilir.

Diğer taraftan, Azerbaycan'ın nüfus artış oranlarını, Eski Sovyetler Birliği içerisinde değerlendirdiğimizde, artış oranının diğer Cumhuriyetlerden genellikle yüksek olduğu gözlenir. Örneğin, 1979-1989 yılları arasında ülkenin nüfus artış oranı, Sovyetler Birliği'nin nüfus artış oranından 2.3, Rusya'dan 3.7, Letonya'dan 6.0, Ukrayna'dan ise yaklaşık 7 kat daha fazla olmuştur.

1989-1994 Dönemi: Azerbaycan nüfusu, 1989 yılından sonra da artışını sürdürmekle beraber, artış oranında bir önceki döneme göre az da olsa gerileme gözlenmiştir. Şöyle ki, bu dönemde, ‰ 14.6 olan nüfus artış oranı sonucunda ülke nüfusu 528.000 artarak 7.549.000'e ulaşmıştır.

Grafik 3.1: 1926-2004 yılları arasında Azerbaycan'da nüfus ve nüfus artış oranı

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak (* 1 Ocak tahmini)

1994-1999 Dönemi: Bağımsızlık sonrası 27 Ocak 1999 tarihinde yapılan ilk nüfus sayımına göre, Azerbaycan nüfusu 1990'lı yıllarda da artışını sürdürmekle beraber, artış oranında büyük gerilemeler gözlenmiştir. Şöyle ki, nüfus artış oranı bir önceki döneme göre büyük bir düşüşle (‰ - 4.2), ‰ 10.4 olarak gerçekleşmiştir. Böylece, ülke nüfusu 1994-1999 dönemini kapsayan 5 yılda 400.000 artarak 1999 yılında 7.949.000'e yükselmiştir (Tablo 3.1).

1999-2004 Dönemi: Azerbaycan nüfusu 1999 yılından sonra da artışını sürdürmekle beraber, artış oranında önceki dönemlere göre büyük düşüşler gözlenmiştir. Örneğin nüfus artış oranı önceki 1989-1994 dönemine (‰ 14.6) göre ‰ - 8.3 ve 1994-1999 dönemine (‰ 10.4) göre ise ‰ - 4.1'lik büyük bir düşüşle ‰ 6.3 olarak gerçekleşmiştir. Nitekim, Azerbaycan nüfusu 1999-2004 dönemini kapsayan 5 yılda 317.000 artarak 2004 yılı başında 8.266.000'e ulaşmıştır (Tablo 3.1).

Öte yandan, bu döneme kadar ortalama bir hesapla her yıl 90.000-100.000 arasında artan Azerbaycan nüfusu, bu dönemden itibaren ise ortalama olarak her yıl 65.000 kişi civarında artmıştır.

Sonuç olarak, nüfus artış hızında 1979 yılında tedricen, 1990'lı yıllardan sonra ise hızlı bir şekilde azalmanın gözlenmesi, ülkenin istikrarlı bir şekilde kalkınabilmesi açısından önemli sayılacak bir olgudur.

Doğal Nüfus Artış Oranı: Nüfus artışı, sınırları belli bir alanda belirli bir süre içinde meydana gelen insan sayısındaki çoğalmayı ifade eder. Bir ülkenin toprak kazanması ya da kaybetmesi durumları dışında, nüfus artışı daha çok doğumlar ve ölümler arasındaki farka bağlıdır. Böylece bir yerde, bir yıl içerisinde doğanlarla ölenler arasındaki sayısal farka doğal nüfus artışı denir. Yani ülkede doğumlarla kazanılan nüfus, ölümlerle kaybedilen nüfustan fazla ise orada nüfus artışı var demektir. Bu fark genellikle yüzde veya binde olarak ifade edilir. Genel olarak Azerbaycan'da da nüfus artışı, doğumlarla ölümler arasındaki farktan kaynaklanan doğal artış biçimindedir.

Azerbaycan'da 1990 yılından bu yana doğum oranlarındaki düşüşe bağlı olarak doğal nüfus artış oranı ortalaması da düşmektedir. Şöyle ki, 1990 yılında ‰ 19.8 olan doğal nüfus artış oranı ortalaması 1994 yılında ‰ 14.1, 1998 yılında ‰ 10 ve 2003 yılında ise ‰ 8 olmuştur (Tablo 3.2).

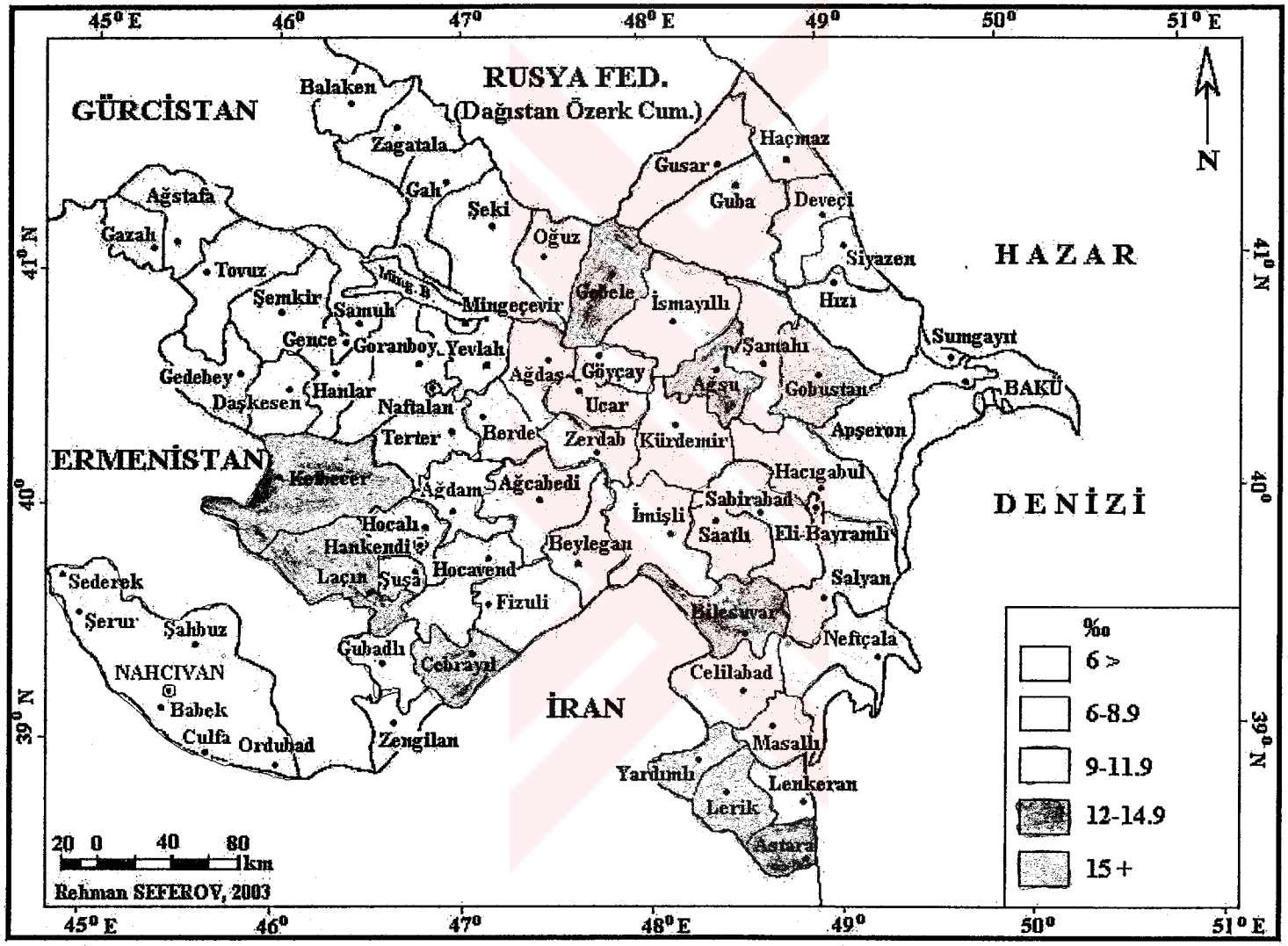
Azerbaycan'ın 2001 yılı genel nüfus verilerine göre doğal nüfus artış oranı idari yerleşim birimleri bazında değerlendirildiğinde şu hususlar dikkati çekmektedir. Bilhassa 2001 yılı nüfus verilerine göre Azerbaycan'da genel doğal nüfus artış oranı ortalaması ‰ 8.1 olmuştur.

Doğal nüfus artış oranının en fazla olduğu idari yerleşim birimleri, Yardımlı (‰ 18.3), Gobustan (‰ 15.3) ve Lerik (‰ 15.1) iken, en az olduğu yerleşimler ise ‰ 5'in altında değerler gösteren, Hankendi, Samuh, Naftalan, Gence ve Hocavend'dir.

Genel olarak 36 idari yerleşim biriminin doğal nüfus artış oranı Azerbaycan ortalamasının üzerinde olup, geri kalan 31 idari yerleşim biriminin doğal nüfus artış oranı ise Azerbaycan ortalamasının altındadır (Harita 3.1).

Azerbaycan'da doğal nüfus artış oranının fazla olduğu yerleşmeler daha çok ülkenin güneydoğu kesiminde, Talış dağları çevresindeki yerleşmelerde toplanmıştır. Şöyle ki, bu bölgedeki idari yerleşim birimlerinde doğal nüfus artış oranı Lenkeran hariç ‰ 10'un üzerindedir. Hatta Yardımlı ve Lerik'te ‰ 15'in üzerine çıkmaktadır.

Harita 3.1: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde yıllık nüfus artış oranı (2002)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) istatistiklerinden yararlanılarak

1.1.1. Doğum ve Ölüm Oranları

Bilindiği gibi nüfusun artması veya azalması, yani gelişmesi üzerinde rol oynayan başlıca faktörler, doğumlar ve ölümlerdir. Nitekim nüfusun gelişmesi bakımından günümüzde asıl önemli olan doğumlardır. Çünkü, ölümler asgari seviyesine düşmüş veya düşmekte olduğundan, bir nüfus kitlesinin gelecekteki gelişme trendi, büyük ölçüde doğumların seviyesine bağlı bulunmaktadır. Bununla birlikte, doğum seviyesi bir nüfus kütlesinin yaş ve hatta cinsiyet yapısına da etki ederek yalnız demografik değil, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımlardan çeşitli sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Gürtan, 1969).

Azerbaycan'da yapılan nüfus araştırmalarında, doğum ve ölüm oranlarının belirlenmesi, nüfus artış hızının ortaya çıkması açısından en önemli iki etken sayılabilir. Nitekim, Azerbaycan'da 1960'dan itibaren doğum oranında yavaşlama, buna karşılık ölüm oranında ise duraklama gözlenmiştir (Tablo 3.2). Doğum ve ölüm oranları arasındaki farkın, nüfus artışını oluşturduğu düşünülürse, Azerbaycan'da, hızlı veya yavaş nüfus artışı ortaya çıkar. Örneğin; 1960'da doğum oranı ‰ 42.6 ve ölüm oranı ‰ 6.7 olarak gerçekleşmesine rağmen, 1970'de doğum oranı ‰ 29.2'ye ve ölüm oranı da ‰ 6.6'ya düşmüştür (Grafik 3.2). Kısacası, doğum oranı hızlı, ölüm oranı ise yavaş bir düşme göstermiştir. Böylece, Azerbaycan'da nüfus artışının hızlı olmamasının (giderek azalma göstermesinin) nedeni hayat koşullarının giderek iyileşmesiyle ilgilidir.

Öte yandan, Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası 1990'lı yıllarda doğum oranlarında gözlenen hızlı azalmalardan dolayı, doğal nüfus artış hızı da iki kat azalma göstermiştir. Şöyle ki, 1990'da doğum oranı ‰ 25.9 iken, 1994'de 21.4'e, 1998'de ‰ 15.9'a, 2003'de ise 14'e düşmüştür. Bunun sonucu 1990'da ‰ 19.8 olan doğal nüfus artış oranı 1994'de ‰ 14.1'e, 1998'de ‰ 10'a, 2003'de ise ‰ 8'e kadar düştüğü görülmektedir. Buna karşılık, ölüm oranlarında fazla düşüş gözlenmemiştir. Şöyle ki, 1990'da ‰ 6.1 olan ölüm oranı, 2003'de ancak ‰ 6'ya düşmüştür.

Kısacası, Azerbaycan'da hem doğum ve hem de ölüm oranı hızları giderek düşmektedir. Bunun, kuşkusuz değişik nedenleri olabilirse de en önemlisi, nüfusun sosyal ve ekonomik yapısındaki değişmelerdir. Yani, ülkede giderek eğitim seviyesinin yükselmesi, şehirleşme, kadının iş hayatına daha çok katılmasıyla birlikte evlenme yaşı da yükselmiştir. Böylece daha çok doğum oranlarının azalmasıyla nüfus artış hızında düşüş görülmüştür. Bu durum özellikle son yıllar net olarak görülmektedir.

Tablo 3.2: Azerbaycan'da doğum, ölüm ve doğal nüfus artış oranları (‰)

YILLAR	Doğum Oranı	Ölüm Oranı	Doğal Artış Oranı	Bebek Ölümü (1 yaş altı)
1950	31.2	9.6	21.6	-
1960	42.6	6.7	35.9	-
1970	29.2	6.6	22.6	-
1980	25.2	7.0	18.2	30.4
1985	26.6	6.8	19.8	29.4
1990	25.9	6.1	19.8	23.0
1992	25.0	7.1	17.9	25.5
1994	21.4	7.3	14.1	25.2
1996	16.9	6.3	10.6	19.9
1998	15.9	5.9	10.0	16.6
2000	14.8	5.9	8.9	12.8
2003	14.0	6.0	8.0	12.8

Kaynak: Budagov ve Apoyev, 1991 ve ADİK, 2004'den yararlanılarak

1.1.1.1. Doğum Oranları

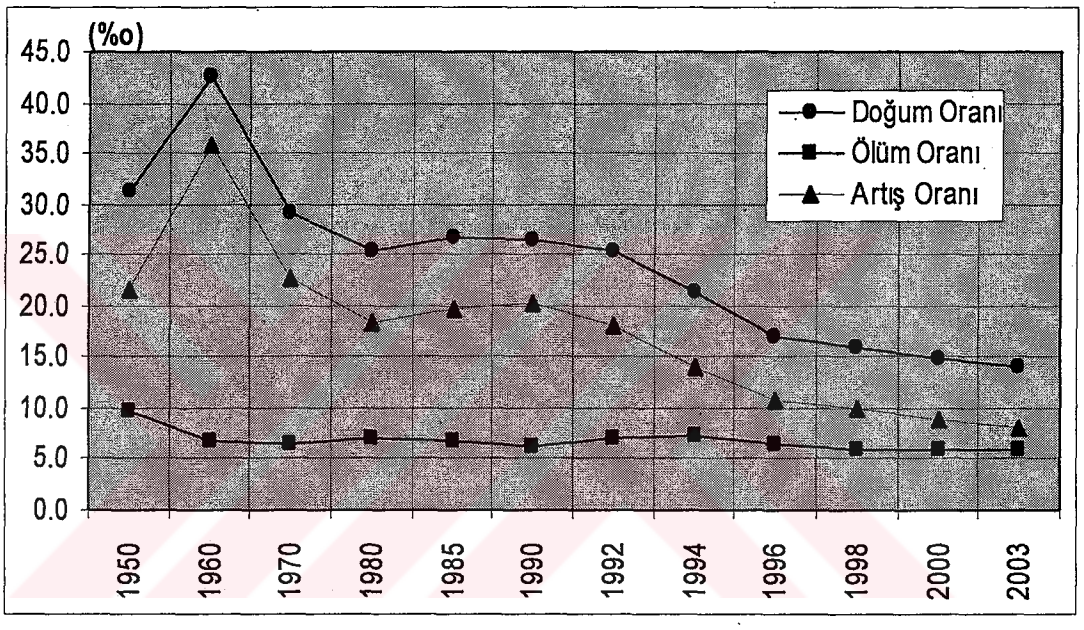
İnsanlar, kendi yerlerine geçecek çocukları yetiştirirler. Kız çocukları annenin, erkek çocuklar babanın yerini alarak demografik olarak onların fonksiyonunu sürdürürler. Bu özelliğe, yenileme denir (Başol, 1994). Böylece doğumların bir nüfus kütlesi içerisindeki etkisinin belirlenebilmesi için sağlıklı doğum istatistiklerinin bulunması gerekmektedir. Azerbaycan'da doğumlara ilişkin en güvenilir bilgiler 10 yılda bir yapılan nüfus sayımlarından elde edilebilmiştir.

Azerbaycan'da yapılan nüfus sayımları ve araştırmalarında, doğum oranlarının belirlenmesi, nüfus artış hızının ortaya çıkması açısından önemli bir etkendir. Nitekim, Azerbaycan'da 1960'lı yıllardan itibaren doğum oranlarında hızlı düşmeler gözlenmiştir. Yani, Azerbaycan'da 1960'da doğum oranı ‰ 42.6 olarak gerçekleşmesine rağmen, 1970'de ‰ 29.2'ye, 1980'de de ‰ 25.2'ye düşmüştür (Grafik 3.2). Bundan sonra birde 1990'lı yıllarda doğum oranlarında bu tür hızlı azalmalar görülmüştür (Bunun sonucunda nüfus artış hızı da 2 kat azalma göstermiştir). Şöyle ki, 1992'de ‰ 25 olan doğum oranları, 1994'de ‰ 21.4'e, 1996'da ‰ 16.9'a, 1998'de ‰ 15.9'a ve 2003 yılında ise ‰ 14'e düşmüştür (Tablo 3.2). Kısacası, doğum

oranı hızlı bir düşme göstermiştir. Bu da Azerbaycan'da giderek iyileşen hayat koşullarından kaynaklanmaktadır.

Diğer taraftan, doğum oranı insanların gelenek, görenek ve kültürel anlayışlarıyla da ilgilidir. Çünkü bazı yörelerde (özellikle de kırsal kesimlerde) günümüzde bile fazla çocuk sahibi olmak kişinin adeta güçlü olmasının bir göstergesi gibi düşünülmektedir. Ya da bazı yörelerde erkek çocuk sahibi olmak daha çok istenmektedir. Bu nedenle bazen erkek çocuk sahibi olabilmek amacıyla çok fazla doğum gerçekleşebilmektedir (Karabağ ve Şahin, 2003).

Grafik 3.2: Azerbaycan'da doğum, ölüm ve doğal nüfus artış oranları

Kaynak: Budagov ve Apoyev, 1991 ve ADİK, 2004'den yararlanılarak

İdari Yerleşim Birimlerine Göre Doğum Oranları: Doğum oranlarına idari yerleşim birimleri çerçevesinde bakıldığında büyük farklılıklar görmek mümkündür. Öyle ki, 2001 yılı verilerine göre, ‰ 5'lerle başlayan doğum oranları ‰ 24'lere kadar yükselebilmektedir. Nitekim 2001 yılı ülke doğum oranı ortalaması ‰ 13.8'dir.

Böylece 2001 yılı verilerine göre, doğum oranları en yüksek olan idari yerleşim birimleri, Yardımlı (‰ 23.4), Lerik (‰ 20.7) ve Gobustan (‰ 20.5)'dır. Oranları bakımından bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla, Laçın (‰ 19.4), Gebele (‰ 18.8), Ağsu (‰ 18.6) ve Cebrayıl (‰ 18.3) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimlerinde ise doğum oranları ‰ 18'in altındadır (Harita 3.2).

Öte yandan, doğum oranı ‰ 10'un altında olan idari yerleşim birimleri ise Gence, Naftalan, Samuh, Hankendi, Hocavend ve Hocalı'dır.

1.1.1.2. Ölüm Oranları

Nüfus artış hızını doğrudan etkileyen faktörlerin bir diğeri de olüm oranlarıdır. Yani ölümlerdeki azalmanın artış hızını etkilediği bir gerçektir. Ancak bu nüfus artış hızını önlemek pahasına ölüm oranlarını yükseltme anlamında alınmamalıdır. Zaten böyle düşünülmesi bile insanlık onuruna ters düşen bir durum yaratır (Başol, 1994).

Bilhassa, Azerbaycan'da 1960'lı yıllardan itibaren (bazı dönemler hariç) ölüm oranlarında duraklama gözlenmiştir. Bu açıdan ülkede ölümlerin nüfus artışına önemli katkısı görülmemektedir. Şöyle ki, Azerbaycan'da 1960'da ölüm oranı ‰ 6.7, 1970'de ‰ 6.6 ve 1985'de de ‰ 6.8 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 3.2). Ayrıca, son yıllarda hayat koşullarının giderek iyileşmesi ve tıp biliminde gözlenen hızlı gelişmelerle birlikte, Azerbaycan genelinde ve dünyada ölüm oranlarında belirgin bir duraklamadan söz edilmektedir.

Azerbaycan'da 1990'lı yıllarda da (bağımsızlık yılları ve sonrasında) ölüm oranlarında önemli bir değişim gözlenmemiştir. Nitekim, 1990'da ‰ 6.1 olan ölüm oranı, Karabağ Savaşı ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle 1992'de ‰ 7.1'e ve 1994'de de ‰ 7.3'e yükselmiştir. Ancak daha sonra düzene giren ülkede ölüm oranları 1996'da ‰ 6.3'e, 1998'de ‰ 5.9'a ve 2002 yılında ise ‰ 5.8'e kadar düştüğü görülmektedir.

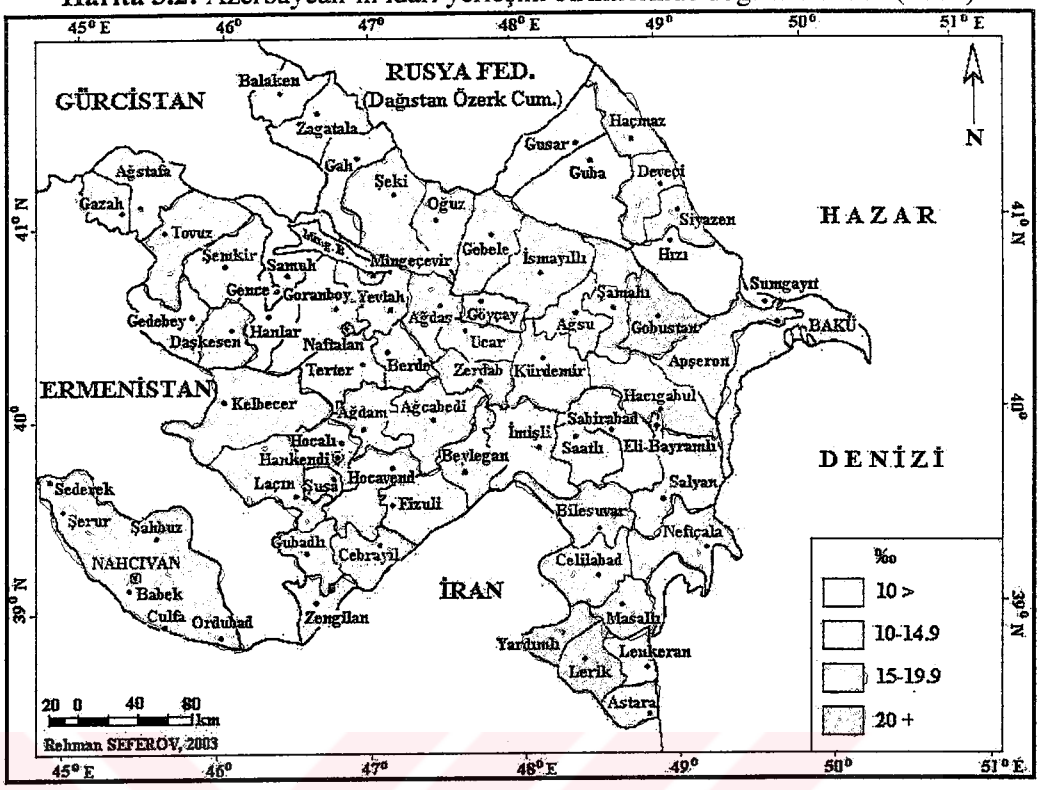
Bilhassa, Azerbaycan nüfusunda ölüm oranlarının giderek düşmesi, sosyal ve ekonomik yaşamdaki iyileşmenin açık bir göstergesidir. Bu durum, ortalama insan ömrünün, zamanla uzamasına neden olmuştur.

İdari Yerleşim Birimlerine Göre Ölüm Oranları: Ölüm oranları idari yerleşim birimlerine göre değerlendirildiğinde; azda olsa farklılıkların olduğu görülmektedir. Şöyle ki, 2001 yılı verilerine göre, ‰ 2'nin bile altında başlayan ölüm oranları ‰ 8'e kadar yükselmektedir (Harita 3.3). Nitekim 2001 yılı ülke ölüm oranları ortalaması ‰ 5.7 olmuştur.

Ölüm oranları en yüksek olan idari yerleşim birimleri Gusar (‰ 7.7), Ağstafa (‰ 7.6) ve Gazah (‰ 7.6)'dır. Oranları bakımından bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla, Gah (‰ 7.4), İsmayıllı (‰ 7.3), Göyçay (‰ 7.2), Guba (‰ 7.1) ve Oğuz (‰ 7.0) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimlerinde ise ölüm oranları ‰ 7'nin altındadır.

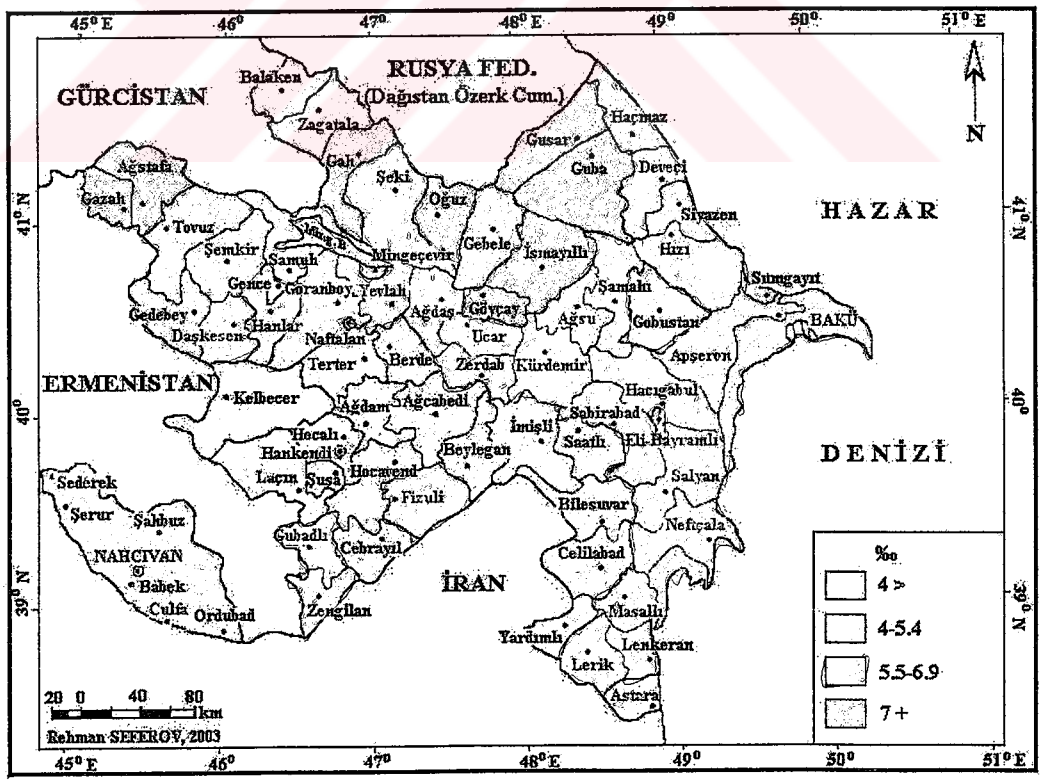
Ölüm oranlarının ‰ 2'in altında gerçekleştiği idari yerleşim birimleri ise Hankendi, Hocavend ve Hocalı'dır (Harita 3.3).

Harita 3.2: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde doğum oranları (2002)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) istatistiklerinden yararlanılarak

Harita 3.3: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde ölüm oranları (2002)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) istatistiklerinden yararlanılarak

Diğer taraftan, ölüm oranları cinsiyete göre de değişmektedir. Azerbaycan'da da erkek ölümlerinin kadınlara göre sürekli yüksek olduğu gözlenmiştir. Bunun başlıca nedenleri arasında, erkek nüfusun kadın nüfusa oranla daha fazla çalışma yaşamına katılması ve bunun bir sonucu olarak yıpranmalarının yüksek olması, iş kazalarındaki risk ve çalışma koşullarından kaynaklanan hastalıklar sayılabilir.

1.1.1.3. Bebek Ölümleri

Bebek ve çocuk ölüm oranının düzeyi bir ülkenin yaşam standartlarının ve sağlık koşullarının önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Gelişmiş ülkelerde hemen hemen yok denecek kadar az olan bu ölüm oranı, gelişmekte olan ülkelerde oldukça yüksektir. Bebek ölüm oranı, Azerbaycan'da 1970'li yıllardan itibaren azalma eğilimi göstermektedir. Bebek ölüm oranı annenin eğitim düzeyine, yerleşim yerlerinin niteliğine ve sağlık koşullarına bağlı olarak en çok etkilenen demografik göstergedir.

Azerbaycan'da yaşa göre ölüm oranları incelendiğinde, ölüm oranlarının çocukluk yaşlarında yüksek olduğu, 6 yaşına doğru düştüğü görülmektedir. Daha sonra 45-59 yaşlarına doğru hafif yükselmeler görülmekte, 60 yaştan sonra ölüm oranı hızla yükselmektedir.

Çocuk ölüm oranları açısından Eski Sovyetler Birliği ülkeleri değerlendirildiğinde; Azerbaycan'ın, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile birlikte önde geldiği tespit edilmiştir. Örneğin, ülkede 1988'de her 1000 kişide 5 yaşına kadar çocuk ölümleri erkek çocuklarında 11.2, kız çocuklarında ise 9.6 kişidir. Azerbaycan'da çocuk ölüm oranlarının fazla olmasında plansız sanayileşmenin etkilerinin önemli derecede etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca bu oranlarla Azerbaycan, Sovyet ülkeleri arasında sadece Orta Asya ülkelerinden (Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan) daha iyi olmuştur. Nitekim Azerbaycan'daki çocuk ölümlerinin seviyesi Litvanya ve Letonya'dan 4 defa daha yüksektir. Bilhassa burada dikkat çekici olan esas nokta, çocuk ölümlerinin en çok Türk Cumhuriyetlerinde meydana gelmesidir.

Azerbaycan'da bir yaşından küçük çocuklarda ölüm oranı 1980 yılında ‰ 31 civarındayken, 1990 yılında ‰ 23'e, 1996 yılında ‰ 20'ye, 2003 yılında ise ‰ 12.8 kadar düştüğü görülmektedir (Tablo 3.2). Nitekim ülkede ölüm oranını bu denli azaltan faktörler sosyal, ekonomik, kültürel yapının iyileşmesi, gelir artışı, sağlık şartlarındaki ve hizmetlerdeki iyileşmeler (ayrıca genel doğum oranlarındaki düşüşlerin de doğal olarak bir etkisi söz konusudur)'dir.

Öte yandan, bir yaşından küçük çocuklarda ölüm oranlarının idari yerleşim birimlerine göre karşılaştırılmasında da büyük farklılıklar görmek mümkündür. Şöyle ki, 2001 yılı verilerine göre, ‰ 2'lerle başlayan ölüm oranları ‰ 35'lere kadar yükselebilmektedir.

1.1.2. Ortalama Ömür

Genellikle son yıllarda sağlık şartlarının iyileşmesi, önemli kayıplara sebep olan hastalıkları önleyici ilâçların yaygın bir şekilde kullanılması ve ekonomik gelişmelerin getirdiği refah artışları, ortalama insan ömrü üzerinde etki yapmaktadır. Ortalama ömür veya yaşama ümidi - her yeni doğan bir bebeğin ortalama olarak ölümüne kadar geçen süredir. Buna yaşama ümidi, doğumdaki yaş beklentisi, doğuşta hayat veya ortalama ömür denilmektedir (Başol, 1994).

Azerbaycan'da doğal dengenin bozulması sonucunda resmi kaynaklarda gösterilenlerin aksine ölüm oranlarında hızlı bir artış gözlenmektedir. Ama ne tuhaftır ki sanayinin bölgeye girmesinden önce dünyanın en uzun ömürlü insanlarını barındıran bir ülke olan Azerbaycan şimdi hem en uzun hem de en kısa ömür sürenlerin yaşadığı bir ülke olmuştur.

Ülkenin sanayi şehirlerinde ortalama yaş haddi çok aşağılarda kalırken sanayinin ve dolayısıyla da zehirli atıkların ulaşamadığı temiz ve saf kalmış dağlık yörelerde yaşayan insanlardan 100 yaşını geçenlerin sayısı hiç de az değildir. Toplam ortalama bir rakam alındığında Azerbaycan'da yaşayan her 100.000 kişiden 84'ünün yaşı 100'ün üzerindedir (ADİK, 1999). Bilhassa Kafkas dağlarının saf ve temiz havasını soluyan insanları bir yüzyılı bitirip ikinci bir yüzyıla adım atarken, sanayi bölgelerinin zehirli atıklarını teneffüs eden ve köylerdeki zehirli gübrelerle yetişen ürünleri yiyen çocuklar maalesef dağlardaki dedelerinin yazgısını yaşayamıyor ve önlerindeki koskoca bir yüzyıla adım atmadan ölüp gidiyorlar (Oğan, 1992).

Kısacası, Azerbaycan'da ortalama insan ömrü, gelişmiş ülkelerden az olmasına karşılık, gelişmekte olan ülkelerden daha yüksektir. Nitekim ülkedeki yaşlıların başka ülkelere göre çokluğu bu durumu gerçek şekilde ortaya koymaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan'da 100 yaşın üzerinde yaşayanların oranı 100.000'de 84 kişidir.

Azerbaycan'da ortalama ömür 1988 yılında 69.9 yıl iken, 1990 yılında 71.1 yıla yükselmiştir. Ancak, bağımsızlık mücadeleleri ve Karabağ Savaşı nedeniyle daha sonraki yıllarda (yani 1990'lı yılların başında) ortalama insan ömründe az da olsa

düşüşler gözlenmiştir. Böylece ortalama ömür, 1992 yılında 69.7 yıldan, 1994 yılında 69.6 yıla düşmüştür. Nitekim son yıllarda ortalama ömürde yine yükselmeler görülmüştür. Şöyle ki, 1996 yılında ortalama insan ömrü 70.2 yıl iken, 1998 yılında 71.6 yıla, 2000 yılında 71.8 yıla, 2003 yılında ise 72.3 yıla yükselmiştir (Tablo 3.3).

Öte yandan, ortalama insan ömrü cinsiyete göre de değişmektedir. Dünya genelinde olduğu gibi Azerbaycan'da da kadınların ortalama yaşama ümidi erkeklere nazaran yüksektir. Şöyle ki, 1988 yılı verilerine göre Azerbaycan'da ortalama insan ömrü kadınlarda 73.5 yıl, erkeklerde ise 65.7 yıl olarak sürmektedir. Ancak son yıllarda ülke genelinde olduğu gibi cinsiyet gruplarında da ortalama yaşama ümidinde yükselmeler gözlenmiştir. Kısacası 2003 yılı verilerine göre, Azerbaycan'da ortalama doğan bir çocuğun kadınlarda 75.1 yıl, erkeklerde ise 69.5 yıl yaşama ümidi vardır.

Tablo 3.3: Azerbaycan'da ortalama insan ömrü

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1988	65.7	73.5	69.9
1990	67.0	74.8	71.1
1992	65.4	73.9	69.7
1994	65.2	73.9	69.6
1996	66.3	73.8	70.2
1998	67.9	75.0	71.6
2000	68.6	75.1	71.8
2003	69.5	75.1	72.3

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

Sonuç olarak, Azerbaycan nüfusu daha çok doğurganlıktan kaynaklanan bunun yanı sıra, hayat şartlarındaki iyileşmelerle hızlı bir nüfus artışına sahiptir. İstatistiki veriler incelendiğinde, geri kalmış bölgelerin az gelire sahip olan ailelerinde, çok gelire sahip olan ailelere göre daha fazla doğurganlığa sahip olduğu ve bunun sonucu dünyaya gelen çocukların yaşama süresinde de bu şartların etkilerinin görüldüğü tespit edilmiştir. Nitekim geri kalmış bölgelerde doğan bebeğin yaşama ümidi daha az olmaktadır. Yani geri kalan bölgelerde ölüm oranları yüksektir. Ailenin gelir azlığı ile çocuk sahibi oluşu ve bunların yaşama olasılığının düşük oluşlarını bir bakıma şöyle açıklayabiliriz; geliri az olan aile, ekonomik gücünün büyük bir oranını da gıda maddelerine ayırsa bile, beslenmeleri yeterli olmamaktadır.

Ayrıca buna kötü ekolojik şartların da eklenmesiyle ölüm oranlarının yüksek bir düzeye çıktığını söyleyebiliriz. Görülüyor ki, nüfus artışıyla buna etki eden değişkenler (ölüm, doğum oranları) sosyo-ekonomik yapının tesiri altındadır.

1.2. Nüfus Yoğunluğu ve Dağılışı

Nüfusun ülke içindeki yoğunluk ve dağılışının bilinmesi, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan büyük önem taşır. Ayrıca ülkelerarası yapılacak karşılaştırmalarda da bir ölçü olmaktadır (Başol, 1993). Nitekim aritmetik nüfus yoğunluğu sadece yüzölçüm ve nüfus arasındaki ilişkiden hareketle hesaplandığından genel bir bilgi verir. Çünkü bir yerin nüfusu çok, yüzölçümü de genişse orada değer düşük çıkacaktır.

Aritmetik nüfus yoğunluğunun en önemli eksik yanlarından birisi de arazinin özelliği dikkate alınmadan hesaplanmasıdır. Çünkü ülkenin arazilerinin her tarafı aynı niteliklere sahip değildir. Böylece tek başına aritmetik nüfus yoğunluğunun kullanılması o ülkede nüfusunun yoğunluğu açısından yeterli derecede fikir vermez (Karabağ ve Şahin, 2003). Ancak bu hesaplama nüfus yoğunluğu ile ilgili en kolay ve genel bir bilgi vermesi açısından kullanılmaktadır.

Azerbaycan'da 1999 nüfus sayımına göre km²'ye düşen ortalama nüfus yoğunluğu 91'dir. Ancak coğrafi bölgeler, bölümler ve hatta yöreler arasında nüfus miktarı ve yoğunluğu, ekonomik faaliyetlerin farklılığına, sanayi kuruluşlarının dağılışına göre önemli değişmeler gösterir. Bilhassa nüfus yoğunluğu incelenirken yalnızca aritmetik nüfus yoğunluğu değil, fizyolojik ve tarımsal nüfus yoğunluğundaki değişmeler de dikkate alınmalıdır.

1.2.1. Aritmetik Nüfus Yoğunluğu ve Dağılışı

Nüfus yoğunluğu denildiğinde ilk olarak akla aritmetik nüfus yoğunluğu gelir. Bilindiği gibi, belirli bir arazi parçasına düşen nüfus miktarına **aritmetik nüfus yoğunluğu** denilmektedir. Kısacası aritmetik nüfus yoğunluğu, kişi/km^2 olarak ifade edilir. 1926 yılından bu yana Azerbaycan nüfusunun sürekli artmasına bağlı olarak, aritmetik nüfus yoğunluğu da artış göstermiştir. Şöyle ki, 1926'da 27 olan aritmetik nüfus yoğunluğu, 1959'da 43'e, 1970'de 59'a, 1989'da 81'e ve 2004'de 95'e yükselmiştir (Tablo 3.1). Nitekim, bu yoğunluk çok kaba olarak nüfusun dağılışını gösterir ve sadece ülkelerin nüfus yoğunluklarını kıyaslamak için kullanılır. Oysa, il ve ilçelerin nüfusları ile yüzölçümleri dikkate alınarak yapılan aritmetik yoğunluk, gerçeğe daha yakın rakamları vermektedir.

Kısacası, Azerbaycan nüfus yoğunluğu bakımından Türk devletleri ve komşu ülkeler içinde en yüksek değere sahiptir. Nitekim en yoğun değere sahip olan Azerbaycan bile bu konuda dünyanın en yoğun değerlerini taşıyan Hollanda ve Japonya'dan 3 kat daha seyrek bir yoğunluğa sahiptir. Nüfus yoğunluğuyla kalkınma düzeyi arasında doğrudan ya da dolaylı bir sebep-sonuç ilişkisinden bahsetmek mümkün değildir. Zaman zaman nüfusla ilgili lehte yahut aleyhte görüş sahibi olanların ifade ettiği gibi, bizzat nüfus yoğunluğunun düşük yada yüksek olmasının ekonomik ve sosyal kalkınmanın aşamalarıyla herhangi bir şekilde ilişkilendirilmesi, bilimsel olarak dürüst ve doğru bir davranış tarzı değildir (Avşar ve Diğerleri, 2003).

Ülkede nüfusun dağılışı, özellikle 1920'li yıllardan sonra önemli değişmelere uğramıştır. Ayrıca 1917 devrimine kadar, ülke nüfusunun büyük bir bölümü özellikle dağ eteklerinde ve Apşeron Yarımadası'nda toplanmıştı. Başka bir anlatımla, ovalar günümüzdeki kadar yoğun bir yerleşime sahip değildi. Nitekim bu dönemi izleyen yıllarda Kura-Aras ovasında drenaj ve sulama kanallarının yapılması, bataklık alanlarının kurutularak tarıma açılması, pamuk tarımının gelişmesi ve yeni sanayi merkezlerinin yaratılması, bu alanlarda nüfus yoğunluğunun artmasına neden olmuştur.

Tablo 3.4: Azerbaycan nüfusunun yükselti basamaklarına dağılımı

Yükselti Basamakları	Ülke Toprakları İçindeki Payı (%)	Nüfus İçindeki Payı (%)
(-) 28-500	57.5	76.0
501-1000	15.5	16.2
1001-1500	12.0	5.0
1501-2000	7.5	2.7
2000 +	7.5	0.1

Kaynak: ADİK, 1997 ve 1999'dan yararlanılarak

Azerbaycan'ın dağlık kesimlerinde yer alan ilçelerde nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının altındadır. Örneğin; Daşkesen, Oğuz, İsmayıllı, Gubadlı, Hocavend, Kelbecer ve Laçın gibi ilçelerde nüfus yoğunluğu 20-40 kişi civarındadır (Tablo 3.17). Günümüzde, özellikle ovalarda ve dağ eteklerinde yerleşme ve dolayısıyla nüfus oldukça yoğundur. Nüfusun dağılışı incelendiğinde, yükseltinin artmasına ve arazinin dağlık ve engebeli bir karakter kazanmasına bağlı olarak, nüfus yoğunluğunun düştüğü gözlenir. Nitekim, -28 m ile 500 m arasında yer alan sahalar, ülke topraklarının

% 57.5'ini oluşturduğu halde, nüfusun % 75'inden fazlası bu yükselti kuşağında yerleşmiştir (Mehreliyev ve Diğerleri, 1988). Ayrıca bu yükselti kuşağında, nüfus yoğunluğu ülke ortalamasını (95 kişiyi) aşarak 121 kişiye yükselmektedir.

Ülke topraklarının % 15.5'ini oluşturan 501 ile 1000 m yüksekliğe sahip alanlar ülke nüfusunun % 16.2'sini, 1001-1500 m arasındaki sahalar ise nüfusun ancak % 5'ini kapsamaktadır. Ayrıca yüksekliğin artmasına ve arazinin daha engebeli bir görünüm almasına bağlı olarak, nüfus yoğunluğunun daha da seyrekleştiği dikkati çekmektedir. Nitekim 1501-2000 m arasındaki sahalar ülke topraklarının % 7.5'ini oluştururken, ülke nüfusu içindeki payı % 2.7'dir (Tablo 3.4). Ayrıca 2000 m'den yüksek alanlarda yer alan 20 yerleşmede yaklaşık olarak 10.000 kişi yaşamaktadır. Ülkenin en yüksek yerleşim birimi ise Kelbecer ilçesindeki Bağırsak köyü (2330 m)'dür.

1.2.1.1. İktisadi Bölgelere Göre Nüfus Yoğunluğu

Aritmetik nüfus yoğunluğu, coğrafi bölge ve yöreler arasında farklılık göstrir. Böylece aritmetik yoğunluk bölgeler açısından ele alındığında, Apşeron Bölgesi, Lenkeran-Astara kıyı kuşağı, Aran Bölgesi'ndeki verimli ovalık alanlar, Gence ve yakın çevresi nüfusun en kalabalık olduğu sahalar arasındadır. Bu sahalarda km²'ye düşen kişi sayısı 100'ün üzerindedir.

Kısacası Azerbaycan'ın 2002 yılı nüfus verilerine göre, aritmetik nüfus yoğunluğu iktisadi bölgeler çerçevesinde incelendiğinde şu hususlar dikkati çeker.

Eldeki 2002 yılı verilerine göre nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu iktisadi bölge Apşeron (408), en az olduğu bölge ise Dağlık Şirvan (23)'dır.

Tablo 3.5: Azerbaycan'da nüfus yoğunluğunun iktisadi bölgelere göre dağılımı

İktisadi Bölgeler	Yüzölçüm (Bin km²)	Toplam Nüfus	Nüfus Yoğunluğu (kişi / km²)
Apşeron	5.4	2.205.800	408
Guba - Haçmaz	7.0	453.100	65
Şeki - Zagatala	9.0	531.900	59
Dağlık Şirvan	11.2	257.400	23
Gence - Gazah	12.5	1.103.200	88
Yukarı Karabağ	2.7	599.800	222
Kelbecer - Laçın	7.4	204.900	28
Aran	19.8	1.668.000	84
Lenkeran - Astara	6.1	753.700	123
Nahçıvan	5.5	364.500	66
TOPLAM	**86.6**	**8.141.300**	**94**

Kaynak: ADİK, 2001 ve 2003'den yararlanılarak

Ülke ortalamasından fazla nüfus yoğunluğuna sahip diğer bölgeler ise Yukarı Karabağ (222) ve Lenkeran-Astara (123)'dır.

Guba-Haçmaz, Şeki-Zagatala, Gence-Gazah, Kelbecer-Laçın, Aran ve Nahçıvan bölgelerinde ise nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının altındadır (Tablo 3.5).

Gelişmişliğin en önemli göstergelerinden biri, nüfusun ülke içindeki düzenli dağılışıdır. Bu nedenle, ülkenin kaynaklarının tamamının değerlendirilmesi ve kalkınmanın ülke geneline yayılabilmesi için nüfusun tüm bölgelere dengeli biçimde dağılışının sağlanması gerekmektedir.

1.2.1.2. İdari Yerleşim Birimlerine Göre Nüfus Yoğunluğu

Nüfus yoğunluğu idari yerleşim birimleri çerçevesinde ele alındığında, aritmetik nüfus yoğunluğunda önemli farklılıkların olduğu görülür. Şöyle ki, 2003 yılı verilerine göre idari yerleşim bazında km²'ye düşen kişi sayısı Hankendi'de 6825, Naftalan'da 3750, Sumgayıt'ta 3621 iken, Kelbecer'de 23, Hızı'da ise 7'dir (Tablo 3.17).

Azerbaycan'ın 2003 yılı genel nüfus verilerine göre aritmetik nüfus yoğunluğu idari yerleşim birimleri bazında değerlendirildiğinde şu hususlar dikkat çekmektedir.

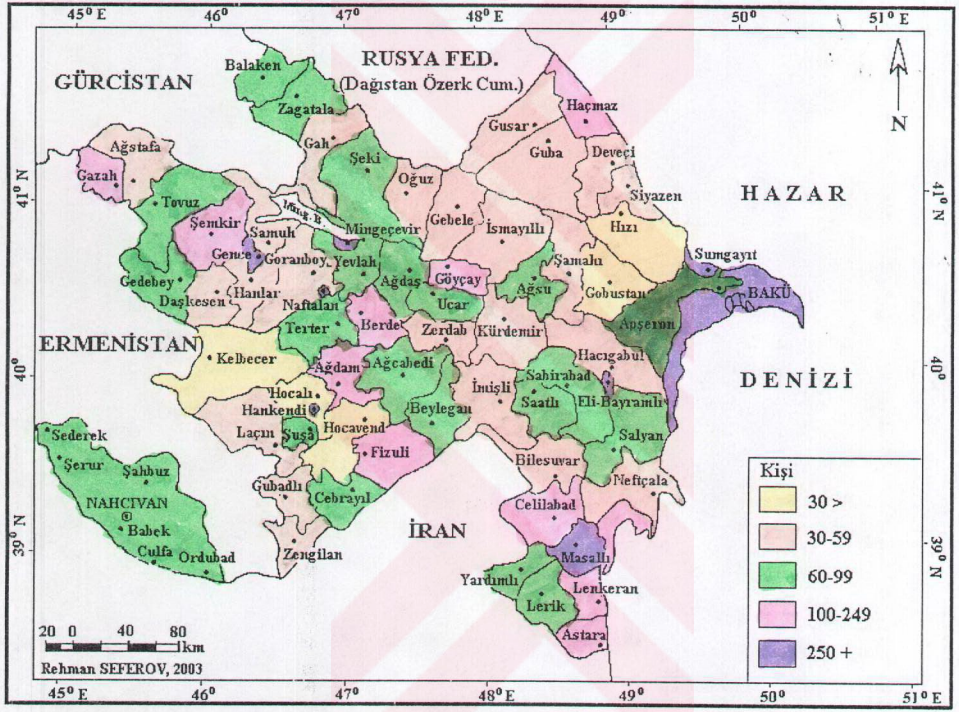
2003 yılı nüfus verilerine göre Azerbaycan'da aritmetik nüfus yoğunluğu ortalaması 95 kişidir. Nitekim idari yerleşim birimlerine göre büyük farklılıklar görülür.

Böylece aritmetik nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu idari yerleşim birimleri, Hankendi (6825), Naftalan (3750), Sumgayıt (3621), Gence (2747) ve Eli-Bayramlı (2380) iken, en az olduğu yerleşmeler ise Hızı (7), Kelbecer (23) ve Hocalı (26)'dır.

Ayrıca Bakü (859), Mingeçevir (730), Masallı (250), Astara (143), Haçmaz (143), Göyçay (140), Ağdam (140), Berde (139), Lenkeran (126), Celilabad (123) ve Gazah (119) idari yerleşim birimleri başta olmak üzere toplam 22 idari yerleşim biriminin aritmetik nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının üzerinde iken, geri kalan tüm yerleşmelerde nüfus yoğunluğu Azerbaycan ortalamasının altındadır (Harita 3.4).

Bazı idari yerleşim birimlerindeki aritmetik nüfus yoğunluğunun fazlalığında, yüzölçümlerinin küçüklüğü önemli bir etkendir. Çünkü örneğin Hankendi, Sumgayıt ve Gence ilinin yüzölçümü çok küçük olduğundan nüfus yoğunluk değeri de yüksek çıkmaktadır. Ancak Bakü başta olmak üzere bazı idari yerleşim birimlerindeki aritmetik nüfus yoğunluğunun fazla olması gerçekten nüfusunun fazla olmasından, başka bir ifadeyle birim alanda çok fazla kişinin bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Harita 3.4: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde nüfus yoğunluğu (2003)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) istatistiklerinden yararlanılarak

Aritmetik nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerleşmeler, daha çok ülkenin doğu yarısında toplanmıştır. Diğer taraftan kıyı bölgeleri ve ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu alanlarda da nüfus yoğunluğu fazladır.

Aritmetik nüfus yoğunluğunun en az olduğu yerler ise ülkenin doğusunda ve iç kesimlerinde verimli toprakların az ve ekonomik faaliyetlerin gelişmemiş olduğu kesimlerdir. Örneğin Kelbecer, Gubadlı, Hocavend, Daşkesen ve İsmayıllı ilçelerinde nüfus yoğunluğunun düşük olmasında ilçelerin yüzölçümlerinin genişliği etkili iken, Hızı, Hocalı, Gobustan ve Oğuz ilçelerinde yoğunluğun düşük değer göstermesinde, yüzölçümlerinin küçüklüğüne rağmen nüfuslarının az olması etkili olmuştur.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi aritmetik nüfus yoğunluğu genel hatlarıyla yüzölçüm ve nüfus arasındaki ilişkiyi gösterir ve ayrıntılı yorumlama yapmaya imkan vermez. Bu nedenle özellikle daha küçük birimlere göre ve insan-toprak ilişkisini biraz daha detaylı açıklayabilmek için fizyolojik ve tarımsal yoğunlukları da hesaplanmaktadır.

1.2.2. Fizyolojik Nüfus Yoğunluğu

Fizyolojik nüfus yoğunluğu toplam nüfusun ekili dikili alanlara bölünmesi ile ortaya çıkar. Bilhassa bu yoğunluk tarım arazileri üzerindeki nüfus baskısını belirlememizi sağlar. Bu açıdan aritmetik nüfus yoğunluğuna göre biraz daha ayrıntılı yorumlama ve değerlendirme yapılmasına yardımcı olur.

Azerbaycan'da fizyolojik nüfus yoğunluğu 2004 yılı itibariyle (8.202.500 olan nüfusun, 13.300 km^2 tutarındaki tarımsal alana bölünmesi ile) 621 kişi civarındadır. Yani Azerbaycan nüfusu, toplam tarımsal alana bölündüğünde, 1 km^2'ye 621 kişi düşmektedir. Oysa 1980'li yılların başında fizyolojik nüfus yoğunluğu 400 kişi dolaylarında olmuştur.

Fizyolojik nüfus yoğunluğunun yüksek olması ülke içindeki arazi üzerinde nüfus baskısının fazla olduğunu belirtir. Ancak ülkede bu değerin yüksek çıkması orada mutlaka gıda sıkıntısının varlığı anlamına gelmez. Çünkü ülke tarım arazileri üzerindeki baskıyı dış alımlarla azaltabilir (Karabağ ve Şahin, 2003). Bu bakımdan fizyolojik nüfus yoğunluğunun ülke içindeki dağılışının değerlendirilmesinden daha belirgin sonuçlar çıkar.

Genel nüfus miktarı üretim maddelerine olan talebi, tarımsal arazi genişliği ise bu maddelerin üretim olanaklarını temsil etmektedir. Bu açıdan fizyolojik nüfus

yoğunluğu her geçen yıl artmaktadır. Çünkü tarım alanlarının oranları hemen hemen aynı kalmasına karşın, nüfus miktarı her geçen gün artmaktadır.

Özellikle 1960'lı yıllardan sonra kırsal alanlarla kentsel alanlar arasındaki dengenin bozulması, ulaşım olanaklarının artması ile Bakü, Gence ve Sumgayıt gibi kentlerin yoğun çekim merkezi durumuna gelmesine neden olmuştur. Hızlı nüfus artışı ile birlikte tarım alanlarının da yerleşime açılması doğal dengenin bozulmasında etken rol oynamıştır. Özellikle en çarpıcı örnekler olarak şehir kenarlarındaki alanlar, verimli tarım alanları olmaktan çıkmış, yerleşim alanları olmuştur. Bunun yanısıra endüstri bitkilerinden pamuk, üzüm, çay gibi ülke ihracatına katkısı bulunan ürünlerin üretimi azalmış ve dış ticaret bundan olumsuz etkilenmiştir.

Bu yoğunluk, aritmetik nüfus yoğunluğundan daha gerçekçidir. Şöyle ki, 1 km^2'lik tarımsal alan ile Azerbaycan'da yaklaşık 621 kişinin beslenmesi sağlanır. Gerek fizyolojik, gerekse tarımsal nüfus yoğunluğunun aksak yönü, diğer ekonomik etkinliklerin tarıma olan üstünlüğünü ortaya çıkaramamasıdır.

Azerbaycan'da aritmetik nüfus yoğunluğunda olduğu gibi fizyolojik nüfus yoğunluğu da bölgeler ve yöreler arasında önemli farklılıkların bulunduğu anlaşılır. Çünkü nüfus kalabalıklığıyla verimli alanlar her yörede uyumlu bir dağılış göstermez. İdari yerleşim birimlerinin tarım arazileri miktarı ile nüfus büyüklükleri birbirinden farklıdır. Böylece nüfusu fazla olan, ancak tarım arazileri alanı az olan yerleşmelerde fizyolojik nüfus yoğunluğu değeri yüksektir. Örnek olarak, tarımsal toprakların fazla olduğu Kura-Aras bölgelerinde (geniş tarımsal ovalarda), fizyolojik nüfus yoğunluğu düşüktür. Buna karşılık, nüfusun fazla ve tarımsal toprakların da Bakü iline nazaran az olduğu Sumgayıt ilinin fizyolojik nüfus yoğunluğu daha çoktur.

Öte yandan, nüfus artışları çok yüksek olan idari yerleşim birimlerinden, Masallı, Celilabad, Şemkir, Tovuz, Haçmaz, Lenkeran, Ağdam, Fizuli, Yardımlı ve Lerik'de fizyolojik nüfus yoğunluğunun daha fazla arttığı görülmektedir.

1.2.3. Tarımsal Nüfus Yoğunluğu

İnsan ile doğal ortam arasındaki ilişkiyi daha açık bir şekilde ifade edebilmek için, aritmetik nüfus yoğunluğu yerine tarımsal nüfus yoğunluğu kavramı oluşturulmuştur. Yani, tarımsal alanlardan geçimini karşılayan nüfusun toplam tarım alanlarına oranı, tarımsal nüfus yoğunluğunu vermektedir. Ona göre bu yöntem çiftçi nüfus yoğunluğu olarak da bilinmektedir. Şehirlerde yaşayanlar dikkate

alınmadığı için bu yöntem, kırsal alanlar üzerindeki nüfus baskısını belirlemede daha anlamlı fikirler vermektedir.

Kısacası tarımsal yoğunluk, tarım alanındaki gerçek durumu yansıttığı için daha güvenilir bir ölçüdür. Yani ülkede nüfusun çoğunluğunun tarımla uğraşıp uğraşmadığını bilmemiz, bize tarımsal alanda sıkışıklık olup olmadığını gösterir. Ayrıca, hayvancılıkla uğraşanların sayısının hayli fazla olması nedeniyle bunların hesaba katılmaması da insanla toprak arasındaki ilişkiyi daha gerçekçi bir biçimde ortaya koyar.

Azerbaycan'da tarımsal nüfus yoğunluğunun (2004 yılında 4.079.000 olan kır nüfusunun 13.300 km^2 tutarındaki tarımsal alana bölünmesi ile) yaklaşık 307 olduğu görülür. Yani Azerbaycan'da 1 km^2'lik tarımsal alana 307 kişi düşmektedir.

Kısacası Azerbaycan'da ekili dikili alanların her km^2'ne 307 kişi düşmektedir. Tabi ki buda yüksek bir sayıdır. Çünkü matematik nüfus yoğunlukları Azerebaycan'ın iki katı olan Avrupa ülkelerinde, tarımsal nüfus yoğunluğu, Azerbaycan'dakinden çok daha düşüktür. Azerbaycan'daki verim düşüklüğü de dikkate alınırsa tarım alanındaki sıkışıklık ve gelir düşüklüğü daha iyi anlaşılır. Bu durum, tarımsal topraklarımızın çok fazla olmayışının yanı sıra, tarımla uğraşan nüfusun fazlalığından ve kırsal kesimdeki hızlı nüfus artışından kaynaklanmaktadır.

Bakü merkezine doğru göç eden nüfusun, yakın çevresindeki birçok yerleşim birimlerine dağılması 1990 yılına kadar tarımsal nüfus yoğunluğunun çok arttığını göstermektedir. Böylece bu yerleşim birimleri 2000 yılına kadar kent nüfusuna dahil olmuştur. Bu nedenle kırsal nüfusta bir önceki döneme göre % 130'luk bir gerileme göstermiştir. Böylece tarımsal nüfus yoğunluğu 2002 yılında az da olsa düşmüştür.

Azerbaycan'da tarımsal yoğunluğun dağılışı incelendiğinde; coğrafi bölge ve bölümler arasında önemli farkların olduğunu görülür. Masallı, Celilabad, Şemkir, Ağdam, Berde, Fizuli, Haçmaz ve Tovuz gibi kır nüfusunun fazla, buna karşılık tarım topraklarının az olduğu yerleşmelerde, tarımsal nüfus yoğunluğu artmaktadır. İsmayıllı, Gebele, Oğuz, Gah, Hanlar, Daşkesen, Kelbecer ve Gubadlı gibi, geniş tarım alanlarının bulunduğu yerleşmelerde ise tarımsal nüfus yoğunluğu düşmektedir. Bu nedenle, genel bir ifade ile denilebilir ki, tarımsal nüfus yoğunluğu, tarım topraklarının az olduğu yerleşmelerde fazla, geniş tarım alanlarının bulunduğu yerleşmelerde ise düşüktür. Nitekim, 1990 ve 2000 yılı rakamları karşılaştırıldığında bütün ilçelerin tarımsal nüfus yoğunluklarında artış görülmüştür.

Sonuç olarak, nüfus yoğunluklarının hiçbiri ekonomik ya da siyasi teoriler kurulmasına sağlam bir dayanak teşkil etmez. Çünkü bu kavramlar birer soyutlamadır ve gerçek durumu tam anlamıyla yansıtmaz. Nüfus ile toprak arasındaki ilişkiler çok yönlüdür ve iç içe geçmiştir. Bu nedenle gerçeğe en çok yaklaşan tarımsal yoğunluktan hareketle daha sağlam ölçülere varmak gerekir. Bunun için de tarımsal toprağın yanı sıra bütün yeraltı ve yerüstü kaynakları, deniz varlığı, bu kaynakların işletilme derecesi, sermaye, iş gücünün miktar ve niteliği, sanayileşme derecesi vb. faktörlerin hesaba katılması gerekir. Böylece gerçeği çok daha iyi yansıtan genel ekonomik yoğunluk kavramına varılabilir.

1.3. Nüfus Hareketleri (Göçler)

Ülkenin nüfus değişiminde etkili olan faktörlerden birisi de göçlerdir. Göçler, hem ülkedeki nüfusun artışı ve azalışında, hem de yöreler ve idari birimler arasında farklı nüfus dağılış ve yoğunluk özelliklerinin ortaya çıkmasında etkili olmaktadır (Karabağ ve Şahin, 2003). Bilhassa nüfusun devamlı yaşama bölgelerini kişisel olarak, aileler veya gruplar halinde terk edip, geçici veya sürekli olarak yaşamak amacıyla bir başka yere gitmesi hareketine (göç etmesi) denir. Göç eden nüfusa, göçmen nüfus denirse de, terim daha çok bir ülkeden başka bir ülkeye gelip yerleşen nüfus için kullanılmaktadır (Doğanay, 1997). Nüfusun göç durumu, ancak nüfusun göç ettiği alanda yapılan sayım sonuçları veya anketlerle sağlıklı olarak saptanır. Bunun dışında göç hareketlerini tespit etmek çok güç ve sağlıksız sonuçlar doğurabilir.

Bilhassa, sosyal sistem içinde uyum süreci olan göç, üretimi daha etkin kılacak biçimde iş gücünün mekansal dağılımını yeniden düzenler. Böylece sosyal yapı ve kurumlar arasında geçerli olan göreli dengelere ulaşılmasını sağlar (Gürtan, 1969). Ancak bütün ülkeler ve ülke içindeki yerleşim birimleri için aynı sonuca varmak olanaksızdır. Çünkü Bakü gibi çok fazla göç alan yerleşim birimlerinde iş gücünün etkin dağılımını sağlamak yerine, dengesizliği getirmekte ve varolan sosyo-ekonomik farklılıkları artırabilmektedir.

Önemli nüfus parametrelerinden biri olan göç hareketi, değişik sosyal, ekonomik ve siyasal nedenlerden kaynaklanır. Öte yandan bu hareket, tarih öncesi dönemlere ve belki de Paleolitik Devir başlarına kadar dayanmaktadır. Bu nedenlerle göç olaylarını ve göçleri, değişik şekillerde sınıflandırmak mümkündür. Ancak Azerbaycan açısından hareket, iç (Karabağ bölgesi ve çevresinden gelen göçkünler) ve

dış göçler (zorunlu göçler - örneğin; Azerbaycan'a Ermenistan ve Özbekistan'dan gelen göçler gibi) şeklinde iki grupta incelenebilir.

1.3.1. İç Göçler

Ülke içinde nüfus kesiminin doğdukları yer ile en son oturdukları yerler arasındaki fark, bu nüfusun yurt içi göçlerini gösterir (Başol, 1993). Azerbaycan'da, sosyal yapıdan kaynaklanan iç göçlerin iki başlıca özelliği vardır. Birincisi göç eden nüfus içinde Karabağ ve çevresinden (Ermenistan'la olan savaş nedeniyle Azerbaycan topraklarının % 17'nin işgal altında olması dolayısıyla) göçenlerin % 95 oranıyla başta gelmesi, diğeri ise Bakü ve Sumgayıt gibi metropoliten merkezlerinin bulunduğu Apşeron Yarımadasında yoğunlaşmasıdır.

Karabağ Bölgesi ve çevresinden zorunlu göç eden idari yerleşim merkezlerini iki ana grupta toplayabiliriz.

a) Zorunlu Göç Eden Karabağ Bölgesi Yerleşim Merkezleri: Hankendi, Şuşa, Hocalı ve Hocavend'dir.

b) Zorunlu Göç Eden Karabağ Çevresindeki Diğer Yerleşim Merkezleri: Laçın, Kelbecer, Gubadlı, Zengilan ve Cebrayıl'dır. Ayrıca Ağdam ve Fizuli (büyük bir kısmı işgal altında olduğundan) yerleşim merkezlerinin de büyük bir kısmı göç etmek zorunda kalmıştır.

Karabağ bölgesi ve çevresinin Ermenistan işgalı altında olması dolayısıyla bu bölgelerden göç eden Azeri nüfusun (600.000 civarında) Azerbaycan'ın diğer bölge ve yörelerinde yerleşme durumlarını incelediğimizde; göç eden nüfusun yaklaşık 200.000'i Apşeron Yarımadasında yerleşmiştir. Bunun da 147.598'i Bakü'de, 42.910'u Sumgayıt'ta, 8535'i ise Apşeron ilçesinde (rayonunda) barınmıştır.

Bilhassa, 10.000 kişiden fazla göç barındıran diğer kentleri sıraladığımızda, Berde'de 52.496 kişi, Fizuli'de 51.462 kişi, Bilesuvar'da 21.339 kişi, Ağdam'da 20.660 kişi, İmişli'de 20.011 kişi, Sabirabad'da 18.721 kişi, Ağcabedi'de 18.028 kişi, Mingeçevir'de 17.470 kişi, Beylegan'da 16.367 kişi, Terter'de 15.358 kişi, Gence'de 14.587 kişi, Saatlı'da 13.731 kişi ve Yevlah'ta ise 11.144 kişi'dir (Tablo 3.6). Ayrıca hemen hemen diğer tüm idari yerleşim birimleri (il ve ilçeler) de göç barındırmakta olup, yerleştirdikleri göçler 10.000 kişinin altındadır.

Tablo 3.6: Azerbaycan'ın idari yerleşim merkezlerinde barındırılan, Ermenistan'dan, Karabağ Bölgesi ve çevresinden olan göçlerin dağılımı

Yerleşim Merkezi	Ermenistan' dan Göç	Karabağ' dan Göç	Yerleşim Merkezi	Ermenistan' dan Göç	Karabağ' dan Göç
Merkeze Bağlı Kentler					
Bakü	91.554	147.598	Eli-Bayramlı	291	4.753
Nahçıvan	3.990	946	Naftalan	-	-
Gence	17.759	14.587	Lenkeran	9	509
Sumgayıt	18.281	42.910	Şeki	1.630	5.800
Mingeçevir	3.379	17.470	Yevlah	881	11.144
İlçeler (Rayonlar)					
Apşeron	3.327	8.535	Kürdemir	470	2.630
Ağcabedi	268	18.028	Gah	151	1.042
Ağdam	16	20.660	Gazah	773	6.570
Ağdaş	112	3.461	Gebele	312	2.146
Ağstafa	1.982	1.320	Gobustan	155	452
Ağsu	304	1.708	Guba	2.054	288
Astara	-	60	Gusar	600	17
Balaken	108	237	Lerik	-	13
Beylegan	577	16.367	Masallı	11	455
Berde	873	52.496	Neftçala	26	366
Bilesuvar	232	21.339	Oğuz	2.570	2.644
Celilabad	-	1.390	Saatlı	3.849	13.731
Daşkesen	2.751	1.328	Sabirabad	2.887	18.721
Deveçi	1.680	375	Salyan	375	1.656
Fizuli	-	51.462	Samuh	1.983	1.864
Gedebey	49	366	Siyazen	229	218
Goranboy	3.447	5.982	Şamahı	4.110	1.370
Göyçay	60	2.310	Şemkir	11.400	1.830
Hacıgabul	648	1.944	Terter	2.571	15.358
Haçmaz	2.621	515	Tovuz	1.118	35
Hanlar	20.473	5.208	Ucar	83	993
Hızı	2.669	430	Yardımlı	-	10
İmişli	97	20.011	Zagatala	302	350
İsmayıllı	2.823	3.011	Zerdab	-	1.118

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları (Bölgeleri), 2001'den yararlanılarak

1.3.2. Dış Göçler

Azerbaycan'da nüfus artışına etki eden diğer bir önemli faktör de dış göçlerdir. 1980'li yılların sonlarından itibaren Azerbaycan devamlı ve çok fazla göç alan bir ülke olmuştur. Azerbaycan'a doğru olan bu göç hareketinin asıl sebebi 1988 yılından Ermenistan'la olan Karabağ sorununun (akabinde hemen sonra çıkan Karabağ Savaşı nedeniyle) başlamasıyla, Ermenistan'da yaşayan tüm Azeri nüfusun göçü (200.000 dolayında) ve savaş döneminde uğradığı toprak kaybıdır. Toprakların kaybı ile

buralarda yerleşmiş bulunan Azeri nüfus, Azerbaycan hakimiyeti altında bulunan bölgelere doğru bir geri dönüş hareketi başlatmıştır.

Ermenistan'dan göç eden Azeri nüfusun, Azerbaycan'ın yerleşim birimlerinde barındırılma durumunu incelediğimizde, Karabağ Bölgesi ve çevresinden olduğu gibi, Ermenistan göçünün de büyük bir kısmı Apşeron Yarımadasında yerleştirilmiştir. Şöyle ki, göç eden nüfusun 91.554'ü Bakü'de, 18.281'i Sumgayıtta, 3327'si Apşeron ilçesinde yerleşmiştir. Öte yandan, 10.000 kişiden fazla Ermenistan göçünü barındıran diğer yerleşim birimlerini sıraladığımızda, Hanlar'da 20.473 kişi, Gence'de 17.759 kişi, Şemkir'de 11.400 kişi'dir. Böylece, hemen hemen diğer tüm idari yerleşim birimleri (il ve ilçeler) de Ermenistan göçünü barındırmakta olup, almış oldukları göç miktarı 5000 kişinin altındadır (Tablo 3.6).

Tablo 3.7: 1985-2000 yılları arasında Azerbaycan'a gelen göçler

Ülkeler	**Erkek**	**Kadın**	**Toplam**
Ermenistan	88.400	103.700	192.100
Özbekistan	11.700	13.600	25.300
Kazakistan	700	900	1.600
Rusya Fed.	400	600	1.000
TOPLAM	**101.200**	**118.800**	**220.000**

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2002'den yararlanılarak

Diğer taraftan, önemli bir dış göç olayını da Özbekistan'dan zorunlu olarak göç eden 25.000 dolayında Ahıska Türklerinin Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde (Saatlı, Sabirabad, Salyan ilçelerinde olduğu gibi) yerleştirilmesi olmuştur.

1.4. Nüfusun Yapısal Özellikleri

Nüfusun yapısı kalkınmanın olanak ve sınırlarını etkileyen başlıca unsurlardandır. Bundan dolayı nüfusun yapısal durumu içerisinde yaş yapısını, cinsiyet durumunu, etnik yapısını ve eğitim durumunu da incelemek yararlı olacaktır. Nitekim, nüfusun yapısal özellikleri ve eğitim durumu hakkında ayrıntılı bilgi ileriki bölümlerde verileceği için, burada bütünlüğü sağlamak açısından kısaca değinilmiştir.

1.5. Kırsal ve Kentsel Nüfus

Nüfus ayrımında kullanılan ölçütlerden biri de yerleşme birimindeki nüfus miktarı ile nüfusun sosyal ve ekonomik özelliğidir. Kırsal nüfus genel olarak köylerde yaşayan nüfustur. Bunların nüfusu birkaç yüz ile birkaç bin arasında değişir. Kentsel alanların nüfusu ise 5000'den başlayarak, birkaç milyona kadar ulaşır. Küçük bir köyün nüfusu, bir kentteki bir blok apartmanın veya sitenin nüfusu kadardır (Atalay, 2000).

Kırsal ve kentsel nüfusun ayırımında kullanılan ana ölçüt, yerleşme birimlerinde yaşayan nüfustur. Bu nedenle, hemen her ülkede olduğu gibi, Azerbaycan'da da kır ve kent nüfusunun ayırımında kullanılan kriterler, günümüze kadar bazı değişimler göstermekle beraber, bugün 1957'de kabul edilen kanuna (Devlet Fermanı) göre nüfusu 5000'i aşan ve nüfusunun % 85'i işçi ve memurdan oluşan yerleşmeler kent olarak nitelendirilmektedir (Eminov, 2002). Ayrıca, bu ölçütlere göre, nüfusu 5000'in altında olan yerleşim yerlerinin nüfusu, kırsal nüfus olarak kabul edilmektedir.

Tablo 3.8: Azerbaycan'ın toplam, kent ve kır nüfusu (bin) ve oranları (%)

Sayım Yılı	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu		Kır Nüfusu	
		Toplam	%	Toplam	%
1926	2.314	650	28	1.664	72
1939	3.274	1.212	37	2.062	63
1959	3.698	1.767	48	1.931	52
1970	5.117	2.564	50	2.553	50
1979	6.028	3.196	53	2.832	47
1989	7.021	3.806	54	3.215	46
1994*	7.549	3.973	53	3.576	47
1999	7.949	4.111	52	3.838	48
2004*	8.266	4.186	51	4.079	49

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak (* 1 Ocak tahmini)

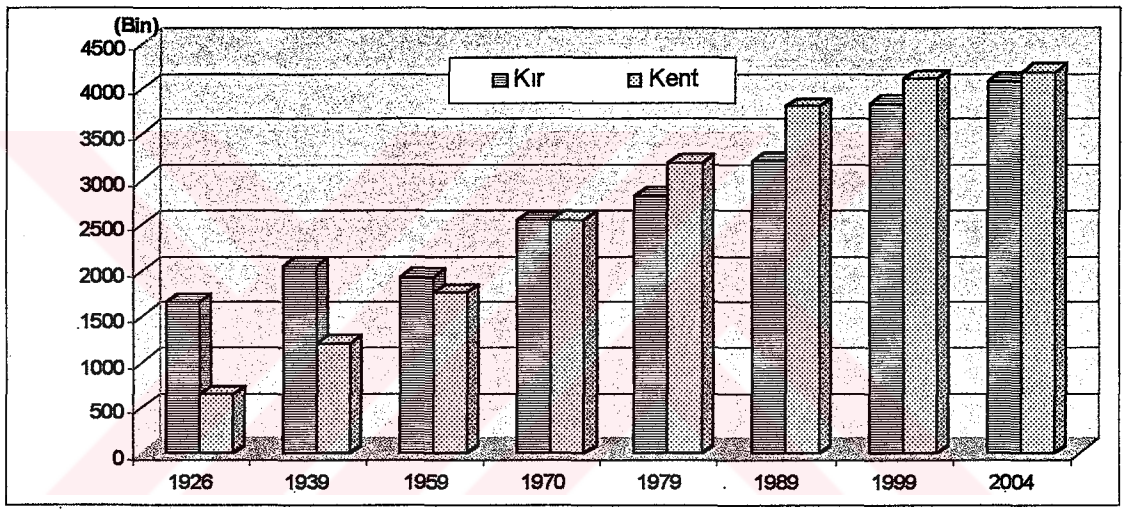
1.5.1. Kırsal Nüfus

Azerbaycan'da kırsal nüfusun hakimiyeti, 1970'li yılların başına kadar devam etmiş ve ilk olarak 1970 yılında şehir nüfusu, kır nüfusundan daha fazla (11.000) sayıya ulaşmıştır. Özellikle, 1950'den itibaren alt yapı yatırımlarının artması ve sanayileşme, kırsal alanların zamanla boşalmasını hızlandırmıştır. Böylece, şehirlere doğru olan

nüfus akını, kırsal bölgelerde yaşayanların toplam nüfus içindeki oranının düşmesine sebep olmuştur. Zira 1926 yılında kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki oranı % 72 iken bu oran 1970 yılında % 50'ye, 1989'da ise % 46'ya düşmüştür (Tablo 3.8). Nisbi olan bu düşmeye karşılık mutlak değer olarak, kırsal nüfus 1959'larda 1.900.000 kişi iken, 1989 yılında 3.200.000 kişi dolaylarına yükselmiştir. Bunu da hızlı nüfus artışına bağlayabiliriz.

Azerbaycan'da 27 Ocak 1999 tarihinde yapılan nüfus sayımı verilerine göre, 7.949.000 olan ülke nüfusunun 3.838.000'ni kırsal nüfus oluşturmaktadır. Başka bir anlatımla, Azerbaycan nüfusunun % 48'i, yani 3.838.000'i, sayıları 4243 olan kırsal (köy) yerleşim birimlerinde yaşamaktadır.

Grafik 3.3: Azerbaycan'da kent ve kır nüfusunun yıllara göre değişimi

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

Azerbaycan'ın kırsal nüfusu, II. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerini taşıyan 1939-1959 dönemi dışında, sürekli artış kaydetmiştir (Grafik 3.3). Şöyle ki, 1926'da 1.664.000 olan kırsal nüfus miktarı ‰ 16.5'lik artış göstererek 1939'da 2.062.000'e yükselmiştir (Grafik 3.3 ve 3.4). Ancak 1939 yılından sonra ortaya çıkan savaş koşullarına bağlı olarak, 1939-1959 döneminde azalmıştır. Nitekim, 1939 yılında 2.062.000 olan kırsal nüfus, ‰ -3.3'lük bir azalmayla 1959 yılında 1.931.000'e düşmüştür (Tablo 3.8, Grafik 3.4).

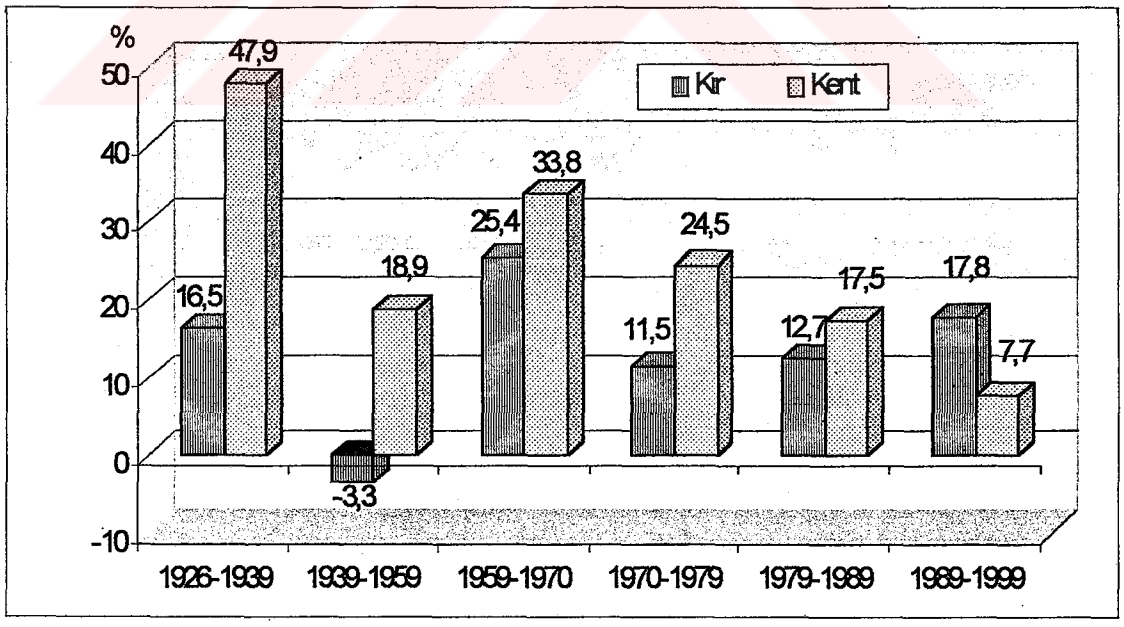
Diğer taraftan, 1939-1959 döneminden sonra, kırsal nüfusun hızla arttığı gözlenir (Grafik 3.3). Örneğin, 1959'da 1.931.000'e düşen kırsal nüfus, önceki koşulların ortadan kalkmasına bağlı olarak ‰ 25.4'lük bir artışla 1970 yılında 2.553.000'e yükselmiştir (Grafik 3.4, Tablo 3.8).

1970 yılından sonra da, kırsal nüfus miktar olarak sürekli artmakla beraber, artış hızında bir önceki döneme göre azalma göstermektedir. Nitekim, 1970 yılında 2.553.000 olan kırsal nüfus ‰ 11.5'lik bir artışla 1979'da 2.832.000'e, ‰ 12.7'lik bir artışla da 1989'da 3.215.000'e ulaşmıştır (Tablo 3.8). Ancak 1989 yılından sonra kırsal nüfus büyüklüğü sadece artmakla kalmamakta, artış oranının da bir önceki döneme göre çok yükseldiği gözlenir. Buna göre 1989 yılında 3.215.000 olan kırsal nüfus, ‰ 17.8'lik bir artışla 1999'da 3.838.000'e yükselmiştir (Grafik 3.3). Ayrıca 2004 yılı verilerine göre kırsal nüfusun 4 milyonu aştığı görülmektedir (Tablo 3.8).

1.5.2. Kentsel Nüfus

Azerbaycan'da kentsel nüfus, günümüze kadar sürekli artış göstermiştir. Şöyle ki, 1926'da 650.000 olan kentsel nüfus ‰ 47.9'luk bir artış oranı kaydederek 1939'da 1.212.000'e yükselmiştir. Ayrıca, 1939-1959 döneminin daha önce belirttiğimiz olumsuz koşulları kentsel nüfusu etkilemekle beraber, kırsal nüfus örneğinde görüldüğü gibi mutlak bir azalma söz konusu değildir. Başka bir anlatımla, 1939-1959 döneminde kentsel nüfusun artış oranı çok azalmakla beraber, mutlak olarak artışını sürdürmüştür. 1939'da 1.212.000 olan kentsel nüfus, ‰ 18.9'luk bir artışla 1959'da 1.767.000'e ulaşmıştır.

Grafik 3.4: Azerbaycan'da nüfus sayımları arasında kent ve kır nüfus artış oranları

Kaynak: ADİK verilerinden yararlanılarak

1959'dan sonra, kentsel nüfus artış oranı, savaş öncesindeki yüksek değerlere erişememekle beraber, önemli ölçüde yükselmiştir. Nitekim, 1959'da 1.767.000 olan kentsel nüfus ‰ 33.8'lik bir artışla 1970 yılında 2.564.000'e yükselmiştir. Daha sonra,

1970-1979 yılları arasında ‰ 24.5, 1979-1989 yılları arasında ‰ 17.5, 1989-1999 döneminde ise ‰ 7.7'lik bir artış oranı gösteren kentsel nüfus 1999 yılında 4.111.000'e ulaşmıştır. Buna göre, son on yıllık dönemdeki kentsel nüfus artış oranı, bütün dönemlerdeki artış oranlarının çok gerisinde kalmıştır (Grafik 3.4). 2004 yılı verilerine göre ise, kentsel nüfusun 4.186.000 kişi olduğu görülmektedir (Tablo 3.8).

Ülkede kentsel nüfusun sürekli artmasına paralel olarak nüfus artış hızlarının kırsal nüfus artış hızının çok üzerinde (1989-1999 dönemi hariç) seyrettiği görülür. Bu artışın içinde kırsal kesimden kentlere göçün olduğu da göz önünde tutulduğunda; Azerbaycan'da kentsel nüfusun ülke nüfusu içindeki oranının da devamlı arttığını görmekteyiz (Tablo 3.8). Nitekim bu artış bağımsızlık sonrası yıllarda gerilemiş, buna karşılık kırsal nüfus yükselmeyi sürdürmüştür. Bunun sonucu olarak kentsel nüfusun ülke nüfusu içindeki oranı giderek azalmıştır. Tablo 3.8'den de görüleceği üzere 1989 yılında % 54'lük bir orana sahip olan kentsel nüfusun, 1994'de % 53'e, 1999'da % 52'ye ve 2004'de ise % 51'e kadar düştüğü görülmektedir.

1.5.3. Kırsal ve Kentsel Nüfusun İdari Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı

Kırsal ve kentsel nüfus idari yerleşim birimleri çerçevesinde ele alındığında, önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Şöyle ki, 1999 yılı nüfus sayımı verilerine göre idari yerleşim birimleri bazında kırsal nüfus oranı Yardımlı'da % 93 iken, Naftalan ve Mingeçevir'de ise kentsel nüfus oranı % 95'lerde olmuştur.

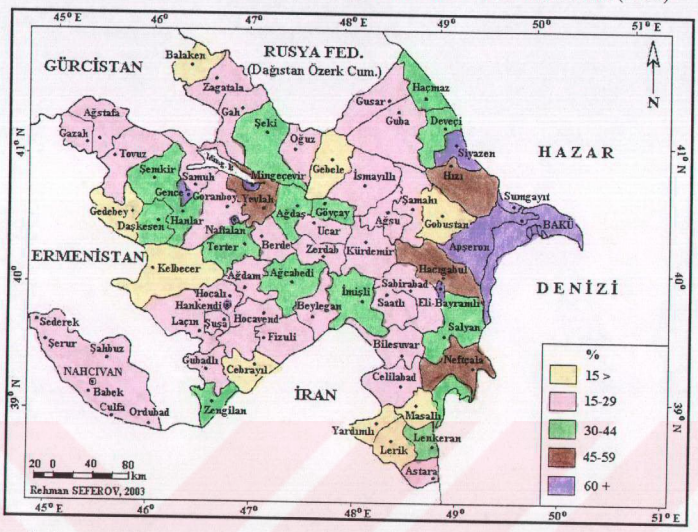
Azerbaycan'da 1999 yılı nüfus sayımı verilerine göre kırsal ve kentsel nüfus oranı idari yerleşim birimleri kapsamında değerlendirildiğinde şu hususlar dikkati çeker.

1999 yılı nüfus sayımı verilerine göre Azerbaycan'da kırsal nüfus oranı % 48 iken, kentsel nüfus oranı ise % 52 olmuştur.

Bu sayım verilerine göre kırsal nüfus oranının en fazla olduğu idari yerleşim birimleri Yardımlı (% 93), Masallı (% 93), Gedebey (% 93) ve Gobustan (% 93)'dır. Kensel nüfus oranının en fazla olduğu idari yerleşim birimleri ise Naftalan, Mingeçevir, Sumgayıt, Gence, Hankendi, Eli-Bayramlı ve Bakü'dür. Bunlarda kentsel nüfus oranı % 90'larda dolaşmaktadır.

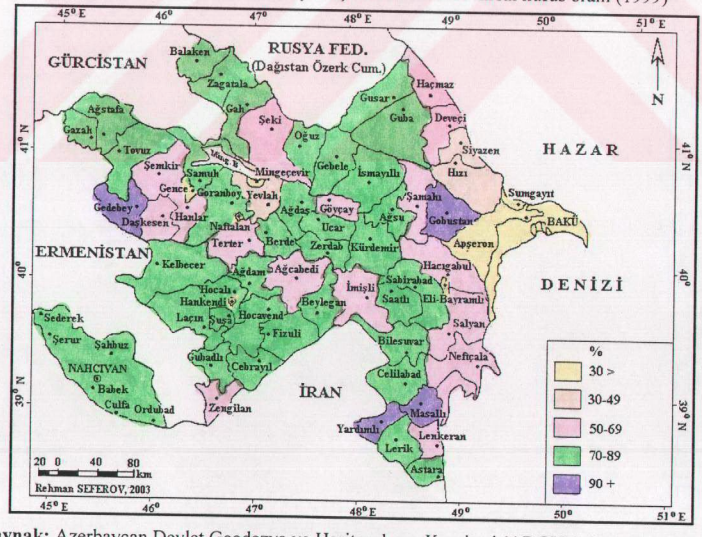
Diğer taraftan, cumhuriyete doğrudan bağlanan 13 kent dışında kalan idari yerleşim birimlerinden sadece Apşeron (% 28), Siyazen (% 34) ve Hızı (% 47)'nın kırsal nüfus oranı ülke ortalamasının altında olup, diğer tüm yerleşmelerde ülke ortalamasının üstündedir (Harita 3.5 ve 3.6).

Harita 3.5: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde kentsel nüfus oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) istatistiklerinden yararlanılarak

Harita 3.6: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde kırsal nüfus oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) istatistiklerinden yararlanılarak

Sonuç olarak Azerbaycan'da kırsal nüfus oranının en fazla olduğu yerleşmeler daha çok ilçelerde toplanmıştır. Buna karşılık, merkeze doğrudan bağlanan kent merkezlerinin çoğunda (Şuşa, Şeki, Lenkeran ve Ordubad'da kırsal nüfus oranı ülke ortalamasından fazladır), kıyı bölgeleri ve ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu alanlarda ise kentsel nüfus oranı çok yüksektir.

1.6. Nüfusun Sağlık Durumu

Azerbaycan halkı sağlık hizmetlerinden eşit bir şekilde yararlanabilmektedir. Azerbaycan'da sağlık hizmetlerinin sunumunda üçlü bir sistem uygulanmaktadır. Buna göre hastalar, ilk önce bir polikliniğe, küçük yerleşim birimlerinde sağlık memurlarına (felçer'lere), bu müdahale ve tedavilerin yetersiz kaldığı durumlarda ise hastanelerde tedavi edilir. Hastanelerdeki olanakların yetersiz kaldığı durumlarda da üniversitelerde bulunan araştırma hastanelerine sevk edilirler.

Azerbaycan'da sağlık hizmetleri veren kuruluşlar sayıca yeterli ve yaygındır. Ülkenin tümüne yayılmış poliklinik ve hastanelerde her türlü bakım, teşhis ve tedavi yapılmaktadır. Ayrıca ülkede tıp yüksek okullarına bağlı araştırma hastaneleri, genel hastaneler ve ihtisas hastaneleri mevcuttur (Avşar ve Solak, 1998). Sağlık göstergelerine bakıldığında Azerbaycan'ın çok mesafe kaydettiği görülmektedir.

Azerbaycan'da 2003 yılı verilerine göre, 735 hastane, 1605 laboratuar-poliklinikleri, 917 ana-çocuk sağlığı merkezleri bulunmaktadır. Toplam yatak sayısı 68.600 olup, her 10.000 kişiye düşen yatak sayısı 83'dür. Ülkedeki sağlık kuruluşlarında toplam 29.500 doktor ve 59.000 yardımcı sağlık personeli (hemşire vb.) görev yapmaktadır. Bu çerçevede her 10.000 kişiye düşen doktor sayısı 35.7 ve yardımcı sağlık personeli sayısı ise 71.4'dür (Tablo 3.9).

Diğer taraftan, Azerbaycan sağlık sistemi henüz özelleştirilmemiş olup devlet tekelindedir. Dolayısıyla ülkede mevcut özel hastane sayısı da sınırlıdır (bunların da nerdeyse hemen hemen tamamı Bakü'dedir). Ancak özellikle geçiş döneminde şartları gereği sağlık sahasında beklentileri karşılamaya yetecek maddi aktarım olmadığından hastaneler gerekli ekipmanlardan yoksun olarak ve bakımsız bir şekilde çalışmaktadır. Bu da halkın beklentilerine cevap verememektedir.

Bu yeni dönemde refah seviyesi hissedilir şekilde artan belirli bir kesimin ihtiyacını karşılayacak nitelikte hastaneler bulunmamaktadır. Sovyet döneminde olduğu gibi bu yeni dönemde de birçok hastalıkların tedavisi için başta Moskova olmak üzere

yurtdışına gidilmektedir. Halbuki Azerbaycan'da tam teşekküllü modern birkaç hastanenin olması durumunda hem yurtdışına yapılan sağlık seyahatleri önlenecek hem de çevre bölgelerden Azerbaycan'a tedavi için geline bilinecektir (TİKA, 1996).

Tablo 3.9: Azerbaycan'da sağlık ile ilgili seçilmiş göstergeler

	1985	**1990**	**1993**	**1996**	**1999**	**2003**
Sağlık Gücü						
Toplam Doktor Sayısı	25.300	27.500	28.800	29.200	28.500	29.500
Her 10.000 Kişiye Düşen Doktor	37.8	38.7	38.1	37.4	35.9	35.7
Yardımcı Sağlık Personeli	62.100	67.000	70.100	65.700	60.600	59.000
Her 10.000 Kişiye Düşen Yardımcı Sağlık Personeli	92.5	94.2	92.9	84.2	76.4	71.4
Sağlık Alt Yapısı						
Toplam Sağlık Kurumu Sayısı	743	731	787	763	739	735
Yatak Sayısı	65.900	70.900	76.900	73.500	71.000	68.600
Her 10.000 Kişiye Düşen Yatak	98.3	99.9	101.9	94.2	89.9	83
Laboratuar - Polikliniklerin Sayısı	1309	1826	1740	1722	1611	1605
Ana - Çocuk Sağlığı Merkezleri	1093	1034	975	877	879	917

Kaynak: ADİK 1999 ve 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Bilhassa Azerbaycan'da Eski Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi özellikle göz hastalıkları konusunda büyük başarılar kaydedilmiştir. Bunun yanında tıbbın diğer sahalarında da iyi sayılabilecek bir düzeyde olan Azerbaycan doktorları çağdaş tıp teknolojisinin ve araçlarının eksikliğini çekmektedirler.

Sonuç olarak, hastane, dispanser, sağlık ocağı gibi kuruluşlar her geçen gün artarken birim sayıdaki insan başına düşen doktor sayısı da hızla artmaktadır. Bu durum her geçen gün yaşama koşullarının iyileşmesine ve ortalama insan ömrünün uzamasına neden olur. Böylece ülkede, tıp ve sağlık sektöründeki gelişmelere bağlı olarak ölüm oranlarının giderek azalması ve ortalama insan ömrünün uzaması, nüfus artışına neden olan faktörlerdendir.

1.7. Nüfusun Medeni Durumu

Nüfustaki sosyal ve ekonomik eğilimler, medeni halin bölünüşüne göre de değişmektedir. Bu kapsamda bir nüfus kitlesinin kompozisyonu incelenirken, yalnız cinsiyet, yaşlar ve şehirleşme gibi fiziksel yapıya ilişkin özellikleri belirlemek yeterli olmamakta, ayrıca nüfusun sosyal ve ekonomik özelliklerini de bilmeye gereksinim duyulmaktadır (Başol, 1994). Bu nedenle nüfusun medeni hal bakımından bölünüşü ayrı bir önem kazanmaktadır. Nüfusun medeni hali denince evli, bekâr, dul ve boşanmışların durumu akla gelmektedir.

Azerbaycan'da yaklaşık olarak 1.5 milyon aile vardır ve her yıl yaklaşık olarak 40-50 bin dolaylarında yeni aile kurulmaktadır. Ülkede yıllık ortalama 5-7 bin dolayında da boşanma olmaktadır. Ayrıca, kadınların % 76'sı, erkeklerin ise % 42'si 25 yaşa kadar ilk evliliklerini yapmaktadırlar.

Öte yandan, 1981-1991 döneminde Azerbaycan'da evlenme ve boşanmalar artış eğilimi göstermiştir. Bilakis 1991 yılı verilerine göre Azerbaycan'da 74.378 evlenme, 10.679 boşanma olmuştur. Bir önceki yıl ise 73.119 evlenme, 14.040 boşanma gerçekleşmiştir. Nitekim 1991 sonrası yıllarda evlenme ve boşanmalarda önceki yıllara göre azalmalar ve yıllar arası dalgalanmalar görülmüştür. Yani evlenme ve boşanma miktar ve oranlarında ortalama bir sabitlik söz konusu değildir.

1.7.1. Evli ve Bekarların Oranı

Evlenecek yaştaki nüfusu da göçler ve ölümler etkilemektedir. Göç olayları bir tarafa bırakıldığı takdirde bekârların sayısındaki azalmadan istifade edilerek daha sağlıklı bir evlenme oranı bulunması mümkündür. Buradaki hareket noktası bekâr sayısının yalnız evlenme ve ölüm olayları ile azaldığıdır. Ölümlerin etkisinden arındırıldıktan sonra bekâr sayısındaki azalmalardan ilk evlenmelerin sayısının tespitinin mümkün olmasıdır (Başol, 1994).

Özellikle Sovyet döneminde itibar kazanmak amacıyla Rus kadınlarla evlenmek yaygınlaşmıştı. Ancak yeni dönemde bu durum, bir itibar vesilesi olmaktan çıkmış; Rus kadınlarla evlenme trendi azalmıştır (Avşar ve Solak, 1998). Nitekim, bugün Azerbaycan'daki demografik sorunların en önemlilerinden birisi olan genç erkek nüfusunun göç etmesi, tehlikeli boyutlara ulaşmaktadır. Şöyle ki son dönemlerde 500.000'den fazla aktif nüfus çalışmak için diğer ülkelere (çoğunlukla Rusya'ya) gitmiştir. Gidenlerin tamamına yakınını genç erkek nüfus oluşturmaktadır.

Böylece diğer ülkelere giden genç erkek nüfusun bir kısmı gittikleri cumhuriyetin kadınlarıyla evlenmektedirler. Ancak Azerbaycanlı genç kızların hem göçe meyilli olmayışları hem de sıkı gelenek bağları nedeniyle başka milletlere mensup insanlarla evlenmemeleri cinsiyet dengesinin bozulmasını arttırmaktadır (Oğan, 1992). Bilhassa giden genç erkek nüfusun çoğunluğunu köyden gidenler oluşturduğundan burada evlilik hayatı kuramayan genç kızların sayısı gün geçtikçe çoğalmaktadır.

Bu kapsamda nüfusun sosyal niteliklerinden bir diğerini de medeni durum oluşturmaktadır. Azerbaycan nüfusunun medeni durum bakımından gösterdiği özellikler, diğer ülkelere göre farklılıklar arz etmektedir. Nitekim bekârların oranı, yaş, zaman ve yer itibariyle farklılıklar göstermektedir. Bilakis son dönemlerde Azerbaycan'da kadınlarda genel eğilim geç evlenmelere doğrudur. Şöyle ki, 25 yaşın üzerindeki kadınların nerdeyse % 24'ü bekar (bunun da başlıca nedeni, genç erkek nüfusun göç etmesi sonucu ortaya çıkmıştır) kalmaktadır. Ayrıca erkeklerde de, özellikle bağımsızlık sonrası yıllarda geç evlenmeler yaygın hale gelmiştir. Yani erkek nüfusun yarısından çoğu (% 58'i) 25 yaşından sonra evlenmektedir.

Kısacası Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da erken evlenmelerden geç evlenmelere bir geçiş başlamış bulunmaktadır. Sonuç olarak cinsiyet göz önünde tutulmaksızın hemen herkes evlenmektedir. Ayrıca 35 yaşından sonra bekâr kalanların sayısı çok azdır. Son sayımlar incelendiği zaman aynı eğilim ile değişikliklerin görüldüğünü ve ülkede doğumların tamamına yakın bir kısmının meşru evlilikler içerisinde cereyan ettiğini söylemek mümkündür.

Azerbaycan'da medeni durumunun incelenmesi ile yıllara gore değişmeler gözlenmektedir. Buna gore Azerbaycan'da 25 yaş ve yukarısı baz alınmış ve 1980'li yıllardaki verilere göre erkeklerin % 75'i evli, % 25'i hiç evlenmemiştir. Kadınlarda ise % 90'ı evli, % 10'u hiç evlenmemiş yani bekar nüfus içerisinde gözükmektedir. Geç evlenmelere geçiş başlamasıyla son 2000'li yıllardaki nüfus verilerine göre ise bu durum, erkeklerin % 58'i ve kadınların % 24'ü hiç evlenmemiş, erkeklerin % 42'si ve kadınların ise % 76'sı evlidir.

Kadınların erkeklere oranla daha erken yaşlarda evlenmelerinin nedenleri arasında, kadınların liseden sonra okullaşma oranlarının düşmesi, çalışma yaşamına erkeklere oranla daha az katılmaları ve tarım sektöründe çalışanların büyük bölümünün kadınlardan oluşması sayılabilir. Fakat son yıllarda kadınların da çalışma

yaşamına daha fazla katılmalarının, yüksek öğrenime her geçen gün artan oranda devam etmelerinin ve tarım dışı sektörlerde çalışmaya başlamalarının, evlenme yaşını yükselttiği bilinmektedir.

Azerbaycan'da evlenmne yaşı alt sınırının yükselmesi, gençler arasında bekar nüfus miktarının artışına neden olmuştur. Şöyle ki, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da ortalama evlenme yaşı kadınlarda 20 yaş dolaylarında, erkeklerde ise 22-23 yaş arasında değişmekteydi. Nitekim bağımsızlık sonrası yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle ortalama evlenme yaşı da birden 4-5 yaş yükselerek, kadınlarda 22-23 yaş arasında, erkelerde ise 27-28 yaş arasında değişmektedir. Yaş gruplarına göre medeni durum incelendiği zaman bu durum daha iyi gözlenebilmektedir.

Tablo 3.10: Azerbaycan'da ortalama evlenme yaşı

Yıllar	Erkek	Kadın
1985	22.6	20.1
1991	26.8	23.3
1992	26.7	23.2
1993	27.0	22.8
1994	27.3	22.9
1995	27.5	23.0
1996	28.0	23.3
1997	28.0	23.2
1998	28.1	23.3
1999	28.4	23.5
2000	28.4	23.6
2001	28.4	23.6
2002	28.6	23.8

Kaynak: ADİK 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Son 2000'li nüfus verileri ele alınarak yapılan yaş gruplarına göre medeni durum hesaplamaları şu sonuçları ortaya koymaktadır. Hiç evlenmeyen erkek nüfusun 15-19 yaşlarında nerdeyse % 98'i, evli olanların ise % 2 olduğu, kadınlarda ise aynı yaş grubunda nerdeyse % 80 bekar, % 20'si evlenmiştir. Kadınlarda evlilik daha küçük yaşlardan başlamaktadır. Bilhassa 20-24 yaşlarında evlenmelerin arttığı; özellikle kadınların yarısından fazlasının bu yaş grubunda evlendikleri görülmektedir. Erkeklerin

ise daha sonraki yaş grubu olan 25-29 yaşlarında evlendikleri gözlenmektedir. Bekar nüfusun erkeklerde 30-34 yaşlarından sonra hemen hemen hiç olmadığı kadınlarda ise 25-29 yaşlarından sonra bekar nüfusun en az oranda olduğu görülmektedir.

Tablo 3.11: Azerbaycan'da nikah ve boşanma göstergeleri

Yıllar	Toplam Nikah	Toplam Boşanma	Her 1000 Kişiye Düşen	
			Nikah	Boşanma
1950	23.862	883	8.2	0.3
1960	46.635	2910	12.0	0.7
1970	35.222	6786	6.8	1.3
1980	60.134	7116	9.8	1.2
1985	70.104	7879	10.5	1.2
1990	73.119	14.040	10.4	2.0
1991	74.378	10.679	10.4	1.5
1992	68.740	9465	9.5	1.3
1993	60.028	6564	8.1	0.9
1994	47.147	6256	6.3	0.8
1995	43.130	5669	5.7	0.8
1996	38.572	5598	5.1	0.7
1997	46.999	5806	6.1	0.8
1998	40.851	5657	5.2	0.7
1999	37.382	5013	4.8	0.6
2000	39.611	5478	5.0	0.7
2001	41.861	5382	5.2	0.7
2002	41.661	5738	5.2	0.7
2003	56.091	6671	6.9	0.8

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Evli nüfusun ise, eş ölümlerinden ve boşanmalardan kaynaklanan nedenlerle hem erkeklerde hem de kadınlarda azalma gösterdiği, fakat kadınlarda evli olmayan nüfusun erkeklere oranla daha yüksek olduğudur. Bunun temel nedeni ise eşlerden erkeklerin 50-54 yaşlarından sonra ölümlerinin artmasından ileri gelmektedir. Erkek eşlerin 55-59, 60-64 ve 65 yaş yukarısındaki ölüm oranları yaş ilerledikçe artmaktadır. Kadın eşlerin ölümleri ise erkek eşlere göre daha düşük olarak gerçekleşmektedir.

Yukarıdaki tablodan da izlenebileceği gibi, Azerbaycan'da 1990 ve 1991 yıllarında 70.000'den fazla nikah yapılmıştır (Tablo 3.11). Ancak daha sonraki yıllarda nikah sayısında düşüşler ve dalgalanmalar görülmüştür. Bunun da başlıca nedeni ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılardan dolayı, genç erkek nüfusun çalışmak için diğer ülkelere gitmesidir.

Öte yandan ADİK istatistiklerine göre, ülkede nikahların genel nüfusa oranı 1990 yılı verilerine göre ‰ 10.4, 2003 yılı verilerine göre ise ‰ 6.9 olmuştur.

Sonuç olarak evlenmeyen nüfusta artış olmakla birlikte evli olmayan nüfusta ve eşi ölmüşlerin oranında azalma görülmektedir.

1.7.2. Boşanma Oranları

Bir toplumda protesto edilen senetlerin miktarı büyük bir artış gösterdiğinde nasıl ticari ahlaktan söz edilemez ise boşanmaların aile yapısı ve toplum üzerinde de etkisi menfi yönde olmaktadır (Başol, 1994).

Azerbaycan'da boşanma istatistiklerinde yer alan boşanmalar kesin boşanmalardır. Bir diğer bilinmesi gerekli husus ise yasal evliliklerin sona erdirilmesidir. Boşanmaların incelenmesi, doğumlara etki yapan evlilik halinin son bulması dolayısıyla demografik bakımdan aile müessesesinin devamlılığı gibi nedenlerle sosyal bakımdan büyük önem taşımaktadır. Kısacası bu kapsamda incelenen istatistiki verilerden şu sonuçlar çıkarılabilir.

a) Yaşlar itibariyle boşanmaların kadınlarda 20-29, erkeklerde ise 25-34 yaş gruplarında en yüksek düzeye çıktığını, ondan sonra giderek büyük bir azalma gösterdiğini söylemek mümkündür. Nitekim boşanma istatistiklerine baktığımız zaman bütün boşanmaların yaklaşık % 80'nin bu yaş gruplarında toplanmış olduğunu görürüz.

b) Bilhassa, ülkede boşanmaların % 60'ından fazlasının evliliğin ilk beş yılı içinde meydana geldiğidir. Özellikle 2. ve 3. yılda ise maksimuma ulaşmaktadır.

c) Azerbaycan'da günümüzde 20-30 yaşlar arasındaki kadınların bir kısmı analık kabiliyetine sahip değillerdir. Bu yaşlardaki kadınların çocuk sahibi olamayışı, ülkede boşanmayı artırıcı etkenlerden en önemlisi olmuştur.

d) Çocuk sayısı arttıkça boşanma olayı azalmaktadır. Yani çocuğun ailedeki varlığı boşanmayı önleyen bir unsur olmaktadır. Bu nedenle boşanma sayısı en yüksek olan grup çocuksuz ailelerdir (yani % 60'dan fazladır).

e) Boşanmaların nedenlerine baktığımız zaman ise birinci planda ailede çocuk olmaması ve geçimsizlik gelir. Bunu zina izler, daha sonra terk, haysiyet kırıcı davranışlar, cana kast ve fena muamele, akıl hastalığı izler. Burada üzerinde durulması gereken husus, geçimsizlik nedeniyle boşananların 2000'li yıllardaki verilere göre, 1980'li yıllara oranla giderek hızlı artış göstermesi dikkat çekmektedir.

f) Boşanma davalarını açan taraf ile cinsiyet durumu incelendiğinde, çocuk olmayışı, zina ve terkde, davacı erkek sayısı yüksektir. Geçimsizlikte ise azda olsa kadın sayısı fazladır. Bu farklılıklarda karı koca arasındaki ekonomik bağımlılık büyük rol oynamaktadır.

g) Son olarak boşanmaların okur-yazarlık durumları da gayet ilgi çekicidir. Her iki cinsiyet grubunda da boşanmaların büyük çoğunluğunun yüksekokul ve üniversite mezunu olmaları dikkat çekicidir. Son yıllarda, boşanan nüfusun yaklaşık % 70'i lise ve üstü (yüksekokul ve üniversite) öğrenim grubuna sahip olan kesimdir. Bunda da, bu kişilerin ekonomik bağımsızlıklarını ellerinde bulundurmaları etkilidir. Ayrıca bu guruptaki insanlar evliliklerinde ailelerini evliliklerine müdahaleden uzak tutmaktadır.

Diğer taraftan Azerbaycan evlilik kurumuna sadık kalan ülkelerin en başlarında gelirken, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girdiği 1990'lı yılların başında boşanmaların yoğun olduğu ülkeler arasında yer almaya başlamıştır. Şöyle ki, ADİK boşanma istatistiklerinden elde edilen verilere göre, ülkede boşananların genel nüfusa oranı 1950 yılında ‰ 0.3, 1970 yılında ‰ 1.3, 1985 yılında ‰ 1.2 iken, 1990 yılında ‰ 2'ye yükselmiştir (Tablo 3.11). Son olarak 2003 yılı verilerine göre ise boşanma oranları ‰ 0.8 olarak gerçekleşmiştir. Boşanan çiftlerin evli çiftlere oranı ise ‰ 1.2'dir.

Kısacası Azerbaycan'da boşanma oranı, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırıldığında çok düşük düzeyde kalıyor. Nitekim istatistik veriler ülkedeki boşanmış nüfusun, genel nüfus içindeki payının ‰ 1'e bile ulaşamadığını ortaya koyarken, boşanmaların çoğunu çocuksuz çiftlerin gerçekleştirdiği ve çocuk sayısı arttıkça, boşanma oranının düştüğünü göstermektedir. Ayrıca boşanmaların evliliğin ilk 3 yılında daha fazla meydana geldiği görülmektedir.

2. NÜFUSUN YERLEŞİM ÖZELLİKLERİ

Bugün "Başkanlık Tipi Cumhuriyet" ile yönetilen Azerbaycan idari yapısının il, ilçe, kasaba ve köy şeklinde dağıldığı görülmektedir. Böylece 1999 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Azerbaycan'da il, ilçe, kasaba ve köy olarak 4452 adet yerleşme yeri mevcuttur.

Bunların 4243'ünü köy şeklindeki yerleşme yerleri teşkil etmektedir. Bilhassa, idari bölünüş itibariyle 65 ilçeye sahip olan ülkede, 130 tane de kent tipli kasaba (küçük kentler) vardır. Ayrıca Cumhuriyet'e doğrudan bağlanan ve kent adıyla nitelenen 13 kent merkezi bulunmaktadır. Bunlar; Bakü, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir, Hankendi, Eli-Bayramlı, Lenkeran, Yevlah, Naftalan, Şeki, Şuşa, Nahçıvan ve Ordubad'tır. Öte yandan ülkenin idari sisteminde Nahçıvan Özerk Cumhuriyetide yer almaktadır. Bu özerk cumhuriyetin başkenti Nahçıvan olup, 6 ilçeye bölünmüştür (Bu ilçe merkezlerinin sayısı, Azerbaycan ilçe merkezleri sayısına dahildir).

Azerbaycan'da yerleşmeler, nüfus miktarları ve çalışanların sektörel dağılımı göz önüne alınarak, kent, kent tipli kasaba ve köy olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.

1957 yılında kabul edilen kanuna göre **kent;** nüfusu 5000 kişiden fazla olan ve çalışanların % 85'i işçi ve memurlardan oluşan yerleşmelerdir. **Kent tipli kasaba;** nüfusu 3000 kişinin üzerinde, **köy** ise nüfusu 5000 kişinin altında olan ve halkı tarımla uğraşan kırsal yerleşmelerdir (Eminov, 2002).

Böylece Azerbaycan'da yerleşmeler iki ana grup adı altında toplanmaktadır. Bunlar, kırsal yerleşmeler ve kentsel yerleşmelerdir.

2.1. Kırsal Yerleşmeler

Kır yerleşmeleri, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin birlikte yapıldığı ya da birinin diğerine göre ön plana çıktığı yerleşmelerdir. Bu yerleşmelerde genel olarak nüfus azdır ve çoğu kez birkaç yüz kişi ile birkaç bin kişi arasında değişmektedir. Kır yerleşmelerinde nüfusun az olması, bu sahalardaki kaynakların yetersizliğinden ileri gelmektedir (Atalay, 2000).

Ayrıca, kır yerleşmelerinin özelliklerini, doğal çevre ile insanların kültürel ve ekonomik yapıları tayin etmektedir. Mesela hayvancılık ekonomisinin etkin olduğu engebeli alanlarda ve kurak bölgelerde, geçici kır yerleşmelerine rastlanır. Çünkü insanlar, hayvanlarını otlatmak için sürekli dolaşmak zorundadır. Buna karşılık, tarımın

hakim olduğu bölgelerde devamlı ve toplu yerleşmeler kendini göstermektedir. Azerbaycan'da kırsal alanlarda daha çok devamlı kırsal yerleşme tipi mevcuttur. Böylece ülkenin devamlı kırsal yerleşmelerini, köyler ve köylere bağlı olan mahalleler oluşturur.

Köy yerleşmeleri, Azerbaycan'ın bölge ve hatta yörelerine göre çok farklıdır. Başka bir deyişle, farklı tipte köy yerleşmeleri bulunur. Dağlık engebeli alanlardaki köy yerleşmeleri, çok dağınık ve seyrektir. Bu sahalarda, birkaç yerleşme çekirdeğinden ibaret olan iskan üniteleri bir muhtarlık (kent soveti) çatısı altında toplanarak bir köyü oluşturmaktadır. Bazı köylerin birden fazla mahallesi bulunmaktadır. Bu durum, daha çok tarımsal toprakların azlığından ileri gelmektedir. Köylüler, kendilerine yeterli toprak bulmak amacı ile köyün çevresindeki uygun alanlara kümeler şeklinde dağılmışlardır.

Azerbaycan'daki köyler genellikle, akarsu boylarında, dağ ile ovanın birleştiği yamaçların eteklerinde, vadilerin içlerinde, dağ yamaçlarının az eğimli sahalarında ve ovalarda su bulunan yerlerde kurulmuşlardır.

Ayrıca köy halkının geçim tarzı, köylerin kuruluş yerlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Örnek olarak, hayvancılığın hakim olduğu engebeli sahalarda köyler, çok dağınık olup çoğunlukla dağların yamaçlarında ve vadi içlerinde yer alırlar. Bazen, tepelerin üzerindeki düzlüklerde de köyler bulunur. Buna karşılık, ekonomisi tarıma bağlı olan köyler, hem topludur, hem de düzlük alanlarda görülür. Sonuç olarak bu ölçütler çerçevesinde Azerbaycan'daki köyler aşağıdaki şekilde sınıflandırılmaya tabi tutuldu.

2.1.1. Köylerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı

Köy, kırsal alanlardaki en önemli ve en yaygın olan bir yerleşme birimidir. Daha önce belirttiğimiz gibi, Azerbaycan'da 2004 yılı verilerine göre kırsal nüfus miktarı 4.079.000 olup, toplam nüfusun % 49'unu oluşturmaktadır. Ayrıca ülkedeki kır yerleşmelerinin sayısı ise 4243 olup, ortalama olarak köy nüfusu büyüklüğü 961'dir. Bununla birlikte, köy yerleşmeleri sahip oldukları nüfusa göre incelendiğinde, köy büyüklüklerinin günümüze kadar önemli değişmeler gösterdiği görülmektedir.

Aşağıdaki tablodan da izlenebileceği gibi, ilk iki grupta yer alan ve 250'den az nüfusa sahip olan köy yerleşmelerinin sayısı, 30 yılda yaklaşık iki kat azalmıştır. 1959 yılında nüfusu 250'den az olan köylerin tüm köy yerleşmeleri içindeki payı

% 43.4 iken, bu oran 1989 yılında % 24'e düşmüştür. Bu denli yüksek azalmanın temel nedeni nüfus artışının fazla olmasıdır. Nitekim, 1959 yılında 1.931.000 kişi olan kır nüfusu, 1989 yılında 3.215.000'e yükselmiştir (Tablo 3.8). Bu durumda küçük köylerin birleşerek ortadan kalkması da etkili olmuştur. Tablo 3.12'den de anlaşılacağı gibi 1959 yılında 4596 olan köy yerleşmelerinin toplam sayısı 1989 yılında 4212'ye düşmüştür.

Tablo 3.12: Azerbaycan'da köylerin nüfus büyüklüklerine göre dağılımı ve kırsal nüfus içindeki payları

NÜFUS GRUPLARI	KÖY SAYISI		Yerleşme Sayısındaki Mutlak Değişim	%	
	1959	1989		1959	1989
0-100	976	440	- 536	21.3	10.5
101-250	1008	569	- 439	21.9	13.5
251-500	1489	1332	- 157	32.4	31.6
501-1000	740	1050	314	16.1	24.9
1001-2000	284	568	284	6.2	13.5
2001-3000	67	136	69	1.5	3.2
3001-5000	30	82	52	0.6	1.9
5001-8000	2	19	17	0.04	0.5
8001 +	-	3	3	-	0.07
TOPLAM	**4596**	**4212**	**- 384**	**100.0**	**100.0**

Kaynak: ADİK verilerinden yararlanılarak

Nüfusu 250'nin altında olan köy sayılarındaki bu gerilemeye karşılık, nüfusu 500'den fazla olan köy sayısı artmıştır. Özellikle 1000-2000 kişiden oluşan köy sayısı iki kat artmıştır. Ayrıca son yıllarda nüfusu 10.000 kişiyi aşan kasaba karakterli köy meydana gelmiştir. Ancak, 250-1000 kişi arasında nüfus bulunduran köyler, tüm köylerin % 56.6'sını oluşturmaktadır (Tablo 3.12). Yani yarısından fazlasını 250-500 ve 500-1000 kişi arasında nüfus bulunduran köyler meydana getirmektedir.

Ülkede, son 70 yılda kır yerleşmesi doğal gelişimini sürdürmekle beraber, sosyalist yönetim sisteminin etkisiyle küçük köyler dağıtılarak, nüfusları başka köylere taşınmış veya yeni köyler kurulmuştur.

Azerbaycan'da gerek köy yoğunluğu gerekse ortalama köy büyüklüğü oldukça çeşitlidir. Ülke bütününde 961 olan ortalama köy büyüklüğü, pamuk tarımında uzmanlaşmış Beylegan ilçesinde 1500'den, pamuk-üzüm-meyve tarımının geliştiği Ucar ilçesinde 1400'den, sebze tarımında önem kazanan Masallı ilçesinde ise

1350'den fazla değer göstermektedir. Bu ilçelerin arazileri -28 metre ile 750 metre arasındadır. Buna karşılık dağlık Şuşa bölgesinde köylerin ortalama büyüklüğü 200 kişi civarındadır. Zengilan, Gubadlı ilçelerinde ise 350 kişi olup, bu ilçeler 800-2000 metre arasında yer almaktadır.

2.1.2. Köylerin İşlevsel Özelliklerine Göre Dağılımı

Daha önce belirttiğimiz gibi, Azerbaycan'da 4200'den fazla köy bulunmaktadır. Bu köyler deniz kenarından başlayıp (-28 m), yer yer 2000 m'nin üzerine kadar çıkmaktadır. Öte yandan köy yerleşmeleri, birkaç ev ve bunların eklentilerinden başlayıp, birkaç yüz evin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Ayrıca meskenlerin bir araya geliş biçiminin oluşturduğu yerleşme tipleri de farklı durum göstermektedir. Bu durumu, yüzey şekilleri, gelenek ve görenekler tayin etmektedir.

Azerbaycan köylerini, tarımsal faaliyetlerde uzmanlaşmaya ve tarımda ön plâna çıkan çeşitli üretim dallarına göre birçok tipe ayırmak mümkündür.

Azerbaycan'da yer alan köylerin çok büyük bir bölümü sulama olanakları açısından gelişmiş ve pamuk-üzüm-sebze tarımı konusunda uzmanlaşmıştır. Bu tür köylerin sayısı 3000'e yakın olup, tüm köylerin % 70-80'ini oluşturmaktadır. Ülkede pamuk tarımının yapıldığı köyler Kura-Aras ve diğer nehirlerin çevresinde ve dağ eteği bölgelerinde adeta bir şerit gibi uzanmaktadır.

Öte yandan, pamuk, üzüm ve tahıl tarımının gelişmiş olduğu köyler, gerek nüfus büyüklükleri gerekse yerleşme sıklığı bakımından, diğer köylere oranla yüksek değerler gösterir. Örneğin, hayvancılık, tahılcılık ve karışık tipli köylerde km^2'ye 108-120 kişi, her 100 km^2ye ise 3.6 yerleşme düşerken; pamuk, üzüm ve tahıl tarımının egemen olduğu köylerde bu değerler sırasıyla, 180-220 kişi ve 7-10 yerleşmedir. Kura nehri boyunca entansif pamuk sahaları yer almaktadır. Mingeçevir Baraj'ından Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada 110'a yakın büyük köy yerleşmesi yer almaktadır. Burada yaklaşık olarak 300.000 nüfus yaşamakta olup, yerleşmelerin ortalama büyüklüğü 2500-2800 kişi arasındadır. Ayrıca ülkenin ikinci büyük pamukçuluk alanı olan Aras nehri boyunca 70-80 km mesafede 40'a yakın köy yerleşmesi yer almakta olup 100.000 kişiye yakın nüfusu barındırmaktadır. Bu sahadaki ortalama köy büyüklüğü de 2200-2300 kişi arasındadır (Koçman ve Diğerleri, 1994, Abbasov, 1998).

Azerbaycan'ın ova ve dağ eteği bölgelerinde, ülkenin en önemli akarsuları olan Arpaçay, Türyançay, Göyçay, Terterçay, Kura ve Aras nehirleri geçmektedir. Bu

akarsuların suladığı ovalarda nüfus yoğunluğu oldukça yüksektir. Örneğin, Arpaçay'ın suladığı taşkın ovasında Şerur ilçesine bağlı 30'a yakın köy yer almakta nüfusun % 70-80'ni barındırmaktadır. Yine Türyançay'ının suladığı ovada Ağdaş ilçesine bağlı kırsal nüfusun % 80-90'ı, Göyçay ilçesine bağlı kırsal nüfusunun % 70-75'i ve Terterçay'ının suladığı ovada ise Berde ilçesine bağlı kırsal nüfusun % 60-65'i, Terter ilçesine bağlı kırsal nüfusun da % 95'nin yaşamakta olduğunu görmekteyiz.

Hayvancılık ve tahıl üretiminin egemen olduğu köyler, ülkenin esas olarak dağlık arazilerinde yer alır ve tahılcı köyler, bütünüyle hayvancılıkla geçinen köylerden, tarıma ait toprak sahalarının genişliği ile ayrılır. Bu tip köyler özellikle Gusar, Deveçi, Lerik, Zengilan ve Şahbuz ilçelerindeki köylerdir. Öte yandan, hayvancılık ve patates tarımının önem kazandığı köyler, dağlık ve yüksek dağlık arazilerde yer alırlar ve tarım alanlarının oldukça sınırlı olmaları ile dikkati çeker. Özellikle, Gedebey, Kelbecer ve Gubadlı ilçelerine bağlı köyler buraya dahildir. Patates tarımının egemen olduğu köylerin sayısı az olup esas olarak Gedebey ilçesinde yoğunluk kazanmaktadır.

Sebzeciliğin yaygın olduğu köyler, Lenkeran, Masallı, Apşeron, Babek, Sabirabad ilçelerinde ve genel olarak ilçe merkezlerinin çevresinde yer alır. Adı geçen bu köylerin, yerleşim planı ve görünüşü ile diğer köylerden farklılığı gözlenir. Bunun dışında, gerek Lenkeran Bölgesinde gerekse Haçmaz Bölgesinin kıyı kesiminde köy yerleşmeleri bulunur. Bu köylerin bazılarında nüfus 5-8 bin kişi arasında değişmekte hatta bazılarında bunu da aşmaktadır. Bunun nedeni, özellikle 1960'lı yıllarda başlayan sebzeciliğin gelişmesidir. Buna bağlı olarak, burada yer alan köyler giderek büyümüş ve kent tipli kasaba niteliği kazanmışlardır (Guliyev, 2000). Ülkede bu tip köyler, pamukçuluk ve hayvancılık fonksiyonlu köylere göre daha hızlı gelişmektedir.

Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde meyvecilik ve bağcılık gelişmiş olup, bu faaliyetlerin yapıldığı sahalarda, köyler seyrek, nüfus miktarı ise yüksektir. Meyvecilik ve bağcılık işlerine sahip köyler, Ordubad, Göyçay, Balaken, Zagatala, Gebele, Oğuz, Guba, Ağdaş ve kısmen de Ucar, Gah, Haçmaz ilçeleri topraklarında yer almıştır.

Diğer taraftan, ülkede çay üretimi konusunda uzmanlaşan köyler gelenek görenek ve mimari özelliklerine göre diğer köylerden ayrılır. Bu köyler, meskenlerinin büyüklüğünden ve şeklinden başka, mesken yapımında kullanılan yapı malzemesi açısından da farklıdır. Bu tip köylere özellikle Şeki ve Lenkeran Bölgesinde rastlanmaktadır.

İklim şartlarının elverişli ve sulama imkanının olduğu ovalardaki yerleşim alanlarının (bazı kent ve kasabaların) çevresinde olmak üzere hem açık hem de seralarda olmak üzere önemli ölçüde gül ve sebze yetiştirilmektedir. Bunlara Bakü, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir ve Eli Bayramlı kentleri örnek olarak gösterilebilir. Bu tür kentlerin çevresinde yer alan bir kısım köyler, taze sebze, meyve ve tavukçuluk yapılır ve ürünlerin önemli bir kısmı büyük kentlerde yaşayanların tüketimine sunulur. Bu tip köylere; Lenkeran, Gazah, Hanlar, Ağstafa, Naftalan, Nahçıvan, Hankendi, Şuşa, Haçmaz gibi ilçe merkezleri çevresinde rastlanır (Eliyev, M., 1998, Efendiyev, 2002).

Bunların dışında, ülkede tarımsal faaliyetler açısından çok işlevli köyler de vardır (birden fazla tarımsal faaliyetlerin yapıldığı köyler) ve bunlara hemen hemen tüm ilçelerde rastlamak mümkündür. Azerbaycan'da köy yerleşmelerinin bu tür işlevsel tiplere ayrılmasında, yerleşme alanın toprak varlığı, sulama ve ulaşım olanakları, nüfusun iş yeteneği, uzmanlaşma ve diğer faktörler etkili olmaktadır.

2.2. Kentsel Yerleşmeler

Bilindiği gibi Azerbaycan'da kır ve kent ayırımında kullanılan kriterler, günümüze kadar bazı değişimler göstermekle birlikte bugün 1957'de kabul edilen kanuna göre nüfusu 5000'i aşan ve nüfusun % 85'i işçi ve memurlardan oluşan yerleşmeler, kentsel yerleşmeler olarak nitelendirilmektedir (Eminov, 2002).

Azerbaycan'da kentler, 18-19. yüzyıllarda ülkenin idari sistemi gereği hanlıkların merkezi, savunma bakımından kale/üs rolüne sahip, ticaretin az-çok geliştiği ve zanaatın önem taşıdığı yerlerdir. Özellikle Bakü, Guba, Şamahı, Gence, Şuşa, Nahçıvan, Ordubad kentlerinde 1830'lu yılların öncesinde toplam 2400 dolayında zanaatkar çalışırken, bu sayı 1850'lerden sonra 4400 kişinin üzerine ulaşmıştır. Bilhassa bu grupta çalışanların sayısı aileleriyle birlikte 22.000'i geçiyordu, bu da kent nüfusunun % 22'den fazlasını oluşturuyordu. Kervanyolu üzerindeki kentlerde ticaret ve zanaatkarlık daha suratlı gelişmekteydi ve bu kentler hızla büyüyen kentleri meydana getiriyordu. Ancak, ekonominin çeşitli sektörleri kentlerde çok yavaş yerini alıyordu ve üretimde bir ihtisaslaşma henüz görülmüyordu (Allahverdiyev, 1991, Koçman ve Diğerleri, 1994). Bilakis kapalı ekonomi sistemi içinde kendi kendine yetebilen kentlerin, köylerle etkileşimi son derece az ve kentsel etki alanı son derece dardı. Ancak idari ve siyasi fonksiyonları gereği, bir merkeziyet gücüne sahip bulunuyorlardı.

19. yüzyılda sanayi devrimi, Azerbaycan kentlerinde 3000 kadar sanayi tesisinin kurulmasına yol açtı. Bu dönemde ülke, artık Rusya ve dünya pazarlarında yerini almaya başladı. Özellikle de ülkede petrol çıkarımı, petrol rafineleri, makine imalatı, inşaat-enerji malzemeleri üretimi devreye girdi. Madencilik ayrı bir sanayi kolu olarak hızlı gelişme sürecini yakaladı. Bakü-Tiflis, Bakü-Derbent, Erivan-Nahçıvan (1906) demiryollarının yapımı, yeni kent ve kasabaların doğmasına ve mevcutların büyümesine neden oldu. Böylece ülkede kentsel yerleşimlerin dağılışı yeni bir yapı kazandı, ayrıca kentlerdeki üretim teknolojisi kökten değişime uğradı, üreticilerin profesyonel, sosyal-kültürel seviyesi yükseldi.

Diğer taraftan 20. yüzyılın başlarında ülkedeki kentleşme hareketi Bakü'nün oldukça büyümesine, buna karşılık bir çok kentlerinde Bakü'nün gölgesinde kalarak çok yavaş gelişmesine yol açtı. Nitekim, I. Dünya Savaşı sırasında ve Ekim 1917 Devrimi sonucunda ortaya çıkan karışıklıklar, kentleşmenin sosyal ve ekonomik yapısını sarstı. Buna bağlı olarak kentli nüfus 1913-1920 yılları arasında 146.000 nüfus kaybetti (% 36.3 oranında gerileme) ve toplam nüfus içindeki oranı % 24'ten % 21'e indi.

Kentli nüfusun sayıca eski durumuna yükselmesi ve eski oranını bulması ancak 1920'li yıllardan sonra gerçekleşti. 1920'lerden sonra sosyalist rejimin katı idaresi, kentleşme üzerinde 1990'lara kadar etkisini sürdürdü. Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin bir sanayi bölgesi olarak değerlendirildi ve uzun yıllar maden sanayi, diğer sanayi kollarına üstün geldi.

Böylece doğuda Bakü, batıda Gence-Daşkesen sanayi bölgeleri doğdu. Ayrıca Sovyet sisteminin özelliklerinden biri olarak sanayi arttıkça toplam nüfus içinde kentli nüfus oranı da artmıştır. Buna karşılık, kent ve kasabalarda sosyal ve alt yapı hizmetleri pek gelişmemiştir.

Ülkede kent nüfusu artışına II. Dünya Savaşı büyük bir engel teşkil etti ve 1920-1999 yılları arasında en düşük artış; 1939-1959 döneminde ortaya çıktı (Grafik 3.1). Bu 20 yılda kent nüfusu % 50 artmıştır. Ancak ülkeden aldığı pay ise ancak % 12 oranında yükselmiştir. Öte yandan 1960'lı yıllarda ülkede kentli nüfus artma eğilimine girdi. Özellikle Apşeron Yarımadası dışındaki yeraltı zenginliklerinin kullanıma açılması, kent nüfusunun ülkede dağılımını etkiledi. Bu yıllarda Apşeron dışındaki diğer bölgelerde 121 sanayi tesisi kuruldu. Mingeçevir hidroelektrik

Santrali'nin hizmete girmesi, Gence-Daşkesen entegre sanayi bölgesinin yenilenmesini, Bakü ve Sumgayıt'ta yeni petrol rafinelerinin açılması kentleşmeyi arttırdı.

Bilhassa, 1959-1970 yılları arasında Sovyetler Birliği'nde kent nüfusunun yıllık artışı % 3.2 iken Azerbaycan'da % 3.5 idi. Aynı dönemde kentli nüfus oranı Sovyetler Birliği'nde % 6 arttığı halde, Azerbaycan'da % 30'luk bir artış görülmüştür. Ancak, Azerbaycan kentlerindeki sosyal gelişmeler bu artışa ayak uyduramadı ve ülke diğer cumhuriyetlerin gerisinde kaldı (Mehreliyev, 1994, Efendiyev, 2002). Örneğin; her 1000 kişiye düşen işçi ve memur sayısı Azerbaycan'da Sovyetler Birliği'ne göre % 31.6 daha az, bilim-eğitim kadroları da % 40 geri idi.

Çoğunlukla 1970'li yıllarda kırsal kesimlerden kentlere göçün hızlandığını görmekteyiz. Kent nüfusunun artmasında, sanayi ve inşaat sektörlerindeki gelişmeler önemli rol oynamıştır. Ancak, ülke Sovyetler Birliği'nde kişi başına düşen milli gelire göre, 15 cumhuriyet arasında 9. sırada yer alıyordu. Bakü, Gence, Sumgayıt dışındaki tüm kentler ve kent tipli kasabalar çevrelerindeki yerleşmelere sosyo-ekonomik açıdan bir merkeziyet teşkil edemiyordu. Bu nedenle, sanayi tesisleri olmayan, sosyo-kültürel yapısı gelişmemiş kırsal yerleşmelerden Azerbaycan kentlerine ve Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine işçi göçleri olmaktaydı.

Böylece, ülkenin kentleşme oranı yüksek bölgelerinde nüfusun hızla ve büyük miktarlarda artması, buna karşılık kentleşmesi zayıf bölgelerde nüfus azalması problemi doğmaya başladı. Ayrıca son 10 yıldır Azerbaycan'a Ermenistan'dan ve Gürcistan'dan gelen Azeri göçmenler, büyük kentlere yerleştiler. Ermenistan'ın işgaliyle, kendi memleketlerinden göç etmek zorunda kalan Azeriler, çoğunlukla Bakü'de toplandılar. Karabağ sorunu bittiğinde geriye dönüşler olacak, ancak bir kısmı da göçtüğü yerde kalacağından, yıllar sonra ülkedeki toplam ve kentli nüfusun dağılışında bu tür etkiler kendini gösterecektir.

Öte yandan, Azerbaycan'da kent nüfusunun artışı ve toplam nüfus içindeki oranının değişimi incelendiğinde (Tablo 3.8); 20. yüzyıl başlarında ülke nüfusunun ancak % 25'i kentlerde yaşadığı ve kent sayısının da 15 civarında olduğu görülür. Ayrıca o yıllarda Bakü dışındaki kentler çok küçüktü ve bunların nüfusu ortalama 6300 kişi civarındaydı. Kent tipli kasabalar ise 1920'li yıllardan sonra doğmaya başladı.

Azerbaycan'da en son olarak elimize ulaşan 2004 yılı nüfus verilerine göre 4.186.000 kişi kentlerde yaşamaktadır. Böylece kent nüfus oranı da % 51 olmuştur.

Bilhassa bu verilerden çıkan rakamlara göre ülkede kent sayısı 69, kentli tipli kasaba sayısı ise 130'dur. (Tablo 3.13). Böylece, kentsel yerleşme sayısı toplam 200'e varmıştır. Günümüzde ülke arazisinde her 10.000 km^2'ye 23 kent düşmekte, bu da sık bir kentsel dokuyu işaret etmektedir.

Tablo 3.13: Azerbaycan'da kentsel nüfus ve yerleşme sayılarının değişimi

YILLAR	Kent + Kent Tipli Kasaba Nüfusu	Kent Sayısı	Kent Tipli Kasaba Sayısı
1920	410.000	15	-
1926	650.000	18	16
1939	1.212.000	25	56
1959	1.767.000	40	93
1970	2.564.000	55	119
1979	3.196.000	60	125
1989	3.806.000	69	120
1994	3.973.000	69	126
1999	4.111.000	69	130
2004	4.186.000	69	130

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

2.2.1. Kentlerin Sınıflandırılması

Kentler çok çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılmaya tabi tutulurlar. Bu ölçütler, kentleri sınıflandıranların amacına göre değişir. Meselâ bazı sınıflandırılmalarda, kentin kuruluş dönemi esas alınır. Bazılarında ise kentin kapladığı alan daha önemlidir.

Coğrafi yönden kentler, iki ana ölçüt dikkate alınarak sınıflandırılabilir. Bunlardan birisi nüfuslarına göre, ikincisi ise ekonomik yönden ağır basan faaliyetlerine göredir. Bu ölçütler çerçevesinde Azerbaycan'daki kentler aşağıdaki şekilde sınıflandırmaya tabi tutuldu.

2.2.1.1. Nüfuslarına Göre Sınıflandırma

Şehirleri kırsal yerleşmelerden ayırt eden en önemli özelliklerden birisinin nüfus olduğu bilinmektedir. Şehirler birim alanda çok sayıda insanın yaşadığı yerleşim alanlarıdır. Ancak şehir ayırımında kullanılan kesin bir nüfus ölçütü yoktur. Çünkü bazı ülkelerde 5000, bazı ülkelerde 10.000, bazı ülkelerde ise 25.000'den fazla nüfuslu yerleşmeler şehir kabul edilmektedir. Azerbaycan içinde de bilim adamları ve farklı

meslek mensupları arasında bu konuda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Ancak en çok kabul edilen görüş, 5000'den fazla nüfuslu yerleşmeleri şehir olarak değerlendirir. Kısacası Azerbaycan'da nüfuslarına göre kentler aşağıdaki şekilde sınıflandırılmaktadır.

Tablo 3.14: Azerbaycan'da nüfus büyüklüklerine göre kentlerin sınıflandırılması

Nüfus Grubu	Kent Sınıfı
5000 - 20.000	Çok Küçük Kent
20.000 - 50.000	Küçük Kent
50.000 - 100.000	Orta Büyüklükte Kent
100.000 - 500.000	Büyük Kent
500.000'den fazla	Çok Büyük Kent (Metropol)

Azerbaycan'da 1940-1970 yılları arasında çok küçük kentlerde nüfus 2 kat, 20.000-50.000 arasındaki nüfusa sahip küçük kentlerde ise 3 kat artmıştır. Öte yandan 1986-1999 yılları arasında da orta büyüklükteki kentlerde nüfus 5 kat yükselmiştir. Ayrıca, Bakü-Sumgayıt anglomerasyonu ve Gence'nin nüfusları aynı dönemde çok daha hızlı büyümüştür.

Tablo 3.15: Azerbaycan'da kentsel yerleşmelerin nüfus büyüklüklerine göre dağılımı

Nüfus Grupları	Şehir	Kasaba	Toplam
0 – 3000	-	53	55
3001 – 5000	1	25	25
5001 - 10.000	16	25	41
10.001 - 20.000	25	13	37
20.001 - 50.000	18	12	30
50.001 - 100.000	6	2	8
100.001 - 250.000	-	-	-
250.001 - 500.000	2	-	2
500.001 +	1	-	1
TOPLAM	**69**	**130**	**199**

Kaynak: ADİK, 2004'den yararlanılarak (2003 yılı sonuçlarına göre)

Azerbaycan kentleri içinde sayıca en fazla olanları, nüfusu 5000-50.000 arasındaki kentler oluşturur. Bu gruptaki kentlerin nüfus miktarlarının tüm kentsel nüfus içindeki oranı % 22 civarındadır. Ülkede en küçük kent grubunu oluşturan ve

nüfusu 5000-20.000 arasındaki çok küçük kentlerde yaşayanların sayısı giderek azalmaktadır. Öyle ki, 1930 yılında en küçük kentlerin nüfus itibariyle payı % 29.5 iken, 1986'da % 16.3'e, 1999'da da % 6.5'e inmiştir. Buna karşılık büyük kentlerin (nüfusu 100.000'den fazla olan kentler) payı 1939'da % 6'dan, 1986'da % 59.2'ye, 1999'da da % 60.6'ya yükselmiştir.

Azerbaycan'da 2003 yılı nüfus verilerine göre, nüfusu 50.000 kişinin üzerinde olan kent sayısı 10'a ulaşmıştır. Bunlardan yalnızca başkent Bakü'nün nüfusu milyonu aşmaktadır. Bakü Büyükkent Bütünü 1.828.800 olup, Bakü kent merkezinde 1.5 milyon civarında kişi yaşamaktadır. Ülkenin ikinci ve üçüncü büyük kentleri olan, Gence ve Sumgayıt'ın nüfusu 300.000 kişi, dördüncü büyük kenti olan Mingeçevir'in nüfusu ise 100.000 kişi dolaylarındadır (Tablo 3.16). Diğer kentlerin nüfusu 80.000 kişinin altındadır.

Bakü ile Sumgayıt'ın oluşturdukları aglomerasyon (2 milyonu aşkın kişi) ülkenin en yoğun kent nüfusunun olduğu bir kentsel bölgedir ve hızlı nüfus artışına sahiptir. Sumgayıt, Bakü'ye 37 km uzaklıkta olup, 1949 yılında kurulan kimya sanayi ile nüfuslanmaya başlamış ve son 30 yılda nüfusu 5 kat artmıştır.

Azerbaycan'da kentleşme, son yıllarda küçük kentsel yerleşmelerin bileşik kent sistemlerine, yani tek bir kentten kent gruplarına dönüşme eğilimi taşımaktadır. Böyle hızlı bir dönüşüm, yeni idare merkezlerinin oluşmasına ve küçük idari birimlerin kısa sürede idari, ekonomik ve kültürel yönden gelişerek kent seviyesine yükselmeye neden olmaktadır. Kent tipli kasabalardan kent haline geçiş özellikle Bakü-Sumgayıt aglomerasyonunda görülmektedir.

Tablo 3.16: Azerbaycan'da nüfusu 50.000'den fazla olan kentler (2003)

Kentler	Nüfusu	Kentler	Nüfusu
Bakü	1.828.800	Eli Bayramlı	71.400
Gence	302.200	Nahçıvan	64.400
Sumgayıt	289.700	Şeki	63.400
Mingeçevir	94.900	Hankendi	54.600
Lenkeran	77.400	Yevlah	52.200

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

2.2.1.2. Fonksiyonlarına Göre Sınıflandırma

Kentlerin sınıflandırılmasında, tarım, ticaret, sanayi, idari yapı, bilim-kültür gibi özellikler dikkate alınır. Bu sınıflandırmada, bazen bir fonksiyon ağır basarken, bazen birden fazla fonksiyon ön plana çıkar. Bu bakımdan Azerbaycan kentleri, ekonominin sekörel yapısı ve iktisaden faal olanların sayısı göz önüne alındığında, fonksiyonel özelliklere göre aşağıdaki tiplere ayrılmaktadır.

a) Çok fonksiyonlu kentler (Bakü, Gence, Nahçıvan, Hankendi),

b) Sanayi kentleri (Sumgayıt, Mingeçevir, Eli-Bayramlı vb.),

c) Ulaşım ve ulaşım- sanayi kentleri (Yevlah, Ağstafa vb.),

d) Rekreasyon-Turizm kentleri (Naftalan, Şuşa vb.),

e) İdari fonksiyona sahip yerel ekonomi merkezleri (Ağdam, Laçın, Gazah, Şeki)

a) Çok Fonksiyonlu Kentler: Azerbaycan'ın çok fonksiyonlu kentleri arasında en önemli ve daha fazla özelliklere sahip olan kenti, ülkenin başkenti olan **Bakü** Büyükkentidir (Foto 2, 3, 8, 18, 19 ve 20). Bakü Büyükkent alanı 2200 km² olup, 2003 yılı itibariyle nüfusu 1.828.800 kişi olmuştur. Büyükkent alanı, Apşeron Yarımadası'nın büyük kısmını kaplayarak, Hazar Denizi kıyısı boyunca güneydoğuya doğru yayılır. Şirvan düzlüğüne kadar uzanır ve Apşeron ile Bakü takımadalarının bir kısmı üzerinde yer alır. Öte yandan, Bakü kent merkezi nüfusu ise yaklaşık olarak 1.500.000 kişidir. Kentin merkezi kısmı, Bakü körfezine inen basamaklar üzerindedir. Deniz kenarında yerleşilen alan ise deniz seviyesinden 28 m aşağıdadır.

Bakü Büyükkenti 4 ana bölgeye ayrılır:

1) Merkezi Bakü: Hükümet kurumları (Foto 2), yüksek okullar ve eğitim kurumları (Foto 19 ve 20), bilim ve kültür merkezleri, makine sanayi, gıda ve giyim sanayi, petrol rafinelerinin bulunduğu alandır.

2) Eski maden, fabrika ve işçi kasabaları bölümü: Eski petrol ve doğal gaz çıkarım bölümünü kaplar.

3) Kuzeydoğu Bakü - Apşeron Takımadaları ve bu adalara dahil olan kent kenarı bölgeleri: Petrol ve doğal gaz çıkarımı, kent kenarı tarım alanları, yeni rekreasyon-turizm kompleksleri, çocuk tatil kampları alanını kaplamaktadır.

4) Güneybatı Bakü: Petrol ve doğal gaz çıkarımı, makine ve demir imalatı, inşaat malzemeleri sanayisinin geliştiği alandır.

Bilhassa Bakü kenti, Sovyetler Birliği zamanında yakıt sanayi ve ona bağlı imalat sanayinde uzmanlaştırılmış kentlerin başında yer almaktaydı. Bakü bir sanayi bölgesi olarak petrole dayalı bir merkez şeklinde ortaya çıktı ve buradaki sanayi ürünlerinin % 80'ini oluşturan yakıt sanayi ve onunla ilişkili petrol yan ürünleri, elektrik enerjisi, petro-kimya ürünlerinin imalatı gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, ülkenin doğal gaz üretiminin % 90'dan çoğu, çıkarılan petrol ve makine imalatının % 90'ı, ağaç sanayi ürünlerinin % 75'i, inşaat sanayi malları ile dokuma sanayi-giyim sanayi mallarının % 50'si, gıda sanayi ürünlerinin % 25'inden çoğu Bakü entegre sanayi bölgesince karşılanmaktadır (Koçman ve Diğerleri, 1994, Eminov, 2002). Kısacası, Azerbaycan'da üretilen sanayi ürünlerinin % 47.5'i ve sanayide çalışanların % 55'i Bakü'nün payına düşmektedir.

Diğer taraftan, Bakü bilim ve kültür merkezi olarak ülkenin en önemli kentidir. Kentteki Bilimler Akademisi, çok sayıda sektörel bilim, araştırma ve proje enstitülerine sahiptir. Ayrıca 20'nin üzerinde üniversite ve yüksel okul vardır ve buralarda okuyan öğrenciler Azerbaycan yüksek okul öğrencilerinin % 80'ini oluşturur. Öte yandan, Bakü kenti tiyatrolar, müzeler, kütüphaneler (Foto 18), spor tesisleri ve rekreatif kamplar bakımından da oldukça zenginlik taşımaktadır. Tüm bunların yanı sıra, Bakü'nün başkent olması dolayısıyla, kentte idari kurumların, ekonomik ve sosyal vakıfların yoğunlaşması da beraberinde getirmiştir.

Bakü ulaşım yollarının kavşak noktasında yer almış bir kenttir. Yük ve yolcu taşımacılığı açısından Transkafkasya'da ilk sıradadır. Bakü'den Tiflis, Batum, Derbent, Rostov, Culfa yönüne demiryolu hattı, Tiflis, Rostov ve Astara karayolu bağlantıları vardır. Bakü Hazar Denizi'nde en büyük limandır ve liman vasıtasıyla Volga nehri, Volga-Baltık su yolu, Volga-Don kanalı ile dünya denizlerine bağlanılmaktadır.

Azerbaycan'ın ikinci büyük kenti olan **Gence** de, çok fonksiyonlu bir kent durumundadır. Özellikle de bir kültür merkezi olan Gence'de 3 yüksek okul, Bilimler Akademisi'nin bilim merkezi ve meslek liseleri bulunur. Ayrıca Gence entegre sanayi merkezi, ekonomik gelişmişlik düzeyine göre Azerbaycan'da üçüncü sıradadır (Bakü ve Sumgayıt'tan sonra) ve ülkenin sanayi üretiminin % 6'sı burada gerçekleşir. Gence, ülkenin en eski sanayi merkezlerinden biri olup, gıda ve giyim sanayi başta gelir. Ayrıca makine yapımı, metal imalatı, metalürji sanayi, şişe-cam sanayi kolları gelişmektedir (Efendiyev ve Demirgayayev, 1995, Eliyev, M., 1998). Bu sanayi dalları Azerbaycan

genelinde büyük fabrikalarla temsil edilir. Öyle ki, ülkede üretilen porselen eşyaların % 80'inden çoğu, alüminyum oksit ve ulaşım araçlarının hepsi Gence'de yapılmaktadır.

Diğer çok fonksiyonlu kentler ise **Hankendi** (Karabağ Bölgesi'nin merkez kenti) ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olan **Nahçıvan**'dır.

Azerbaycan'ın iktisadi ve kültür hayatında büyük bir rol oynayan Nahçıvan'da, büyük sanayi işletmeleri, üniversite, meslek okulları, Bilimler Akademisi'nin bilim merkezi ve kültür ocakları yer alır. Sanayinin yapısında ilk yeri gıda sanayi tutar ve toplam sanayi üretimin % 70'ini karşılar. Ayrıca, elektronik malzemeler, metalurji sanayi ve metal eşyalar, sigara fabrikası, maden suyu işletme tesisleri, trikotaj fabrikası ve cam eşyaların üretimi yapılmaktadır.

Karabağ Bölgesi'nin merkez kenti olan Hankendi ise Ermeni işgali altında olduğundan çok fonksiyonlu kentsel özelliğini sürdürememektedir.

b) Sanayi Kentleri: Kentte yaşayan halkın bir bölümü, geçimini çeşitli sanayi kuruluşlarından sağlamaktadır. Ayrıca üretilen sanayi ürünleri de ticaret ve hizmet sektörünün gelişmesine neden olmaktadır. Böylece şehirde sanayi tesislerinin varlığına bağlı olarak ayrı bir sanayi sektörü ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, Bakü, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir, Eli Bayramlı (diğer 14 kentte dahil) gibi kentlerde önemli sanayi tesisleri ve fabrikalar bulunmaktadır.

Bakü'nün 35 km kuzeybatısında yer alan **Sumgayıt**, 1938-1949 yılları arasında kent tipli kasaba iken, ülkenin Sovyetleştirilme döneminde (Bakü entegre sanayi merkezinin doyma noktasına gelmesi ve yeni bir merkezin oluşturulmak istenmesiyle) en büyük ve en yeni sanayi merkezi olarak yaratılmış, bugün de ülkenin üçüncü büyük kenti (Bakü ve Gence'den sonra) haline gelmiştir. Nitekim, Sumgayıt yıllık sanayi üretimine göre Bakü'den sonra ülkenin ikinci büyük entegre merkezidir. Azerbaycan'da üretilen sanayi ürünlerinin % 10'u ve sanayide çalışanların % 9'u bu kentin payına düşmektedir.

Azerbaycan'ın dördüncü büyük kenti olan **Mingeçevir**, II. Dünya Savaşı sonrasında yaratılmış sanayi merkezlerinden birisidir ve bu özelliğini Mingeçevir hidroelektrik santralinden almaktadır. 1953 yılında Kura Nehri üzerinde kurulmuş olan bu santral, Bakü, Sumgayıt, Gence ve Daşkesen kentlerine elektrik sağlamaktadır. Kent, Azerbaycan enerji bilimlerinin de merkezidir ve burada 1992 yılında Enerji Yüksek Okulu kurulmuştur. Ayrıca Mingeçevir, Transkafkasya'daki önemli enerji

merkezlerinden birisidir. Kentte gelişmiş sanayi dalları arasında, makine ve metal sanayi baş yeri alır ve kentin sanayi üretiminin % 85'ini oluşturur.

Bu yapısıyla Mingeçevir, ülkenin ikinci önemli makine mal merkezidir. Kentte, şişe ve cam fabrikaları, kimya sanayi tesisleri ve lastik fabrikası da bulunur. Diğer taraftan, Mingeçevir entegre sanayi merkezinin oluşum ve gelişim safhasında, özellikle kentte ve yakın çevre yerleşmelerinde işsiz kadınlara iş sağlamak üzere tekstil-giyim sanayisi kurulmuştur. Dokumacılıkla ilgili kombinanın üretimi, sanayi üretiminin % 20'sini, çalışanların da % 30'undan çoğunu kendinde toplamaktadır.

Azerbaycan'ın yeni gelişen sanayi merkezlerinden birisi de **Eli-Bayramlı** kentidir. Aslında bir enerji üretim merkezi olan kentte, termik elektrik santrali bulunmaktadır. Sanayi üretiminin % 60'ı elektro-enerji ve yakacak sanayinin payına düşer. Nitekim, ülkenin hiçbir kentinde elektro-enerjinin payı, sanayi üretiminde bu kadar yüksek değildir. Sovyetler Birliği'nde ilk defa açık tipli termik santral Eli-Bayramlı'da kurulmuştur. Ülke elektrik üretiminin % 25'inden çoğunu burası sağlamaktadır (Efendiyev ve Demirgayayev, 1995, Allahverdiyev, 2003). Öte yandan, Eli-Bayramlı'da hayvansal yağ fabrikası mevcuttur ve bu fabrikada, ülkenin bu tür yağ ihtiyacının % 25'ini karşılamaktadır.

c) Ulaşım ve Ulaşım - Sanayi Kentleri: Azerbaycan'da ulaşım ve ulaşım-sanayi kentleri arasında en önemli konuma sahip olanı **Yevlah**'tır. Ayrıca, Yevlah cumhuriyete doğrudan bağlanan kent merkezlerinden birisi olup, Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde ve önemli karayolları kavşağındadır. Bakü'den yaklaşık 300 km batıda, Kura nehrinin kenarında yer alan kentin, nehir gemileri için limanı ve ayrıca yerel havalimanı bulunur. Özellikle Yevlah'ta dokuma-giyim sanayii gelişmiştir. Şöyle ki, toplam sanayi üretiminin % 85'inden çoğu bu sanayi dalına aittir. Ayrıca ülkenin en büyük yün yıkama fabrikalarından biri buradadır. Öte yandan, pamuk temizleme, tütün fermantasyon tesisleri, ekmek ve bira fabrikaları, tahıl ve yem kombinası yer almaktadır.

Diğer taraftan, Yevlah'ın elverişli coğrafi konumu ve ulaşım bakımından taşıdığı önem, onun çeşitli hammadde ve işlenmiş ürünlerin depolandığı ve dağıtıldığı bir merkez fonksiyonu kazanmasına yol açmıştır. Böylece kent ülkenin 30'a yakın ilçesine hizmet veren, bir depo-dağıtım merkezi durumuna gelmiştir.

Gürcistan sınırında Bakü-Tiflis kara ve demir yolları üzerinde yer alan **Ağstafa** Bakü'den 470 km uzaklıktadır. Burası Transkafkasya'da çok elverişli bir coğrafi konumda ve ulaşım kavşağında kurulmuş olduğundan, çevre ilçelerin iktisadi-kültürel hayatında önemli rol taşımaktadır. Sanayi az gelişmiştir ve sanayi ürünlerinin hemen hepsi giyim ve gıda sanayisine aittir.

d) Rekreasyon - Turizm Kentleri: Azerbaycan'ın rekreasyonel turizm potansiyeli yüksek olan en önemli kentleri Naftalan ve Şuşa'dır.

Naftalan dünyada tek olan tedavi amaçlı kullanılan petrolü ile rekreasyonel kullanım potansiyeli yüksek bir yerdir. Bu açıdan Naftalan'da 1500 yataklı ve tüm yıl hizmet veren sağlık ocağı bulunmaktadır. Ayrıca bu kentın tedavi petrolü, Strabon'dan alınan bilgilere göre çok eski dönemlerde bile yara tedavisinde kullanılıyordu. Bu dönemlerde değişik region (bölge) ve ülkelerden çok sayıda gelenler vardı ve hatta giderken bile yanlarında bu petrolü götürüyorlardı. Öte yandan, 19. yüzyılın ikinci yarısında Naftalan batı ülkelerinin de dikkatini çekti ve 1887'de bir Alman mühendisin bölge petrol sondaj kuyusundan aldığı numuneden Almanya'da merhem üretilmişti (Guliyev, 2000, Efendiyev, 2002). Kısacası, tüm bu özelliklerinden dolayı Naftalan rekreasyonel turizm potansiyeli oldukça yüksek olan bir kentdir.

Küçük bir kent olan **Şuşa**, Dağlık Karabağ'ın dağlık kısmında, 1350 m yükseklikte, rekreasyonel kullanım potansiyeli yüksek bir yerdir. Bu yörenin insan sağlığını olumlu etkileyen dağ ikliminin dinlendirici özelliği, İsviçre'deki Davos'la dahi mukayese etmeye olanak vermektedir. Turşsu ve Şırlan karbohidrojenli mineral su (maden suyu) kaynakları ile rekreasyonel zenginlik taşırken, buraya dinlenme amaçlı bir çok pansiyon kurulmuştur. Ancak, Şuşa, bugün Ermenistan işgali altındadır ve Azerbaycan topraklarından ayrılmış olduğundan, belirtilen fonksiyonlarını yerine getirememektedir.

e) İdari Fonksiyona Sahip Yerel Ekonomi Merkezleri: Azerbaycan'ın en önemli idari fonksiyona sahip yerel ekonomi merkezleri Laçın, Ağdam, Gazah ve Şeki'dir (ayrıca birçok ketsel yerleşme de, bu kentler gibi yerel ekonomi merkezleri oluştururlar). Bunlardan **Laçın** Ermeni işgali altında olduğundan fonksiyonunu sürdürememektedir.

Bakü'den 358 km güney batıda Bakü-Tiflis demiryolunun Yevlah-Ağdam hattı üzerinde yer alan **Ağdam**'ın da büyük bir kısmı Ermeni işgali altındadır. Bu nedenle

ekonomisi çok güç duruma düşen kentte, nüfusun % 70'i kenti terk etmiş, binaların ve işyerlerinin % 80'i oturulamaz duruma gelmiştir. Ağdam sanayisinde gıda sanayi % 70 oranıyla büyük bir yer tutar ve üzüm işleme, ekmek pişirme, yağ süt konserve fabrikaları başta gelir. Ayrıca son yıllarda makine-metal ve inşaat sanayi geliştirmek istenmektedir. Diğer taraftan Ağdam Karabağ Bölgesi'nin kültür merkezidir.

Bakü-Tiflis karayolu üzerinde ve Gürcistan sınırında yer alan **Gazah** Bakü'den 460 km uzaklıktadır. Gazah, Transkafkasya'da çok elverişli bir coğrafi konumda ve ulaşım kavşağında kurulmuş olduğundan, çevre ilçelerin iktisadi-kültürel hayatında önemli rol taşımaktadır. Sanayi az gelişmiştir ve sanayi ürünlerinin hemen hepsi giyim, tekstil ve gıda sanayisine aittir. Tekstil ve giyim işletmeleri arasında en büyüğü dokuma fabrikalarıdır.

Azerbaycan'ın önemli kentlerinden biri olan **Şeki**, aynı zamanda bir kültür (üniversite, meslek okulları, dram tiyatrosu, Şeki Han'ının Sarayı, büyük Azerbaycan yazarı ve düşünürü M. F. Ahundzade'nin müze evi vb.) merkezidir. 1968 yılına kadar adı Nuha olan Şeki, Azerbaycan'ın kuzeybatı kısmında, Bakü'den 370 km uzaklıktadır. Demiryolu istasyonuna 14 km mesafede yer alan kent, aynı zamanda Büyük Kafkasların güney yamacındadır. Şeki'de ipekçilik çok gelişmiştir ve ülkede üretilen ipek hammaddesinin yarısından çoğu buradan elde edilir. Kentte, ipek kombinası, tuğla fabrikası, yağ fabrikası kurulmuştur. Ayrıca Şeki tahta ve demir işletmeciliğine dayanan el sanatlarında da adını duyurmuş bir kenttir.

2.2.2. Coğrafi Bölgelere Göre Kentleşme Durumu

Azerbaycan'da kentleşmede genel bir gelişme mevcuttur. Ancak kentleşmede, bölgeler arasında önemli ölçüde farklılıklar bulunur. Yani ülkede iktisadi bölgelere göre kent sayısı ve kentsel nüfus miktarı birbirinden farklıdır.

Azerbaycan'da, kentleşmenin en yoğun olduğu bölge, Apşeron iktisadi bölgesidir. Burası en fazla kentsel nüfusa sahiptir (2.5. milyondan fazla) ve ülkenin kentli nüfusu içindeki payı % 60'dır. Ayrıca, Apşeron iktisadi bölgesi içindeki Bakü-Sumgayıt aglomerasyonu, Sovyetler Birliği'ndeki en büyük aglomerasyonlardan biri idi. Bu bölgenin nüfus çekmesinde; ülkenin en elverişli coğrafi konumunda yer alması, doğal gaz ve petrol yönünden zenginlik, sanayi teknolojisinin gelişmişliği, ulaşım yönünden yeterlilik, Bakü'nün ülkenin idari merkezi oluşu ve yüksek okulların çokluğu ve Sumgayıt'ın bir sanayi merkezi olarak geliştirilmesi önemli rol oynamıştır.

Tablo 3.17: Azerbaycan'ın iktisadi bölgelerinde idari yerleşim birimlerinin toplam, kır-kent nüfusu ve oranları ile nüfus yoğunluğunun dağılımı

İdari Yerleşim Birimi	1999 YILI NÜFUS SAYIMINA GÖRE					2003 YILI VERİLERİNE GÖRE	
	TOPLAM NÜFUS	KENT NÜFUSU	%	KIR NÜFUSU	%	TOPLAM NÜFUS	NÜFUS Yoğunluğu
1. Apşeron İktisadi Bölgesi							
Bakü	1.788.854	-	-	-	-	1.828.800	859
Sumgayıt	283.184	-	-	-	-	289.700	3621
Apşeron	81.798	58.663	72	22.955	28	88.100	65
Hızı	13.080	6.972	53	6.108	47	13.600	7
2. Guba - Haçmaz İktisadi Bölgesi							
Haçmaz	144.332	50.675	35	93.657	65	149.700	143
Guba	136.845	26.680	20	110.165	80	141.000	55
Gusar	80.816	17.426	22	63.390	78	83.500	54
Deveçi	45.999	20.251	44	25.748	56	47.700	44
Siyazen	33.462	22.078	66	11.384	34	34.900	50
3. Şeki - Zagatala İktisadi Bölgesi							
Şeki	157.353	63.112	40	94.241	60	162.100	67
Zagatala	107.240	26.617	25	80.623	75	110.000	81
Gebele	82.803	11.262	14	71.541	86	87.300	56
Gah	51.161	11.719	23	39.442	77	52.600	35
Balaken	83.732	9.895	12	73.837	88	85.700	93
Oğuz	36.488	6.410	18	30.078	82	38.100	31
4. Dağlık Şirvan İktisadi Bölgesi							
Şamahı	80.625	33.615	42	47.010	58	84.000	52
Ağsu	62.281	16.226	26	46.055	74	65.200	64
İsmayıllı	72.144	15.088	21	57.056	79	74.800	36
Gobustan	34.184	3.452	10	30.732	90	36.200	26
5. Gence - Gazah İktisadi Bölgesi							
Gence	299.342	-	-	-	-	302.200	2747
Şemkir	173.401	58.322	34	115.079	66	178.400	107
Gazah	81.015	18.780	23	62.235	77	83.000	119
Hanlar	53.266	21.200	40	32.066	60	54.400	53
Tovuz	142.854	24.845	17	118.009	83	147.600	78
Ağstafa	73.944	14.524	20	59.420	80	75.600	50
Daşkesen	30.418	12.498	41	17.920	59	31.400	30
Gedebey	86.193	8.408	10	77.785	90	88.800	69
Naftalan	10.800	-	-	-	-	7.500	3750
Goranboy	86.645	18.565	21	68.080	79	89.300	50
Samuh	49.697	12.030	24	37.667	76	50.400	35
6. Yukarı Karabağ İktisadi Bölgesi							
Hankendi	54.400	-	-	-	-	54.600	6825
Ağdam	153.292	37.230	24	116.062	76	161.100	140
Fizuli	136.481	27.906	20	108.575	80	142.000	102
Şuşa	24.340	6.823	28	17.517	72	25.400	88
Terter	92.201	28.170	31	64.031	69	94.200	98
Cebrayıl	59.318	7.467	13	51.851	87	63.200	60
Hocavend	39.620	9.032	23	30.588	77	40.300	28
Hocalı	23.757	6.626	28	17.131	72	24.400	26

İdari Yerleşim Birimi	1999 YILI NÜFUS SAYIMINA GÖRE					2003 YILI VERİLERİNE GÖRE	
	TOPLAM NÜFUS	KENT NÜFUSU	%	KIR NÜFUSU	%	TOPLAM NÜFUS	NÜFUS Yoğunluğu
7. Kelbecer - Laçın İktisadi Bölgesi							
Laçın	63.162	10.810	17	52.352	83	66.400	36
Kelbecer	66.211	8.051	12	58.160	88	70.400	23
Gubadlı	32.949	6.543	20	26.406	80	34.400	43
Zengilan	35.336	13.194	37	22.142	63	36.400	51
8. Aran İktisadi Bölgesi							
Mingeçevir	94.039	-	-	-	-	94.900	730
Eli-Bayramlı	69.524	-	-	-	-	71.400	2380
Yevlah	108.188	58.604	54	49.584	46	110.700	72
Göyçay	100.511	34.761	35	65.750	65	103.700	140
Berde	129.600	35.966	28	93.634	72	133.900	139
Salyan	111.973	39.035	35	72.938	65	115.600	65
İmişli	104.026	34.704	33	69.322	67	107.400	59
Ağcabedi	107.833	33.685	31	74.148	69	111.400	63
Ağdaş	89.214	26.482	30	62.732	70	92.400	88
Bilesuvar	74.906	17.279	23	57.627	77	78.900	56
Sabirabad	136.933	27.339	20	109.594	80	141.500	96
Saatlı	82.702	16.463	20	66.239	80	85.700	73
Kürdemir	92.230	17.656	19	74.574	81	96.400	59
Neftçala	71.480	32.258	45	39.222	55	74.100	51
Ucar	71.327	15.483	22	55.844	78	73.200	86
Beylegan	78.458	15.735	20	62.723	80	80.500	71
Zerdab	46.091	10.693	23	35.398	77	48.200	56
Hacıgabul	57.944	26.445	46	31.499	54	60.000	37
9. Lenkeran - Astara İktisadi Bölgesi							
Lenkeran	189.929	77.080	41	112.849	59	194.800	126
Celilabad	169.960	47.319	28	122.641	72	177.700	123
Masallı	173.937	14.382	8	159.555	92	180.300	250
Astara	73.944	18.480	22	65.839	78	88.500	143
Lerik	63.314	6.621	11	56.693	89	67.400	62
Yardımlı	49.039	3.646	7	45.393	93	52.700	79
10. Nahçıvan İktisadi Bölgesi							
Nahçıvan M.	63.177	-	-	-	-	64.400	495
Şerur	110.685	-	-	-	-	114.700	99
Babek	71.390	-	-	-	-	74.600	64
Ordubad	40.634	-	-	-	-	42.100	43
Culfa	35.390	-	-	-	-	37.700	38
Şahbuz	20.320	-	-	-	-	21.000	23
Sederek	11.958	-	-	-	-	12.600	84
Nahçıvan T.	354.072	95.114	27	258.958	73	367.100	67
ÜLKE TOPLAMI	**8.949.000**	**4.111.000**	**52**	**3.838.000**	**48**	**8.202.500**	**95**

Kaynak: ADİK, 2001 (Azerbaycan'ın Regionları) ve 2004'den yararlanılarak

Kentleşme açısından ikinci sırayı, Gence iktisadi bölgesi almaktadır. Burası ülke arazisinin % 6.1'ini ve kent nüfusunun da % 8.3'ünü oluşturur. Bu bölgenin kentleri, dağ eteklerinde ve Kura nehrinin güneyinde, 500 m'ye kadar olan düzlüklerde toplanmıştır. Kentleşme 1940'lı yılların sonunda başlamıştır ve bugün bölge halkının % 70'i kentlerde yaşamaktadır.

Kentlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde bölgenin ana ulaşım yolları üzerinde bulunuşu rol oynamıştır. Nitekim; Gence, Tovuz, Şemkir, Ağstafa kentleri ve bazı kasabalar 1883'te Transkafkasya demiryolunun buradan geçmesiyle büyüdüler. Kentlerin % 90'ı bu hattan 5-10 km uzaklıkta konumlanmıştır. Gence iktisadi bölgesindeki kentlerin gelişmesi, Transkafkasya ile olan sosyal ilişkilerle de ilgilidir. Çoğunluğunun birer ulaşım merkezi niteliğini taşıması, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki ulaşım-ticaret bağlantılarını kolaylaştırmıştır.

Kentleşme açısından üçüncü sırayı alan Nahçıvan iktisadi bölgesi'nde kentsel nüfus oranı % 30'dur. Ancak burası ülke kent nüfusunda % 2 oranında yer işgal etmektedir. Kentli nüfus, cumhuriyetin başkenti Nahçıvan ile birlikte, Ordubad ve Culfa kentlerinde, Şerur, Babek, Şahbuz, Sederek ilçe merkezlerinde ve Paragaçay gibi kent tipli kasabalarda yaşar.

Diğer taraftan, Azerbaycan'da kentleşmenin en düşük olduğu iktisadi bölgeler; Şeki-Zagatala, Guba-Haçmaz, Dağlık Şirvan, Yukarı Karabağ, Kelbecer-Laçın, Aran ve Lenkeran'dır. Bu bölgelerde kentsel nüfus oranı en fazla % 30'a çıkmakta ve ülkeden aldıkları pay ise ortalama % 3 civarında kalmaktadır.

BÖLÜM: IV

AZERBAYCAN NÜFUSUNUN YAPISAL ANALİZİ

1. NÜFUSUN YAŞ YAPISI

Nüfusun yaş yapısı, nüfus üzerinde yapılan araştırmaların en önemlilerinden birini oluşturur. Özellikle ölüm oranları ile ölüm nedenlerinin belirlenmesi için, nüfusun yaş yapısının bilinmesi gerekmektedir. Aynı şekilde nüfusun doğurganlık dönemi, yaş yapısı ile yakından ilişkilidir. Ekonomik aktif ve aktif olmayan nüfusun yapısında, nüfusun yaşlara göre bölünüşünü bilmek gerekir. Medeni durum hakkında da bir araştırma yapmak istendiği zaman yine medeni durum ile yaşların birlikte incelenmesi gerekir (Cillov, 1969). Hatta denilebilir ki, nüfus kütlesinin gerçek yapısı, güvenirlilik derecesi, karşılaştırma olanakları, ancak genel sayımlar sonucunda elde edilecek yaş yapısını bilmekle ölçülebilir.

Azerbaycan'da nüfusun yaş yapısına ilişkin ayrıntılı bilgiler Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) tarafından toparlanan (bilhassa 10 yılda bir yapılan nüfus sayımı sonuçlarından) verilerden yararlanarak elde edilmiştir. Fakat sayımlarda yaş bildirimlerinde yuvarlamaların olduğu, yani belli yaşlarda yığılmaların gözlendiği bir gerçektir. Örneğin 14 yaşındaki bir kişi yaşını daha çok 15 olarak bildirebilmektedir. Yine 51 yaşındaki bir kişi yaşını genellikle 50 olarak bildirebilmektedir. Bunun için belli yaşlarda nüfusun yoğunlaştığı gözlenmektedir ki, bu daha çok sonu 0 ve 5 ile biten yaş gruplarına denk gelmektedir. Nüfusun böylece 0 ve 5 ile biten yaşlarda yoğunlaşması bazı anormal sınıfların oluşmasına neden olabilmekte ve yaş gruplarının düzenini bozabilmektedir.

İnsanların ihtiyaç ve arzuları, sosyal fonksiyonları bilhassa yaşlara göre değişmektedir. Bu itibarla nüfusun yaş yapısı, nüfus üzerinde yapılan ölçütlerden en önemlilerinden birini teşkil eder (Başol, 1993). Bugün özellikle Avrupa'da nüfus gittikçe yaşlanırken bütün Türk ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da genç nüfusun hızla artması bu ülkelerin geleceğinin bir teminatı gibi yükselmekte ve bu ülkelerin kalkınmasında büyük bir potansiyel güç oluşturmaktadır (Oğan, 1992).

Nüfusun genç olması ülkeye bir dinamik yapı kazandıracaktır. Ancak, bu olumlu sonuç çalışma çağındaki nüfusun artması anlamına da gelecektir. Herkese iş imkanı sağlanması, ülkedeki yaşam koşullarının iyileştirilmesi gereklidir. Aksi takdirde kentlerde çöküntü bölgelerinin oluşması söz konusu olacaktır. Bilhassa 2020'li yıllarda yaşlı nüfus oranının artacağı da dikkate alındığında yaşlı nüfus için sosyal ve kültürel aktivitelerin artırılması ve kentlerin yaşlı nüfusun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde düzenlenmesi gerekecektir (Avşar ve Diğerleri, 2003). Konu genç nüfus açısından ele alındığında, çalışma koşullarının iyileştirilmesinin ve iş imkanlarının artırılmasının gerekliliği ortaya çıkacaktır.

1.1. Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı

Özellikle sosyal ve ekonomik amaçlı planlamalarda, stratejilerin isabetli seçilebilmesi bakımından, nüfus miktarı kadar önemli olan bir sorun da, nüfus yaş yapısının bilinmesi ve analiz edilmesidir. Bu terim, bir nüfus kitlesinin yaş gruplarına göre sergilediği bileşim durumunu tanımlar. Bu bileşimi analiz edip bazı sonuçlar ortaya koyabilmek için, belli devrelerdeki nüfusu, belli yaş dilimi aralıklarını esas alarak gruplandırmak gerekir (Doğanay, 1997).

Ülkeler için nüfus her zaman bir güç kaynağı olmuştur. Bu nedenle nüfusun yaş bakımından durumu sadece planlama açısından değil, başka bakımlardan da önemlidir. Çünkü askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik açılardan da yaş gruplarına göre dağılımın ayrı bir önemi vardır. Ülkedeki nüfus artışı doğum oranlarıyla, doğum oranları ise o ülkede doğurgan yaştaki kadınların oranıyla doğrudan ilgilidir. İktisaden aktif olabilecek ve askere alınabilecek nüfusun miktarı da yaş yapısıyla ilgilidir.

Nüfus, öncelikle yaşlar itibariyle üretken olan (productive) ve üretken olmayan (unproductive) nüfus olarak ikiye ayrılabilir. Daha sonra 0 başlangıcından itibaren çeşitli yaş dönemleri ele alınarak şöyle bir bölümleme yapılabilir: 0-8 çocukluk, 9-17 gençlik, 18-64 olgunluk, 65 ve üzeri ise ihtiyarlık aşamasıdır. Burada 0-1 bebeklik (süt çocukluğu), 1-8 ise asıl çocukluk şeklinde alt bölümlere ayrılabilir. Bilhassa 18-64 yaş grubu da 18-25 ilk olgunluk, 25-44 olgunluk, 45-64 orta yaşlılık şeklinde değerlendirilmektedir. Nihayet 65-74 ilk yaşlılık, 75 ve üzeri ise ileri yaşlılık olarak tanımlanmaktadır (Başol, 1994).

Bir diğer yaş gruplaması ise eğitim çağlarındaki nüfusun dağılımıdır. Azerbaycan'da eğitim çağı 6-22 yaş arasıdır. 6-10 ilkokul, 11-15 ortaokul, 16-17 lise ve 18-22 yüksek öğretime geçen süre olarak kabul edilmektedir.

Kısacası nüfusun yaş yapısı çeşitli gruplandırmaya göre incelenmektedir. Nitekim nüfus kriterlerini belirlemede iki gruplandırma şekli daha yararlı olması nedeniyle çok uygulanmaktadır. Bu gruplandırmalar 0-14, 15-64, 65 ve daha yukarı yaşlarda olanlar şeklinde, geniş aralıklı gruplandırma olabileceği gibi, 0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24,..... 80-84 ve 85+ şeklinde, dar aralıklı gruplandırma şeklinde de yapılabilir. Azerbaycan'da her iki şekil de uygulanmaktadır. Bu gruplandırmaların önemli yararları da vardır. Örneğin nüfus yapısındaki bebek, çocuk, orta yaş, yaşlı ve ihtiyar nüfus miktarını belirlemede, ikinci gruplandırma şekli daha yararlı olmaktadır.

Ancak, nüfusta bağımlılık oranı ve çalışma çağı nüfusun belirlenmesi bakımından, gruplandırmanın 0-14, 15-64, 65+ şeklinde yapılması, pratik sonuçlar verir. Zaten uluslararası ölçütler ve ülkede ADİK'in işgücü değerlendirmelerine yönelik çalışmalarında, bu gruplandırma şekli uygulanmaktadır.

1.1.1. Nüfusun Tüm Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Bilhassa burada genellikle benimsenen bir ayırıma göre yaşları 0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24..... 80-84 ve 85+ şeklinde sıralanan ayrıntılı yaş grupları çerçevesinde özlü olarak ele alınarak incelenecektir.

Azerbaycan'da doğum oranlarının düşmesiyle birlikte, 0-4 yaş grubunun toplam nüfus içindeki payı her geçen yıl biraz daha azalmaktadır. Örneğin 1989 yılında % 12.3 olan oranı 1995 yılında % 10.8'e, 2000 yılında % 8.2'ye, 2004 yılında ise % 6.8'e kadar düşmüştür. Bunun gibi 5-9 yaş grubunun da toplam nüfus içindeki payı son yıllarda azalma göstermiştir. Öyle ki, 1995 yılında % 11.4 ve 2000 yılında % 11.2 olan 5-9 yaş grubu oranı, 2004 yılında ancak % 9.3 olmuştur (Tablo 4.1).

Buna karşılık 10-14, 15-19 ve 20-24 yaş gruplarının oranı (0-4 ve 5-9 yaş gruplarının oranın azalması sonucu - yani doğumların azalması) son yıllarda az da olsa yükselmiştir. Şöyle ki, 10-14 yaş grubunun oranı 1989 yılından, 15-19 yaş grubunun oranı 1995 yılından ve 20-24 yaş grubunun oranı ise 2000 yılından itibaren artmıştır.

Aşağıdaki tablodan da görüldüğü gibi 25-64 (25-29, 30-34, 35-39, 40-44..... şeklinde sıralanan) yaş gruplarında ise bazı dönemlerde görülen yükselmeler hariç, genellikle bu yaş gruplarının oranı az da olsa azalma eğilimi göstermiştir. Buna

karşılık 65+ yaş grubunun toplamı, ölüm oranındaki azalmalar sonucunda genellikle yükselmeler göstermiştir. Örneğin 70+ yaş üstü grubun toplamı, 1995 yılında % 3 orana sahip iken, 2000 yılında % 3.1'e ve 2004 yılında % 3.7'ye kadar yükselmiştir.

Tablo 4.1: Azerbaycan nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı (bin kişi)

Yaş	1989		1995		2000		2004	
Grupları	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
0-4	861.9	12.3	824.4	10.8	654.3	8.2	562.8	6.8
5-9	758.8	10.8	871.2	11.4	901.2	11.2	772.9	9.3
10-14	681.2	9.7	791.5	10.4	917.8	11.4	936.3	11.3
15-19	693.7	9.9	683.8	8.9	787.6	9.8	880.9	10.6
20-24	687.2	9.8	644.2	8.4	663.0	8.3	734.0	8.9
25-29	706.4	10.1	664.4	8.7	622.7	7.8	629.1	7.6
30-34	560.9	8.0	689.2	9.0	670.5	8.4	650.4	7.9
35-39	389.2	5.5	585.5	7.6	704.8	8.8	682.7	8.3
40-44	232.3	3.3	449.9	5.9	572.6	7.1	683.8	8.3
45-49	256.7	3.6	250.5	3.3	373.3	4.6	472.7	5.7
50-54	355.8	5.1	205.6	2.7	228.7	2.9	321.2	3.9
55-59	285.8	4.1	312.6	4.1	181.7	2.3	159.8	1.9
60-64	217.0	3.1	253.3	3.3	280.9	3.5	237.7	2.9
65-69	108.3	1.5	188.1	2.5	208.1	2.6	235.8	2.9
70+	226.0	3.2	229.3	3.0	249.0	3.1	305.6	3.7
Toplam	**7.021.2**	**100**	**7.643.5**	**100**	**8.016.2**	**100**	**8.265.7**	**100**

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

1.1.2. Nüfusun Ana Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Nüfusun ana yaş gruplarına göre bölünüşünün bilinmesi insanların ihtiyaçlarını, eğilimlerini ve sosyal fonksiyonlarını belirleme açısından son derece önemlidir. Çünkü bir toplum yaş itibariyle çalışan, çalışmayan ve çocuk nüfustan oluşur. Çalışan nüfus hem kendi hem de çalışmayan (çocuklar dahil) nüfusun ihtiyaçlarını gidermek yani onlar için de üretim yapmak zorundadır (Başol, 1994). Böyle olunca, çalışabilecek nüfusun potansiyelini belirlemek yani nüfusun yaşlara göre nasıl dağılım gösterdiğini bilmek gerekir.

Bir nüfusta çalışma çağı nüfusunun, toplam nüfus kitlesi içindeki sayı ve oranı ne kadar yüksekse, böyle bir ülkenin ekonomisi, o ölçüde büyük bir çalışma çağı nüfus kitlesine sahip demektir. Genellikle benimsenen bir ayırıma göre yaşları 0-14 arasında olan çocuklar (üretici olmayanlar), 15-64 yaşlarında olanlar çalışabilenler (aktif nüfus), 65 yaş ve daha yukarı olanlar ise çalışmayanlar (tüketici nüfus) olarak kabul edilmektedir. Azerbaycan nüfusunun bu şekilde ayırıma göre taşıdığı özellikler şöyledir.

Azerbaycan'da 1980-2004 yılları arasındaki ADİK verilerine göre, yukarıda sözü edilen ana yaş gruplarının yüzde (%) oranları tablo 4.2'de ortaya konmuştur. Buna göre ülke nüfusunda çocuk yaştakiler olarak kabul edilen 0-14 yaş grubu, 1980 yılında % 34.6, 1990 yılında % 32.9 ve 1993 yılında % 33.4'lük bir pay içermektedir. Nitekim, 1993 yılından sonra 0-14 yaş grubunun, her geçen yıl daha az oran tuttuğu gözlenmektedir. Şöyle ki, 1996 yılında % 32.3, 1999 yılında % 31.8 ve son olarak 2004 yılında ise çocuk yaştaki nüfus % 27.4'lik bir pay oluşturmaktadır. Cinsiyet bazında ele alındığı zaman erkek nüfusun, kadın nüfusuna oranla daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu ise doğumlarda erkek nüfusun fazla olmasından kaynaklanır.

Bunun yanı sıra çalışabilir veya aktif nüfus olarak kabul edilen 15-64 yaş grubunun ise toplam içerisindeki oranı artış trendi içerisindedir. Aktif nüfus içerisinde yer alan 15-64 yaş grubu nüfus, 1993 yılında % 61.6'lık pay içerirken, 1999 yılında % 62.7'lik paya ve 2004 yılında ise % 66'lık paya yükselmiştir.

Tablo 4.2: Azerbaycan nüfusunun ana yaş gruplarına göre oransal dağılımı

YILLAR	0-14 Çocuk	15-64 Yetişkin	65+ Yaşlı
1980	34.6	60.0	5.4
1990	32.9	62.3	4.8
1993	33.4	61.6	5.0
1996	32.3	62.2	5.5
1999	31.8	62.7	5.5
2002	28.7	65.0	6.3
2004	27.4	66.0	6.6

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Tüketici veya çalışmayan nüfus olarak kabul edilen nüfus içerisinde yer alan, 65 yaş ve yukarısındaki nüfusun ise toplam içerisinde yıllara göre daha az yer almaya başladığı, ancak son yıllarda azda olsa artış eğilimi gösterdiği dikkati çekmektedir. Buna göre 1990 yılında % 4.8 olan yaşlı nüfusun oranı, 1996 yılında % 5.5'e ve 2004 yılında ise % 6.6'ya yükselmiştir.

Ayrıca yaşlı nüfusun arttığı dönem, genç nüfustaki gerilemenin olduğu döneme denk düşmektedir. Öte yandan cinsiyet açısından bakıldığında ise kadın nüfusun erkek nüfusa oranla çok daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu ise kadınların erkeklere oranla daha uzun yaşamasından kaynaklanmaktadır.

Bilhassa Azerbaycan nüfusunun en önemli özelliği, genç ve dinamik yapı göstermesidir. Nitekim, 0-25 yaş arasında kabul edilen genç nüfusun toplam nüfus içindeki payı, 1989'da % 52.5, 1993'te % 51.5, 1996'da % 50.6 ve 1999'da % 50.1 olmuştur. Görüldüğü gibi son dönemlerde bir azalma söz konusudur. Tabi ki buda son yıllarda nüfus artışının azalması ile ilgilidir.

Sayım yıllarına göre çeşitli yaş gruplarının toplam nüfustaki payları az da olsa değişme göstermektedir. Bu durum, nüfus artış oranının bir göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim, 1999 nüfus sayımında 15-59 yaş grubu toplam nüfusun % 59.2'sini, 0-14 yaş grubu % 31.8'ini, 60 ve daha yukarı yaştakiler ise % 9'unu oluşturmuştur. Bu değerlere göre ülke nüfusunun eskiye oranla, göreceli bir gençleşmeye doğru meylettiği anlaşılmaktadır.

1.2. Nüfus Piramidlerine Göre Yaş Yapısının Değerlendirilmesi

Yaş gruplarının diğer bir özelliği de nüfus dinamiğini belirtmesidir. Bir ülkede, orta yaşlı nüfus yada yetişkinler, diğer nüfusa göre fazla ise, o ülkenin nüfusu dinamik özelliğini kaybetme sürecine girmiş bulunmaktadır. Çocuk yaştakilerin nüfusu fazla ise, o ülkede nüfus artışının fazla olduğu anlaşılır.

Böylece yaş dağılımı, yaş piramitleri ile daha açık bir şekilde belirtilir. Yani yaş piramidi, nüfusun çeşitli özelliklerini açıkça ortaya çıkarır. Piramit şeklinde olanlar, yüksek doğum ve ölümü işaret eder. Azerbaycan dahil (son yıllar hariç), nüfusu hızla artan ülkelerin yaş piramidi tipik piramit şeklindedir. Altı dar, ortası geniş olan piramitler, düşük doğum ve düşük ölüm oranını yansıtır. Bilhassa ülke bu yaş piramidine sahip olursa, gelecek yıllarda nüfus azalmasının ortaya çıkacağını gösterir.

Azerbaycan nüfusunun yaş gruplarındaki durumunu daha iyi anlayabilmek için, ülkenin genel yaş yapısını ve başlıca idari merkezlerinin yaş yapısını, nüfus piramidlerine göre tespitlerle değerlendirilmesini gözden geçirmek gerekecektir.

1.2.1. Genel Yaş Yapısının Nüfus Piramidleriyle Değerlendirilmesi

Azerbaycan nüfusunun yaş gruplarına göre genel dağılımını daha açık anlaşılır bir şekilde ortaya koyabilmek için, nüfusun iki farklı dönemdeki yaş piramidini gözden geçirmek gerekecektir. Bu kapsamda grafik 4.1 ve 4.2'de 1989 ve 2001 yıllarına ait Azerbaycan'ın yaş grupları piramidi yer almaktadır.

Azerbaycan nüfusu hızlı şekilde artış gösteren ülkelerin yaş piramidine benzemektedir. Ancak, son yıllarda nüfusta artışın hızla yavaşlamasına bağlı olarak yaş piramidinin taban kısmında daralma görülmektedir (Grafik 4.2).

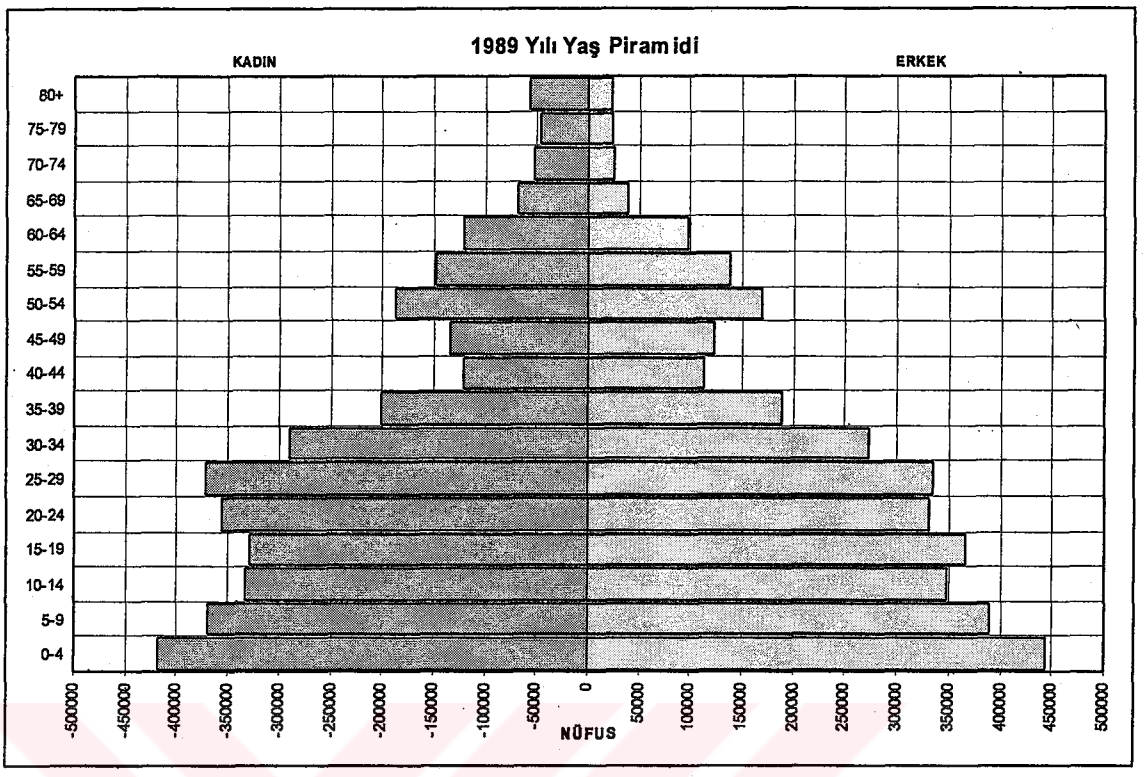
1989 yılı yaş piramidinde özellikle 0-19 yaş (0-4, 5-9, 10-14 ve 15-19 yaş grupları) grubunda erkeklerin kadınlara, 20-24 ve üstü bütün yaş gruplarında kadınların erkeklere oranla daha fazla nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca, 60 yaşın üzerindeki nüfusta kadınların erkeklere nazaran çok daha fazla olduğu, bunun da kadınların erkeklere oranla daha uzun yaşamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 10 yaş altındaki nüfusun, daha üst gruplardaki nüfusa oranla daha fazla orana sahip olduğu gözlenmektedir.

Aşağıdaki iki yaş piramidini karşılaştırdığımızda birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Şöyle ki, bebek yaşı olarak kabul edilen 0-4 yaş grubunda, 2001 yılına ait yaş piramidinin 1989 yılındakinden daha az oran içerdiği görülmektedir. Öyle ki, 1989 yılında nüfus artışının fazlalığına bağlı olarak 0-4 yaş grubunun diğer yaş gruplarına nazaran fazla olduğu, 2001 yılında ise aynı yaş grubunda göreceli bir azalma olduğu dikkati çekmektedir (Grafik 4.1, 4.2). Yani doğum oranlarının daha önceki yıllara göre biraz daha azaldığını söylemek olanaklıdır.

1989 yılı nüfus piramidinde, 35-39, 40-44 ve 45-49 yaş gruplarının diğerlerine göre belirgin bir azalma içerisinde olduğu dikkati çekmektedir. Bunun temel nedeni, II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği tarafından erkeklerin askere alınması ile savaşlardaki büyük kayıplar (600.000 kişi), yaşam düzeyinin düşmesi, doğum oranlarının düşük ve ölümlerin yüksek olmasının bir yansıması olarak görmek olanaklıdır.

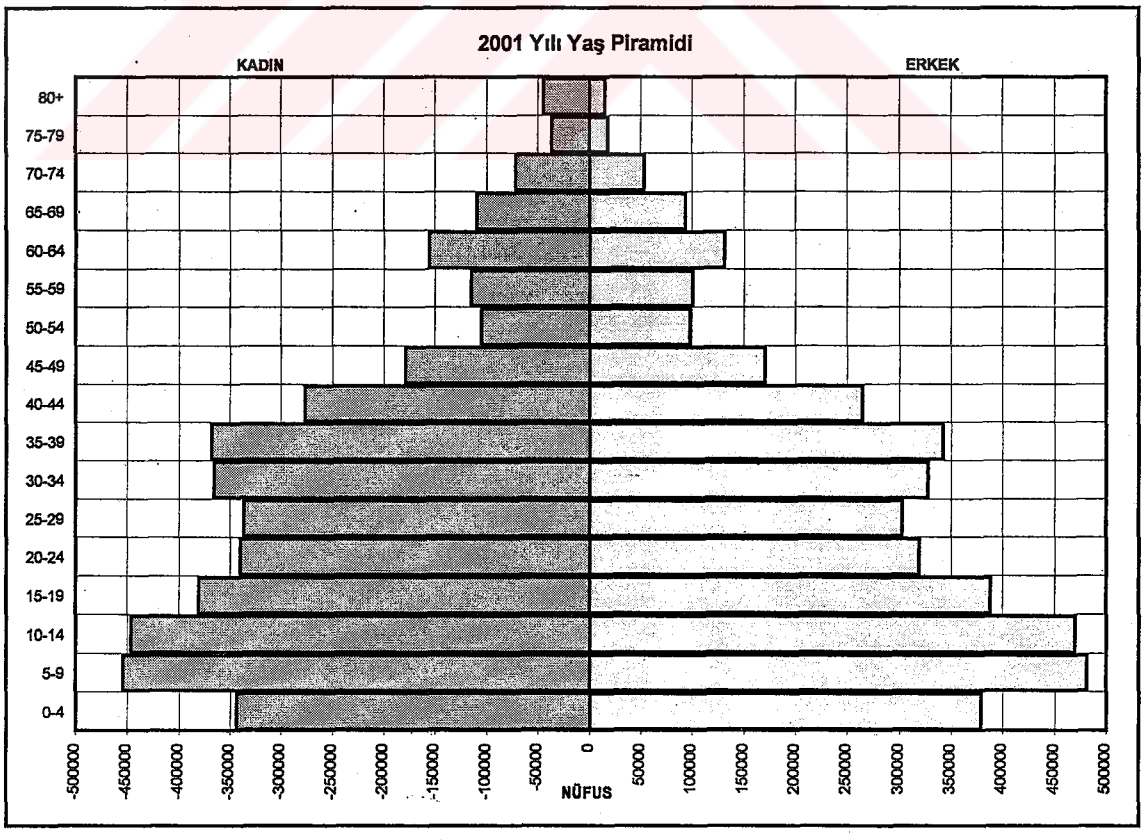
2001 yılı nüfus piramidinde ise 1989 yılına nazaran (1989 yılında 0-19 yaş grubu) 0-29 yaş grubunda erkeklerin kadınlara oranla daha fazla nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Nitekim, 1989 yılında 0-19 yaş grubunu oluşturan nüfus 2001 yılında 12-31 yaşlarına geldiğinden dolayı bu dönemde erkeklerin 30 yaşlarına kadar kadınlara oranla daha fazla olmasını doğurmaktadır. Ayrıca 10 yaş altı nüfusta ise, erkeklerin fazla olmasının başlıca nedeni, doğumlarda genellikle erkek nüfusun fazla olmasından kaynaklanır. 30-34 ve üstü tüm yaş gruplarında ise 1989 yılında olduğu gibi 2001 yılında da kadınlar erkeklere oranla daha fazla nüfusa sahiptir.

Grafik 4.1: Azerbaycan nüfusunun 1989 yılına ait yaş piramidi

Kaynak: ADİK, 1999 verilerinden yararlanılarak

Grafik 4.2: Azerbaycan nüfusunun 2001 yılına ait yaş piramidi

Kaynak: ADİK, 2003 verilerinden yararlanılarak

1.2.2. Başlıca İdari Merkezlerin Yaş Yapısının Nüfus Piramidleriyle Değerlendirilmesi

Azerbaycan'da başlıca idari merkezlerin yaş yapısının genel dağılımını daha iyi anlayabilmek açısından, yaş piramidlerini ayrı ayrılıkta gözden geçirmek gerekecektir. Bu çerçevede aşağıdaki 4.3-4.8 nolu grafiklerde 1999 yılı nüfus sayımına göre Bakü, Nahçıvan (genel), Gence, Sumgayıt, Mingeçevir ve Eli-Bayramlı'nın yaş grupları piramidi yer almaktadır.

Azerbaycan'ın genel nüfusunda olduğu gibi bu idari merkezlerin de hemen hemen tümünün nüfusu hızlı şekilde artış gösteren yaş piramidlerine benzemektedir. Nitekim, son yıllarda bütün idari merkezlerin nüfusunda artışın hızla yavaşlamasına bağlı olarak yaş piramidinin taban kısmında daralma olduğu dikkat çekmektedir (Grafik 4.3-4.8)

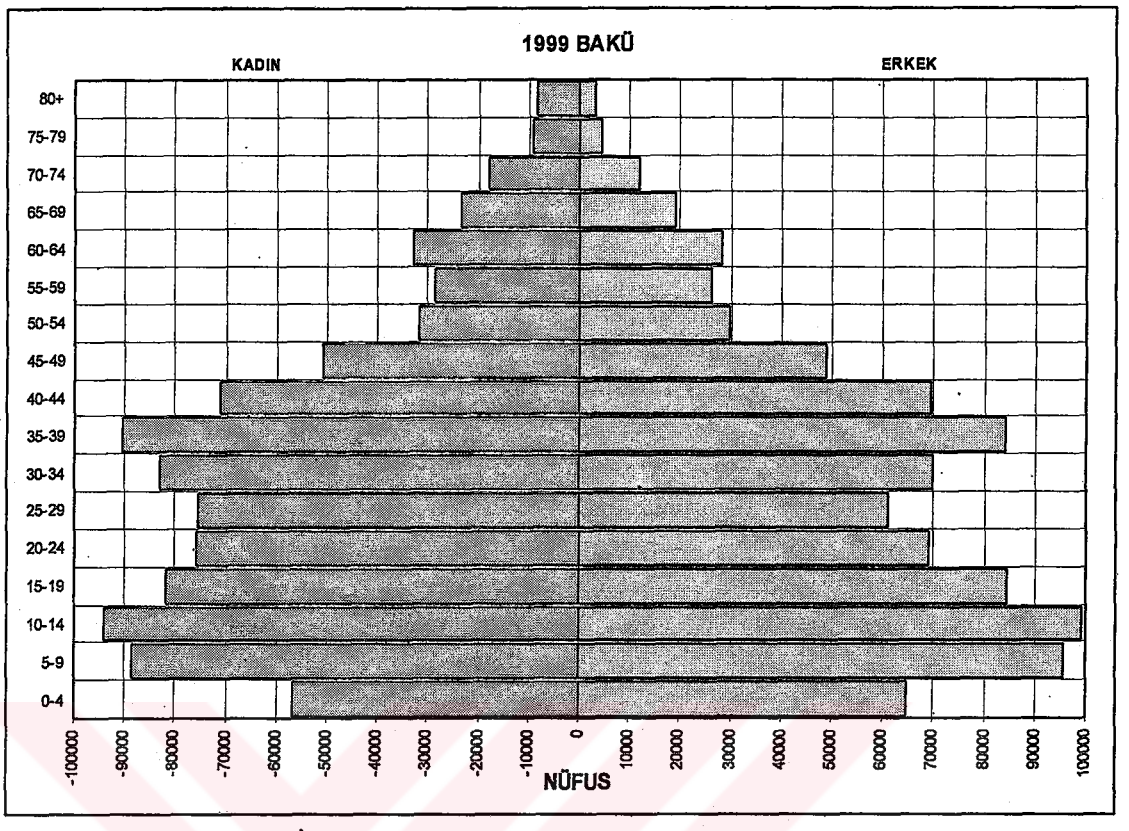
Ülkenin genel nüfusunda olduğu gibi idari merkezlerin de çoğunda 1999 yılı yaş piramidinde özellikle 0-24 yaş (0-4, 5-9, 10-14, 15-19 ve 20-24 yaş grupları) grubunda erkeklerin kadınlara, 25-29 ve üstü bütün yaş gruplarında ise kadınların erkeklere oranla daha fazla nüfusa sahip olduğu görülmektedir.

Bilhassa, ülkenin genel nüfusunda olduğu gibi idari merkezlerin de hemen hemen tümünde 60 yaşın üzerindeki nüfusta kadınların erkeklere nazaran çok daha fazla olduğu, bu da kadınların erkeklere oranla daha uzun yaşamasından ileri gelmektedir.

Bakü, Nahçıvan, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir ve Eli-Bayramlı kentlerinin yaş piramidlerini karşılaştırdığımızda birbirine benzer olduğu görülmektedir. Öyle ki, bebek yaşı olarak kabul edilen 0-4 yaş grubunun tüm yerleşmelerde daha az oran içerdiği görülmektedir. Nitekim, bu yerleşmelerde 1989 yılında nüfus artışının fazlalığına bağlı olarak 0-4 yaş grubunun diğer yaş gruplarına nazaran fazla olduğu, 1999 yılında ise aynı yaş grubunda göreceli bir azalma olduğu dikkati çekmektedir (Grafik 4.3-4.8). Yani doğum oranlarının daha önceki yıllara göre azaldığını söylemek mümkündür.

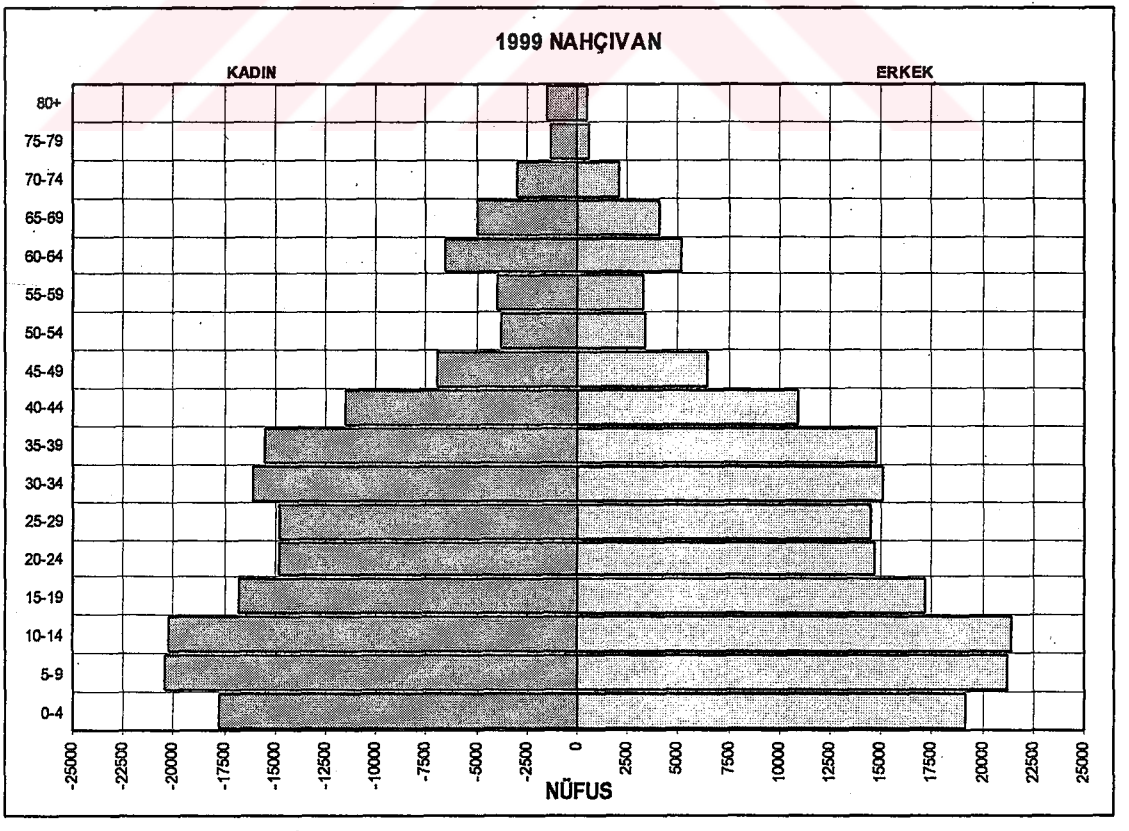
İdari yerleşim birimlerinin 1999 yılı nüfus piramidlerinde, 45-49, özellikle de 50-54 ve 55-59 yaş gruplarının diğerlerine göre belirgin bir azalma içerisinde olduğu dikkati çekmektedir. Bunun temel nedeni, II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği tarafından erkeklerin askere alınması ile savaşlardaki büyük kayıplar, yaşam düzeyinin düşmesi, doğum oranlarının düşük ve ölümlerin yüksek olmasının bir yansıması olarak görülmektedir.

Grafik 4.3: Bakü nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi

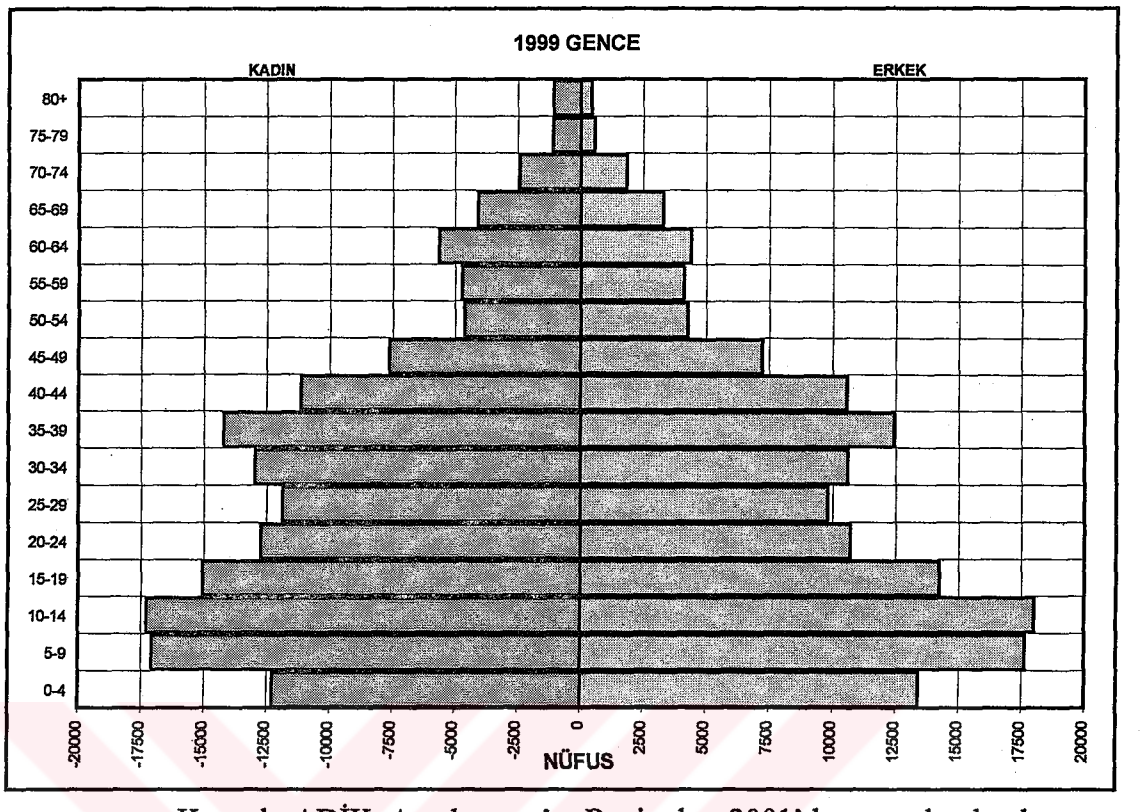
Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Grafik 4.4: Nahçıvan nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi

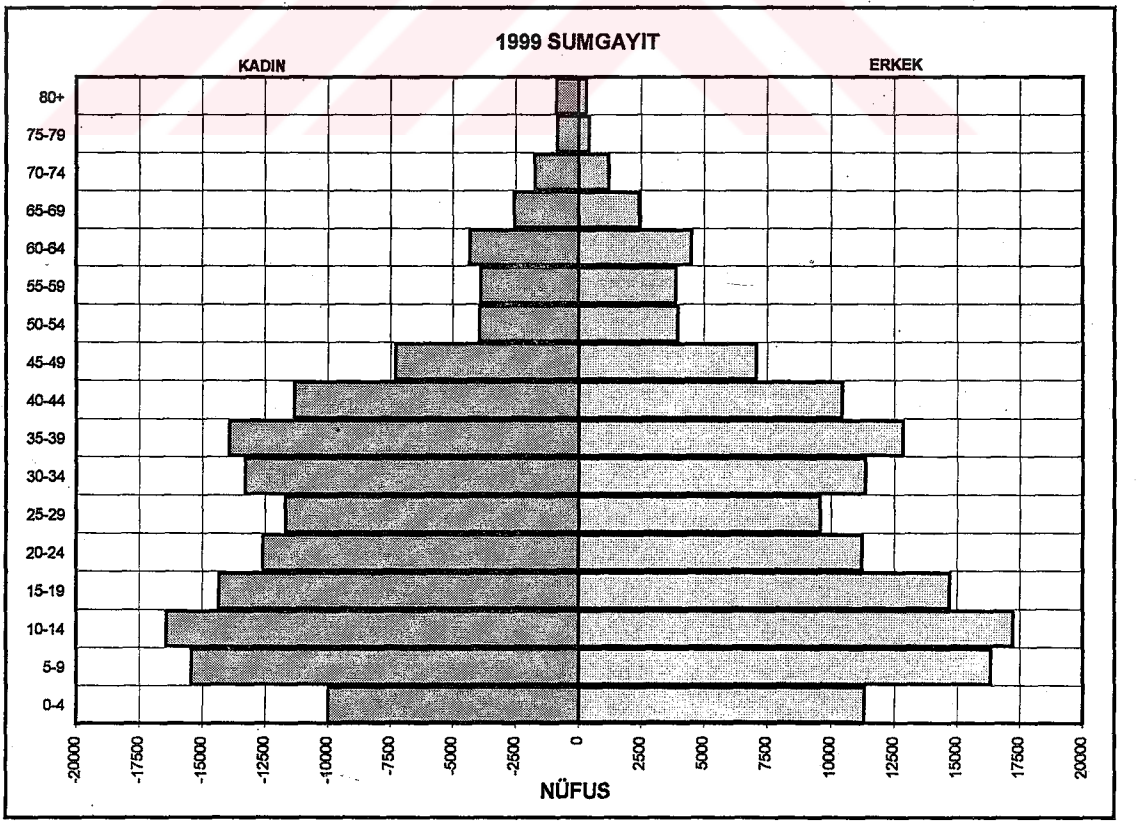
Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Grafik 4.5: Gence nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi

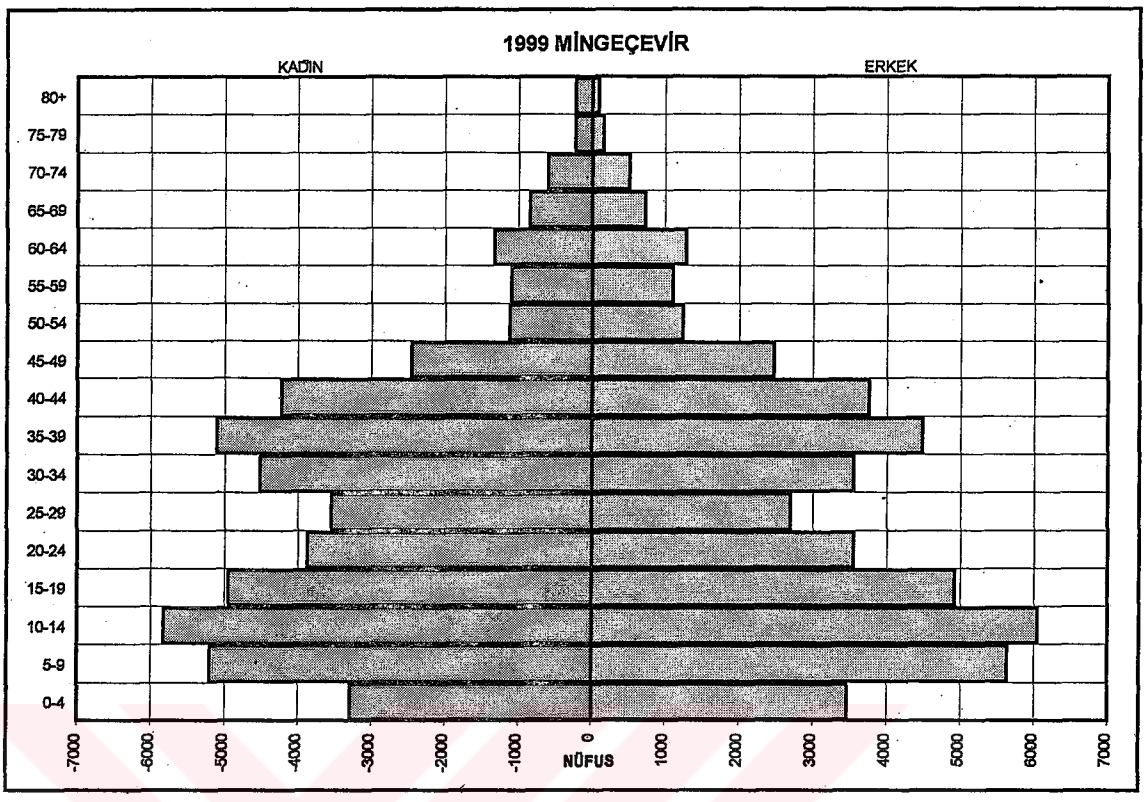
Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Grafik 4.6: Sumgayıt nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi

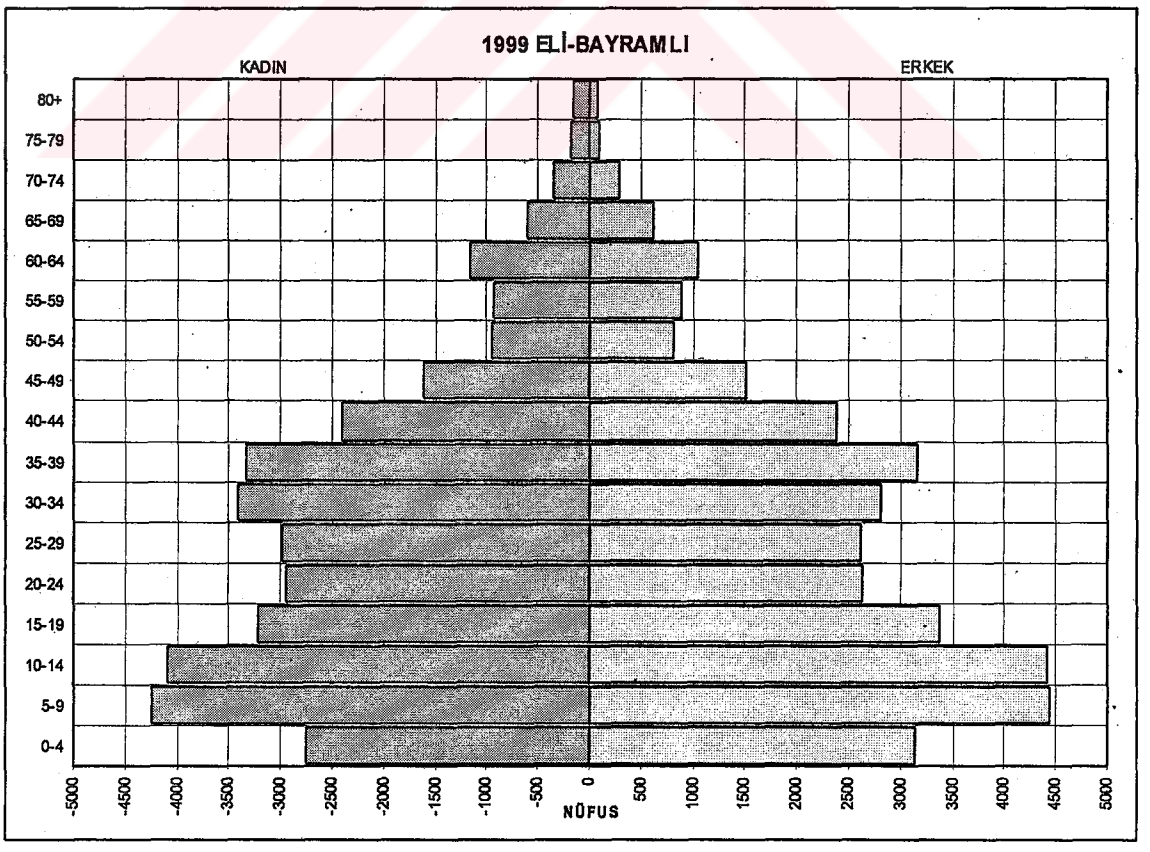
Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Grafik 4.7: Mingeçevir nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Grafik 4.8: Eli-Bayramlı nüfusunun 1999 yılına ait yaş piramidi

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

1.3. Yaş Bağımlılık Oranları

Nüfusun önemli yaş özelliklerinden birisi de nüfusun bağımlılık oranıdır. Ekonomik olarak aktif olan nüfusun bakmakla yükümlü olduğu nüfus grubuna bağımlı nüfus denir. Teorik olarak, 0-14 yaş grubu ile 65+ yaş grubu bağımlı nüfus olarak kabul edilir. Ekonomik ve demografik bakımdan çalışan insanlara isabet eden çalışmayan insan sayısı büyük önem taşımaktadır.

İşte çalışmayan yaşta olan (çocuklar) ve yaşlı olan nüfusa (ihtiyar) bağımlı nüfus denilmektedir. Üretken olmayan bu nüfus, çalışan ve üreten nüfusun kazancıyla geçinir. Bu da önce aile, daha sonra ülke ekonomisi üzerine olumsuz etkiler yapar. Kısacası bir ülkede bağlı nüfus sayısı ne kadar çok ise, üretime katılan fertlerin yükleri de o kadar çok artar (Başol, 1994, Karabağ ve Şahin, 2003). Bu yükte gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmayı güçleştirir.

Azerbaycan'da yaş bağımlılık oranı bakımından yıllara göre farklılıklar olmuştur. Geçmiş yıllarda yaş bağımlılık oranları daha yüksek iken, günümüzde daha çok kişinin iş hayatına katılmasıyla bu oran düşüş göstermiştir.

Bağımlı nüfusun, Azerbaycan nüfusu üzerinde ne derecede etkili olduğunu kolay anlamak bakımından 1980 ve 2003 yılları arasındaki durumunu değerlendirmenin, bize açık bir fikir vereceği kesindir. Azerbaycan'da 1980 sonrası özellikle de son yıllarda nüfus artışının hızla azalması yaş bağımlılık oranlarının düşmesine neden olmaktadır. Şöyle ki, 0-14 yaş grubunun bağımlılık oranları 1993-2003 yılları arasında kesintisiz bir azalma göstermektedir (Tablo 4.3). Bunun temel nedeni son yıllardaki doğum oranının düşmesidir. Ancak 65+ yaş grubunda bir düşüş söz konusu değildir.

Kısacası, Azerbaycan'da yaş bağımlılık oranı incelendiğinde, 1985 yılında çalışma çağı nüfusu olarak da tanımlanan 15-64 yaş grubunda yer alan her 100 kişilik nüfusa karşılık 0-14 ve 65 ve daha yukarı yaş grubunda bulunan nüfus 60 kişi olmuştur. Çalışan her 100 kişi 1990 yılında çalışmayan 61 kişiye bakmakla yükümlüdür. Bu değer, 1995 yılı için 61 kişi olarak gerçekleşmiştir (Avşar ve Solak, 1998).

Diğer taraftan 1995 yılından itibaren çalışma çağı nüfusunun daha çok artmasına bağlı olarak bağımlılık oranı her geçen yıl düşmektedir. Buna göre 1995 yılında 61.3 kişi olan bağımlılık oranı, 1998'de 59.5'e, 2000'de 57.6'ya, 2002'de 53.6'ya ve en son olarak da 2004'de 51.6'ya kadar düşmüştür (Tablo 4.3).

Tablo 4.3: Azerbaycan'da bağımlı ve aktif nüfus ile yaş bağımlılık oranları

YILLAR	0-14 ve 65+ Yaş Grubu Nüfus	15-64 Yaş Grubu Nüfus	Bağımlılık Oranı
1980-1985	-	-	60.0
1990	2.688.100	4.443.800	60.5
1993	2.857.200	4.582.800	62.3
1995	2.904.500	4.739.000	61.3
1996	2.914.400	4.811.800	60.6
1997	2.924.900	4.874.900	60.0
1998	2.937.800	4.938.900	59.5
1999	2.967.700	4.985.700	59.5
2000	2.930.400	5.085.800	57.6
2001	2.887.800	5.193.200	55.6
2002	2.840.700	5.300.700	53.6
2003	2.791.800	5.410.700	51.6
2004	2.813.400	5.452.300	51.6

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Sonuç olarak 2004 yılında çalışma çağında, yani 15-64 yaş grubunda yer alan her 1000 kişilik nüfusa karşılık 0-14 ve 65 ve daha yukarı yaş gurubunda olan nüfus değerinin 516 kişi olduğu görülmektedir. Ayrıca bağımlı nüfusun her bin kişide 417'ini 0-14 yaş grubundaki nüfus, 99'unu ise 65+ yaş grubundaki nüfus oluşturmaktadır.

Yaş bağımlılık oranı ülkenin her yerinde aynı değildir. Çünkü gelişmişlik düzeyi yüksek olan ve çalışan nüfusun daha çok olduğu büyük şehirlerde bu oran daha düşük, buna karşılık kırsal kesimlerde yaş bağımlılık oranları yüksek değer gösterir.

1.4. Aktif Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Bir ülkenin sosyo-ekonomik yapısını incelerken üzerinde durulması gereken bir konu da, aktif nüfusun sektörlere göre dağılışıdır. Üretim hayatında, çalışan fertlerin teşkil ettiği topluluğa aktif nüfus denilmektedir. Bu topluluğun değişikliklerini meslek istatistikleri yardımıyla takip edebiliriz. Başka bir ifadeyle aktif nüfus çalışma çağındaki nüfus olup, uluslararası tanımlara göre 15-64 yaş grubundaki insanları kapsar. Fakat bu çağdaki nüfusun tümü değil, ancak bir kısmı emeğini fiilen piyasaya sürer.

İşte bu kısım teorik olarak çalışan nüfus sayılır. Bu gruplandırmalar, ülkelerin sosyo-ekonomik yapısı içinde teknoloji düzeyine bağımlı olarak değişir (Başol, 1994).

İnsanlar yaşamlarını devam ettirebilmek için çeşitli şekillerde üretim yapmak ve ekonomik faaliyetlerde bulunmak zorundadır. Yeryüzündeki bütün insanların ekonomik faaliyetleri aynı olmadığı gibi Azerbaycan'da yaşayan insanlarda farklı ekonomik faaliyetlerle uğraşmaktadır.

Ekonomik faaliyetler çeşitli şekillerde sınıflandırılmalarla birlikte genellikle aktif nüfusun iş kollarına göre dağılımında 6 başlıca sektör (tarım, sanayi, inşaat, ticaret, ulaştırma ve hizmet) veya 3 ana sektör (tarım, sanayi ve hizmetler) halinde incelenmektedir.

Bir ülkede 15-64 yaş grubu nüfusun fazla olması, o ülkede çalışma çağı nüfusun fazla olması anlamına gelir. Ancak burada unutulmaması gereken bir husus ise bu yaş grubu nüfus içindekilerin bir kısmı çeşitli nedenlerle ekonomiye katkıda bulunmaktadır. Çünkü bu yaş grubunda özürlüler, hapishanedekiler, askerler, öğrencilerin tamamına yakını veya başka bir nedenle çalışmayanlar bulunabilir. Bu nedenle çalışan çağı nüfus olarak kabul edilen 15-64 yaş grubu nüfusun tamamı çalışmakta olan nüfus değildir. Azerbaycan'da 1999 yılı nüfus verilerine göre 15-64 yaş grubu nüfus 5 milyon civarında iken, çalışan nüfus ancak bunun yarıdan biraz fazlasıdır. Yani nüfusun çalışma çağında olması başka, bu nüfus içinde çalışanların miktarı başka anlamlar taşır.

Azerbaycan'da nüfusun sürekli artmasına bağlı olarak, işgücü kaynakları da çeşitlilik göstermiştir. Ülke nüfusunun miktarı, onun yaş, sosyal ve ekonomik yapısı aktif nüfusun gerek kapasitesini gerekse niteliğini belirleyen önemli faktörlerdir. Bu nedenle ülkede çalışan nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımı, nüfusun artmasına, ekonomik ve sosyal alandaki gelişmelere bağlı olarak sürekli değişme göstermektedir.

Bilhassa Azerbaycan'daki işgücü kaynaklarına, cinsiyet ve yaş özelliklerine göre belirlenen farklı kesimler katılmaktadır. Sözgelimi, Azerbaycan'da, 1999 yılına kadar 16-59 yaş grubundaki erkekler ile 16-54 yaş grubundaki kadınlar, 1999-2000 yılında 16-61 yaş grubundaki erkekler ile 16-56 yaş grubundaki kadınlar, 2001 yılından itibaren ise 16-62 yaş grubundaki erkekler ile 16-57 yaş grubundaki kadınlar aktif nüfusu (işgücü kaynaklarının esasını) oluşturmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, ülkede nüfusun artışına bağlı olarak ekonominin değişik sektörlerinde çalışan aktif nüfus da devamlı artmıştır. Bilhassa, 1970 yılında 2.300.000 olan aktif nüfus, 1979'da 3.200.000'e, 1989'da 3.900.000'e, 1999'da 4.300.000'e, 2003'de ise 4.892.900'e yükselmiştir. Bu yükselme sonucu, aktif nüfusun toplam nüfus içindeki payı 1979'da % 52.8 iken, 1990'da % 54.1'e, 2003'de ise % 60.1'e ulaşmıştır.

Tablo 4.4: Azerbaycan'da aktif nüfusun ekonomik faaliyet kollarına dağılımı

SEKTÖRLER	**Aktif Nüfustaki Payı %**	
	1989	**1999**
Tarım - Ormancılık	33.2	29.3
Ticaret	6.5	20.9
Eğitim - Sağlık - Sigorta	18.5	16.1
Sanayi - İnşaat	26.2	13.9
Ulaşım	9.0	4.5
Yönetim	2.5	1.8
Diğer	4.1	13.5
TOPLAM	**100.0**	**100.0**

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2002'den yararlanılarak

Azerbaycan'da aktif nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımı 1999 yılı verilerine göre incelendiğinde; çalışan bu nüfusun 6 başlıca sektöre ayrıldığı görülür (Tablo 4.4). Bu ayırıma göre, Azerbaycan'da aktif nüfusun % 29.3'ünün tarım ve ormancılık sektöründe, % 20.9'unun ise ticaret sektöründe çalıştığı gözlenir. Aktif nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımında ilk sıraları alan tarım ve ticaretin ardından, üçüncü sırayı % 16.1'lik bir payla, eğitim-sağlık-sigorta hizmetleri alanında çalışan nüfus almaktadır. Bu sektörü sırasıyla sanayi ve inşaat (% 13.9), ulaşım (% 4.5), yönetim (% 1.8) ve diğer alanlarda (% 13.5) çalışanlar izlemektedir (Tablo 4.4).

Aktif Nüfusun Ana Sektörlere Göre Dağılımı: Azerbaycan'da aktif nüfusun sektörlere dağılışını, 3 ana sektör olarak kabul edilen tarım, sanayi ve hizmetler bağlamında değerlendirildiğinde şu hususlar hemen dikkati çekmektedir.

Tarım: Azerbaycan'da nüfusun büyük çoğunluğu tarım sektöründe çalışmaktadır. Ancak bu kesimin payı giderek azalmaktadır. Şöyle ki, 1980 yılından önce nüfusun % 50'den fazlası tarım kesiminde çalışmakta iken, 1980 yılında bu oran

Dolayısıyla aile büyüklüğü, yani aile nüfus sayısının 5.2 kabul edilmesi, pratikte fazla bir anlam taşımaz. Nitekim, aile büyüklüğü bölgeler ve yöreler, kentsel ve kırsal yerleşmeler bazında bazı farklılıklar göstermektedir.

Nüfus yapısında aile büyüklerinin fazla veya az olması çeşitli nedenlerden ileri gelebilmektedir. Nitekim, bunlar arasında en önemlileri, kanımızca gelenekler ve ekonomik nedenlerdir.

Ülkenin özellikle kırsal yörelerinde, geleneklerin etkileri dolayısıyla, anne-baba sağ olduğu sürece aile dağılmamakta ve evlenen oğullar, babanın yönetim ve denetiminde kalmaya devam etmektedir. Bunda, nispeten küçük yaşlarda evliliklerin de önemli rolü vardır (Doğanay, 1997, Efendiyev, 2002). Ayrıca, ekonomik güçlükler ve bu arada geleneksel tarım metodunda fazla işgücüne ihtiyaç duyulması da, bir başka neden olarak gözükmektedir.

Azerbaycan'da haneler daha çok 5 kişiden oluşmaktadır. Beş kişilik haneler genel toplamın % 25'inden fazlasını oluşturur. Dört ve altı kişiden oluşan hanelerin oranı da beş kişilik haneler oranına yakındır. Bunları sırasıyla 7, 8, 3 ve 9 kişilik haneler izlemektedir. İki kişilik ve 10+ (10 ve daha yukarısı) kişilik haneler ise sayılıdır.

Genel durum böyle olmakla birlikte yerleşim birimlerine göre aile büyüklükleri yine çoğunlukla 5 kişiden oluşmasına karşın oranlarda değişmeler gözlenmektedir. Köy ve bucaklarda, şehirlere göre 6 ve 7 kişiden oluşan ailelerde artış gözlenmektedir.

Diğer taraftan, Azerbaycan'da yerleşik nüfusun hanehalkı büyüklükleri incelendiğinde, çekirdek aile tipinin yaygın olduğunu söylemek mümkündür.

1.6. Ağırlıklı Ortalama Yaş* ve Medyan Yaş**

1.6.1. Ağırlıklı Ortalama Yaş

Azerbaycan'da 1950 ve 2003 yılları arasında ağırlıklı ortalama yaşın giderek yükseldiği görülmektedir. Şöyle ki, 1950'li yıllarda Azerbaycan'da ağırlıklı ortalama yaş 26 dolaylarındayken, 2001 yılında 28.75, 2003 yılında ise 30 olarak hesaplanmıştır.

---

* **Ağırlıklı ortalama yaş:** Her yaş grubunun orta değeri ile o yaş grubundaki kişi sayısının çarpılması ve bütün yaş gruplarındaki bu çarpım sonuçlarının toplanarak nüfusa bölünmesi sonucu elde edilir.

** **Medyan yaş:** Küçük yaştan büyük yaşa doğru sıralanmış olan nüfusun, tam ortaya denk gelen kimsenin yaşı, serinin medyanını (yani genel nüfusun) oluşturur. Demografide buna medyan (ortanca) yaş denilmektedir.

Azerbaycan'da ağırlıklı ortalama yaşın cinsiyet bazında incelenmesi sonucu, özellikle kadın nüfusun sürekli erkeklere oranla daha yüksek ağırlıklı ortalama yaşa sahip olduğu ve kadınların erkeklere oranla daha çok yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, 2001 yılı verilerine göre kadınların 29.7, erkeklerin ise 27.7'lik ortalama yaşa sahip oldukları gözlenmektedir.

1.6.2. Medyan Yaş

Yaş piramidiyle yapılan demografik incelemelerde nüfusun yaş yapısıyla ilgili genel bilgiler edinilebildiği halde, tek bir rakama dayanan kesin bir sonuca varılamaz. Bunun için yaş gruplarının ortalamasına ihtiyaç vardır. Ortalama, yani medyan yaş bebek yaştan (0) en yaşlıya doğru sıralanmış bulunan nüfusun tam ortasına isabet eden ferdin yaşıdır. Kısacası, ülke nüfusunun yarısı bu yaşın altında, yarısı da üstünde kalmaktadır. Altında kalan nüfus kitlesi büyüdükçe yani medyan yaş düştükçe nüfus gençleşiyor, medyan yaş büyüdükçe yaşlanıyor demektir (Başol, 1994).

Azerbaycan'da 1950 ve 2003 yılları arasında kadın erkek ve genel nüfusun medyan yaşlarının sürekli yükselmeye doğru meylettiği gözlenmektedir. Bilhassa 1980'li yıllardan itibaren ise 24 yaşın üzerine çıkmaya başladığı görülmektedir. Son olarak 1999 yılı sayım verilerine göre Azerbaycan'da medyan yaş 25 dolaylarında olmuştur. Ayrıca 2003 yılında ise 26 olarak hesaplanmıştır.

Kadın nüfus, erkek nüfusa oranla ağırlıklı ortalama yaşta olduğu gibi sürekli yüksektir. Son verilere göre de kadınlarda medyan yaş yaklaşık olarak 27, erkeklerde ise 25 dolaylarında gerçekleşmiştir. Erkeklerin medyan yaşının düşük olmasının temel nedeni, erkeklerin yaşama ümidinin (ortalama ömür) kadınlara oranla daha düşük olmasından kaynaklanmaktadır.

2. NÜFUSUN CİNSİYET YAPISI

Sayımlarda nüfusun tespit edilecek en önemli özelliklerinden bir diğerini de cinsiyet durumu oluşturur. Öyle ki, bütün nüfus sayımlarında, bireylerin cinsiyetinin tespit edildiğini görüyoruz. Çünkü insanların istek ve eğilimleri, yetenekleri ve sosyal fonksiyonları cinsiyete göre değişir. Kısacası, nüfusta analiz edilmesi gereken bir başka değişken de, toplam nüfus içindeki kadın-erkek sayısı ve yaş dilimlerindeki nüfus sayısının eşitsiz oluşudur.

Genel olarak, ülkelerde erkek ve kadın sayıları arasında bir denge vardır. Başka bir ifadeyle, kadın ve erkek nüfusu aşağı yukarı eşit durumdadır. Ancak, savaşlar, göç, bazı hastalıklar, kadın ve erkek arasındaki nüfus dengesini bozar. Özellikle savaşlar sonunda, kadın nüfusu, erkek nüfusundan fazla olur. Örneğin, II. Dünya Savaşı öncesi Azerbaycan'da erkek nüfusu fazla iken, savaş sonrası kadın nüfus fazla olmuştur (Tablo 4.5). İleri yaşlarda da kadın ve erkek nüfusunda (ortalama ömüre bağlı olarak) az çok bir değişme meydana gelebilir.

Ayrıca kadın erkek oranını etkileyen önemli bir durum da doğumlar ve ölümlerle ilgili olanıdır. Doğumlarda erkek ile kız çocuk sayısı eşit olmamakta, genellikle erkek çocuk sayısı daha fazla olmaktadır. Yapılan araştırmalara göre Azerbaycan'da ortalama her 100 kız çocuğa karşılık, 107 erkek çocuk dünyaya gelmektedir. Sonraki yaşlarda, kadınlarda ölüm oranının biraz daha düşük olması sonucu, kadın erkek oranları orta yaşlarda, kadın nüfus lehine dönmektedir. Daha yukarı yaş gruplarında (65+) ise kadın nüfus belirgin bir şekilde fazlalık göstermektedir.

Nüfusun cinsiyet yapısı incelenirken erkek ve kadın nüfusunun kendi içindeki oranlarının çıkarılması gerekmektedir. Buna göre Azerbaycan'da sayım yıllarına göre 1000 erkeğe düşen kadın sayısı önemli değişmeler göstermektedir.

Nitekim bir ülkenin nüfusunda erkek sayısının kadın sayısına göre azlığı veya çokluğu o toplumun kuvvet ve gelişiminde önemli bir etken olmaktadır (Başol, 1994). Bu açıdan nüfusun cinsiyet yönünden bileşiminin ölçülmesinde kullanılan yöntem, her 100 veya 1000 erkek nüfusa düşen kadın sayısının hesaplanmasına dayanır. Aynı şekilde 100 veya 1000 kadın nüfusa isabet eden erkek nüfusun oranı da çıkartılabilir.

Azerbaycan'ın cinsiyet durumunu ele aldığımızda ilk nüfus sayımının yapıldığı 1926 yılından 2003 yılına kadar, kadın ve erkek nüfusu arasında az da olsa bir değişmenin olduğu gözlenmektedir. Öyle ki, 1940 yılına kadar, erkek nüfusunun kadın

nüfusuna nazaran fazla olduğu görülmektedir. Fakat 1945'ten günümüze kadar kadın nüfusun, erkek nüfusa nazaran yaklaşık % 2 ile % 5 arasında değişen fazlalığının, II. Dünya Savaşı'ndaki ve Karabağ Savaşı'ndaki kayıplar yüzünden olduğu görülür.

Ülkede 1 Ocak 2003 yılı itibariyle 4.023.000 (% 49) erkek ve 4.179.500 (% 51) kadın yaşamaktadır. Öte yandan, 1979 yılında her 948 erkeğe karşın 1000 kadın düşerken, 1989 yılında bu rakam 952 erkeğe karşın 1000 kadın olarak değişmiştir. Son olarak 2004 yılı itibariyle ise 960 erkeğe karşın 1000 kadın olmuştur.

Tablo 4.5: Azerbaycan'ın toplam, erkek ve kadın nüfusları açısından durumu

Yıllar	Toplam Nüfus	Erkek		Kadın	
		Nüfusu	%	Nüfusu	%
1926	2.313.700	1.212.400	52.4	1.101.300	47.6
1939	3.205.200	1.642.600	51.2	1.562.600	48.8
1950	2.896.000	1.363.000	47.1	1.533.000	52.9
1959	3.697.700	1.756.600	47.5	1.941.100	52.5
1970	5.117.100	2.483.000	48.5	2.634.100	51.5
1979	6.028.300	2.938.800	48.8	3.089.500	51.2
1989	7.021.200	3.423.800	48.8	3.597.400	51.2
1991	7.218.500	3.524.100	48.8	3.694.400	51.2
1993	7.440.000	3.641.200	48.9	3.798.800	51.1
1995	7.643.500	3.754.600	49.1	3.888.900	50.9
1997	7.799.800	3.845.300	49.3	3.954.500	50.7
1999	7.949.300	3.903.100	49.1	4.046.200	50.9
2001	8.081.000	3.954.500	48.9	4.126.500	51.1
2003	8.202.500	4.023.000	49.1	4.179.500	50.9

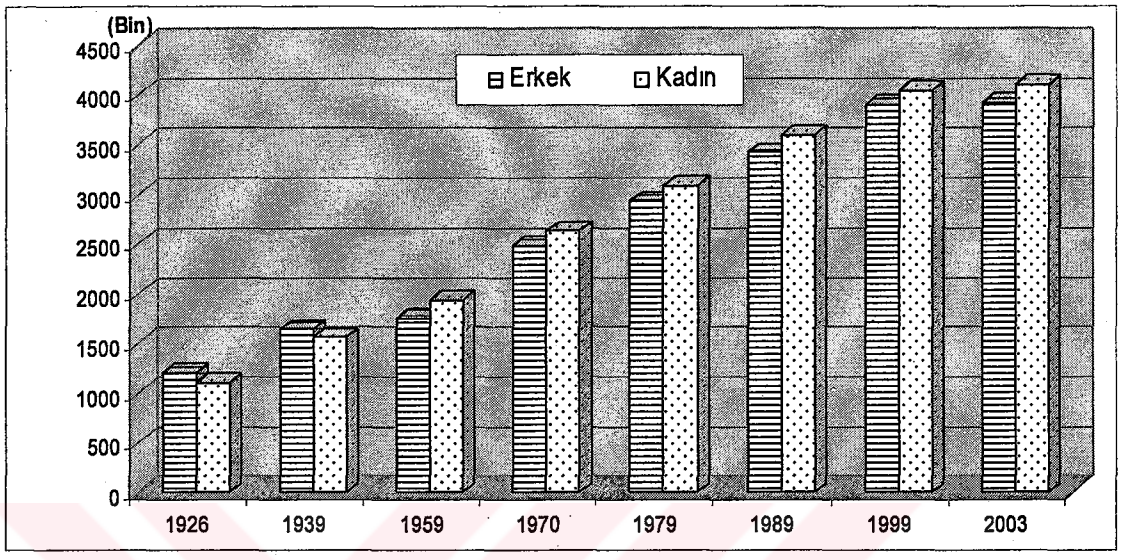
Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Ülke ekonomileri üzerinde doğrudan etkiye ve çok hassas bir yapıya sahip bulunan nüfus dengesinin Azerbaycan'da bozulmaya yüz tutması bu ülkenin geleceği üzerinde birçok olumsuz, sosyal, ekonomik ve demografik sonuçlara sebebiyet verebilecek niteliktedir.

Dünya milletlerindeki nüfus dengesini bozan sebeplerin başında savaşlar, kazalar ve uluslararası göç hareketleri yer aldığı halde, Azerbaycan'daki bu hassas dengenin bozulmasına Rusların (Sovyet Birliği Döneminde) bu konuya yönelik bilinçli

politikaları, işsizlik gibi nedenler yüzünden genç erkek nüfusun Sovyetler Birliği içindeki diğer cumhuriyetlere göç etmesi ve başka milletlere kız verilmemesi yolundaki gelenekleri önemli etkenleri oluşturmaktadır (Oğan, 1992).

Grafik 4.10: Azerbaycan'da erkek ve kadın nüfusunun yıllara göre değişimi

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

Bugün Azerbaycan'daki demografik sorunların en önemlilerinden birisi olan genç erkek nüfusunun göç etmesi, tehlikeli boyutlara ulaşmaktadır. Yapılan hesaplamalara göre son 10 yılda 250.000'den fazla aktif nüfus diğer cumhuriyetlere (çoğunlukla Rusya'ya) göç etmiştir. Gidenlerin tamamına yakınını genç nüfus oluşturmaktadır. Diğer cumhuriyetlere giden genç erkek nüfusun bir kısmı gittikleri diğer cumhuriyetin kadınlarıyla evlenmektedirler. Ancak Azerbaycanlı genç kızların hem göçe meyilli olmayışları hem de sıkı gelenek bağları sebebiyle başka milletlere mensup insanlarla evlenmemeleri cinsiyet dengesinin bozulmasını arttırmaktadır. Giden genç nüfusun çoğunluğunu köyden gidenler oluşturduğundan burada evlilik hayatı kuramayan genç kızların sayısı gün geçtikçe çoğalmaktadır.

Azerbaycan'ın cinsiyet durumunu 1999 nüfus sayımına göre ele aldığımızda, ülkede genel cinsiyet oranının 104 olduğunu görürüz. Bu orana göre her 100 erkeğe Azerbaycan'da 104 kadın düşüyor demektir (Tablo 4.7).

Sonuç olarak, Azerbaycan'da kadın ve erkek nüfus sayısı arasında bir farklılık mevcuttur. Ancak bu farklılık bugün için sorun yaratacak çok büyük boyutlara ulaşmamış bulunmaktadır.

2.1. Yaş Gruplarına Göre Özel Cinsiyet Oranları

Genel cinsiyet oranı yanında belli yaşlardaki nüfusun cinsiyet oranlarının çıkartılmasıyla oluşan özel cinsiyet oranları da elde edilmektedir. Nüfusun özel cinsiyet oranları çeşitli gruplandırmaya göre incelenmektedir. Bu gruplandırma 0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24,..... 80-84 ve 85+ şeklinde, dar aralıklı gruplandırma olabileceği gibi de 0-14, 15-64, 65 ve daha yukarı yaşlarda olanlar şeklinde, geniş aralıklı gruplandırma şeklinde de yapılabilir. Azerbaycan'da her iki şekil de uygulanmakta olup, bu gruplandırmaların önemli yararları vardır. Örneğin, nüfusun cinsiyet oranı, yaş gruplarına göre hesaplanırsa bazı önemli yorumlara gidilebilir. Öyle ki, küçük yaşlarda erkek cinsiyet oranının yüksek olması, erkek çocuk doğumu fazlalığından, ileri yaşlarda oranın düşmesi ise erkekler arasında ölüm sayısının artmaya başlamasından ve en yaşlı nüfus grubu içinde oranın en düşük çıkması, erkek ölümü fazlalığındandır.

Azerbaycan için eldeki son istatistikler olan 2004 yılı verilerine göre özel cinsiyet oranları çıkartılmıştır. Buna göre kadın nüfusun erkek nüfusuna oranı 20 yaş altı dışında bütün yaş gruplarında kadın nüfus erkek nüfustan daha fazladır.

Erkek nüfusun en yüksek olduğu yaş grubu 0-4 yaş grubudur. Bu yaş grubunda 1000 erkek nüfusa 868 kadın düşmektedir. Bu durum, doğumlarda erkek nüfusu fazlalığından kaynaklanmaktadır. Yaş ilerledikçe erkek nüfusun azalma gösterdiği ve 20 yaş ve üstü bütün yaş gruplarında kadın nüfustan az olduğu gözlenmektedir. Ayrıca 70 yaş ve yukarısında 1000 erkek nüfusa 1500'den fazla kadın nüfus düşmektedir. Bu da tabi ki, kadınların erkeklere oranla daha uzun yaşamasından kaynaklanmaktadır.

2.1.1. Tüm Yaş Gruplarına Göre Özel Cinsiyet Oranları

Genellikle benimsenen bir ayırıma göre nüfusun cinsiyet durumunun tüm yaş gruplarına göre dağılımı 0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24..... 80-84 ve 85+ şeklinde sıralanan ayrıntılı yaş grupları kapsamında özlü olarak ele alınarak incelenecektir.

Azerbaycan'da 1989 yılından 2004 yılına kadar aldığımız dönemde yaş gruplarına göre 100 veya 1000 erkek nüfusa düşen kadın sayısı değişmektedir. Genel olarak bu dönemde 0-4, 5-9, 10-14 ve 15-19 yaş gruplarında erkek nüfus fazla olduğundan, bu yaş gruplarında 1000 erkek nüfusa düşen kadın sayısı 868 ile 968 arasında değişme göstermektedir (Tablo 4.6). Ayrıca 20-24 ve 25-29 yaş gruplarında ise yıllara göre farklılıklar olduğu dikkat çekmektedir.

Bilhassa 30-34 ve üstü tüm yaş gruplarında ise, değerlendirmeye aldığımız 1989 yılından bu yana tüm yıllarda 1000 erkek nüfusa düşen kadın sayısı 1000'in üzerinde değerler göstermektedir. Yani bu yaş gruplarında kadınların erkeklere oranla daha fazla nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca, 60 ve üstü yaş gruplarında ise 1000 erkek nüfusa düşen kadın sayısı 1100'ün üzerindedir (Tablo 4.6). Öyle ki, 60+ nüfusta kadınların erkeklere nazaran çok fazla olduğu, bunun da kadınların erkeklere oranla daha uzun yaşamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Tablo 4.6: Azerbaycan'da yaş gruplarına göre 1000 erkeğe düşen kadın sayısı

Yaş Grupları	1989	1993	1996	2000	2004
0-4	942.1	947.8	934.3	903.1	868.5
5-9	947.6	958.0	947.5	943.5	924.2
10-14	954.1	952.6	947.7	953.6	949.1
15-19	899.5	964.1	964.3	972.5	957.8
20-24	1079.9	909.3	894.7	1052.6	1002.2
25-29	1104.9	1112.7	1012.4	1113.0	1083.7
30-34	1065.2	1097.7	1109.9	1121.8	1118.2
35-39	1059.3	1069.2	1071.3	1092.0	1119.1
40-44	1074.1	1073.7	1065.6	1054.5	1074.5
45-49	1081.9	1083.8	1105.6	1054.5	1061.9
50-54	1094.2	1126.8	1098.3	1081.0	1073.8
55-59	1083.1	1107.4	1150.9	1147.8	1114.4
60-64	1237.1	1151.0	1140.6	1203.1	1214.9
65-69	1728.0	1398.7	1247.9	1192.8	1234.9
70+	2187.6	2307.5	2219.3	1654.6	1527.2
Toplam	**1050.7**	**1043.3**	**1031.8**	**1045.8**	**1038.9**

Kaynak: ADİK, 1999 ve 2004'den yararlanılarak

2.1.2. Ana Yaş Gruplarına Göre Özel Cinsiyet Oranları

Azerbaycan'da nüfusun cinsiyet durumunu 1999 nüfus sayımına göre ana yaş grupları çerçevesinde ele aldığımızda, cinsiyet oranında 0-14 yaş grubunda erkekler üstün iken, 15-59 ve 60+ yaş gruplarında kadınların daha üstün olduğu görülür. Şöyle ki, bu oranlara göre Azerbaycan'da her 100 erkeğe 0-14 yaş grubunda 94.9, 15-59 yaş grubunda 103.5 ve 60+ yaş grubunda 144.7 kadın düşüyor demektir (Tablo 4.7).

Değerin bu kadar yüksek olmasında, iki etkenin önemli rol oynadığı tespit edilmiştir. Bunlar, II. Dünya Savaşı'ndaki kayıplar (yani 600.000 civarında Azerbaycan genç nüfusunun savaşdaki ölümü) ve kadınların erkeklere oranla daha uzun yaşamasıdır.

Tablo 4.7: Azerbaycan'da ana yaş gruplarına göre 100 erkeğe düşen kadın sayısı

Yaş Grupları	100 Erkek / Kadın
0-14 Çocuk	94.9
15-59 Yetişkin	103.5
+ 60 Yaşlı	144.7
TOPLAM	**104**

Kaynak: ADİK, 1999'dan yararlanılarak

Azerbaycan'da erkek-kadın (cinsiyet durumunu) nüfuslarının oransal durumunu incelediğimizde, 1979 yılı itibariyle nüfusun % 49.5'inin erkek, % 50.5'inin kadın olduğu görülür. 1985 ve 1990 yıllarına ait erkek-kadın nüfuslarının oransal durumları da hemen hemen birbirine benzemektedir. Ancak 1999 yılında ise, Azerbaycan genelinde % 49 erkek, % 51 kadın nüfus düştüğü anlaşılmaktadır (Tablo 4.8).

Bu rakamlar geneli yansıttığı için bütün yerleşim merkezlerinde aynı değildir. Genellikle köylerde kadın nüfus daha hakim iken, şehirlerde kadın nüfus fazla olsa da oransal durumu çok fazla değildir. 1999'da köylerde erkek nüfus % 48.9, kadın nüfus % 51.1 iken, şehirde erkek nüfus % 49.3, kadın nüfus % 50.7 oranındadır.

Tablo 4.8: Ana yaş gruplarına göre cinsiyet oranları (%)

Yaş Grupları	1989		1999	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
0 -14 Çocuk	51.3	48.7	51.3	48.7
15-59 Yetişkin	48.8	51.2	49.1	50.9
60 (+) Yaşlı	37.6	62.4	40.9	59.1
TOPLAM	**49.5**	**50.5**	**49.0**	**51.0**

Kaynak: ADİK, 1999'dan yararlanılarak

Ülkede cinsiyet oranını ana yaş gruplarına göre incelediğimizde, 1989 ve 1999 yıllarına ait 0-14 yaş grubunda erkek nüfus oranının % 51.3, aynı yıllara ait kadın nüfus oranının ise % 48.7 olduğu ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, 1989-1999 yıllarına ait 15-59 yaş grubunda erkek nüfus oranının (0-14 yaş grubuna nazaran) kadın nüfus oranından düşük olduğu gözlenmektedir. Aynı yaş grubunda dikkatimizi çeken, kadın nüfus oranının 1989 ve 1999 yıllarında artış göstermesidir. Yine 1989 ve 1999 yıllarına ait 60+ yaş grubundaki kadın nüfus oranının, erkek nüfus oranından çok yüksek olduğu görülmektedir (Tablo 4.8).

Bilhassa, 60+ yaş grubundaki kadın nüfusunun erkek nüfus oranından yüksek olmasının nedeni "fizyolojik"tir. Kadın bünyesinin her ne kadar erkek bünyesine göre zayıf olduğu kabul edilse bile, bugün tıp biliminin üzerinde durduğu olgu, kadınların fizyolojik yapı özelliklerinin kadın ömrünün erkeğe göre daha uzun olmasını sağlamıştır (Alpaydın, 1997).

2.2. Bölge ve İdari Yerleşim Birimlerinde Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Bir ülkenin nüfusunun cinsiyet yapısı, ülke genelinde yıllar itibariyle değişebildiği gibi, bu yapı, o ülkenin bölgeleri arasında da çeşitli değişiklikler ve farklılıklar göstermektedir. Coğrafi dağılış içerisinde o ülkenin cinsiyet durumu birçok noktaya ışık tutmaktadır. İdari bölünüşe göre yapılan çalışma, elbette ki dikkate değer sonuçlar ortaya koymaktadır. Cinsiyet özellikleri incelenen bir bölge ya da ülkenin sosyal yapısının kimliği ortaya çıkmakta ve yine aynı alanın beşeri ve ekonomik özellikleri belirginlik kazanmaktadır (Yüceşahin, 1996). Azerbaycan nüfusunun cinsiyet bileşimi de mevcut sayım yılları dahilinde birçok farklılıkları taşımaktadır.

1999 yılı nüfus sayımına göre, Azerbaycan'da idari yerleşim birimlerine göre nüfusun cinsiyet dağılımı ele alınmış ve nüfusun cinsiyet bileşimine ait önemli özellikler ortaya çıkmıştır. Özellikle konunun coğrafi dağılışı, yapılan çalışmanın sonuçlarını ve tahminlerini destekler niteliktedir (Tablo 4.9).

Azerbaycan genelinde olduğu gibi iktisadi bölgelerin tümünde de kadın nüfusu ve oranı daha yüksektir. İdari yerleşim birimlerine dağılımında da hemen hemen bu özelliğini (Culfa ve Sederek ilçeleri hariç) korumaktadır. Azerbaycan'da kadın nüfus oranı en yüksek olan iktisadi bölgeler, Apşeron, Guba-Haçmaz, Dağlık Şirvan, Gence-Gazah, Yukarı Karabağ, Kelbecer-Laçın'dır. Bu bölgelerde kadın nüfus oranı % 51'den fazladır. Hatta bazı ilçelerde kadın nüfus oranı % 52'yi bile (Cebrayıl % 52.5 ve Gence % 52.1) aşmaktadır.

Tablo 4.9: Azerbaycan'ın iktisadi bölgelerindeki idari yerleşim birimlerinin toplam, erkek ve kadın nüfusları açısından durumu

İdari Yerleşim Birimi	1999 YILI NÜFUS SAYIMINA GÖRE					YÜZ ÖLÇÜM (Bin km²)
	TOPLAM NÜFUS	ERKEK	%	KADIN	%	
1. Apşeron İktisadi Bölgesi						
Bakü	1.788.854	869.689	48.6	919.165	51.4	2.13
Sumgayıt	283.184	138.739	49.0	144.445	51.0	0.08
Apşeron	81.798	40.378	49.4	41.420	50.6	1.36
Hızı	13.080	6.536	50.0	6.544	50.0	1.90
2. Guba - Haçmaz İktisadi Bölgesi						
Haçmaz	144.332	69.849	48.4	74.483	51.6	1.05
Guba	136.845	66.841	48.8	70.004	51.2	2.58
Gusar	80.816	39.177	48.5	41.639	51.5	1.54
Deveçi	45.999	22.343	48.6	23.656	51.4	1.09
Siyazen	33.462	16.514	49.4	16.948	50.6	0.70
3. Şeki - Zagatala İktisadi Bölgesi						
Şeki	157.353	77.225	49.1	80.128	50.9	2.43
Zagatala	107.240	51.807	48.3	55.433	51.7	1.35
Gebele	82.803	41.180	49.7	41.623	50.3	1.55
Gah	51.161	24.784	48.4	26.377	51.6	1.49
Balaken	83.732	40.778	48.7	42.954	51.3	0.92
Oğuz	36.488	18.077	49.5	18.411	51.5	1.22
4. Dağlık Şirvan İktisadi Bölgesi						
Şamahı	80.625	39.484	49.0	41.141	51.0	1.61
Ağsu	62.281	30.178	48.5	32.103	51.5	1.02
İsmayıllı	72.144	35.198	48.8	36.946	51.2	2.06
Gobustan	34.184	16.646	48.7	17.538	51.3	1.37
5. Gence - Gazah İktisadi Bölgesi						
Gence	299.342	143.478	47.9	155.864	52.1	0.11
Şemkir	173.401	86.180	49.7	87.221	50.3	1.66
Gazah	81.015	39.602	48.9	41.413	51.1	0.70
Hanlar	53.266	26.510	49.8	26.756	50.2	1.03
Tovuz	142.854	70.379	49.3	72.475	50.7	1.90
Ağstafa	73.944	35.541	48.1	38.403	51.9	1.50
Daşkesen	30.418	14.996	49.3	15.422	50.7	1.05
Gedebey	86.193	42.395	49.2	43.798	50.8	1.29
Naftalan	10.800	-	-	-	-	0.002
Goranboy	86.645	42.335	48.9	44.310	51.1	1.79
Samuh	49.697	24.300	48.9	25.397	51.1	1.45
6. Yukarı Karabağ İktisadi Bölgesi						
Hankendi	54.400	-	-	-	-	0.008
Ağdam	153.292	73.982	48.3	79.310	51.7	1.15
Fizuli	136.481	65.612	48.1	70.869	51.9	1.39
Şuşa	24.340	11.692	48.0	12.648	52.0	0.29
Terter	92.201	45.088	48.9	47.113	51.1	0.96
Cebrayıl	59.318	28.187	47.5	31.131	52.5	1.05
Hocavend	39.620	19.082	48.2	20.538	51.8	1.46
Hocalı	23.757	11.579	48.7	12.178	51.3	0.97

Devamı arka sayfada

İdari Yerleşim Birimi	1999 YILI NÜFUS SAYIMINA GÖRE					YÜZ-ÖLÇÜM (Bin km²)
	TOPLAM NÜFUS	ERKEK	%	KADIN	%	
7. Kelbecer - Laçın İktisadi Bölgesi						
Laçın	63.162	30.714	48.6	32.488	51.4	1.84
Kelbecer	66.211	32.978	49.8	33.323	50.2	3.05
Gubadlı	32.949	15.913	48.3	17.036	51.7	1.37
Zengilan	35.336	17.044	48.2	18.292	51.8	0.71
8. Aran İktisadi Bölgesi						
Mingeçevir	94.039	45.652	48.5	48.387	51.5	0.13
Eli-Bayramlı	69.524	34.167	49.1	35.357	50.9	0.03
Yevlah	108.188	52.503	48.5	55.685	51.5	1.54
Göyçay	100.511	49.185	48.9	51.326	51.1	0.74
Berde	129.600	63.768	49.2	65.832	50.8	0.96
Salyan	111.973	54.585	48.7	57.388	51.3	1.79
İmişli	104.026	51.510	49.5	52.516	50.5	1.82
Ağcabedi	107.833	53.538	49.6	54.295	50.4	1.76
Ağdaş	89.214	43.393	48.6	45.821	51.4	1.05
Bilesuvar	74.906	36.041	48.1	38.865	51.9	1.40
Sabirabad	136.933	67.259	49.1	69.674	50.9	1.47
Saatlı	82.702	41.196	49.8	41.506	50.2	1.18
Kürdemir	92.230	45.358	49.2	46.872	50.8	1.63
Neftçala	71.480	34.837	48.7	36.643	51.3	1.45
Ucar	71.327	34.962	49.0	36.365	51.0	0.85
Beylegan	78.458	38.506	49.1	39.952	50.9	1.13
Zerdab	46.091	22.766	49.4	23.325	50.6	0.86
Hacıgabul	57.944	28.382	49.0	29.562	51.0	1.64
9. Lenkeran - Astara İktisadi Bölgesi						
Lenkeran	189.929	93.144	49.0	96.785	51.0	1.54
Celilabad	169.960	83.583	49.2	86.377	50.8	1.44
Masallı	173.937	85.306	49.0	88.631	51.0	1.79
Astara	73.944	35.541	48.1	38.403	51.9	1.50
Lerik	63.314	31.004	49.0	32.310	51.0	1.08
Yardımlı	49.039	23.959	48.9	25.080	51.1	0.67
10. Nahçıvan İktisadi Bölgesi						
Nahçıvan M.	63.177	30.642	48.5	32.535	51.5	0.13
Şerur	110.685	54.130	48.9	56.555	51.1	1.16
Babek	71.390	35.391	49.6	35.999	50.4	1.17
Ordubad	40.634	20.225	49.8	20.409	50.2	0.97
Culfa	35.390	18.021	50.9	17.887	49.1	1.0
Şahbuz	20.320	10.055	49.5	10.265	50.5	0.92
Sederek	11.958	6.001	50.2	5.957	49.8	0.15
Nahçıvan T.	354.072	174.465	49.3	179.607	50.7	5.5
TOPLAM	**7.949.300**	**3.903.100**	**49.1**	**4.046.200**	**50.9**	**86.6**

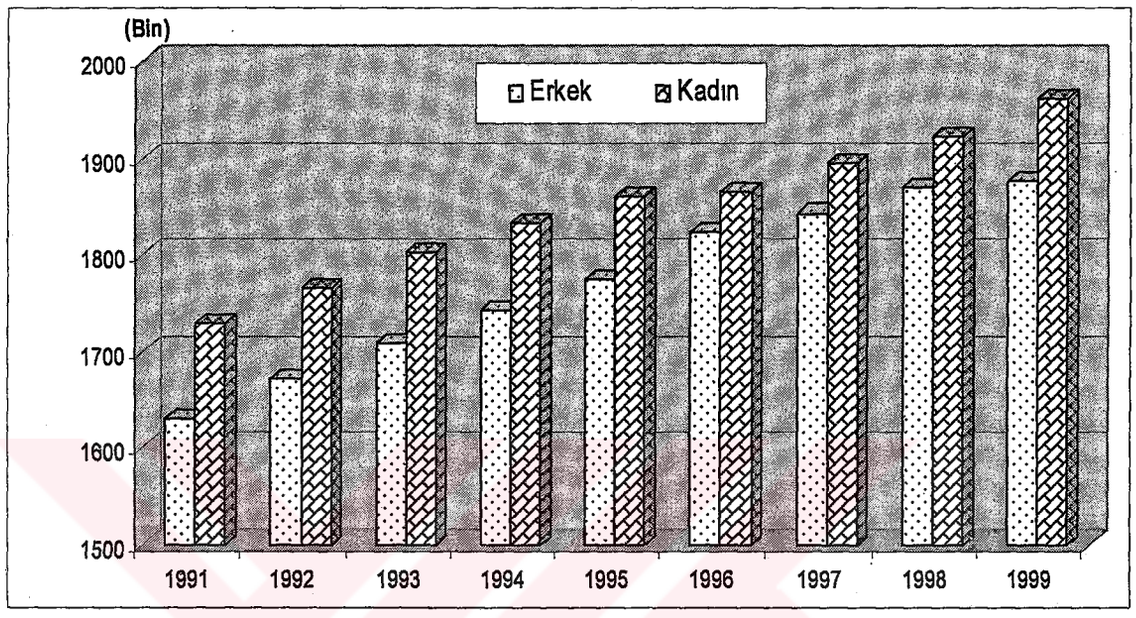
Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Azerbaycan'da erkek nüfusu ve oranı bakımından yüksek olan iktisadi bölgeler, Nahçıvan, Lenkeran-Astara ve Aran iktisadi bölgeleridir. Bu bölgelerde erkek nüfus oranı % 49 dolaylarındadır. Ayrıca Nahçıvan iktisadi bölgesi içindeki Culfa (% 50.9) ve Sederek (% 50.2) ilçelerinde erkek nüfus oranı kadın nüfus oranından daha yüksektir.

2.3. Kırsal ve Kentsel Yerleşmelerde Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

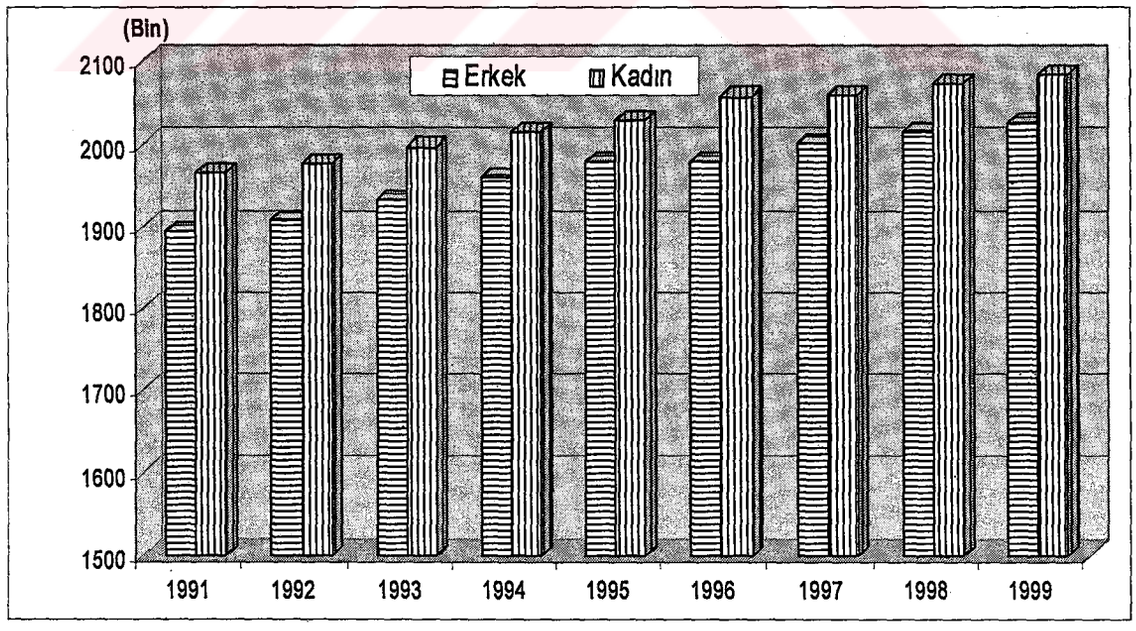
Nüfusun cinsiyet yapısı ayrımında kullanılan ölçütlerden biri de kırsal ve kentsel yerleşim birimlerindeki kadın ve erkek nüfus miktarları ile nüfusun sosyal ve ekonomik özelliğidir.

Grafik 4.11: Kırsal yerleşmelerde erkek ve kadın nüfusun değişimi

Kaynak: ADİK, 1999'dan yararlanılarak

Grafik 4.12: Kentsel yerleşmelerde erkek ve kadın nüfusun değişimi

Kaynak: ADİK, 1999'dan yararlanılarak

2.3.1. Kırsal Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Azerbaycan'da kırsal yerleşmelerde kadın nüfusun hakimiyeti tüm sayım yıllarında görülmüştür. Özellikle 1980 yılından itibaren Azerbaycan'dan diğer ülkelere (çoğunlukla BDT ülkelerine) işçi göçünün fazlalaşması (çoğunlukla erkeklerin gitmesi) kırsal alanlarda erkek nüfusun azalmasını hızlandırmıştır. Böylece, diğer ülkelere doğru olan erkek nüfus akımı, kırsal bölgelerde yaşayanların toplam nüfus içindeki oranının düşmesine sebep olmuştur. Bilakis 1980 yılında erkek nüfusun kırsal nüfus içindeki oranı % 49.5 iken, 1985'de % 49'a, 1991'de % 48.5'e düşmüştür.

Tablo 4.10: Azerbaycan'ın kır yerleşmelerinde toplam, erkek-kadın nüfusu ve oranları

Yıllar	Toplam Nüfus	Erkek	%	Kadın	%
1991	3.359.300	1.629.900	48.52	1.729.400	51.48
1992	3.438.200	1.670.700	48.59	1.767.500	51.41
1993	3.509.500	1.707.700	48.66	1.801.800	51.34
1994	3.576.400	1.743.700	48.76	1.832.700	51.24
1995	3.635.100	1.775.300	48.84	1.859.800	51.16
1996	3.688.500	1.823.800	49.45	1.864.700	50.55
1997	3.738.400	1.843.100	49.30	1.895.300	50.70
1998	3.790.200	1.868.600	49.30	1.921.600	50.70
1999	3.838.200	1.876.400	48.89	1.961.800	51.11

Kaynak: ADİK, 1999'dan yararlanılarak

Diğer taraftan, Azerbaycan'da 27 Ocak 1999 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre 3.838.200 olan kırsal nüfusun, 1.876.400'ünü erkek (% 48.9), 1.961.800'ünü kadın (% 51.1) nüfus oluşturmaktadır (Tablo 4.10).

2.3.2. Kentsel Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Azerbaycan'ın kentsel yerleşmelerinde de kadın nüfusun hakimiyeti hemen hemen tüm sayım yıllarında görülmüştür. Ancak oransal olarak üstünlüğü kırsal yerleşmelerdeki gibi belirgin değildir. Ayrıca 1980'li yıllardaki kadın nüfus oranı 1990'lı yıllardan itibaren azalmaya başlamıştır. Bunun temel nedeni kırsal yerleşmelerden büyük kentlere işçi göçünün fazlalaşması (çoğunlukla erkeklerin gitmesi) kentsel alanlarda erkek nüfusun yükselmesidir. Böylece, büyük kentlere doğru olan erkek nüfus akımı, kentsel bölgelerde yaşayanların toplam nüfus içindeki oranının

artmasına sebep olmuştur. Öyle ki, 1980 yılında erkek nüfusun kentsel nüfus içindeki oranı % 48.5 iken, 1985'de % 48.8'e, 1991'de % 49.1'e, 1993'de 49.2'ye (bazı yıllardaki oynamalar hariç), 1999'da 49.3'e yükselmiştir.

Tablo 4.11: Azerbaycan'ın kent yerleşmelerinde toplam, erkek-kadın nüfusu ve oranları

Yıllar	Toplam Nüfus	Erkek	%	Kadın	%
1991	3.859.200	1.894.200	49.08	1.965.000	50.92
1992	3.885.900	1.908.500	49.11	1.977.400	50.89
1993	3.930.500	1.933.500	49.19	1.997.000	50.81
1994	3.973.200	1.958.800	49.30	2.014.400	50.70
1995	4.008.400	1.979.300	49.38	2.029.100	50.62
1996	4.037.700	1.978.900	49.01	2.058.800	50.99
1997	4.061.400	2.002.200	49.30	2.059.200	50.70
1998	4.086.500	2.014.600	49.30	2.071.900	50.70
1999	4.111.100	2.026.700	49.30	2.084.400	50.70

Kaynak: ADİK, 1999'dan yararlanılarak

Öte yandan, Azerbaycan'da 27 Ocak 1999 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre 4.111.100 olan kentsel nüfusun, 2.026.700'ünü erkek (% 49.3), 2.084.400'ünü kadın (% 50.7) nüfus oluşturmaktadır (Tablo 4.11).

2.4. Cinsiyet, Çocuk-Kadın ve Doğurganlık Oranları

İnsanlar, kendi yerlerine geçecek çocukları yetiştirirler. Kız çocukları annenin, erkek çocuklar babanın yerini alarak demografik olarak onların fonksiyonunu sürdürürler. Bu özelliğe, yenileme denir. Nüfusta oluşan bu yenilemenin ölçülmesi için pek çok usul uygulanmıştır. Bunlardan en çok uygulananı kadınların doğurganlığının ölçülmesi olmuştur (Başol, 1994).

2.4.1. Çocuk-Kadın Oranları

Çocuk-kadın oranı, doğurgan çağdaki 1000 kadına düşen 0-4 yaşlarındaki ortalama çocuk sayısıdır. Bilhassa 1950-2000 döneminde bütün Türk ülkelerinde (Türkiye hariç) olduğu gibi Azerbaycan'da da cinsiyet oranları nispeten daha düşük bir seviyeden başlamış ve sürekli yükselme eğilimi göstermiştir (Tablo 4.12). Doğrudan olmasa da nüfus artış hızıyla cinsiyet oranı arasında güçlü bir korelasyondan bahsetmek herhalde yanlış bir ifade olmaz.

Tablo 4.12: Azerbaycan'da cinsiyet ve çocuk-kadın oranları

	1950	2000
Erkek	1.363.000	3.841.000
Kadın	1.533.000	3.987.000
Cinsiyet Oranı (‰)	889.11	963.38
0-4 Yaş Çocuk	299.000	702.000
15-49 Yaş Kadın	769.000	2.153.000
Çocuk - Kadın Oranı (‰)	388.82	326.06

Kaynak: ADİK, 2002, Avşar ve Diğerleri, 2003'den yararlanılarak

Azerbaycan'da çocuk-kadın oranları incelendiğinde, doğurgan çağda yer alan 15-49 yaş grubundaki her 100 (veya 1000) kadına düşen 0-4 yaş grubundaki çocuk sayısı 1950 yılında 38.8 olarak görülmüştür. Daha sonraki yıllarda sürekli artışların olduğu görülmektedir. Yani, 1985 ve 1990 yılı verileri incelendiğinde bu değer, 1985'de 46.2, 1990'da ise 48.2 çocuk sayısı şeklinde gerçekleşmiştir. Ancak 1990 sonrası yıllarda tekrar düşme eğiliminde olduğu gözlenmektedir. Şöyle ki, 1995 yılında 15-49 yaş grubunda yer alan her 100 kadına düşen 0-4 yaş grubundaki çocuk sayısı 39.5, 2000 yılında ise 32.6 olarak ortaya çıkmıştır.

2.4.2. Doğurganlık Oranları

Doğurganlık oranı, nüfus kuşağı esasına göre kadınların 15-49 yaşları arasında doğurgan oldukları süre boyunca ortalama olarak doğurabilecekleri çocuk sayısını gösteren hipotetik bir orandır (Avşar ve Diğerleri, 2003).

Bir ülkede nüfusun sabit kalabilmesi için her kadının kendi yerini alacak bir kız çocuğu bırakması gerekmektedir. Bu da ortalama olarak kadın başına 2.2 canlı doğum demektir. Ancak gerek ölüm yüzünden, gerek kısırlık gibi biyolojik etkenler, gerek bekar kalma ve gayri meşru ilişkilerin hoş karşılanmaması gibi sosyal etkenler ve kız çocuğunun dışarıya göç etmesi ve yerinin doldurulmaması gibi nedenler yüzünden canlı doğmuş her kız çocuğu üreme süreci içinde annesinin yerini alamamaktadır (Cerit, 1983). Bu nedenle en ideal şartlarda bile nüfusun sabit kalması için gerekli olan ortalama canlı doğum sayısı 2.2'yi aşmaktadır.

Genellikle 1960'lı yıllardan itibaren, bütün Türk ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da yaşam standartlarının yükselmesi ile doğum hızı da yükselmiştir. Kadın sağlığına önem verilmeye başlanmıştır. Doğal olarak çok çocuklu aile yapısını anılan tarihlere kadar ve özellikle kırsal kesimlerinde korumuşlardır. Nitekim 1970'li yıllardan itibaren çocuk sayısında azalma görülmeye başlanmıştır. Bu azalma eğilimi ilk dönemlerde kentlerde yaşayan ve eğitim seviyesi yüksek gruplarda, daha sonra ise toplumun diğer gruplarında görülmüştür.

İstatistiklerde sık sık yer almaya başlayan bu olay, toplam doğurganlık hızındaki artışı tersine çevirmeye başlamıştır. Özellikle 20 ile 40 yaş grubunda yer alan kadınların doğurganlık eğilimleri, doğurganlık hızında belirleyici hale gelmiştir.

Azerbaycan'da 1960'lı yıllarda bütün yaş gruplarında yaşa özel doğurganlık hızı artmıştır. Ancak 1980'li yıllara doğru bazı yaş gruplarında bir düşüş eğilimi kendini göstermeye başlamıştır. Daha sonra, bu düşüş eğilimi bütün yaş gruplarında hissedilmiştir. Özellikle 1990'lı yılların başından itibaren, Azerbaycan'da, doğum hızlarının azaldığı bir döneme girilmiştir (Tablo 3.2).

Bilhassa 1950 yılından 2000 yılına kadar olan 50 yıllık zaman diliminde kadın başına sahip olunan çocuk sayısında azalma görülmektedir (Tablo 4.12). Demografik geçiş sürecinin de iyi bir göstergesi olan bu eğitim, belirli bir süre için daha da azalmaya devam edecektir. Ancak, bu azalma eğilimi çok yavaş gerçekleştiğinden nüfus aynı zamanda artmaktadır. Öte yandan, 1995-2000 dönemi verilerine göre kadın başına düşen çocuk sayısı Azerbaycan'da, komşu ülkeler ve diğer Türk ülkelerine göre düşük değerde kalmıştır.

Tablo 4.13: Azerbaycan'da toplam doğurganlık ve bebek ölüm oranları (‰)

Dönem	Doğurganlık Oranı	Bebek Ölüm Oranı
1950-1955	5.5	68
1995-2000	2.3	33

Kaynak: Avşar ve Diğerleri, 2003'den yararlanılarak

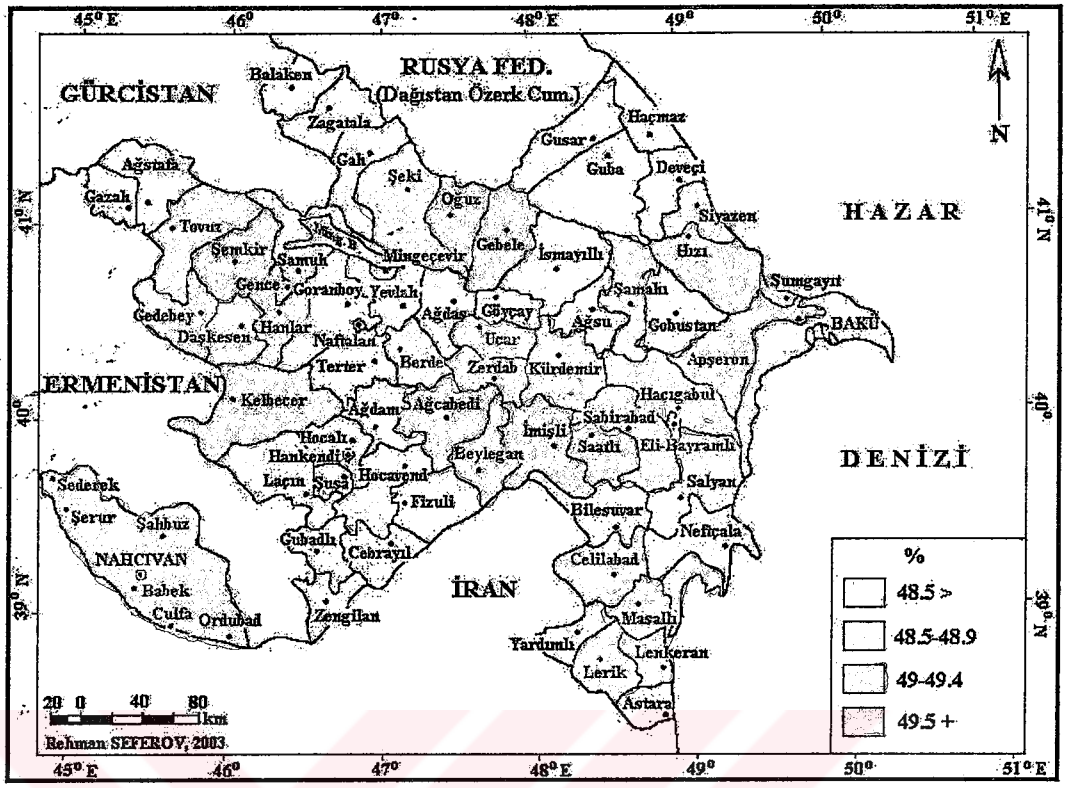
Diğer taraftan, 1995-2000 döneminde Azerbaycan'da yaşayan bir Azeri kadını bütün yaşamı boyunca 2.3 çocuğa sahip olacağı anlaşılmaktadır. Nitekim 1950-1955 döneminde bir Azeri kadını bütün yaşamı boyunca 5.5 çocuğa sahip olmuştur (Tablo 4.13).

Nüfusun yaş gruplarına göre doğum yapma oranları doğal olarak değişmektedir. Azerbaycan'da 1950 yılından 2000 yılına kadarki verilere göre bir yıl içerisinde 1000 kadının gerçekleştirdiği canlı doğumlar içerisinde en yüksek orana genellikle 20-24 yaş grubundaki kadınlarda rastlanmaktadır. Genel olarak canlı doğumların büyük bir bölümü 18-34 yaşları arasındaki kadınlarca gerçekleştirilmektedir. Ayrıca 35 yaşından sonra, kadınlarda doğum yapma eğilimi azalmaktadır.

Bu da önemli sayılacak ve sevinilecek bir olgudur. Çünkü doğum yapan kadınların yaş grubuna göre bebek ölümleri değişim göstermektedir. Şöyle ki, 17-29 yaş grupları arasındaki kadınların doğurduğu 1000 çocukta ölüm oranı ‰ 10'un altındadır. Nitekim en yüksek bebek ölüm oranına sahip olan yaş grubu 35 ve yukarısı (35-39, 40-44, 45-49)'dır. Bu yaş grupları doğum yapma açısından riskli yaş gruplarından olduğu için bu gruplarda bebek ölüm oranı yüksektir.

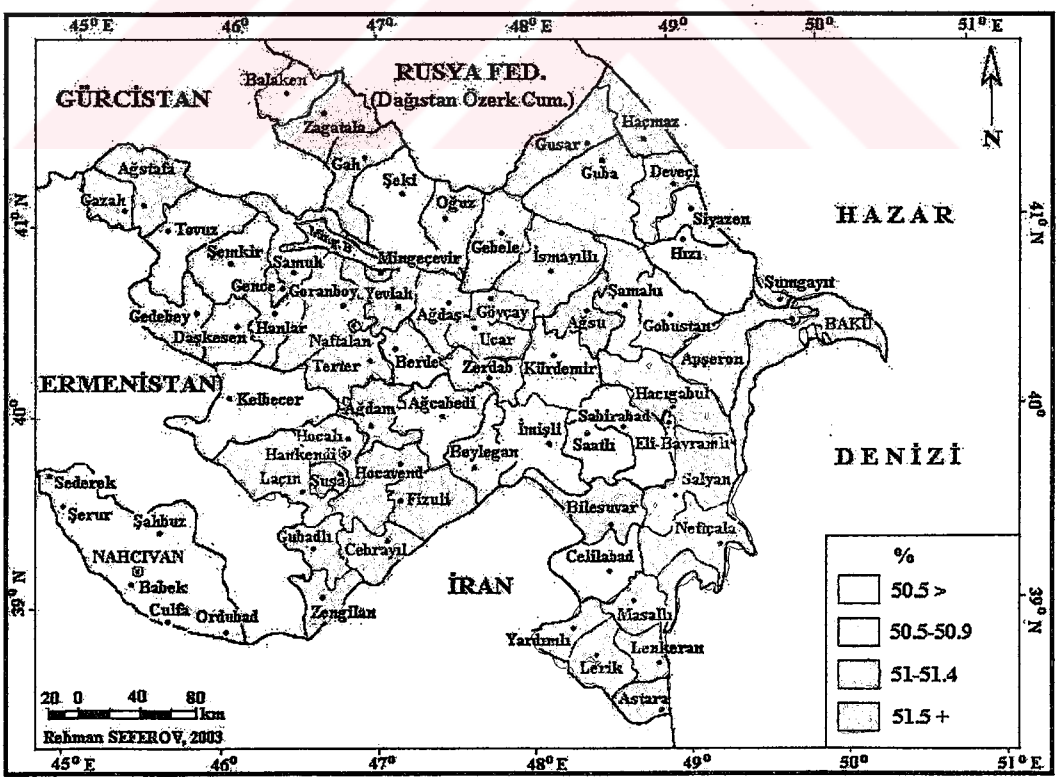
Diğer taraftan, yerleşim biriminin büyüklüğüne veya kır kent yerleşimine göre de doğurganlık oranları değişmektedir. Nitekim büyük şehirler, ilçe merkezleri ve köylerde de genellikle doğurganlığın en yüksek olduğu yaş grubu 20-24 yaşlarıdır.

Harita 4.1: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde erkek nüfus oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) istatistiklerinden yararlanılarak

Harita 4.2: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde kadın nüfusunun oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) istatistiklerinden yararlanılarak

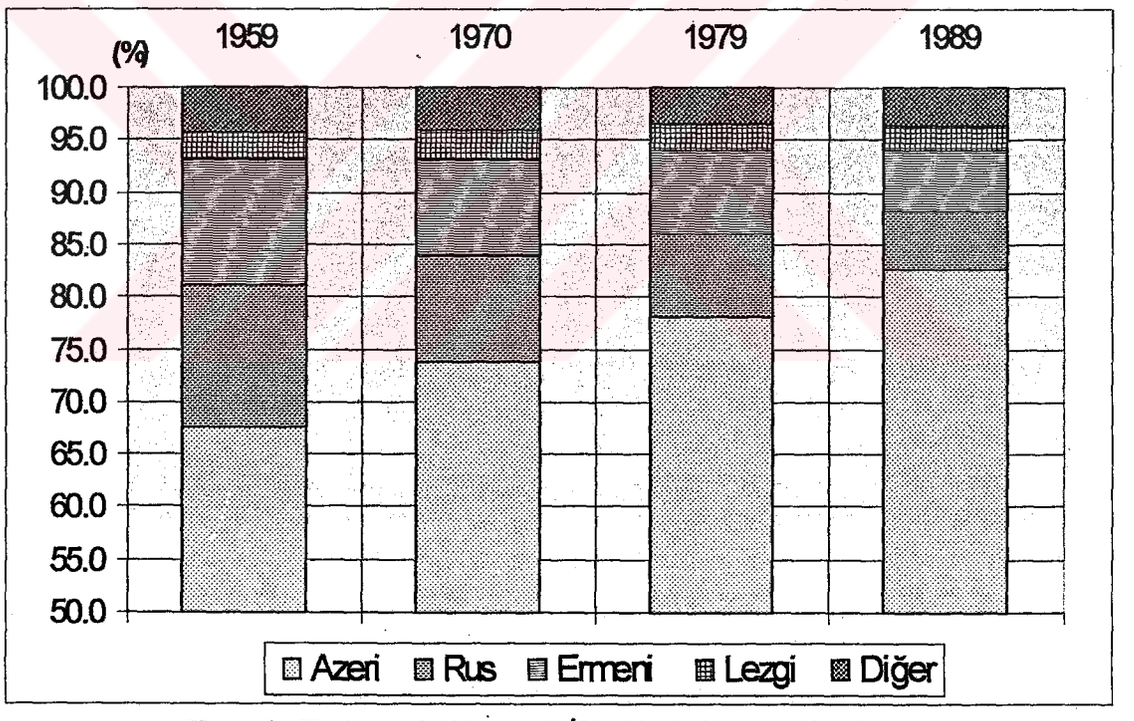
3. NÜFUSUN ETNİK YAPISI

Azerbaycan'da nüfus yapısının bir başka özelliği ise çok uluslu bir yapıya sahip olmasıdır. Ayrıca ülke etnik özelliklerine göre Eski Sovyetler Birliği içinde değerlendirildiğinde, çok ulusluluğu dolayısıyla diğer cumhuriyetlerin çoğundan önde gelmektedir. Nitekim, 1989 yılı sayım verilerine göre, ülkede 30'dan fazla etnik gruba ait insanın yaşadığı görülmektedir.

3.1. Sovyetler Birliği Döneminde Nüfus Sayımları İtibariyle Etnik Yapıdaki Değişmeler

Bilindiği gibi, sayımlarda nüfusun milliyeti (tabiyeti) sorulmaktadır. Bu özelliğin tespitiyle, ülkede bulunan etnik toplulukların sayısı hakkında bir fikir sahibi oluyoruz. Bunun sonucu, ekonomik, sosyal, askeri, politik bazı önlemlerin alınması bakımından büyük yararlar görülmektedir (Başol, 1994).

Grafik 4.13: Azerbaycan'da nüfus sayımlarına göre etnik grupların oransal dağılımı

Kaynak: Eminov, 2002 ve ADİK, 2002'den yararlanılarak

Azerbaycan'da, Azeri nüfusuna nazaran diğer etnik toplulukların oranı çok düşük olup, her geçen sayımda düştüğü görülmektedir. Şöyle ki, diğer toplulukların oranı 1960'larda % 30 dolaylarında iken, 1990'larda bu oran % 17'lere ve son yıllarda (2000'li yıllarda) % 10'un altına düşmüştür.

Böylece Sovyetler Birliği Dönemi'nde 1959 yılı nüfus sayımı verilerine göre 2.494.400 Azeri (% 67.5 oranı), 1.203.300 diğer etnik topluluklara ait (oranı % 32.5 idi) nüfus bulunmaktaydı. Ancak Sovyet Dönemi'ndeki en son sayımda (1989 yılı nüfus sayımı), diğer etnik toplulukların oranının çok düştüğünü görürüz. Öyle ki bu sayımda diğer toplulukların oranı % 17 dolaylarında olmuştur (Tablo 4.14 ve 4.15). Nitekim bu düşüş diğer etnik toplulukların sayısındaki bir azalma şeklinde değil, Azeri tabiiyetindeki nüfusun bu dönemlerde aşırı artışı nedeniyle oransal bir azalma olarak görülmektedir ve diğer etnik toplulukların (özellikle de Slav asıllı toplulukların) sayısındaki reel bir artış olarak izlenmektedir.

Azerbaycan'da nüfusun etnik yapısı ve etnik yapısındaki değişmeleri, Eski Sovyetler Birliği Döneminde 1950'li yıllardan bu yana yapılan nüfus sayımlarına göre incelediğimizde, ülkedeki gelişmeleri 4 sayım dönemi altında aşağıdaki şekilde değerlendirebiliriz.

3.1.1. 1959 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Dağılım

Sovyetler Birliği Dönemi 1959 yılında yapılan nüfus sayımına göre Azerbaycan nüfusunun etnik yapısını incelediğimizde, çok uluslu bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki, bu sayıma ait veriler incelendiğinde, ülkede 20'den fazla etnik gruba ait insanın bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak nüfusun büyük çoğunluğu yani % 95'i Azeri, Rus, Ermeni ve Lezgilerden oluşmaktadır. Diğer tüm etnik toplulukların oranı ise % 5 dolaylarındadır (Grafik 4.13).

Diğer taraftan, aşağıdaki tablodan da görüleceği gibi, Azerbaycan nüfusunun % 67.5'ini Azeriler meydana getirmektedir. Bu sayım verilerine göre ülkede yaşayan toplam Azeri nüfus 2.494.400 olmuştur. Diğer etnik topluluklar içerisinde en fazla orana sahip olanı Ruslardır (% 13.6 oranıyla). 1959 yılı verilerine göre, Azerbaycan'da 501.300 Rus yaşamıştır. Rus nüfusunu % 12 oranıyla Ermeni nüfusu izlemektedir. Bu dönemde ülkede yaşayan Ermeni nüfusu 442.100 idi. Bunu % 3.3 oranıyla Dağıstan halkları (Lezgi % 2.7, Avar % 0.5, Sahur % 0.1) izler ki, bunların da toplam nüfusu 118.100 olmuştur. Bunun da 98.100'ünü Lezgiler meydana getirmektedir.

Öte yandan, bu etnik toplulukları sırasıyla 40.200 nüfusuyla Yahudiler (% 1.1), 29.600 nüfusuyla Tatarlar (% 0.8), 25.800 nüfusuyla Ukraynalılar (% 0.7), 9600 nüfusuyla Gürcüler (% 0.2) ve toplam 36.400 nüfusuyla (% 1) ile diğer etnik gruplar (Tatlar, Belaruslar, Udinler, Kürtler vb) izlemektedir.

Tablo 4.14: Azerbaycan'da 1959 ve 1970 nüfus sayımına göre etnik dağılım

Etnik Gruplar	1959		Etnik Gruplar	1970	
	Nüfusu	%		Nüfusu	%
Azeriler*	2.494.400	67.5	Azeriler	3.776.800	73.8
Ruslar	501.300	13.6	Ruslar	510.100	10.0
Ermeniler	442.100	12.0	Ermeniler	483.500	9.4
Lezgiler	98.100	2.7	Lezgiler	137.300	2.7
Yahudiler	40.200	1.1	Tatarlar	31.800	0.6
Tatarlar*	29.600	0.8	Avarlar	30.700	0.6
Ukraynalılar	25.800	0.7	Yahudiler	29.600	0.6
Avarlar	17.300	0.5	Ukraynalılar	29.200	0.6
Gürcüler	9.600	0.2	Gürcüler	13.600	0.3
Tatlar*	5.900	0.1	Dağlı Yahudiler	11.700	0.2
Belaruslar	4.300	0.1	Ahıska Türkleri	8.500	0.2
Udinler**	3.200	0.1	Tatlar	7.800	0.1
Sahurlar*	2.900	0.1	Sahurlar	6.200	0.1
Kürtler	1.500	0.0	Kürtler	5.500	0.1
Ahıska Türkler*	200	0.0	Udinler	5.500	0.1
			Belaruslar	4.900	0.1
Diğerleri	18.400	0.5	Diğerleri	24.400	0.5
TOPLAM	**3.697.700**	**100**	**TOPLAM**	**5.117.100**	**100**

Kaynak: Eminov, 2002'den yararlanılarak

3.1.2. 1970 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Dağılım

Azerbaycan nüfusunun etnik yapısını 1970 yılında yapılan nüfus sayımına göre incelediğimizde, 1959 yılında olduğu gibi yine çok uluslu bir yapıya sahip olma özelliğini sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca 1970 yılında da, 1959 yılındaki gibi nüfusun büyük çoğunluğunu (yani % 96'nı) yine Azeri, Rus, Ermeni ve Lezgiler meydana getirmektedir. Diğer etnik toplulukların toplam oranı % 4 dolaylarında olmuştur (Grafik 4.13).

Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi ülke nüfusunun % 73.8'ini Azeriler oluşturmaktadır. Ayrıca 1959 yılı nüfus sayımı verileri ile karşılaştırıldığında, Azeri nüfusun % 6.3 oranında (% 67.5'ten % 73.8'e) yükseldiği görülür. Bunun sonucu 1970 yılında Azerbaycan'da yaşayan toplam Azeri nüfus 3.776.800 olmuştur.

Böylece Azeri nüfus oranının artması sonucu diğer etnik toplulukların oranı doğal olarak azalma göstermiştir. Şöyle ki, 1959 yılında % 13.6 oranla 2. etnik grubu

---

* Türk soylu etnik gruplar.

** M.Ö. 9. yüzyılda Alban ülkesinde (şimdiki Azerbaycan'ın kuzeyinde) yaşayan bir etnik gruptur. Günümüzde sayıları çok az kalan **Udinler**, sadece Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan Gebele ilçesinin Nic köyünde yaşarlar. Ayrıca bunların kendilerine özgü yazı ve konuşmaları vardır.

oluşturan Rusların oranı % 10'a düşmüştür. Buna mukabil Rus nüfusunun miktarı da çok az artmıştır. Bilhassa 1959 yılında 501.300 olan Rusların sayısı 1970 yılında 510.100 olmuştur. Ruslar gibi Ermeni nüfusu da çok az arttığından, ülke nüfusu içindeki oranı azalma göstermiştir. Bilakis, 1959 yılında 442.100 kişi olan Ermeniler 1970 yılında 483.500 kişiye yükselmiş, ancak ülke nüfusu içindeki oranı ise % 12'den % 9.4'e düşmüştür (Tablo 4.14).

Diğer taraftan, 1959 yılında olduğu gibi 1970 yılında da Dağıstan halklarının (Lezgi % 2.7, Avar % 0.6, Sahur % 0.1) ülke nüfusu içindeki oranı hemen hemen aynı kalmış gözüksede, nüfusu çok (özellikle de Avarların nüfusu 17.300'den 30.700'e yükselmiştir) yükselmiştir. Şöyle ki, 1959 yılında 118.100 kişi olan Dağıstan halkları toplam nüfusu, 1970 yılında 174.200 kişi olmuştur. Bu nüfusun da büyük çoğunluğu, yani 137.300'ünü Lezgiler meydana getirmektedir (Tablo 4.14).

Azerbaycan nüfusu içinde diğer etnik grupların ülke nüfusu içindeki oranı ve miktarları ise şöyledir. Tatarlar % 0.6 oranı ve 31.800 nüfusuyla başta gelir. Bunu sırasıyla % 0.6 oranla ve 29.800 kişi ile Yahudiler, yine % 0.6 oranla ve 29.200 kişi ile Ukraynalılar, % 0.3 oranla ve 13.600 kişi ile Gürcüler, % 0.2 oranla ve 8500 kişi ile Ahıska Türkleri ve % 0.9'luk toplam oranları ile diğer etnik topluluklar (Tatlar, Kürtler, Udinler, Belaruslar vb) izlemektedir.

3.1.3. 1979 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Dağılım

Azerbaycan'da 1979 yılında yapılan nüfus sayımına göre, nüfusun etnik gruplara dağılımını incelediğimizde, daha önceki sayımlarda olduğu gibi yine çok uluslu bir yapıya sahip olduğunu görürüz. Ancak yine nüfusun büyük çoğunluğu yani % 96'sı Azeri, Rus, Ermeni ve Lezgilerden oluşmaktadır. Diğer tüm etnik toplulukların toplam oranı ise % 3.5'lerdedir (Grafik 4.13).

Aşağıdaki tablodan da görüleceği gibi Azerbaycan nüfusunun % 78.1'ni Azeriler meydana getirir. Ayrıca 1979 yılı nüfus sayımı verilerine göre ülkede yaşayan toplam Azeri nüfusu 4.708.800 olmuştur. Önceki sayıma göre ülke nüfusu içerisinde Azeri nüfusun oranı % 4.3, miktarı ise 932.000 artmıştır.

Bilhassa Azeri nüfusun bu denli yüksek artması sonucu diğer etnik toplulukların oranı da doğal olarak düşmüştür. Öyle ki, önceki nüfus sayımlarında % 10'dan fazla orana sahip olan Rusların oranı bu sayımda % 7.9'a inmiştir. Rus nüfusu ise 475.300 kişi olmuştur. Nitekim Ermeni nüfusu Ruslara nazaran çok arttığından (Rusların nüfus

miktarını azda olsa geçmişler), ülke nüfusu içindeki oranı da doğal olarak az düştüğünden, Ruslar gibi Ermeni nüfusun oranı da % 7.9 olmuştur (Tablo 4.15).

Önceki sayımlarda olduğu gibi 1979 yılında da Dağıstan halklarının (Lezgi % 2.6, Avar % 0.6, Sahur % 0.1) ülke nüfusu içindeki oranları hemen hemen sabit kalmıştır. Şöyle ki, 1959 yılında Dağıstan halklarının oranı % 3.3, 1970 yılında % 3.4 ve 1979 yılında yine % 3.3 olmuştur. Ancak nüfusu çok yükselmiştir. Bunun sonucu 1959 yılında 118.100 olan Dağıstan halkları toplam nüfusu, 1970 yılında 174.200, 1979 yılında ise 202.700 olmuştur. Bu nüfusun da büyük çoğunluğu yani 158.100'ünü Lezgiler meydana getirmektedir.

Diğer taraftan, Azerbaycan'da bu etnik toplulukları, ülke nüfusu içindeki oranı ve miktarları bakımından sırasıyla 33.500 nüfus ile Yahudiler (% 0.6), 31.400 nüfus ile Tatarlar (% 0.5), 26.400 nüfus ile Ukraynalılar (% 0.4), 11.400 nüfus ile Gürcüler (% 0.2) ve 8900 nüfus ile Tatlar (% 0.2) izlemektedir (Tablo 4.15). Diğer etnik grupların ülke nüfusu içindeki toplam oranı ise % 1 (daha çok Udinler, Kürtler, Belaruslar vb) dolayındadır.

Tablo 4.15: Azerbaycan'da 1979 ve 1989 nüfus sayımına göre etnik dağılım

Etnik Gruplar	1979		Etnik Gruplar	1989	
	Nüfusu	%		Nüfusu	%
Azeriler	4.708.800	78.1	Azeriler	5.805.000	82.7
Ruslar	475.300	7.9	Ruslar	392.300	5.6
Ermeniler	475.500	7.9	Ermeniler	390.500	5.6
Lezgiler	158.100	2.6	Lezgiler	171.400	2.4
Avarlar	36.000	0.6	Avarlar	44,100	0.6
Yahudiler	33.500	0.6	Ukraynalılar	32.300	0.5
Tatarlar	31.400	0.5	Tatarlar	28.000	0.4
Ukraynalılar	26.400	0.4	Yahudiler	25.200	0.4
Gürcüler	11.400	0.2	Talışlar	21.000	0.3
Tatlar	8.900	0.2	Ahıska Türkleri	17.700	0.2
Sahurlar	8.600	0.1	Gürcüler	14.000	0.2
Ahıska Türkleri	7.900	0.1	Sahurlar	13.000	0.2
Udinler	5.800	0.1	Kürtler	12.000	0.1
Kürtler	5.700	0.1	Tatlar	11.000	0.1
Belaruslar	4.800	0.1	Belaruslar	7.800	0.1
Dağlı Yahudiler	2.100	0.0	Udinler	6.100	0.1
			Dağlı Yahudiler	5.500	0.1
Diğerleri	26.600	0.5	Diğerleri	44.700	0.4
TOPLAM	**6.026.500**	**100**	**TOPLAM**	**7.021.200**	**100**

Kaynak: ADİK, 1999 ve Eminov, 2002'den yararlanılarak

3.1.4. 1989 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Dağılım

Sovyetler Birliği Döneminde son olarak 1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre Azerbaycan nüfusunun etnik yapısını incelediğimizde, çok uluslu bir yapıyı görürüz. Şöyle ki, 1989 yılında, ülkede 30'dan fazla etnik grubunun varlığı dikkat çeker. Bu etnik gruplarda nüfusun büyük çoğunluğu, yani % 96'sı Azeri, Rus, Ermeni ve Lezgilerden meydana gelmektedir. Diğer etnik grupların toplam oranı ise % 4 civarındadır (Grafik 4.13 ve 4.14).

Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi, Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunu yani % 82.7'ni (1989 yılında) Azeriler oluşturur. Ayrıca önceki sayımlarla karşılaştırdığımızda Azeri nüfusunun hızla arttığını söyleyebiliriz. Şöyle ki, 1959 yılında 2.494.400 olan Azeri nüfusu, 1989 yılına gelindiğinde 5.805.000 olmuştur (Tablo 4.15). Yani 30 yıllık bir sürede nüfus büyüklüğü 2 katından daha fazla değere ulaşmıştır. Bunun sonucu, ülke nüfusu içindeki oranı da her geçen sayımda yükselmiştir.

Nüfus büyüklüğü ve oranı bakımından bu denli yükselen Azeri nüfusuna karşılık, diğer etnik toplulukların oranı da sürekli olarak düşme içerisindedir. Ancak bu düşüş, diğer etnik grupların sayısındaki bir azalma şeklinde değil, Azerilerin bu dönemlerde aşırı artışı nedeniyle oransal bir azalma olarak görülmektedir ve diğer etnik grupların sayısında reel bir artış izlemesi söz konusudur.

Azerbaycan'daki 1989 nüfus sayımı verilerine göre Azeri nüfusunu, aynı oran (% 5.6) ve yaklaşık aynı nüfus büyüklüğü ile Ruslar ve Ermeniler izlemektedir. Nitekim Ruslar ve Ermenilerin oranı ve aynı zamanda nüfus büyüklüğü, önceki sayımlardan düşük olmuştur. Bunu da 1980'li yılların sonuna doğru Sovyetlerin çökme dönemine gelmesi ve Karabağ sorununun başlamasıyla Ruslar ve Ermenilerin bir kısmının Azerbaycan'dan gitmesiyle açıklayabiliriz.

Öte yandan, önceki sayımlara nazaran 1989 yılında Dağıstan halklarının (Lezgi % 2.4, Avar % 0.6, Sahur % 0.2) ülke nüfusu içindeki oranı azıcık bir düşüş göstererek % 3.2 olmuştur. Ancak nüfusu her zamanki gibi yine yükselme göstermiştir. Bunun sonucu bu halkların toplam nüfusu 228.500 olup, çoğunluğu Lezgiler (171.400) oluşturmaktadır.

Böylece Azerbaycan nüfusu içinde diğer etnik grupların ülke nüfusu içindeki toplam oranı ancak % 3 civarındadır. Bunlar sırasıyla, % 0.5 oranı ve 32.300 kişi ile Ukraynalılar, % 0.4 oranı ve 28.000 kişi ile Tatarlar, yine % 0.4 oranı ve 25.200 kişi ile Yahudiler, % 0.3 oranı ve 21.000 kişi ile Talışlar, % 0.2 oranı ve 17.700 kişi ile Ahıska Türkleri, yine % 0.2 oranı ve 14.000 kişi ile Gürcülerdir (Tablo 4.15). Diğer etnik grupların (Kürtler, Tatlar, Belaruslar, Udinler vb) toplam oranı ise % 1.1 civarındadır.

3.2. Bağımsızlık Sonrası 1999 Yılı Nüfus Sayımına Göre Etnik Yapıdaki Değişmeler ve Genel Özellikleri

3.2.1. Nüfusun Etnik Gruplara Göre Dağılımı

Bağımsızlık sonrası 27 Ocak 1999 tarihinde yapılan ilk nüfus sayımına göre 7.949.300 olan Azerbaycan nüfusunun etnik gruplara göre dağılımını incelediğimizde, Sovyetler Birliği Döneminde olduğu gibi yine çok uluslu bir yapı karşımıza çıkar. Ancak bağımsızlık yılları ve Azerbaycan-Ermenistan gerginliği (Karabağ Savaşı yıllarında) sonrasında artan göç olayları nedeniyle etnik grup dağılımında 1989 yılı nüfus sayımına göre büyük değişikliklerin olduğu saptanmıştır (Bu nedenle, 1989 yılı ile 1999 yılı arasında birçok etnik grubun büyük bir kısmı göç ettiğinden etnik grupların dağılımında büyük çaplı değişiklikler olmuştur).

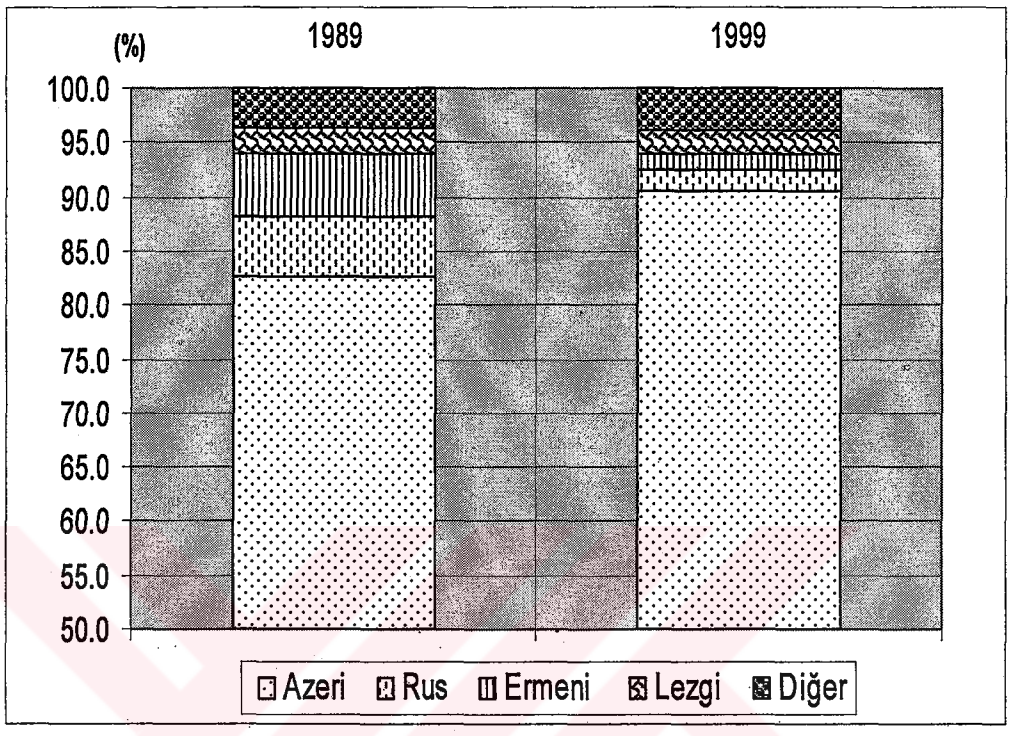
Buna karşılık yine de 1999 yılında, Azerbaycan'da 30'a yakın etnik grubun yaşadığı görülmektedir. Nitekim Sovyet Dönemi son nüfus sayımlarında % 80'lerde olan Azeri nüfusu, 1990 sonrası göç olayları nedeniyle bu sayımda nüfusun daha büyük çoğunluğunu yani % 90'ını Azeriler meydana getirmektedir. 1989 yılına nazaran 1999 yılında artan göç olayları sonucu (göç eden etnik grupların başında - Ruslar, Ermeniler, Yahudiler ve Belaruslar gelmektedir) 1989 yılında % 5.6 olan Rus ve Ermeni nüfusun oranı % 3'ün altına düşmüştür (Grafik 4.14).

Özellikle 1985 yılından sonra tırmandırılan Azeri-Ermeni gerginliği ve 20 Ocak 1990 yılında Rusların Azerbaycan'ı kanlı bir şekilde işgal etmesiyle Ermenistan'da yaşayan Azerilerin yıllardan beri yaşadıkları topraklarından kovulmaları sonucunda Azerbaycan'da Azeriler ve Ruslardan sonra üçüncü büyük çoğunluğu oluşturan Ermeniler de Azerbaycan'ı terk etmek durumunda kalmıştır. Ermeniler bugün Azerbaycan'da % 1.5 oranında sadece Karabağ Bölgesinde yaşamaktadırlar.

Böylece Sovyet Birliği Dönemi nüfus sayımlarında 2. ve 3. büyük çoğunluğu oluşturan Ruslar ve Ermenilerin sayısı, aynı zamanda oransal dağılımı 1999 yılı sayımında Lezgilerden daha az olmuştur. Şöyle ki, bu sayımda Lezgiler % 2.2 oranı ve

178.000 nüfusuyla 2. büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu nedenle 141.700 nüfus olan Ruslar % 1.8 oranı ile 3. ve 120.700 nüfusu olan Ermeniler ise % 1.5 oranı ile etnik grup dağılımında 4. sırayı almıştır (Tablo 4.16).

Grafik 4.14: Azerbaycan'da 1989-1999 yılları arasında etnik grupların oransal değişimi

Kaynak: Eminov, 2002 ve ADİK, 2002'den yararlanılarak

Diğer taraftan, bunları % 1 oranı ve 76.800 nüfusuyla Talışlar, % 0.6 oranı ve 50.900 nüfusuyla Avarlar ve % 0.5 oranı ve 43.700 nüfusuyla Ahıska Türkleri (çoğunluğu Özbekistan'dan göçle gelmiştir) izlemektedir.

Böylece Azerbaycan nüfusu içinde diğer etnik grupların ülke nüfusu içindeki toplam oranı ancak % 2 civarındadır. Bunun da büyük çoğunluğunu, 30.000 nüfusuyla Tatarlar, 29.000 nüfusuyla Ukraynalılar, 15.900 nüfusuyla Sahurlar, 14.900 nüfusuyla Gürcüler, 13.100 nüfusuyla Kürtler, 10.900 nüfusuyla Tatlar oluşturmaktadır. Ayrıca ülkede 8900 nüfusla Yahudiler, 4100 nüfusla Udinler de bulunmaktadır. Öte yandan diğer etnik grupların toplam nüfusu ise 10.000 kişinin (9600 civarında) altındadır.

Sonuç olarak, 1990 sonrası (bağımsızlık sonrası ve Karabağ savaşı nedeniyle) dönemlerde özellikle Ermeni, Rus, Belarus ve Yahudilerin bu ülkeden göçe başlaması sonucu ülkedeki azınlık sayısında gittikçe artan bir düşüş gözlenmektedir. Bu nedenle ülke nüfusu içinde Azeriler her geçen yıl daha büyük çoğunluğu oluşturmaktadır.

Tablo 4.16: Azerbaycan'da 1999 nüfus sayımına göre etnik dağılım

Etnik Gruplar	Nüfusu	%
Azeriler	7.205.500	90.6
Lezgiler	178.000	2.2
Ruslar	141.700	1.8
Ermeniler	120.700	1.5
Talışlar	76.800	1.0
Avarlar	50.900	0.6
Ahıska Türkleri	43.400	0.5
Tatarlar	30.000	0.4
Ukraynalılar	29.000	0.4
Sahurlar	15.900	0.2
Gürcüler	14.900	0.2
Kürtler	13.100	0.2
Tatlar	10.900	0.1
Yahudiler	8.900	0.1
Udinler	4.100	0.0
Diğerleri	9.600	0.1
TOPLAM	**7.953.400**	**100**

Kaynak: ADİK, 2002'den yararlanılarak

3.2.2. Etnik Grupların Coğrafi Dağılışı

Azerbaycan'da 1999 yılı nüfus sayımına göre etnik grupların dağılımında Azeriler % 90 oranıyla nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Azeri nüfusun ülkenin coğrafi bölge ve yörelerde dağılımında da hemen hemen aynı özelliği taşıdığı görülmektedir. Şöyle ki, ülkenin çoğu yerleşim birimlerinde nüfusun % 90'dan fazlasını Azeriler oluşturmaktadır (Harita 4.3). Sadece 15'e yakın idari yerleşim birimlerinde Azeri nüfus oranı ülke ortalaması olan % 90'nın altındadır. Ayrıca, Gusar, Hankendi, Hocalı ve Hocavend'de diğer etnik gruplar Azerilere nazaran daha fazla nüfusa sahiptir.

Bilhassa 1999 yılı nüfus sayımında 2. büyük çoğunluğu oluşturan Lezgilerin nüfusu 178.000, ülke içindeki oranı ise % 2.2 olmuştur (Tablo 4.16). Lezgi nüfusun ülkenin coğrafi bölge ve yörelere dağılımında, en fazla ülkenin kuzey bölgeleri olan Guba-Gusar ve Şeki-Zagatala iktisadi bölgelerinde (Dağıstana sınır yerleşmelerde) toplandığını görmekteyiz. İdari yerleşim birimleri bazında baktığımızda ise en fazla Gusar'da (% 85'den fazla) bulunmaktadır. Bundan başka yerleşim birimi nüfusunun % 5-20'si dolaylarında Lezgilerden oluşan yerler Haçmaz, Gebele, Oğuz, İsmayıllı ve Guba'dır. Ayrıca Şeki, Gah, Sumgayıt, Bakü ve Göyçay'da ise Lezgi nüfus oranı yerleşim birimi nüfusunun % 1'den fazlasını oluşturur.

Ülke nüfusunda 3. büyük çoğunluğu oluşturan Ruslar 1999 yılında 141.700 kişi olmuştur. Rusların en fazla bulundukları yerleşim merkezleri ise Bakü, Sumgayıt, Gence, İsmayıllı ve Gebele'dir. Ayrıca Hankendi, Mingeçevir, Eli-Bayramlı ve diğer birçok yerleşim birimlerinde de az da olsa yaşamaktadırlar.

Nüfus içerisinde 4. büyük çoğunluğu oluşturan Ermeniler, Azerbaycan'da % 1.5 oranı ve 120.700 nüfusuyla sadece Karabağ Bölgesinde yaşamaktadırlar. Ancak az miktarda Bakü ve çevresinde de bulunmaktadırlar.

Ülke nüfusunda 5. büyük etnik grubu oluşturan Talışlar ise 76.800 kişi olup daha çok ülkenin güneyinde Hazar Denizi kıyısındaki Lenkeran-Astara iktisadi bölgesinde yaşamaktadırlar. İdari yerleşim birimleri bazında incelediğimizde ise en fazla Masallı'da (% 20'den fazla) bulunmaktadır. Bundan başka yerleşim birimi nüfusunun % 5-20'si dolaylarında Talışlardan oluşan yerleşmeler ise Lenkeran, Lerik, Astara ve Yardımlı'dır. Ayrıca, Celilabad, Sumgayıt ve Bakü'de de yaşamaktadırlar.

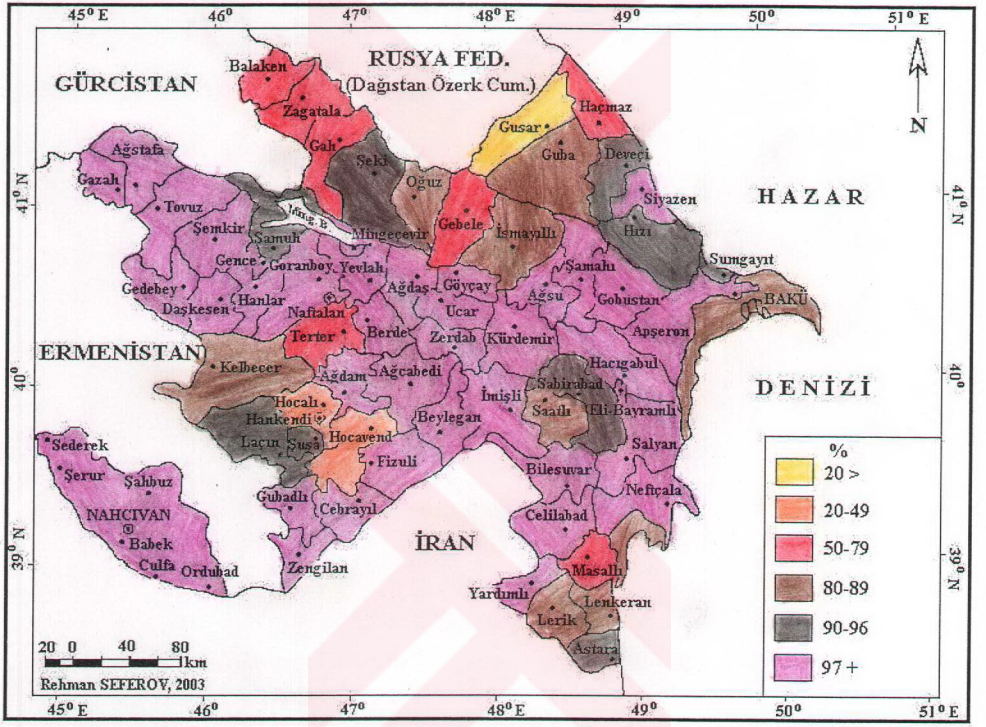
Etnik grup dağılımında 6. sırayı alan Avarların nüfusu 50.900 olup, daha çok ülkenin kuzeyindeki Şeki-Zagatala iktisadi bölgesinde yaşamaktadırlar. İdari yerleşim birimleri çerçevesinde baktığımızda ise nüfusunun % 20-30'u dolaylarında Avarlardan oluşan yerleşmeler Balaken (% 29'dan fazla) ve Zagatala (% 24'den fazla)'dır. Ayrıca az da olsa Gah, Şeki, Sumgayıt ve Bakü'de de bulunmaktadırlar.

Daha çok Özbekistan'dan gelenlerden oluşan Ahıska Türkleri ise 43.400 kişi olup daha çok Aran iktisadi bölgesinde (Mugan düzü civarında) bulunmaktadırlar. İdari yerleşim birimleri kapsamında değerlendirdiğimizde ise en fazla Saatlı'da (% 15'den fazla) bulunmaktadır. Bundan başka yerleşim birimi nüfusunun % 2-5'i dolaylarında Ahıska Türklerinden oluşan yerleşmeler ise Sabirabad (% 4.5), Haçmaz (% 3.5), Deveçi (% 3), Oğuz (% 2.8), Hızı (% 2.7) ve Beylegan (% 2.3)'dır. Diğer taraftan Guba, Hanlar, Şamahı ve Samuh'da ise Ahıska Türkleri nüfus oranı yerleşim birimi nüfusunun % 1'den fazlasını oluşturmaktadır.

Bilhassa 30.000 nüfusu olan Tatarlar, 29.000 nüfusu olan Ukraynalılar ve 8.900 nüfusu olan Yahudiler daha çok Apşeron Yarımadası ve çevresindeki yerleşmelerde bulunmaktadırlar.

Öte yandan, 15.900 kişi olan Sahurlar daha çok Zagatala ve Gah'da, 13.100 kişi olan Kürtler çoğunlukla Laçın ve çevresindeki yerleşmelerde, 10.900 kişi olan Tatlar Haçmaz'da, 4.100 kişi olan Udinler ise sadece Gebele'de yaşamaktadırlar.

Harita 4.3: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinde Azeri nüfus oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) istatistiklerinden yararlanılarak

3.2.3. Etnik Grupların Ana Dil Durumu

Sayımlardaki ana dil sorusu nüfusun etnik bileşimi hakkında takribi de olsa bir fikir vermektedir. Bilindiği gibi ana dil, ev içinde aile arasında konuşulan dildir. Azerbaycan nüfusunun ana dil itibariyle bölünüşüne baktığımız zaman milliyet gruplaşmasında olduğu gibi ülke nüfusunun büyük bir kısmının (% 90'nın) ana dili Azerbaycanca'dır. Diğer kısım içinde ise Rusça, Lezgice, Ermenice ve Talışca yer alır.

Ana dil grubunda erkek ve kadın oranları da hemen hemen eşittir. Erkeklerde olduğu gibi kadınlarda da Azerice konuşanların oranı % 90'dan fazladır. Yani bu duruma göre her iki cins arasında bir fark yoktur. Bir diğer önemli husus ise 1926'dan bu yana tüm sayımlarda ana dili Azerice olanların oranı büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Diğer taraftan, erkek ve kadınlara ait olanlar da, ya birbirinin aynı ya da oldukça yakın değerler göstermektedirler.

Azınlık dilleri arasında yukarıda da belirtildiği gibi Rusça, Lezgice, Ermenice ve Talışça başta gelir. Bunların toplam nüfustaki oranı ancak % 10 dolaylarındadır.

Öte yandan burada önemli bir özellik daha vardır. Bu da sayımlarda sorulan ana dil ve en iyi konuşulan ikinci dil konusunda verilen cevapların tutarsız olduğudur. Örneğin; ana dil olarak Azerice, Rusça, Lezgice, Ermenice ve Talışça bildirenlerin yine büyük çoğunluğu en iyi konuşulan ikinci dil olarak da Azerice, Rusça, Lezgice, Ermenice ve Talışça'yı bildirmişlerdir.

3.2.4. Etnik Grupların Serbest Konuştukları Diller İtibariyle Dağılımı

Bilhassa etnik grupların serbest konuştukları diller itibariyle genel durumlarını incelediğimizde aşağıdaki sonuçları görmekteyiz.

Azerbaycan'da yaşayan (Azeriler hariç) etnik grupların Azerice bilme oranlarına baktığımızda en fazla Kürtlerin (% 87.6), Sahurların (% 82.9) ve Talışların (% 79.9) Azericeyi serbest konuştuklarını görmekteyiz. Bunları sırasıyla Tatarlar (% 74.9), Avarlar (% 71.4), Tatlar (% 67.8), Lezgiler (% 66.4) ve Gürcüler (% 63) izlemektedir. Ülkede yaşayan diğer etnik grupların Azerice bilme oranları % 60'dan daha az bir oran içermektedir. Hatta, Rus, Ukraynalı ve Ermenilerin Azerice bilme oranları % 20'den bile daha azdır (Tablo 4.17).

Azerbaycan'da yaşayan etnik grupların Rusça (Ruslar hariç) bilme oranlarına baktığımızda ise en fazla Tatarların (% 83.7), Ukraynalıların (% 77.9), Udinlerin

(% 68.3) ve Yahudilerin (% 66.4) Rusçayı serbest konuştuklarını görmekteyiz. Ülkede yaşayan diğer etnik grupların yarısından daha azı Rusçayı serbest konuşa bilmektedirler (Tablo 4.17). Ayrıca, Azeri (% 8.2), Talış (% 5.4), Kürt (% 4.2) ve Ermenilerin (% 0.3) Rusça bilme oranları ise % 10'dan bile daha az oran içermektedir.

Tablo 4.17: Azerbaycan'da 1999 nüfus sayımına göre etnik grupların serbest konuştukları diller itibariyle dağılımı

Etnik Gruplar	Nüfusu	Kendi Dilini Ana Dili Sayanlar	Serbest Konuştukları Diller			
			Kendi Dilinde	Azerice	Rusça	İngilizce
Azeriler	7.205.500	99.7	99.8	-	8.2	0.3
Lezgiler	178.000	96.1	97.0	66.4	32.5	0.3
Ruslar	141.700	99.3	99.7	16.6	-	1.2
Ermeniler	120.700	99.9	99.9	0.4	0.3	0.0
Talışlar	76.800	89.6	97.5	79.9	5.4	0.1
Avarlar	50.900	98.2	98.8	71.4	23.9	0.2
Ahıska Türkleri	43.400	94.6	95.4	41.2	14.4	0.2
Tatarlar	30.000	86.7	87.5	74.9	83.7	0.4
Ukraynalılar	29.000	32.1	32.4	10.7	77.9	1.5
Sahurlar	15.900	99.3	99.4	82.9	14.3	0.2
Gürcüler	14.900	98.0	98.3	63.0	26.4	0.3
Kürtler	13.100	48.9	57.0	87.6	4.2	0.1
Tatlar	10.900	83.0	89.6	67.8	21.7	0.3
Yahudiler	8.900	87.1	88.2	58.4	66.4	1.4
Udinler	4.100	98.8	99.2	49.4	68.3	0.1
Diğerleri	9.600	75.3	41.6	53.1	45.0	2.4
TOPLAM	**7.953.400**	**99.0**	**99.2**	**4.2**	**9.3**	**0.3**

Kaynak: ADİK, 2002 ve 2004'den yararlanılarak

Azerbaycan'da yaşayan etnik grupların İngilizce bilme oranlarına baktığımızda ise en fazla Ukraynalıların (% 1.5), Yahudilerin (% 1.4) ve Rusların (% 1.2) İngilizceyi serbest konuştuklarını görmekteyiz. Ülkede yaşayan diğer etnik grupların % 1'den bile daha azı İngilizceyi serbest konuşa bilmektedirler (Tablo 4.17).

Diğer taraftan yukarıda sözü edilen diller dışında ayrıca etnik grupların birçoğu kendi dilinde de serbest konuşa bilmektedir.

BÖLÜM: V

AZERBAYCAN NÜFUSUNUN EĞİTİM AÇISINDAN ANALİZİ

1. AZERBAYCAN NÜFUSUNUN EĞİTİM DURUMUNUN TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDEKİ DEĞİŞİMİ

Azerbaycan'daki eğitim düzeyinin diğer Türk topluluklarına kıyasla son derece gelişmiş olduğu görülür. Azerbaycan'ın Türkleşme devri olan 11. yüzyıldan itibaren takip ettiği eğitim sistemi, Türk-İslâm aleminin klasik okul ve medrese sistemi idi. Ne var ki, Azerbaycan Türklerinin tarihinin dramatik siyasi gelişmelerle dolu olması yüzünden eğitim sisteminde bir devamlılık olmamıştır.

Bu istikrarsızlığın en büyük sebeplerinden birisi, Güney Azerbaycan'ın sık sık Şii İran'ın kontrolünde kalmasıdır. Bu durumu, değişik bir şekilde Kuzey Azerbaycan'da da görmek mümkündür. Nitekim, Nadir Şah'ın vefatından sonra 1748-1820'lere kadar bağımsız halde yaşayan Kuzey Azerbaycan Türkleri, çeşitli bölümlere ve hanlıklara ayrılmıştı (Eliyarlı, 1996). Bu birlikten yoksun durum onların Rus işgaline uğramalarının en büyük sebeplerinden birini teşkil eder.

1828 Türkmençayı Antlaşması'yla Azerbaycan Türklerinin eğitim durumu yeni bir safhaya girmiştir. Güney Azerbaycan'daki Türkler tamamen İran dini liderlerinin eline düşerken, Kuzey Azerbaycan Türkleri de Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma mekanizması haline gelen Rus okullarının etkisi altında kalmıştır.

Ne var ki, Güney Azerbaycan Türkü ile Kuzey Azerbaycan Türkü arasındaki baskıya karşı direniş mücadelesi son derece dağınık bir tablo ortaya çıkarmıştır. Güney Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Şia Eğitimine kayarken, bir kısmı Şia Eğitimini red manasında kendi kabuğuna çekilmiştir. Bu ise yanlış bir dini ideoloji haline dönüştürülmüş olan Şia İtikatının verimli olmayan medrese sistemi altında Güney Azerbaycan Türklerinin cahil kalmalarına sebep olmuştur.

Buna karşılık Kuzey Azerbaycan Türklerinde ise Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma çabalarına rağmen Rus okullarına modern ilimleri de içermesi

Azerbaycan Türklerinin dikkatini çekmiş ve Rus okulları kanalı ile modern dünyaya açılma yolunu gören Kuzey Azerbaycan Türkleri kısa zamanda başarılı sonuçlar elde etmişler ve edindikleri bilgiler ile hem Azerbaycan Türklüğünün eğitimini geliştirme hem de değişik bilim dallarında ileri gitme imkânını bulmuşlardır.

Bilhassa, 19. yüzyılın son çeyreğinde Gaspıralı İsmail Bey'in klasik okul ve medrese eğitimini reforme ederek tanzim ettiği "Usul-i cedid" yönetiminin etkisi ile hız kazanan Azerbaycan'daki eğitim sistemi güzel meyvelerini vermeye başlamıştır. İslamdan kopmadan modern bilim ilkelerine uyarak izlediği eğitim sistemi ile Azerbaycan Türkleri Osmanlı Türkiyesi ile atbaşı halinde o devir Türk Dünyasının modern eğitimde en ileri giden Türk ülkesi olmuştur (TİKA, 1995).

Sovyetler Birliği dönemine gelince, Sovyet Dönemi eğitim sistemi 1926-1928'lere kadar eski usul eğitimin devamı şeklinde olmuştur. Fakat 1930'lu yıllardan itibaren kolhozlaşmanında yarattığı yeni durumlar çerçevesinde tam bir kitle eğitimi başlatılmıştır. Burada amaç milli ve dini kültürden yoksun yepyeni bir Sovyet vatandaşı yetiştirme hedeflendiği için Kuzey Azerbaycan'da canlı bir hale gelen Türkleşmek, İslamlaşmak ve Batılılaşmak prensipleri bir kenara bırakılmış ve hatta yasaklanmıştır (Esgerov, 2003).

Sovyet Dönemi'nin bu baskıcı ve yönlendirici eğitim sisteminin daha önceki eğitim sistemine kıyasla önemli bir farkı bulunmaktadır. Eğitim yaygınlaştırılmış ve mecburi hale getirilmiştir. Dolayısıyla Kuzey Azerbaycan Türkleri arasında cahil kalanların sayısı kademe kademe azalmıştır. Bunun sonucu olarak da, 1960-1970'lerde okuma-yazma oranı % 100'e yaklaşmıştır (Tablo 5.1).

Tablo 5.1: Nüfus sayımlarına göre 9-49 yaş arası nüfusun okuma-yazma oranı

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam	Kent	Kır
1926	36.1	19.2	28.2	58.7	13.7
1939	88.8	76.1	82.8	89.1	78.5
1959	98.8	96.0	97.3	97.3	97.4
1970	99.8	99.5	99.6	99.8	99.5
1979	100	99.9	99.9	100	99.9
1989	99.9	99.9	99.9	99.9	99.9
1999	99.9	99.8	99.9	99.9	99.8

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Diğer taraftan, 20. yüzyılda Azerbaycan, dört değişim döneminde (1918'e kadar-Bağımsızlık öncesi, Bağımsızlık dönemi 1918-1920, Sovyet Donemi 1920-1991 ve Bağımsızlık sonrası 1991'de) üç farklı alfabe kullanmak gibi çok özel bir deneyim yaşamıştır. Bu yüzyılın başında Arap alfabesini kullanan ülke, 1918'de Bağımsızlığını ilân ettikten sonra Latin alfabesini benimsemiştir. 1939 yılında Sovyet Rusya egemenliğinde iken Kiril alfabesi kabul etmiş ve 1991 yılına kadar bu alfabeyi kullanmıştır. Ancak aynı yılda bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, bu tarihten itibaren Lâtin alfabesini kabul ederek, 1993 yılında da uygulamaya başlamıştır. Ayrıca, Ağustos 2001 yılından itibaren de ile kiril alfabesini kullanmak tamamıyla yasaklanmıştır. Böylece ülke ölçüsünde Latin alfabesini okuma-yazma seferberliğine girilmiştir.

1.1. Sovyetler Birliği Öncesi Nüfusun Eğitim Durumu

Rusların bilhassa İran'ın bölgedeki etkisini azaltmak için Rus-Tatar okulları (Russko-Tatarskaya)'nı çok sayıda açmaları ve Azerileri Rus kültürüne sokma gayretleri onlar üzerinde değişik etkiler bırakmıştır. Ancak Rus okullarında olmayan çocuklara iyi gözle bakılmadığı için aileler ilk zamanlarda çocuklarını bu okullara vermek istememişlerdir.

Ruslar tarafından Azerbaycan'da açılan ilk Rus okulu 1830'da Şuşa'da faaliyete geçmiştir. Bu okullar sayesinde Ruslar bazı Azeri gençlerini kendi kültürlerine dahil etmeyi başardılarsa da, diğer Azeri gençlerinin okuyup kendi insanlarına ve ülkesine bağlı olarak yetişmesine engel olamamışlardır. Modern ilimler öğrenen Azeri aydınları, kendi halkının bilgisizliğini ve geri kalmışlığını görerek, onlara modern eğitim vermenin yollarını aramaya başlamışlardır (Esgerov, 2003). Bir taraftan Rus okullarını, diğer taraftan da Gaspıralı'nın Usul-i cedit (Yeni Usul) okullarını örnek alan Azerbaycan Türkleri 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında hızla eğitim seviyelerini yükseltmeye başlamışlardır.

Bilhassa 20. yüzyılın başlarında Türkiye Türkleri ile eğitim ve kültürel ilişkilerini geliştiren Azerbaycan Türkleri, kendi konuştukları Türkçe'yi daha da geliştirmişlerdir. Türkiye ve diğer kardeş kavimler ile başlatılan bu temaslar bir müddet sonra onları, diğer Türklerle dil ve kültür birliğine sevk etmiştir. Azerbaycan Türkleri eğitim konusunda Rusya'dan gerektiği kadar faydalanamayacaklarını anlayınca, bilhassa 1905'ten sonra Türkiye'ye yönelmişlerdi.

Türkiye'nin eğitim tecrübesinden faydalanmak için öğretmen getirme yoluna gittiler. Azerbaycan'a gelen ilk Osmanlı Türk öğretmeni Ahmet Kemal Bey'dir. "Füyüzat" mecmuasını çıkaran Hüseyinzade Ali Bey'in daveti ile Bakü'ye gelen Ahmet Kemal, "Balahane" okulunda göreve başlamıştır. Okul ihtiyaçları İstanbul'dan getirilen kitaplarla karşılanmıştır. Ahmet Kemal'ın olumlu çalışmalarından sonra öğretmen ve kitap ihtiyacı artmış ve İstanbul'dan yeni öğretmenler ve kitaplar getirilerek eğitim çalışmalarına devam edilmiştir.

Öte yandan, Hacı Zeynelabidin Bey tarafından İstanbul'dan getirilen Öğretmen Mehmet Cevdet, Ahmet Ağaoğlu ile Hüseyinzade Ali Bey'in yardımları ile Azerbaycan'da Osmanlı kültürünü doğru olarak tanıtmayı başarmışlardır. Daha sonra İstanbul'dan gelen Baha Sait ve Beşiktaşlı Küçük Fuat gibi öğretmenler Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dil ve kültür birliğinin gelişmesinde önemli roller oynamışlardır.

Öğretmen Cevdet ve arkadaşları Azerbaycan'da birkaç yıl gibi kısa bir süre kalmalarına rağmen, bıraktıkları olumlu etki ve kazandıkları başarı dolayısıyla, bundan sonra Türkiye'den daha çok öğretmen getirilmesine sebep olmuşlardır. Rus yetkililerin çıkardıkları bütün engellere rağmen bu öğretmen getirme işi devam etmiş, bilhassa bağımsız Azerbaycan hükümeti zamanında bu işe daha da hız verilmiştir. 1917 ve 1919 yıllarında Türkiye'den Azerbaycan'a giden öğretmen sayısı 300'ü geçmiştir (TİKA, 1995). Eğitim sahasındaki bu gelişmeler, Oğuz Türklerinin iki grubunu ilk defa birbirine dil ve kültür yönünden bu kadar yakınlaştırmıştır.

1.2. Sovyetler Birliği Döneminde Nüfusun Eğitim Durumu

Ruslar Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra, ülkenin doğal zenginliklerini keşfedince bu Türk ülkesini kolonileştirme yoluna gitmişlerdi. Müslüman Azerbaycan Türklerini Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak için büyük gayret sarf etmişlerdi. Nikolay İlminski'nin kurduğu Rus-Tatar okullarından Azerbaycan'da çok sayıda açılmıştı. Fakat bu okullarda okuyan Azeri gençlerinin önemli bir kısmının, kendi ülkesini ve insanlarını düşünerek hareket etmeleri yüzünden Ruslar istedikleri sonuçları alamamışlardı. Bununla da yetinmeyen Azeri aydınları Türkiye ile temas kurmuşlar ve müşterek eğitim, dil ve kültür çalışmaları yapmışlardı. Bu milli şuuru gören Ruslar, Sovyet döneminde ne yapıp edip Azerbaycan Türklerinin Türkiye'deki kardeşleri ile irtibatlarını kati olarak kesmeye çalıştılar.

Bağımsız Azerbaycan'ın 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu birlikleri tarafından yeniden işgalinden sonra Ruslar, sözüm ona, Komünizm adına ülkede acımasız bir dikta rejimi uygulamışlardır. Azerbaycan'da eğitim alanında milli duygulara yer vermeyen bir eğitim sistemi yerleştiren Sovyetler, 15-16 yıl hiç taviz vermeden bunu yürütmüşlerdir. 1920'li yıllarda, Sovyetlerin zoraki eğitim sisteminin pek başarılı olamadığını görüyoruz. Zira 1927'de Bakü bölgesinden gelen Sovyet temsilcilerinin % 68.1'i okuma yazma bilmiyordu. Fakat 1959'da aynı bölgeden gelen temsilcilerin % 97'si okuma yazma biliyordu (Tablo 5.1).

Burada bir gerçeği de ifade etmek gerekir ki, Sovyet döneminde Azerbaycan'da okuma yazma bilenlerin sayısı hızla yükselmiştir. Bugün nüfusunun % 95'in üzerinde Azerbaycan Türk'ü okuma ve yazma sorununu çözmüş durumdadır. "Bu başarı, Sovyetlerin eğitim sisteminin bir sonucu mudur"? gibi bir soru akla gelebilir. Bilhassa Sovyet döneminde önce ilkokul, sonra da ilk ve ortaokul zorunlu eğitim haline getirilmiştir (Esgerov, 2003).

Bu arada Sovyetlerin açtığı halk okullarında ve kurslarda okuma yazma bilmeyen yaşlı nesile mümkün olduğu kadar okuma yazma öğretilmiştir. Fakat burada bir gerçeği akıldan çıkartmamak gerekir. Sovyetler bu mecburi kitle eğitimini, Azerbaycan Türklerini Sovyetleştirmek için yapmışlardır.

Tablo 5.2: Sovyetler Birliği Dönemi'nde Azerbaycan'da okul ve öğrenci sayıları

	1980/81	**1985/86**	**1990/91**
Ortaöğretim			
Okul Sayısı	4237	4525	4534
Öğrenci Sayısı	1.567000	1.462.000	1.409000
Lise			
Okul Sayısı	75	77	78
Öğrenci Sayısı	79.000	76.000	59.000
Üniversite			
Okul Sayısı	17	18	19
Öğrenci Sayısı	107.000	106.000	105.000

Kaynak: TİKA, 1995, Esgerov, 2003'den yararlanılarak

Okullarda uygulanan ders programlarında, Azerbaycan Türkçesinin, milli kültürünün ve Azerbaycan Türklerinin Türk tarihinin bir parçası olduğu hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Azerbaycan Türklerine, "Azerbaycan Halkı" denmiş ve

onların konuştuğu dil de Kafkasları bir zamanlar kontrolünde tutan Türklerin Kafkas halklarına zorla öğrettikleri dil olarak okutulmuştur. Sovyetlerin 1950'li yıllara kadar uyguladığı bu eğitim sistemi sonucunda Azerbaycan Türkleri arasında milli duygular büyük ölçüde zedelenmiştir.

Fakat 1950'li yıllarda bir grup Azerbaycan aydınının öncülüğünü yaptığı ana dili kullanma çalışmaları ile milli tarih ve kültür konuları hakkında güzel yazılar yazılmaya ve Moskova'nın Azerbaycan'da uyguladığı Sovyetleştirme politikasına karşı bir nevi karşı çıkılmaya başlanmıştır.

Sovyetlerin Azerbaycan Türkleri'nin uyanışını ve ilmi potansiyelini bu şekilde durdurmalarına rağmen Azerbaycan'da kurulan ilim ocaklarının, üniversite ve enstitülerin, ilk ve orta dereceli okulların sayılarında önemli artışlar olmuştur. Azerbaycan Devlet Üniversitesinde okuyan öğrencilerin sayısı 12.000'e ulaşmıştır. Değişik bilim dallarında öğretim ve araştırma yapan 13 bilim enstitüsünde 100.000'in üzerinde öğrenci ve araştırmacı çalışır hale gelmiştir. Teknik okullardan mezun olan kalifiye işçi sayısı 35.000'ini bulmuştur. İlk ve orta dereceli okulların sayısı 4500'ü geçmiş ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı da 1.500.000'a ulaşmıştır. Azerbaycan Türklerinin eğitim sayısında elde ettiği bu sonuçların sebebi ne olursa olsun, Sovyetlerin katkıda bulunduğu muhakkaktır.

Eğitim ve bilim alanında Azerbaycan Türklerinin gösterdiği bu başarının altında muhakkak ki, Azerilerin daha iyiye ve mutlu geleceğe kavuşabilmek ümidiyle yürüttükleri öğrenme ve aydınlanma azmi yatmaktadır.

1.3. Bağımsızlık Sonrasında Eğitim Sisteminde ve Nüfusun Eğitim Durumunda Değişmeler

Bir ülkenin sosyal ve ekonomik kudreti üzerinde nüfusun eğitim durumunun etkisi büyüktür. Okur-yazarların yüksek olduğu ülkelerde ekonomik gelişme imkânları da kuvvet kazanır. Azerbaycan bu yönden şanslı sayılmaktadır. Çünkü komünist rejimin özelliği dolayısıyla okuma-yazma sorunlarını çözmüştür. Ancak yine komünist rejimin bir başka özelliği gereği bu ülkeler dünya medeniyetine kapatıldığı için maalesef çağdaş eğitim ve medeniyet araçlarından uzakta kalmışlardır (Oğan, 1992). Bu nedenlerle Eski Sovyet Cumhuriyetleri içinde bile söz konusu alanlarda bu yönde büyük uçurumlar meydana gelmiştir. Diğer Hristiyan cumhuriyetlerin eğitim seviyesine göre Müslüman Türk cumhuriyetlerinde eğitim seviyesi istenilen düzeylere ulaşamamıştır.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Sistemi, 1993 tarihli kanunla yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre Eğitim Sistemi (Tahsil Kanunu) 6 bölümden oluşmaktadır.

- Genel Maddeler
- Eğitim Sistemi
- Eğitim Sisteminin Yönetimi
- Eğitim Projesinin İştirakçıları
- Eğitim Finansmanı
- Eğitim Alanında Uluslararası İşbirliği

Kanunun başlangıç bölümünde eğitim, toplumun ve devletin gelişimini sağlayan stratejik öneme sahip, milli, ahlaki, uluslararası değerleri esas alan demokratik bir karakter taşıyan, vatandaşların esas haklarından sayılan bir süreç olarak tanımlanmıştır.

Eğitim Dili: Azerbaycan Tahsil Kanunu'nun 6. maddesi, eğitim dilini düzenlemektedir. Bu maddeye göre "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim kurumlarında eğitim dili Azerbaycan Dili'dir." Ancak toplumun talebine uygun olarak devlet standartları çerçevesinde, mutlaka Azerbaycan Dili, Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Edebiyatı ve Azerbaycan Coğrafyası da öğretilmek şartıyla azınlık halklarının dillerinde ve Batı Dillerinde de eğitim yapılabilir (Ergün, 1996).

Azınlık okullarında Azerbaycan Eğitim Bakanlığının belirlediği programa ek olarak haftada ikişer saat her sınıfta kendi ana dilleri okutulmaktadır. Azınlık okullarında öğretim dili, o azınlığın konuştuğu dildir.

Kanunun 9. maddesinde de eğitim, **"her türlü bilgi ve beceri ve sorumluluk duygusu kazandıran, ileri uygarlığa, gelişmiş dünya görüşüne ulaştıran, Azerbaycan'ın özgürlüğü ve bağımsızlığı için çalışan, halkın milli, ahlaki, hümanist, maddi ve manevi değerlerine bağlı, onları koruyan ve geliştiren, insan haklarına saygılı bireyler yetiştirme eylemi"** olarak ifade edilmiştir.

Kanunun 3. maddesinde, eğitimin devlet okullarında parasız verildiği açıklanmaktadır. Ancak, paralı okulların da açılabileceğini ve bu okullarda okuma hakkını kazanan öğrencilere, devlet okullarındaki harcamalar ölçü alınarak parasal yardım yapılabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca üstün yetenekli öğrencilerin yurt içinde veya yurt dışında devlet imkânları ile eğitim alabileceklerine hükmedilmiştir. Aynı

maddenin 7. paragrafında devlet, "yükseköğrenim öğrencilerine, öğrenimini bitirdikten beş yıl sonra ödemek şartı ile öğrenim kredisi verebilir" denilmektedir.

Kanunun 5. maddesinde, Azerbaycan'da eğitimin dünyevi karakter taşıdığı, ancak lise mezunlarının (11. sınıfı bitirenlerin) dini eğitim kurumlarında eğitim alabileceği belirtiliyor (TCBB, 1999).

Tahsil Kanununun 10. maddesinde, Azerbaycan'da uygulanan eğitim programları (öğrenim kademeleri) şu başlıklar altında gruplandırılmıştır:

A) Okul öncesi eğitim (Mektebe kadar tahsil)- Anaokulu ve Kreşler,

B) Genel eğitim (Umum tahsil 1.- 11. sınıflar)

a) İlkokul (İptidai tahsil 1.- 4. sınıflar)

b) Ortaokul (Esas tahsil 5.-9. sınıflar)

c) Lise (Orta tahsil 10.-11.sınıflar)

C) Mesleki okullar (Peşe ihtisas tahsili) - Teknik ve Meslek Eğitimi, Orta İhtisas Eğitimi,

D) Yükseköğretim (Ali mektepler) - Üniversiteler, Enstitüler, Harbokulları, Akademiler (Foto 19, 20 ve 21).

Azerbaycan'da zorunlu eğitim 1995 yılında kabul edilen Anayasanın 42/b maddesine göre 9 yıldır, ilkokulun 1. sınıflarından başlar, ortaokulun 9. sınıfını bitirince sona erer.

Azerbaycan'da üstün yetenekli öğrencilerin sınıf atlamaları yanında, özel yetenekliler için de ihtisaslaştırılmış fen mekteplerinde özel eğitim almaları kanunla sağlanmıştır. Ayrıca, çalışanlar için akşam okullarında öğrenim görebilme veya uzaktan eğitim yöntemleri ile öğrenimlerini sürdürebilme imkânları da vardır.

İlkokula (İptidai Mektebe) 1 Eylül'e kadar 6 yaşını bitirmiş olan çocuklar kabul edilir. Bilhassa okulların tamamı her yılın 1 Eylül tarihinde eğitim-öğretime başlar.

Genel Eğitim (ilkokul, ortaokul ve lise)'de her öğretim yılı 4 sömestr (rüb)'den oluşmaktadır.

1. Sömestr : 01 Eylül - 30 Ekim

2. Sömestr : 07 Kasım - 29 Aralık

3. Sömestr : 10 Ocak - 19 Mart

4. Sömestr : 01 Nisan - 25 Mayıs tarihleri arasındadır.

Dersler tüm sınıflarda 25 Mayısta biter. Ara sınıflarda ise (5, 6, 7, 8, 10) 26 Mayıs - 31 Mayıs tarihleri arasında bitirme sınavları yapılır. 9. sınıf bitirme sınavları 01-11 Haziran tarihleri arasında, 11. sınıf bitirme sınavları 01-25 Haziran tarihlerindedir. Her sömestre sonunda ara değerlendirmeleri gösteren kıymet cetveli (karne), öğretim yılı sonunda sene sonu başarı durumunu gösteren karne düzenlenir.

İlkokulu (iptidai mektebi) bitirenlere diploma düzenlenmez. 9. sınıfı bitirenlere ortaokul diploması (şahadatname - natamam orta tahsil), 11. sınıfı bitirenlere ise lise diploması (atestat - orta tahsil) verilir.

Genel eğitim (11 yıllık süre), kanunların belirlediği süre tamamlanmadan da bitirebilinir. Başka bir deyişle 11 yıllık eğitim süresi öğrencinin yeteneğine göre 9 yıl veya daha az bir sürede bitirilerek diploma alınabilir.

Mezuniyet diplomalarında (atestat) kimlik bilgisi, kayıt ve mezuniyet yılı vb.den başka son yılda aldığı notların ortalamaları da yer alır.

Mektepten Kenar Talim ve Terbiye (boş zamanları değerlendirme eğitimi): Günlük eğitim-öğretim etkinliklerinden sonra kalan zamanda öğrencilerin başı boş kalmalarını önlemek amacı ile ders dışı etkinliklere de yer verilmektedir. Eğitim çalışmaları genellikle okul içinde veya bir başka okulda sürdürülür. Bu eğitim çalışmaları; satranç, müzik, bale, resim, spor, tartışma ve konferanslar biçimindedir.

Toplumun Eğitime Bakışı: Azerbaycan'da aileler çocuklarının eğitimine büyük önem vermektedir. Ülkede 2004 yılı verilerine göre okuma - yazma oranı % 98'dir. Çocuklar sosyal, kültürel etkinliklere özendirilir. Özellikle satranç, bale, müzik, resim gibi etkinliklere ağırlık verilir. Hemen hemen her öğrenci bir dalda geliştirilmiş bir beceriye sahiptir.

Özürlülerin ve Yoksulların Eğitimi: Özürlüler için her kademede eğitim olanağı sağlanmaktadır. Ailesi tarafından eğitilme olanağı olmayan yoksulların eğitimi de ücretsiz sağlanmaktadır. Bu tür eğitime yer veren her kademede okul bulunmaktadır.

Devlet tarafından yoksul öğrencilere yiyecek, giyinme ve ders araçlarının sağlanması amacı ile maddi yardım yapılmaktadır. Ödenek öğrenciler için harcanmak üzere okul yönetimine teslim edilir. Yardım öğretim yılı başında yapılır. Yardımın miktarı yıllara göre değişir. 1994-1995 öğretim yılında bu amaçla öğrencilere yapılan yardım 15.000 dolardır.

Mesleki eğitim (peşe eğitimi) Azerbaycan'da 2 türlüdür:

a) Meslek Lisesi (Peşe Lisesi): Bu liselere 9. sınıfı bitirenler alınır. Öğrencilere 3 veya 4 yıllık eğitimleri sırasında mesleki eğitimle birlikte genel liselerdeki derslerde verilir. Bu okulu bitirenler yüksek öğrenim görme haklarına sahiptirler.

Meslek liselerine 9. sınıfı bitirenlerin dışında 11. sınıfı bitirenler de alınır. Bu öğrenciler 1 veya 2 yıllık öğrenim süresi içinde yalnız meslek (peşe) öğrenirler.

Meslek liselerinin 3 yıllık bölümünü bitirenler, Türkiye'deki Endüstri Meslek Liselerinin ilgili bölümünü, 4 yıllık bölümünü bitirenler ise, Teknik Liselerinin ilgili bölümünü bitirenler derecesinde öğrenim görmüş sayılabilirler. Ayrıca meslek liseleri öncesi bir yıl yabancı dilde hazırlık eğitimi veren program ve okulda bulunmaktadır.

b) Meslek Okulu (Peşe Okulu): Bu okullara da 9. sınıfı bitirenler alınır. İki yıllık eğitimleri sırasında yalnız meslek (peşe) öğretilir. Bu okulu bitirenler yüksek öğrenim kurumlarına devam edemezler (TCBB, 1999).

Temayüllü (Belli Branşlar Ağırlıklı Liseler) Okullar: Azerbaycan'da matematik, fizik, kimya, biyoloji, spor, müzik, resim ağırlıklı okullarda bulunmaktadır. Bilhassa bu okullar gençleri yüksek öğretime hazırlayan örgün eğitim kurumlarıdır. Bu okullarda genel öğretim kurumlarına paralel bir yapılanmaya göre teşkilatlanmıştır. Özellikle müzik ve resim (İncesanat) ağırlıklı okulların bir kısmı diğer okullara devam eden öğrencilere uygun zamanlarında ders veren okullar olarak hizmet vermektedir.

Yükseköğretim: Azerbaycan'da Yükseköğretim en üst seviyeli insan gücünün bilimsel alanlarının istediği elemanı yetiştiren eğitim kademesidir. Yükseköğretim kademesi içinde mesleki okullar, üniversiteler, enstitüler, harbokulları ve akademiler bulunmaktadır. Azerbaycan'da yüksek öğrenim 17-18 yaşından başlar. Bu kademedeki öğretimde yaşın üst sınırı yoktur. Öğrenim süresi yüksek okullarda 2-3 yıl, üniversitede 4 yıl (tıp fakültesi 6)'dır. Ayrıca Azerbaycan 1992 yılından itibaren merkezi test sınavı ile Yükseköğretim Kurumlarına öğrenci almaktadır. Yükseköğretim diploması aldıktan sonraki akademik eğitim kademeleri Yüksek Lisans ve Doktora'dır.

Sonuç olarak Sovyetler Birliği (komünist sistemin)'nin çöküşünden sonra tüm sektörler gibi, Azerbaycan eğitimi de çok zor bir durumla karşılaştı. Ülkedeki ağır ekonomik durum ve Ermenistan ile süren savaş, doğal olarak eğitimi de olumsuz etkiledi. Fakat bugün Azerbaycan eğitimi ilerlemiş, reformlarla ve kardeş Türkiye'nin bu konuda gösterdiği yardımlarla sağlam bir altyapı oluşturulmuştur.

2. ÖRGÜN EĞİTİM KURUMLARINDAKİ DEĞİŞMELER

Ülkelerdeki nüfusun sadece sayısı ve hatta okuma-yazma oranının yüksek olması önemli değildir. Önemli olan husus, nüfusun milli ve kültürel değerler içerisinde, çağdaş eğitim-öğretimle, yüksek bilgi düzeyine göre eğitilmiş olmasıdır. Toplumların kalkınması açısından, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden bir bütünlük göstermesi şarttır. Bu bakımdan bir ülkeyi diğer ülkelerle karşılaştırırken, ekonomik göstergelerin yanında, sosyal göstergeler de kullanılmaktadır. Temel sosyal göstergeler içinde, iş bulma, kültür, sağlık ve eğitim bulunmaktadır. Bunlardan eğitim sektörü, kalkınma çabalarında, ekonominin ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiştiren temel bir kaynaktır.

Bilhassa, kalkınmada fiziki sermaye yanında, dinamik özellik kazandıran bilgili ve beceri sahibi insan gücü de çok önemlidir. İnsan gücünün iyi yetiştirilmesi ve eğitilmesi bakımından, ilkokuldan üniversiteye kadar yapılan örgün eğitime ihtiyaç vardır. Bunun yanında, her seviyede, her meslek grubu için çağın gereklerine göre yapılan hizmet içi eğitim de önemlidir. Günümüzde de artık bilinmektedir ki, ülkelerin kalkınmasında temel etken, yetiştirilmiş insan gücüdür.

Tahsil (Eğitim) Kurumları;

- Milli bir kişilik ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip,
- İnsan haklarına saygılı, kişisel mutluluğu yanında toplumun ve insanlığın refah ve mutluluğundan da sorumlu olduğuna inanan,
- Sağlıklı, disiplinli, çalışkan, kendine güvenen, üretken, milli dayanışma ve uzlaşma içinde yaşayan nesiller yetiştirmekle görevlidir.

Bu görevlerin tam olarak yerine getirilmesi, toplumun kültür yapısının korunmasına ve kültürel değerlerle kimlik kazanan bireylerin yetiştirilmesine bağlıdır. Bu değerler içinde, milli değerlerin, eğitim bütünlüğünü, alan ve faaliyetlerini kapsayan ve yönlendiren bir ilke olarak alınması gerekmektedir. Kısaca, bireyler; kendi kültürlerini, yabancı kültürler karşısında bir eziklik duymadan rahatça yaşayabilmeli ve yaşatabilmelidir.

Eğitim sisteminde okulun görevinin iyi bilinmesi, çağın gereklerine uygun olarak mevcut eğitim programlarının düzenlenmesi büyük önem taşımaktadır. Devletin varlığı, birliği ve bölünmezliğinin korunması; ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmasının tamamlanması, ancak çağın bilim ve teknolojisinin gerektirdiği bilgi ve

becerilerle donatılmış, sağlam karakterli, kendi kültür değerlerine sahip gençlerin yetiştirilmesine bağlıdır (Atalay, 2000).

En değerli milli varlığın ve kalkınmada sürükleyici etkenlerin en önemlisi, nüfus potansiyelidir. Bu potansiyelin eğitim yoluyla en iyi şekilde değerlendirilerek, kalkınmanın hizmetine sunulması esastır.

Bu genel açıklamalar çerçevesinde Azerbaycan'da uygulanan örgün eğitim kurumları ile öğrenim sistemi ve durumlarının genel özellikleri sistematize bir şekilde aşağıda ele alınacaktır. Şöyle ki, örgün eğitim çeşitli okullarda verilen eğitimdir. Azerbaycan'da örgün eğitim kurumları dört kademeye ayrılmıştır. Bunlar okulöncesi eğitim, ortaöğretim (ilkokul ve ortaokulu kapsar) lise ve yükseköğretim kurumlarıdır.

2.1. Okulöncesi Eğitim Sistemi ve Özellikleri

Azerbaycan Tahsil Kanununun 14. maddesi okulöncesi eğitimi düzenlemektedir. Buna göre okulöncesi eğitim, 1.5 yaşında başlayıp 6 yaşını doldurana kadar ailede ve okulöncesi terbiye kurumlarında verilmektedir. Okulöncesi eğitim zorunlu değildir. Okulöncesi kurumlara çocuklar ailelerinin isteği üzerine alınırlar. Çocukların aile ile sıkı bir işbirliği halinde yetiştirildiği bu kurumlar, Tahsil Kanununda terbiye kurumları adıyla anılmaktadırlar (Ergün, 1996). Devlet, çocukların ve bebeklerin terbiyesi ve sosyal gelişmesi için mali ve maddi yardım güvencesi vermektedir.

Kısacası, Azerbaycan'da okul öncesi eğitim 1.5-2 yaşından başlar, 6 yaşını doldurana kadar devam eder. Okul öncesi eğitimde yıllık iş günü 261-313 arası olup, haftada 45-144 saat çalışma yapılır. Ayrıca tam gün eğitim verilmektedir.

Okulöncesi eğitim kurumlarının amaçları şu şekildedir:

1. Çocuklara Azerbaycan Dilinin öğretilmesi.
2. Milli ve ahlaki değerlerin öğretilmesi.
3. Yetenekli öğrencilerin ortaya çıkarılması.
4. Yetenekli öğrencilerin yeteneklerine göre (jimnastik, resim, müzik, korografi, yabancı dil vb) temel eğitime başlanması.

Bilhassa bu eğitim kurumları anaokulları ve anasınıfları olarak eğitim vermektedir. Bütün ülkelerde birbirine göre farklılıklar göstermekle birlikte, kadının iş yaşamına katılma oranı arttıkça okul öncesi eğitim kurumlarına olan gereksinim de bu oranda artmaktadır.

Azerbaycan'da okulöncesi eğitim kurumları şu şekilde belirlenmiştir.

Körpe Evleri: 1.5-2 yaş arası çocukların devam ettiği okulöncesi eğitim kurumlarıdır.

Körpe Evleri Bahçeleri: 2-3 yaş arası çocukların devam ettiği okulöncesi eğitim kurumlarıdır.

Çocuk Bahçeleri ve Aile Bahçeleri: 3-6 yaş arası çocukların devam ettiği okulöncesi eğitim kurumlarıdır.

Okul Bahçeleri: Herhangi bir okulun bünyesinde açılan okulöncesi eğitim kurumlarıdır.

Bahçe İnternatları: Ailelerin, çocuklarını yatılı olarak verdikleri okulöncesi eğitim kurumlarıdır.

Sakat ve zihinsel özürlü çocuklar için çocuk evleri.

Çocuk Evleri: Öksüz, yetim ve bakıma muhtaç çocukların bakıldıkları okulöncesi eğitim kurumlarıdır (Ergün, 1996, ADİK, 2004).

Azerbaycan'da okul öncesi eğitim kurumlarının sayısı ve ülke çapındaki dağılımı, ihtiyaca cevap vermekten çok uzaktır (Ek Tablo 1). Ayrıca 1990'lı yılların başında Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte, ülkedeki anaokullarının sayısında azalmalar görülmüştür. Şöyle ki, 1990 yılında 2185 olan anaokulu sayısı, 1996 yılında 1918'e ve 2002 yılında ise 1781'e inmiştir (Tablo 5.3).

Tablo 5.3: Azerbaycan'ın toplam, kent ve kır anaokulları açısından durumu

Öğretim Yılı	Kent	%	Kır	%	Toplam
1990-1991	1243	56.9	942	43.1	2185
1995-1996	1137	57.6	836	42.4	1973
1996-1997	1104	57.6	814	42.4	1918
1997-1998	1084	57.7	795	42.3	1879
1998-1999	1060	57.2	794	42.8	1854
1999-2000	1036	57.1	778	42.9	1814
2000-2001	1014	56.6	776	43.4	1790
2001-2002	1024	57.1	770	42.9	1794
2002-2003	1015	57.0	766	43.0	1781

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Ülkedeki mevcut anaokullarının büyük bir kısmı büyük şehirler ve ilçe (rayon) merkezlerinde bulunmaktadır. Öyle ki, 1990 yılında kentsel yerleşmelerde 1243 olan anaokul sayısı kırsal yerleşmelerde 942 olmuştur. Yani oransal olarak kentsel yerleşmelerde % 56.9'luk bir pay oluşturan anaokullar, kırsal yerleşmelerde ancak % 43'lük pay oluşturmuştur (Tablo 5.3).

Ancak 1990'lı yıllardan itibaren anaokul sayısında azalmalar olmuştur. Örneğin 1990 yılında kentsel yerleşmelerde 1243 olan anaokul sayısı, 1995 yılında 1137'ye, 1998 yılında 1060'a ve 2000 yılında da 1014'e düşmüştür. Aynı şekilde kırsal yerleşmelerde de 1990 yılında 942 olan anaokul sayısı, 1995 yılında 836'ya, 1998 yılında 794'e ve 2002 yılında ise 766'ya inmiştir.

Anaokulu ve anasınıflarında bulunan öğrenci sayısı çağ nüfusuna göre son derece azdır. Bu kademede yıllar itibariyle, öğrenci artışının az olması ve hatta bağımsızlık sonrası yıllarda görülen düşüşler, diğer imkânsızlıklar yanında Azeri Türklerinin aile yapısından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan'daki anaokullarındaki öğrenci sayısı 1990 yılında 180.900 iken, 1995'de 136.800'e, 2000'de ise 111.000'e kadar inmiştir (Tablo 5.4).

Tablo 5.4: Azerbaycan'da anaokulların çocuk sayıları ve oranları açısından dağılımı

Öğretim Yılı	Kent	%	Kır	%	Toplam
1990-1991	140.100	77.4	40.800	22.6	180.900
1995-1996	99.900	73.0	36.900	27.0	136.800
1996-1997	90.200	71.8	35.500	28.2	125.700
1997-1998	85.400	71.5	34.100	28.5	119.500
1998-1999	82.400	71.0	33.700	29.0	116.100
1999-2000	79.500	70.8	32.800	29.2	112.300
2000-2001	78.800	71.0	32.200	29.0	111.000
2001-2002	79.500	71.4	31.900	28.6	111.400
2002-2003	79.600	71.4	31.800	28.6	111.400

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Öte yandan anaokul sayısı gibi, çocuk sayısı da kentsel yerleşmelerde fazladır. Şöyle ki, 1990 yılında kentsel yerleşmelerdeki anaokullarında çocuk sayısı 140.100 iken, kırsal yerleşmelerde ancak 40.800 olmuştur. Yani anaokullarına giden çocukların % 77.4'ü kentsel yerleşmelerde, % 22.6'sı kırsal yerleşmelerdedir (Tablo 5.4).

Ayrıca toplam anaokul sayısında olduğu gibi, 1990'lı yıllardan itibaren anaokuluna giden çocuk sayısında da azalmalar görülmüştür. Son olarak 2001 yılı itibariyle kentsel yerleşmelerdeki anaokullarındaki çocuk sayısı 79.500 ve kırsal yerleşmelerdeki çocuk sayısı da 31.900 olmuştur. Kısacası 1990 ve 2002 yılları arası anaokuluna giden çocukların kentsel yerleşmelerdeki oranı hep % 70'den daha fazla (% 70-78 arası) değer göstermiş, buna mukabil kırsal yerleşmelerde anaokuluna giden çocuk oranı % 22-30 arasında değişmiştir (Tablo 5.4).

Sonuç olarak, Azerbaycan'da 1781 okulöncesi eğitim kurumu bulunmaktadır. Bu kurumlarda 111.400 öğrenci terbiye almaktadır. Okulöncesi çağ, nüfusun okullaşma oranı % 20 civarındadır. Bu kurumlarda 20.000'e yakın öğretmen görev yapmaktadır.

2.2. Genel Eğitim Sistemi ve Özellikleri

Azerbaycan'da Umum Tahsil Mektepleri olarak adlandırılan Genel Eğitim, ilkokul, ortaokul ve lise olarak üç basamaktan oluşmaktadır. Genel Eğitim kurumlarında her öğretim yılı 4 sömestrden oluşmaktadır. Her sömestre sonunda ara değerlendirmeleri gösteren kıymet cetveli (karne), öğretim yılı sonunda sene sonu başarı durumunu gösteren karne düzenlenir.

Birinci sömestr 1 Eylül'de başlar ve 30 Ekim'de öğrenciler karnelerini alır ve bir haftalık sömestr tatiline çıkarlar.

İkinci sömestr 7 Kasım'da başlar ve 29 Aralık'ta öğrenciler karnelerini alır ve iki haftalık sömestr tatiline çıkarlar.

Üçüncü sömestr 10 Ocak'ta başlar ve 19 Mart'ta öğrenciler karnelerini alır ve iki haftalık sömestr tatiline çıkarlar.

Dördüncü sömestr 1 Nisan'da başlar ve 25 Mayıs'ta biter. İlkokul öğrencilerine karneleri verilir ve yaz tatiline bırakılır. Ortaokul ve lisede ise yılsonu sınavları yapılır. Yani ara sınıflarda (5, 6, 7, 8, 10) 26 Mayıs - 31 Mayıs tarihleri arasında bitirme ve sınıf geçme sınavları yapılır ve sonra karnelerini alıp yaz tatiline çıkarlar.

Öte yandan, 9. sınıf bitirme sınavları 1-11 Haziran tarihleri arasında, 11. sınıf bitirme sınavları ise 1-25 Haziran tarihleri arasında yapılmaktadır.

Böylece ilkokulu bitirenlere diploma düzenlenmez. Ancak 9. sınıfı bitirenlere ortaokul diploması, 11. sınıfı bitirenlere ise lise diploması verilir.

Genel eğitim, kanunların belirlediği süre tamamlanmadan da bitirebilinir. Şöyle ki, 11 yıllık eğitim süresi öğrencinin yeteneğine göre 9 yıl veya daha az bir sürede bitirilerek diploma alınabilir.

Tablo 5.5: Azerbaycan'da genel eğitim kurumlarının dağılımı

Öğretim Yılı	İlk Okul	Orta Okul	Lise	Toplam	Özürlüler İçin
1990-1991	520	1.148	2.578	4.246	22
1995-1996	526	975	2.961	4.462	18
1996-1997	521	953	2.980	4.454	20
1997-1998	517	934	3.036	4.487	20
1998-1999	511	917	3.087	4.515	21
1999-2000	481	921	3.126	4.528	21
2000-2001	470	922	3.136	4.528	20
2001-2002	446	923	3.149	4.518	20
2002-2003	431	926	3.157	4.514	19

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Güzel Sanat Eğitimi: Azerbaycan eğitim sisteminin içinde ince sanat adı verilen güzel sanatlar eğitimi ayrı bir yer işgal etmektedir. Güzel sanatlar eğitimi mecburi olmamak kaydıyla iptidai eğitimle birlikte başlamaktadır. Öğrenci ilkokula giderken aynı zamanda isterse sanat eğitimi veren okullara da devam edebilmektedir. Sanat eğitimi veren okullarda öğrencinin öğretmeni ile baş başa çalışma imkanı bulunmaktadır. Okulların fiziki yapısı ve donatımı her türlü çalışmanın gerçekleşmesine olanak sağlayacak özellikleri taşımaktadır. Bu tür okullar 9 yıl eğitim vermektedir. Yetenekli öğrenciler daha sonra bu okulların bir üst kademesi olan ve lise eğitimi yerine geçen okullarda eğitim alabilmektedir. Ağırlıklı sanat eğitimi verilen bu tip okullardan (temayül mektebleri) mezun olan öğrenciler konservatuar veya güzel sanatlar üniversitelerine devam edebilmektedir.

Diğer taraftan, nüfus artışına ve üniversitede eğitim fakültelerinde okuyan öğrenci artışına paralel olarak genel eğitim kurumlarında öğretmen sayısı da devamlı değişim göstermektedir. Son olarak 2002-2003 öğretim yılında genel eğitim kurumlarında branşlara göre öğretmen sayısı aşağıdaki tabloda açıkça belirtilmiştir (Tablo 5.6). Ayrıca öğretmenlerin % 95'den fazlası üniversite mezunudur. Diğer % 3-5'lik oranı ise öğretmen okulu ve yüksek okul çıkışlı öğretmenler oluşturmaktadır.

Tablo 5.6: Azerbaycan'da genel eğitim kurumlarında öğretmen sayıları ve öğrenim durumuna göre dağılımı (2002-2003)

Branşlara Göre Öğretmenler	Öğretmen Sayısı	Üniversite Mezun Oranı	Diğer
Azerbaycan Dili ve Edebiyatı	19.124	96.6	3.4
Tarih, Devlet ve Hukukun Esasları	9.633	97.7	2.3
Fizik	7.092	99.2	0.8
Bilgisayar ve Hesaplama Tekniği	1.809	98.6	1.4
Matematik	17.285	98.2	1.8
Kimya	5.548	99.4	0.6
Coğrafya	6.218	98.4	1.6
Biyoloji	6.766	98.3	1.7
Rus Dili (Rusça eğitim veren okul)	2.183	97.6	2.4
Rus Dili (Rusça ders geçen okul)	13.662	94.5	5.5
İngiliz Dili	9.694	96.7	3.3
Diğer Yabancı Diller	1.730	99.0	1.0

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

2.2.1. İlk ve Orta Öğretim Eğitimi

Azerbaycan'da ilk ve orta öğretimi (yani ilkokul ve ortaokulu) kapsayan 9 yıllık zorunlu eğitim vardır. İlk ve orta öğretimin amaç ve görevleri, milli eğitimin genel amaçlarına ve temel ilkelerine uygun olarak, her Azeri Türkü çocuğuna iyi bir vatandaş olmak için gerekli temel bilgi, beceri, tutum ve alışkanlıkları kazandırmak, onu milli ahlak anlayışına uygun olarak yetiştirmek, ilgi, istidat ve kabiliyetleri yönünde yetiştirerek hayata ve üst öğretime hazırlamaktır.

6-15 yaşlarındaki çocukların eğitim ve öğretimini kapsayan ilk ve orta öğretim kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur. İlk ve orta öğretimin devlet okulları tarafından parasız olarak yürütülmesi de yasa gereğidir.

İlköğretim ilkokul ve ortaokul olarak iki kısma ayrılmaktadır. İlkokul tahsili 6 yaşından başlar ve 10 yaşına kadar devam eder. Yani 1. ve 4. sınıfları kapsar. Ortaokul tahsili ise 10 yaşından başlar ve 15 yaşına kadar devam eder. Kısacası 5. ve 9. sınıfları kapsar. Genellikle ilk, orta ve lisenin eğitim-öğretimi aynı binada sürdürülmektedir. İlkokulu bitirenlere diploma verilmez. Öğrencilere diploma mecburi

eğitim sonunda, yani 9. sınıfı bitirdikten sonra ortaokul diploması (natamam orta tahsil - şahadatname) verilmektedir.

Azerbaycan'da ilkokullarda yıllık işgünü 208-210 arasında olup, haftada 20-25 saat ders yapılır (Tablo 5.8). Ortaokullarda da iş günü sayısı aynı, haftalık ders saati sayısı ise 29-34'dür (Tablo 5.9). Öte yandan zorunlu eğitimin son yıllarında oryantasyon sınıflarıyla öğrenciler gelecekteki eğitimlerine hazırlanmaktadır. Lise ve devamı olarak üniversite eğitimini hedefleyen öğrencilerle meslek eğitimini hedefleyen öğrenciler ayrı bölümlerde eğitilmektedir. Eğitim ve öğretim genellikle Azerbaycan Türkçe'siyle verilmektedir.

İlk ve orta öğretimdeki öğrenim durumu oldukça başarılı olup çağ nüfusunun hemen hemen tamamı ilk ve ortaöğretim görmektedir. Genel olarak, ilk ve ortaöğretim çağındaki öğrencilerin öğrenim görmeleri artık sorun olmaktan çıkmıştır. Başka bir anlatımla, bu çağdaki nüfusun okullaşma oranı planlanan hedeflere ulaşmış durumdadır. Şöyle ki, ilk ve ortaöğretim çağı nüfusunda, okullaşma oranı % 100 (% 99.9) olarak gerçekleşmiştir.

Nüfus artışına paralel olarak ilk ve orta öğretimde öğrenci sayısı da devamlı değişim göstermektedir. Şöyle ki, 1990-1991 öğretim yılında ilköğretimde 527.000, ortaöğretimde de 639.000 olan öğrenci sayısı, 2002-2003 öğretim yılında ilköğretimde 631.000'e, orta öğretimde ise 820.000'e yükselmiştir (Tablo 5.7).

Tablo 5.7: Azerbaycan'da ortaöğretim okullarında öğrenim gören öğrenci sayıları

Öğretim Yılı	İlkokul (1-4 Sınıf)			Ortaokul (5-9 Sınıf)		
	Kent	Kır	Toplam	Kent	Kır	Toplam
1990-1991	254.000	273.000	527.000	324.000	315.000	639.000
1995-1996	353.000	345.000	698.000	333.000	315.000	648.000
1996-1997	365.000	354.000	719.000	331.000	318.000	649.000
1997-1998	362.000	349.000	711.000	344.000	340.000	684.000
1998-1999	354.000	347.000	701.000	359.000	351.000	710.000
1999-2000	351.000	345.000	696.000	366.000	355.000	721.000
2000-2001	344.000	345.000	689.000	417.000	388.000	805.000
2001-2002	333.000	332.000	665.000	434.000	399.000	833.000
2002-2003	315.000	316.000	631.000	429.000	391.000	820.000

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Azerbaycan'da ilkokul (iptidai eğitim) bağımsız okullarda verilebildiği gibi birleşik okullarda da (ilk, orta ve lise aynı binada) verilebilmektedir. Azerbaycan'da 2002-2003 öğretim yılı verilerine göre, 431'i (Tablo 5.5) bağımsız binada olmak üzere toplam 3000'e yakın ilkokul vardır.

Tablo 5.8: İlkokullarda sınıflara göre haftalık ders saatleri (2003-2004)

Dersler	**1. Sınıf**	**2. Sınıf**	**3. Sınıf**	**4. Sınıf**
Azerbaycan Dili	10	11	10	10
Rus Dili	-	2	3	3
Matematik	4	4	4	4
Tabiatşünaslık	-	-	2	2
Resim	1	1	1	1
Müzik	1	1	1	1
Beden	2	2	2	2
El İşi	2	2	2	2
TOPLAM	**20**	**23**	**25**	**25**

Kaynak: ATN, 2000 ve 2003'den yararlanılarak

Tablo 5.9: Ortaokul ve liselerde sınıflara göre haftalık ders saatleri (2003-2004)

DERSLER	**Ortaokul**					**Lise**	
	5.Sınıf	**6.Sınıf**	**7.Sınıf**	**8.Sınıf**	**9.Sınıf**	**10.Sınıf**	**11.Sınıf**
Azerbaycan Dili	5	4	4	3	2	-	-
Edebiyat	3	2	2	2	3	3	2
Yabancı Dil	4	3	3	3	2	2	2
Matematik	5	5	5	5	5	4	4
Tabiatşünaslık	2	-	-	-	-	-	-
Tarih	-	1	1	2/1	2	2	2
Azerb. Tarihi	2	1	1	1	1	1	1
İnsan ve Toplum	-	-	-	1	1	1	1
İktisadi Coğrafya	-	-	-	0/1	2	-	-
Fiziki Coğrafya	-	2	2	1	-	1	1
Biyoloji	-	2	2	2	2	1	1
Fizik	-	-	2	2	3	2	2
Kimya	-	-	-	2	2	1	2
Teknik Resim	-	-	-	1	1	-	-
Resim	1	1	1	-	-	-	-
Müzik	1	1	1	1	-	-	-
Beden Eğitimi	2	2	2	2	2	2	2
El İşi ve Mesl.Eğt.	2	2	2	1	-	-	-
Seçmeli Dersler	2	2	3	3	4	8	10
TOPLAM	**29**	**28**	**31**	**32**	**32**	**32**	**34**

Kaynak: ATN, 2000 ve 2003'den yararlanılarak

2.2.2. Lise Eğitimi

9 yıllık zorunlu eğitimden sonra 2 yıl klasik lise eğitimi (10. ve 11. sınıfları kapsar) ya da 2-4 yıl arasında değişen meslek lisesi eğitimi yapılmaktadır. Ayrıca haftada 32-36 saat ders yapılan liselerde yıllık işgünü 208-210 arasındadır. Liseyi bitiren öğrencilere "Ortaöğretim (Orta Tahsil)" diploması (Atestat) verilir.

Lisede bir sınıfta en az 15 en çok 29 öğrenci öngörülmektedir. Sınıf mevcudu 30'a ulaştığı zaman, sınıf 2'ye bölünüp bir sınıf açılmaktadır.

Lisede öğrenim gören öğrenci sayıları da 1990-2003 yılları arasında 138-231 bin arasında değişme göstermiştir. Şöyle ki, 1990 yılında 178.000, 1995 yılında 138.000, 1999 yılında 201.000, 2002 yılında ise 231.000 öğrenci lisede öğrenim görmüştür.

Tablo 5.10: Azerbaycan'da lisede öğrenim gören öğrenci sayıları

Öğretim Yili	Kent	Kır	Toplam
1990-1991	82.000	96.000	178.000
1995-1996	73.000	65.000	138.000
1996-1997	83.000	71.000	154.000
1997-1998	97.000	82.000	179.000
1998-1999	105.000	90.000	195.000
1999-2000	108.000	93.000	201.000
2000-2001	75.000	80.000	155.000
2001-2002	74.000	82.000	156.000
2002-2003	119.000	112.000	231.000

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Bilhassa, 9 yıllık eğitimden sonra, "peşe mektebi" denilen meslek liselerinde 2-3 "teknikum"larda 4 yıl öğrenim verilir. İlk iki yıldan sonrası ön lisans olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, orta öğretimi bitirenlerden isteyenlere 6 aydan 2 yıla kadar süren mesleki kurs eğitimi verilmektedir. Mesleki eğitim 16-30 yaş arasında sürdürülür.

Ayrıca, Azerbaycan'da eğitim sisteminin en çarpıcı özelliği sanat eğitimine verilen önemdir. Her Azeri çocuğu aldığı ana eğitime paralel olarak bir sanat dalında da eğitilmektedir.

2.3. Meslek Yüksek Okulları Eğitim Sistemi ve Özellikleri

Azerbaycan'da orta ihtisas mektepleri olarak adlandırılan, meslek yüksek okulları, teknikum ve kolej adıyla anılan lise üstü öğrenim veren kurumlardır.

2.3.1. Devlet Meslek Yüksek Okulları

Orta düzeyde meslek elemanı yetiştirmeyi amaçlayan bu okullara orta tahsilden (ortaokul) sonra gidilebildiği gibi liseden sonrada gidilebilmektedir. Orta tahsilden sonra bu okullara gidenlere 4 yıl süreli, liseyi bitirdikten sonra gidenler ise 2 yıl süreli eğitim görmektedirler. Tehnikum ve kolejler bağımsız okul olarak açılabildikleri gibi üniversitelere bağlı olarak bunların bünyesinde de açılabilmektedirler.

Tablo 5.11: Azerbaycan'da yüksekokul ve öğrenci sayılarının dağılımı

Öğretim Yılı	Yüksek Okul Sayısı	ÖĞRENCİ SAYISI				Kazanan Öğrenci Sayısı	Mezun Öğrenci Sayısı
		Örgün Öğretim	İkinci Öğretim	Açık Öğretim	Toplam		
1990-1991	78	37.600	5200	16.000	58.800	20.600	20.300
1991-1992	77	37.900	5200	17.000	60.100	22.600	17.500
1992-1993	78	26.000	3700	16.300	46.900	3500	16.500
1993-1994	78	20.200	1400	12.300	33.900	8800	11.500
1994-1995	78	22.800	600	7000	30.400	11.700	6200
1995-1996	78	24.500	500	5500	30.500	8900	8200
1996-1997	77	26.100	-	5300	31.400	9500	8300
1997-1998	73	26.700	-	5900	32.600	8800	9800
1998-1999	73	28.800	-	6900	35.700	12.000	9900
1999-2000	73	31.500	-	7300	38.800	14.000	10.800
2000-2001	68	33.100	-	8100	41.200	14.300	10.900
2001-2002	66	37.500	-	10.200	47.700	16.900	12.350
2002-2003	55	38.850	-	11.400	50.250	15.200	14.600
2003-2004	55	40.650	-	11.600	52.250	15.850	-

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Yüksekokul kurumlarında öğrenim gören öğrenci sayılarının dağılımını incelediğimizde, 1990-1991 öğretim yılında 58.800 olan toplam öğrenci sayısı, 1995-1996 öğretim yılında 30.500, 2000-2001 öğretim yılında 41.200, 2003-2004 öğretim yılında ise 52.250 olmuştur (Tablo 5.11). Bunların da hemen hemen % 80 kadarı örgün öğretimde, geriye kalanı ise açık öğretim ve ikinci öğretimde öğrenim

görmektedir. Ancak 1996-1997 öğretim yılından itibaren de ikinci öğretimde öğrenim gören öğrenci bulunmamaktadır.

2.3.2. Özel Meslek Yüksek Okulları

Üniversitenin yanısıra, yüksek okul öğretimi de ülkede istihdam ve itibar için çok önemli olduğundan talep, arzın üzerinde cereyan etmektedir. Nitekim arzı artırmak son yıllarda mümkün olmamıştır. Ancak özel meslek yüksek okullarının yeni kapasiteler yaratacağı belirlenmektedir.

Azerbaycan'da 1995-1996 öğretim yılından itibaren özel meslek yüksek okulları da eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır.

Azerbaycan'da 1995-1996 öğretim yılında özel yüksekokul kurumlarında 3035 olan toplam öğrenci sayısı, 1999-2000 öğretim yılında 954, 2003-2004 öğretim yılında ise 1438 olmuştur. Bunların da 1185'i örgün öğretimde, geriye kalan 253'ü ise açık öğretimde öğrenim görmektedir (Tablo 5.12).

Tablo 5.12: Azerbaycan'da özel yüksek okullar ve öğrenci sayılarının dağılımı

Öğretim Yılı	Yüksek Okul Sayısı	ÖĞRENCİ SAYISI			
		Örgün Öğretim	İkinci Öğretim	Açık Öğretim	Toplam
1995-1996	11	2319	-	716	3035
1996-1997	13	2800	-	700	3500
1997-1998	4	1300	-	100	1400
1998-1999	4	906	-	73	979
1999-2000	4	847	-	100	954
2000-2001	3	1248	-	200	1439
2001-2002	3	1275	-	200	1477
2002-2003	3	970	-	174	1144
2003-2004	5	1185	-	253	1438

Kaynak: ADİK, 2002 ve 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

2.4. Yükseköğretim Eğitim Sistemi ve Özellikleri

Yüksek öğretim en üst seviyeli insan gücünün bilimsel alanlarının istediği elemanı yetiştiren eğitim kademesidir. Yüksek öğretim kademesi içinde üniversiteler, enstitüler, konservatuarlar ve akademiler bulunmaktadır.

Yüksek öğretim kurumları, özgün bilimsel araştırma yapan, bilim adamı ve araştırıcı yetiştiren kurumlardır. Ülkenin ilerlemesinde yüksek öğrenimini tamamlamış gençlere çok ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle yüksek öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin sayısını artırmak gerekmektedir. Azerbaycan'da yüksek öğretim kurumlarından mezun olanların oranı 1999 nüfus sayımına göre % 8.1'dir.

Azerbaycan'da yüksek öğrenim 17-18 yaşından başlar. Bu kademedeki öğretimde yaşın üst sınırı yoktur. Öğrenim süresi üniversitede 4 yıl (tıp fakültesi 6 yıl)'dır. Azerbaycan vatandaşları 1992 yılından itibaren yüksek öğretime merkezi sistemle yapılan bir sınav sonucu kabul edilmektedir.

Yükseköğretim kuruluşları uygun kadroların oluşmasına, maddi ve teknik imkanlarına, branşlarının özelliklerine göre bir kademeli ve iki kademeli eğitim verirler. Birinci kademeyi bitirenlere Bakalavr (Lisans) derecesi verilir. Bakalavr derecesini almış başarılı kişiler sınavla ikinci kademe olan magistratura (Lüksek Lisans) eğitimi alırlar. Magistratura derecesi ve ünvanı alanlar isterlerse yine sınavla Aspirantura sonra da Doktorantura (Doktora) eğitimine geçebilirler (Esgerov, 2003).

Azerbaycan'da yükseköğretim kurumları doğrudan Tahsil Nazırlığına (Eğitim Bakanlığına) bağlıdır. Azerbaycan Tahsil Kanununun 19. maddesine göre üniversiteler dünya standartlarına uygun olarak Eğitim Bakanlığınca onaylanmış öğretim programlarını bağımsız bir şekilde uygulayabilirler.

Bilhassa Azerbaycan geçmiş dönemde insangücü planlaması bakımından başarısız kalmıştır. Bazı bilim dallarında talep fazlası insangücü görülürken (fen, sosyal ve beşeri bilimlerde) modern işletme, iktisat ve birçok mühendislik dallarında insangücü sıkıntısı çekilmektedir. Ülkedeki eğitim kurumlarında devam eden öğrencilerin sayısındaki düşmeler de gelecekteki insangücü arzını sınırlayacaktır.

Sonuç olarak, yüksek öğretimdeki okullaşma oranları gelişmiş ülkelere göre düşük olmasına karşın, gelişmekte olan ülkelerin büyük bir kısmından yüksektir. Nitekim günümüzde yüksek öğretim çağındaki nüfusun belirli bir kısmı yüksek öğretime devam edebilmektedir. Yani yüksek öğretimde okullaşma oranı genel (ilk, orta ve lise) öğretime nazaran düşüktür.

2.4.1. Üniversite Eğitimi

Azerbaycan bağımsızlığı kazandıktan sonra, 1992 yılından itibaren merkezi test sınavı ile Yükseköğretim Kurumlarına öğrenci almaktadır. Üniversiteler genellikle Bakü'de toplanmıştır (Foto 19 ve 20). Bakü Devlet Üniversitesi hariç, üniversiteler belli uzmanlık alanlarına göre kurularak ilgili olduğu uzmanlık alanının adı ile anılırlar. Örneğin, İktisat Üniversitesi, Pedogoji Üniversite vb. gibi. Azerbaycan'da üniversite eğitimi Tıp Üniversitesinde 6 yıl diğer tüm üniversitelerde ise 4 yıldır.

Azerbaycan'da bağımsız sonrası üniversite ve fakülte sayısı hızla artmaktadır. Böylece yeni yüksek öğretim kurumlarının açılması ve öğretiminin sürdüğü üniversitelerinin kapasitelerinin artırılması ile ilgili çalışmalar devam etmektedir.

Üniversitelerde esas itibariyle örgün (gündüz) öğretimi yapılır. Ancak Tıp Üniversitesi dışında, üniversitelerin çoğunda ikinci (aksam) öğretim (saat 18-23 arası) ve açık (giyabi) öğretim vardır.

Azerbaycan'da üç türlü ders vardır.

a) Mühazire (Leksiya): Eskiden takrir dediğimiz teorik ders karşılığıdır. Öğretim elemanı, kaynakları verir ve konuyu anlatır.

b) Ders: "Uygulamalı ders" Azerbaycan'da ders adı verilir. Çoğunlukla fen ve yabancı dil dersleri bu şekildedir.

c) Seminer: Mühazirelerden (teoreti derslerden) sonra öğretim elamanı anlattığı konuyu öğrenciden geri almasıdır. Öğretim elemanı, öğrencilere konuları anlattıktan sonra sorduğu sorularla aktardığı konuları geri alır. Seminer'lerin ne zaman yapılacağı öğretim elemanına bağlıdır. İsteyen 3 mühazilerden sonra, isteyen ayda bir seminer yapar.

Azerbaycan'da genel eğitim kurumlarında olduğu gibi üniversitelerde de 4 türlü not vardır. 5 Pekiyi (ela), 4 İyi (yahşı), 3 Orta (kafi), 2 ve daha aşağısı başarısız.

Vize sınavları (zaçot) sömestr sonunda yapılır. Azerbaycan'da ilk sömestr 1 Eylül - 31 Aralık arasındadır; bu sömestrin vizeleri Aralık sonunda yapılır. İkinci sömestr 9 Şubat - 31 Mayıs arasındadır; bu sömestrin vizeleri ise Mayıs sonundadır.

Bütün vizeler (zaçotlar) sözlü olup iki türlü vize notu vardır. Başarılı (makbul), Başarısız (gayrimakbul). Bir dersten başarısız olan öğrenci o dersin finaline giremez. Yani öğrenci, sınav (sesiya) dönemine kadar o dersten başarılı olmak zorundadır.

Başarısız olduğu dersten öğrenci, başarılı olmak için birkaç defa vizeye girebilir. Ayrıca öğretim üyesi, çok başarılı bulduğu öğrenciye, vize sınavı yapmadan başarı notu verebilir, buna "mekaniki zaçot" denir. Vize sınavları (zaçotlar) dersi veren öğretim elemanı tarafından yapılır.

Sınavlar sömestr bittikten sonra yapılır. Azerbaycan'da 5-25 Ocak arası, 1. sömestrden sonraki final sınavları (sesiya) dönemi; Haziran ayı 2. sömestrden sonraki final sınavları dönemidir.

Final sınavları 2-3 gün arayla ve sözlü olarak yapılır. Sınavda genellikle 2 öğretim elemanı bulunur. Sınavda her birine 3 soru yazılmış 30 soru kağıdı (bilet) masaya konur. Öğrenci bu kağıtlardan birini seçerek oradaki 3 soruyu cevaplandırır. Öğretim üyeleri, öğrenci hakkında karar veremezlerse, ikinci bir soru kağıdı seçtirebilirler, ancak o zaman öğrencinin notu 1 puan düşer. Öte yandan, son sömestrin bitiminde, 8 -10 kişilik jüri önünde devlet sınavına girilir.

Azerbaycan'da üniversite öğretimindeki okullaşma oranları gelişmiş ülkelere göre düşük olmasına karşın, gelişmekte olan ülkelerin büyük bir kısmından oldukça yüksektir. Nitekim üniversite öğretimindeki okullaşma oranı ilk, orta ve lise öğretimine nazaran düşüktür.

Azerbaycan'da 1990-1991 öğretim yılında üniversite öğretim kurumlarında 105.100 olan toplam öğrenci sayısı, 1995-1996 öğretim yılında 86.300, 2000-2001 öğretim yılında 91.000, 2003-2004 öğretim yılında ise 104.000 olmuştur (Tablo 5.13). Bu sayının da % 80 kadarı örgün öğretimde, geriye kalanı ise açık öğretim ve ikinci öğretimde öğrenim görmektedir.

Öte yandan bu öğrenci sayısını Azerbaycan'ın 18-21 yaş grubu ile oranladığımızda, üniversite öğretiminde okullaşma oranı % 15 civarındadır. Bu rakamlar dikkate alındığında ülkedeki üniversite okullaşma oranının gelişmiş ülkelere göre düşük olduğu görülmektedir.

Bu üniversitelerin yanında ayrıca birçok Azerbaycanlı öğrenci yurt dışında (çoğunlukla Türkiye'de ve BDT ülkelerinde) burslu (devlet tarafından) veya burssuz olarak öğrenim görmektedir.

Tablo 5.13: Azerbaycan'da üniversite ve öğrenci sayılarının dağılımı

Öğretim Yılı	Üniversite Sayısı	ÖĞRENCİ SAYISI				Kazanan	Mezun
		Örgün Öğretim	İkinci Öğretim	Açık Öğretim	Toplam	Öğrenci Sayısı	
1990-1991	17	60.400	16.700	28.000	105.100	19.500	18.200
1991-1992	18	62.400	15.200	30.300	107.900	20.500	20.200
1992-1993	22	57.400	12.600	29.600	99.600	12.200	18.800
1993-1994	23	55.300	10.200	28.800	94.300	13.600	16.100
1994-1995	23	55.600	8100	25.500	89.200	13.400	17.300
1995-1996	23	58.600	6200	21.500	86.300	15.400	18.700
1996-1997	23	61.600	4200	16.600	82.400	16.900	22.300
1997-1998	25	61.200	2800	15.800	79.800	18.900	17.100
1998-1999	25	68.200	500	13.600	82.300	18.800	16.400
1999-2000	25	72.400	200	15.900	88.500	19.850	19.600
2000-2001	25	74.700	100	16.200	91.000	20.500	19.900
2001-2002	25	80.400	100	18.500	99.000	23.500	23.000
2002-2003	26	81.100	150	20.400	101.650	18.100	24.300
2003-2004	27	81.100	150	22.750	104.000	22.000	-

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

2.4.2. Özel Üniversiteler

Yüksek öğretim ülkede istihdam ve itibar için çok önemli olduğundan talep, arzın üzerinde cereyan etmektedir. Bilhassa arzı artırmak son yıllarda mümkün olmamıştır. Ancak özel üniversitelerin yeni kapasiteler yaratacağı belirlenmektedir.

Azerbaycan'da 1995-1996 öğretim yılından itibaren özel yükseköğretim kurumları eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır.

Özel üniversitelerde öğrenim gören öğrenci sayılarının dağılımını incelediğimizde, 1995-1996 öğretim yılında 12.507 olan toplam öğrenci sayısı, bundan sonra her öğretim yılı artış göstererek, 2000-2001 öğretim yılında 28.700'e yükselmiştir. Nitekim 2001-2002 öğretim yılından itibaren öğrenci sayısı düşmüştür. Şöyle ki, 2001-2002 öğretim yılında 21.514, 2003-2004 öğretim yılında ise 17.526 öğrenci özel üniversitelerde öğrenim görmüştür. Bunların da 13.138'i örgün öğretimde, geriye kalan 4388'i ise açık ve ikinci öğretimde öğrenim görmektedir (Tablo 5.14).

Tablo 5.14: Azerbaycan'da özel üniversiteler ve öğrenci sayılarının dağılımı

Öğretim Yılı	Üniversite Sayısı	ÖĞRENCİ SAYISI			
		Örgün Öğretim	İkinci Öğretim	Açık Öğretim	Toplam
1995-1996	20	10.842	194	1471	12.507
1996-1997	23	16.000	300	4000	20.300
1997-1998	16	16.500	200	3700	20.400
1998-1999	17	20.032	134	4008	24.174
1999-2000	17	22.028	142	5424	27.594
2000-2001	18	21.477	128	7059	28.664
2001-2002	15	16.600	14	4900	21.514
2002-2003	15	13.911	13	4439	18.363
2003-2004	15	13.138	10	4378	17.526

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

2.5. Yükseköğretim Sonrası Eğitim Sistemi ve Özellikleri

Yükseköğretim sonrası eğitim uygun kadroların oluşmasına, maddi ve teknik imkanlarına, branşlarının özelliklerine göre iki kademeli eğitim verirler. Birinci kademeyi bitirenlere Elmler Namizedi (Bilim Uzmanı) derecesi verilir. Bilim Uzmanı derecesi ve ünvanı alanlar sınavla ikinci kademe olan Doktorantura (Doktora)'ya başlar ve bitirince Elmler Doktoru (Bilim Doktoru) ünvan derecesi verilir.

Akademik kurumlarının amaçları şu şekilde belirlenmiştir.

- Azerbaycan'ın gereksinim duyduğu insangücünü yetiştirmek,
- Bilimsel araştırmalar yapmak,
- Bilimsel yayınları gerçekleştirmek,
- Üniversite - sanayi işbirliği ile ülke kalkınmasına katkıda bulunmak,
- Farklı hizmetlerde görev yapan insanların hizmet içinde yetiştirilmesine katkıda bulunmaktır.

Bilhassa Azerbaycan geçmiş dönemde insangücü planlaması bakımından başarısız kalmıştır. Bazı bilim dallarında talep fazlası insangücü görülürken (fen, sosyal ve beşeri bilimlerde) modern işletme, iktisat ve birçok mühendislik dallarında insangücü sıkıntısı çekilmektedir. Ülkedeki eğitim kurumlarında devam eden öğrencilerin sayısındaki düşmeler de gelecekteki insangücü arzını sınırlayacaktır.

Azerbaycan'da 1991-1992 öğretim yılında yüksek öğretim kurumlarında 1369 olan toplam aspirant (asistant) sayısı, 1995-1996 öğretim yılında 1282, 2000-2001 öğretim yılında 963, 2003-2004 öğretim yılında ise 1169 olmuştur (Tablo 5.15). Ayrıca 1991-2001 yılları arasında kazanan öğrenci sayısında da dalgalanmalar gözükmektedir. Şöyle ki, 1991-1992 öğretim yılında 402 kişi aspiranturaya başlarken, 1993-1994 öğretim yılında 214, 1994-1995 öğretim yılında 450, 1999-2000 öğretim yılında 151, 2003-2004 öğretim yılında ise 389 kişi alınmıştır.

Tablo 5.15: Azerbaycan'da Aspirantura ve öğrenci sayılarının dağılımı

Öğretim Yılı	Enstitü Sayısı*	Öğrenci Sayısı	Kazanan Öğrenci	İlişik Kesme	
				Mezun	Diğer
1991-1992	65	1369	402	40	352
1992-1993	65	1352	368	64	314
1993-1994	74	1227	214	25	322
1994-1995	81	1320	450	28	333
1995-1996	84	1282	367	33	339
1996-1997	83	1306	386	41	307
1997-1998	83	1347	303	30	274
1998-1999	83	1218	253	30	368
1999-2000	81	907	151	23	418
2000-2001	83	963	367	35	321
2001-2002	84	982	292	19	244
2002-2003	83	1059	303	14	202
2003-2004	83	1169	389	27	260

Kaynak: ADİK, 2004'den yararlanılarak (* Aspirantura açan enstitü kurum sayısı)

Azerbaycan'da 1991-1992 öğretim yılında yüksek öğretim kurumlarında 36 olan toplam doktora öğrenci sayısı, 1994-1995 öğretim yılında 19, 1988-1999 öğretim yılında 83, 2003-2004 öğretim yılında ise 75 kişi olmuştur. Ayrıca 1991-2003 yılları arasında kazanan öğrenci sayısında da dalgalanmalar gözükmektedir. Şöyle ki, 1991-1992 öğretim yılında 14 kişi doktoraya başlarken, 1992-1993 öğretim yılında 18, 1994-1995 öğretim yılında 8, 1998-1999 öğretim yılında 23, 2003-2004 öğretim yılında ise 38 kişi alınmıştır (Tablo 5.16). Bu rakamlar dikkate alındığında ülkedeki akademik okullaşma oranının gelişmiş ülkelere göre düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 5.16: Azerbaycan'da Doktora ve öğrenci sayılarının dağılımı

Öğretim Yılı	Enstitü Sayısı*	Öğrenci Sayısı	Kazanan Öğrenci	İlişik Kesme	
				Mezun	Diğer
1991-1992	16	36	14	3	7
1992-1993	17	36	18	6	14
1993-1994	11	22	11	1	9
1994-1995	9	19	8	1	5
1995-1996	15	38	18	-	5
1996-1997	23	65	19	1	6
1997-1998	19	78	19	2	6
1998-1999	25	83	23	3	18
1999-2000	23	55	10	2	36
2000-2001	21	47	9	2	22
2001-2002	16	40	17	1	7
2002-2003	17	58	18	-	7
2003-2004	20	75	38	11	23

Kaynak: ADİK, 2004'den yararlanılarak (*Doktora açan enstitü kurum sayısı)

Diğer taraftan, Azerbaycan'da akademik ünvanı olanların toplam sayısı 9965'dir. Bunların da 8440'ı Bilim Uzmanı (Elimler Namzedi), 1525'i ise Bilim Doktoru (Elimler Doktoru)'dur (Eminov, 2002).

Sonuç olarak, yüksek öğretim sonrası akademik eğitim görenler, sayı ve oranları bakımından gelişmiş ülkelere göre düşük olmasına karşın, gelişmekte olan ülkelerin çoğundan yüksektir. Diğer taraftan, Azerbaycan'da özellikle fen dallarında yetişmiş insangücü beyin göçüne hazır bir potansiyel olarak görülmektedir. Daha iyi çalışma ve ekonomik şartları sağlayacak bir ülkeye göç etme yaygın bir arzu haline gelmiştir. Neticede son 10 yıl içerisinde birçok Azerbaycanlı bilim adamı başta Türkiye, İran olmak üzere yurt dışında yaşamaya başlamıştır.

3. NÜFUSUN OKURYAZARLIK DURUMU

Eğitim durumu, bir ülkenin, bir bölgenin veya bir yerleşim merkezinin gelişmişliğinin belirleyici ölçütlerinden birisidir. Eğitim, insanların doğal, sosyal, kültürel ve ekonomik olaylara bakış açılarına yön vermektedir. Eğitim seviyesi yüksek bir toplum, ülkenin büyüme ve gelişmesinde önemli rol oynar. Azerbaycan, eğitim seviyesi sürekli yükselmekte olan bir ülkedir. Okul sayısının artmasıyla birlikte okur-yazar oranı da giderek artış göstermektedir.

Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus toplamı, 1999 yılı verilerine göre 7.052.686'dır. Bu toplam içinde 3.414.076 erkek, 3.638.610 kadın bulunur. Erkeklerin % 1.36'sı, kadınların ise % 2.22'si okur-yazar değildir (Grafik 5.1). Bunun yanında genel toplam olan 7.052.686 kişinin % 1.8'i okur-yazar değildir. Öte yandan, okuma-yazma bilmeyenlerin % 36.5'i erkek, % 63.5'i kadındır. Başka bir deyişle, okuma-yazma bilmeyen 127.560 kişinin 46.500'ü erkek, 81.000'i kadındır.

Yukarıdaki oranlara bakılarak okuma-yazma bilmeyenlerin oranının çok düşük olduğu gibi bir fikre kapılmamak gerekir. Çünkü Sovyet sisteminden (o zaman eğitimin mecburi olması dolayısıyla) yeni çıkmış olmasına rağmen, 127.560 kişinin okuryazar olmaması, Azerbaycan için büyük bir rakamdır.

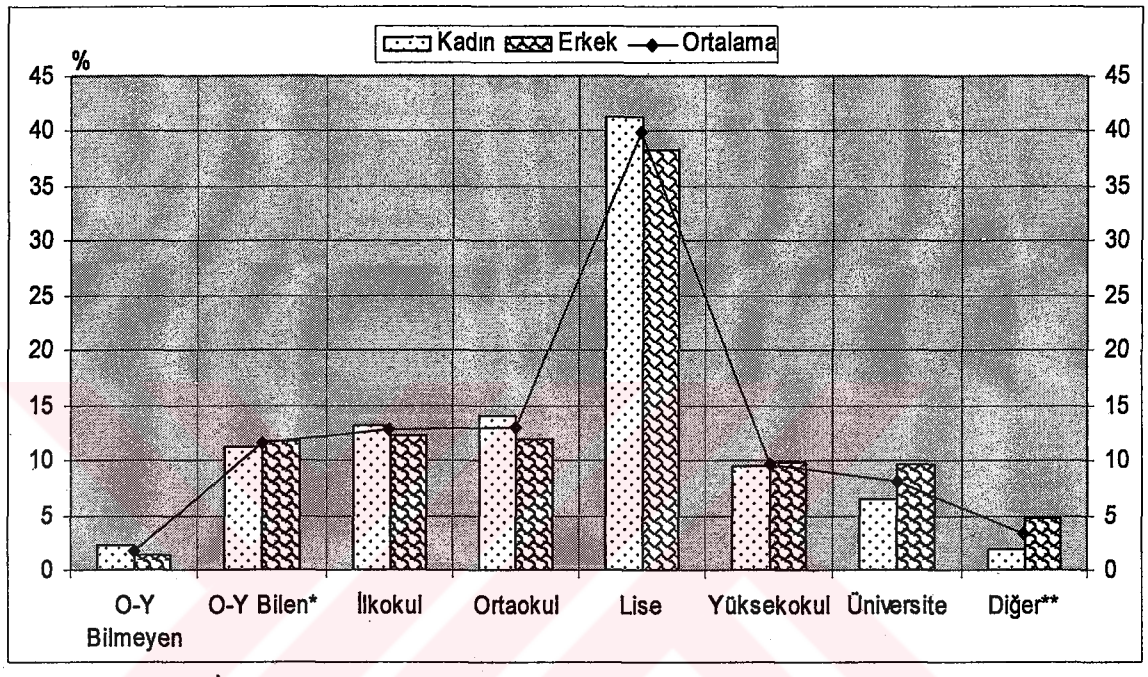
Bilhassa, kadınların okuma-yazma bilmeyenler içinde daha büyük paya sahip olması dikkat çekmektedir. Bu oranın yüksek olmasında, Azerbaycan'a olan göçler ile kadınların eğitimine (erkeklere nazaran) daha az önem verilmesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim son yıllarda okuma-yazma bilenler içinde kadınların oranı azda olsa yükselmektedir. Kadınlarda okuma-yazma bilmeyenlerin sayısı en yüksek olan yaş grubu, 65 ve üzeridir. Bu oranın yüksekliği geçmiş yıllarda kadınların okullaşma oranının düşüklüğünden kaynaklanmaktadır. 06-10 yaş grubundaki nüfusun da, ilkokulu bitirmediği için, okur-yazarlık oranı düşüktür.

Diğer taraftan, Azerbaycan'daki kadın nüfus içinde okuma-yazma bilmeyenlerin oranı 50 yaştan itibaren, ülke ortalaması olan % 2.22'nin üzerine çıkmaktadır. Erkeklerde ise okuma-yazma bilmeyenlerin oranı, 60 yaşından sonra % 1.36 olan ülke ortalamasının üzerine çıkmaktadır.

Azerbaycan'da en fazla okuma-yazma bilen yaş grubu 25-44 arasıdır. Bu yaşlar arasında yer alan nüfusun hemen hemen % 100'ü (% 99.8'i) okuma-yazma bilmektedir.

Genel olarak kadın ve erkek nüfus arasındaki okuma-yazma oranında önemli bir farklılık bulunmamaktadır. Bu durum Sovyetler Birliği Dönemi'nde uygulanan eğitim sistemi ile alakalıdır.

Grafik 5.1: Azerbaycan nüfusunun okuryazarlık durumuna göre oransal dağılımı (%)

Kaynak: ADİK, 2001'den yararlanılarak (* Bir öğrenim kurumu mezunu olmayan ** Mesleki ve Yüksek Eğitimli Nüfus, O-Y / okuma-yazma)

Sonuç olarak, Azerbaycan'ın toplam nüfusu göz önüne alındığında; nüfusun % 98.2'nin okur-yazar olduğu görülmektedir. Bilhassa okur-yazar nüfusun en fazla olduğu (% 98.6'ın üzeri) merkezler Neftçala, Gah, Bakü, Zagatala, Guba ve Nahçıvan'dır. Buna karşılık, okur-yazar nüfus oranının en az (% 97.5'inden daha az) olduğu merkezler ise Şamahı (% 96.9), Zerdab (% 97.11), Laçın (% 97.13) Beylegan (% 97.24), İsmayıllı (% 97.25) ve Kelbecer (% 97.26)'dir. Diğer bütün merkezler ise, % 97.3-98.6 arasında okur-yazar nüfusa sahiptir (Harita 5.1).

3.1. Okuma - Yazma Bilmeyen Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus miktarı 1999 yılı verilerine göre 7.052.686 olup, bu nüfusun 127.560'ı okuma-yazma bilmemektedir. Bu miktar, ülke nüfusunun % 1.8'ine denk gelmektedir. Okuma-yazma bilmeyenlerin 46.560'ı erkek, 81.000'i kadındır (Ek Tablo 3). Şöyle ki, erkeklerin % 1.36'sı, kadınların ise % 2.22'si okuma-yazma bilmemektedir (Grafik 5.1). Yani, okuma-yazma bilmeyen nüfusun % 36.5'i erkek, % 63.5'i kadındır.

İdari Yerleşim Birimlerinde Okuma-Yazma Bilmeyen Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre (okuma-yazma bilmeyen nüfuslarının 6 yaş üstü toplam nüfuslarına oranı), okuma-yazma bilmeyenlerin oranı en yüksek olan idari yerleşim birimleri Şamahı, Zerdab, Laçın, Beylegan, İsmayıllı ve Kelbecer'dir. Şöyle ki, Şamahı nüfusunun % 3.1'i, Zerdab nüfusunun % 2.89'u, Laçın nüfusunun % 2.87'si, Beylegan nüfusunun % 2.76'sı, İsmayıllı nüfusunun % 2.75'i ve Kelbecer nüfusunun % 2.74'ü okuma-yazma bilmemektedir (Ek Tablo 10).

Oranları bakımından bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Terter (% 2.60), Sabirabad (% 2.59), Berde (% 2.56), Ağdam (% 2.55), Ağdaş (% 2.55), Tovuz (% 2.53) ve Yevlah % 2.53) izlemektedir (Harita 5.1). Ayrıca, diğer tüm idari yerleşim birimleri nüfusunun % 2.5'inden azı okuma-yazma bilmemektedir.

Diğer taraftan, nüfusunun % 1.4'ünden azı okuma-yazma bilmeyenlerden oluşan idari yerleşim birimleri ise, Neftçala (% 1.12), Gah (% 1.17), Bakü (% 1.26), Zagatala (% 1.28) ve Guba (% 1.30)'dır.

3.1.1. Okuma - Yazma Bilmeyen Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

1999 yılı verilerine göre Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki erkek nüfus miktarı 3.414.076 olup, bu nüfusun 46.560'ı okuma-yazma bilmemektedir. Bu miktar, ülkedeki erkek nüfusun % 1.36'sına denk gelmektedir (Ek Tablo 3).

İdari Yerleşim Birimlerinde Okuma-Yazma Bilmeyen Erkek Nüfus Oranları: Azerbaycan'daki idari yerleşmelerin okuma-yazma bilmeyen erkek nüfuslarının 6 yaş üstü toplam erkek nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; okuma-yazma bilmeyenlerin oranı en yüksek olan idari yerleşim birimleri, Şamahı, Hocavend, Zerdab ve Kelbecer'dir. Şöyle ki, Şamahı nüfusunun % 2.22'si, Hocavend nüfusunun % 2.19'u, Zerdab nüfusunun % 2.09'u ve Kelbecer nüfusunun % 2.02'si okuma-yazma bilmemektedir.

Oranları bakımından bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Berde (% 1.96), Tovuz (% 1.89), Terter (% 1.87), Oğuz (% 1.85), Samuh (% 1.83) ve Yevlah (% 1.83) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri erkek nüfusunun % 1.8'inden azı okuma-yazma bilmemektedir.

Öte yandan, nüfusunun % 1'inden azı okuma-yazma bilmeyenlerden oluşan idari yerleşim birimleri ise Gusar (% 0.82), Lenkeran (% 0.86), Gah (% 0.87), Zagatala (% 0.95), Daşkesen (% 0.95), Guba (% 0.97) ve Neftçala (% 0.98)'dır (Harita 5.3).

3.1.2. Okuma - Yazma Bilmeyen Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

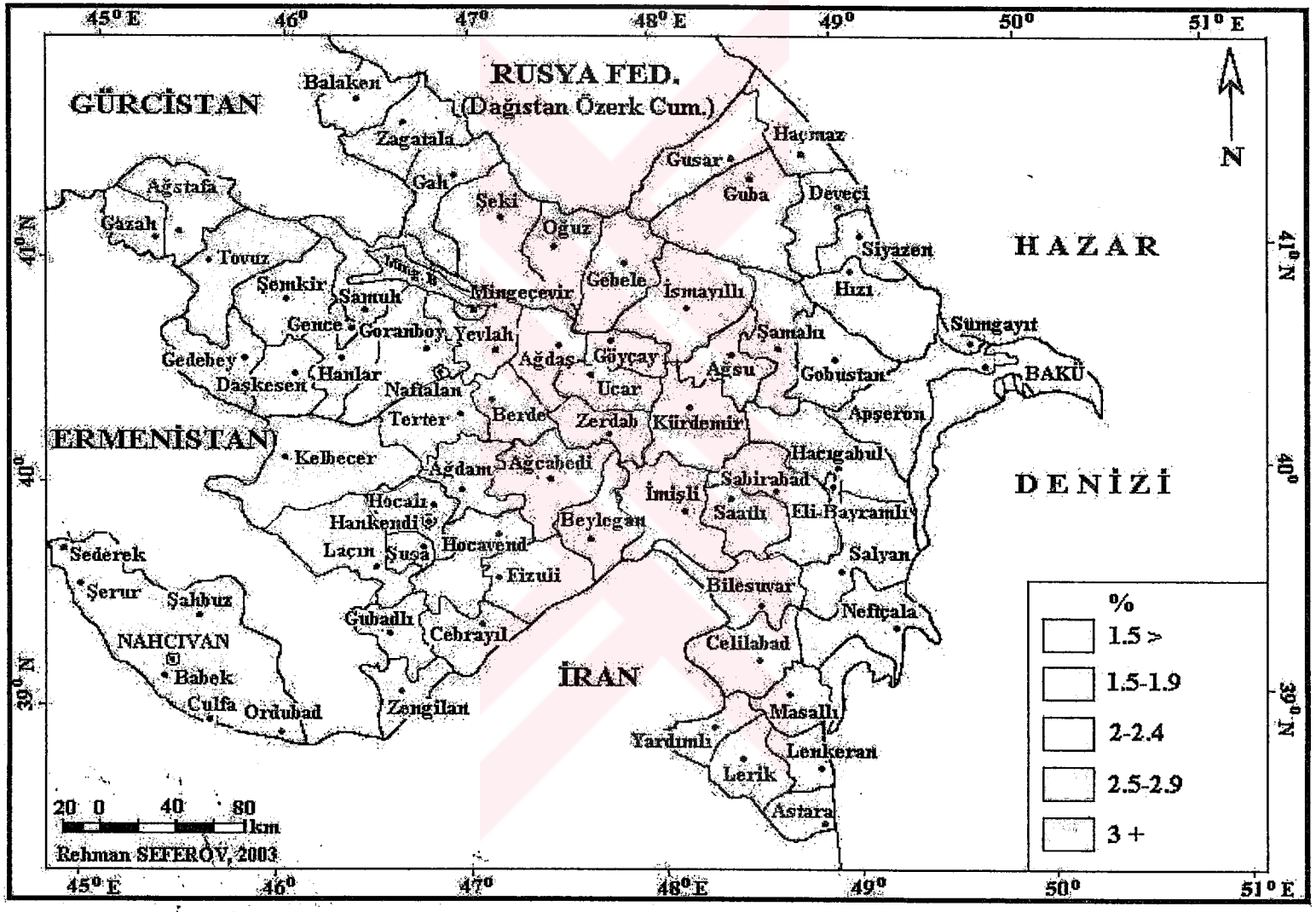
Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus miktarı 1999 yılı verilerine göre 3.638.610 olup, bu nüfusun 81.000'i okuma-yazma bilmemektedir. Yani, ülke nüfusunun % 2.22'si okuma-yazma bilmemektedir.

İdari Yerleşim Birimlerinde Okuma-Yazma Bilmeyen Kadın Nüfus Oranları: Azerbaycan'daki idari yerleşmelerin okuma-yazma bilmeyen kadın nüfuslarının 6 yaş üstü toplam kadın nüfuslarına oranını incelediğimizde; okuma-yazma bilmeyenlerin oranının en yüksek olduğu idari yerleşim birimlerinin Şamahı, Laçın, Beylegan, İsmayıllı ve Zerdab olduğu görülür. Şöyle ki, Şamahı nüfusunun % 3.93'ü, Laçın nüfusunun % 3.88'i, Beylegan nüfusunun % 3.79'u, İsmayıllı nüfusunun % 3.68'i ve Zerdab nüfusunun % 3.66'ı okuma-yazma bilmemektedir.

Oranları bakımından bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Sabirabad (% 3.45), Kelbecer (% 3.44), İmişli (% 3.36), Hanlar (% 3.35), Ağdam (% 3.33) ve Ağdaş (% 3.33) izlemektedir. Ayrıca, diğer tüm idari yerleşim birimleri kadın nüfusunun % 2.5'inden azı okuma-yazma bilmemektedir (Harita 5.3).

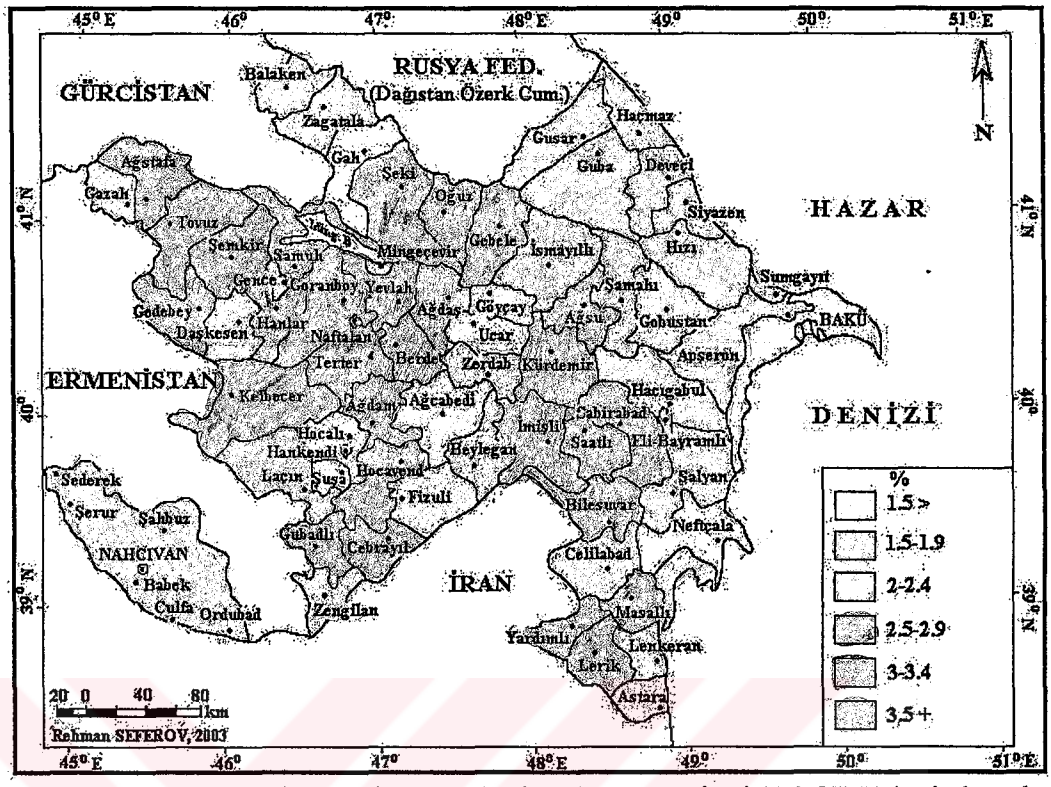
Diğer taraftan, nfusunun % 1.5'inden azı okuma-yazma bilmeyenlerden oluşan idari yerleşim birimleri ise Neftçala (% 1.25), Bakü (% 1.43) ve Gah (% 1.45)'dır.

Harita 5.1: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre okuma-yazma bilmeyen nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999)

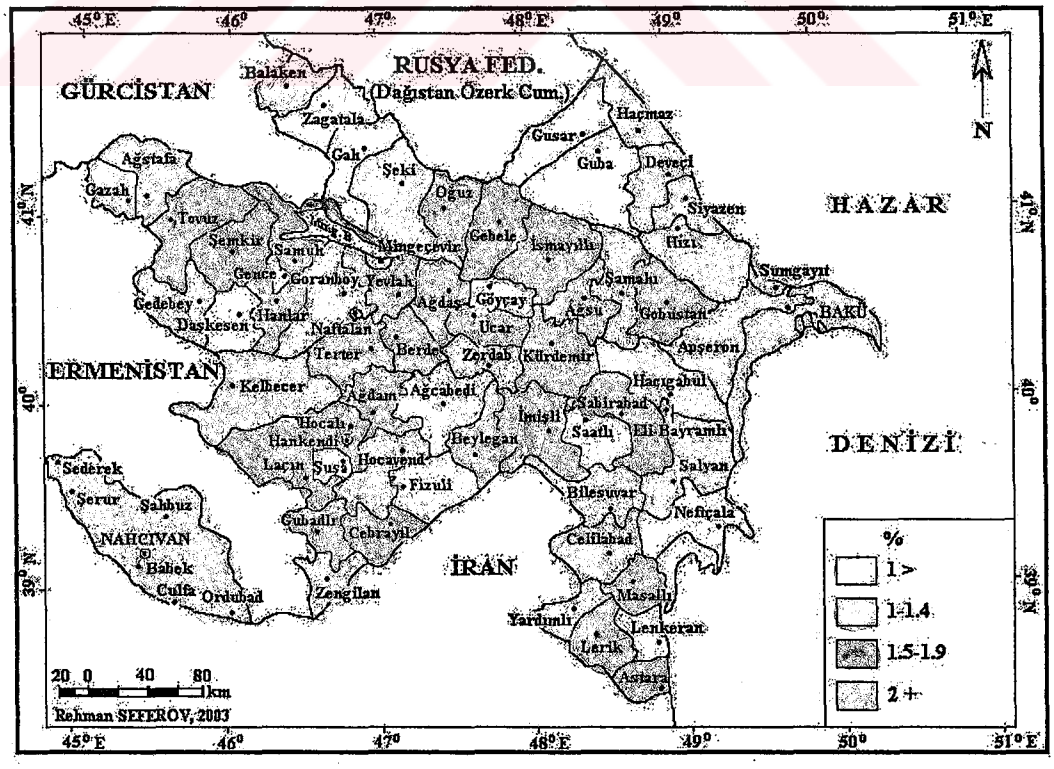
Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanılarak

Harita 5.2: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre okuma-yazma bilmeyen kadın nüfusun 6 yaş üstü toplam kadın nüfusa oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.3: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre okuma-yazma bilmeyen erkek nüfusun 6 yaş üstü toplam erkek nüfusa oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

3.2. Okuma - Yazma Bilen Nüfusun, Bitirilen Son Öğrenim Kurumuna Göre Değişimi

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan 1999 yılına kadar geçen 8 yıllık süre içerisinde bütün eğitim kademelerinde mezun sayısı artmıştır. Bu artışın sebeplerinden biri nüfusun artışı, bir diğeri de okullaşma oranının artmasıdır. Azerbaycan'da okullaşma oranının artması, ilk, orta ve yüksek öğretim okullarının sayısının artışıyla doğru orantılıdır. Ayrıca 1991-1999 döneminde okuma-yazma bilen fakat herhangi bir öğrenim kurumunu bitirmeyen nüfus oranında az da olsa azalma meydana gelmiştir. Şöyle ki, 1991 yılında okuma-yazma bilen nüfusun nerdeyse % 12'si, 1999 yılında ise % 11.5'i hiçbir öğrenim kurumunu bitirmemiştir. Okuma-yazma bilen nüfusun yüzde olarak azalmasına karşılık, sayı olarak artışı söz konusudur. Bu durum, nüfus artışıyla paralellik göstermektedir.

Okuma-yazma bilen nüfusun bitirdikleri son öğrenim kurumlarına göre dağılımları incelendiğinde, bitirilen son öğrenim kurumları içerisinde en büyük payı liseyi bitirenler oluşturmaktadır. 1999 yılında liseyi bitirenlerin % 39.83'lük oranına karşın, ortaokulu bitirenler % 13.01, ilkokulu bitirenler % 12.76, yüksekokul bitirenler % 9.6, üniversiteyi (Ali Mektepi) bitirenler ise % 8.1'lik bir oran içermektedir (Grafik 5.1 ve Tablo 5.17). Nitekim liseyi bitirenlerin oranı azalmakta, buna karşın bir üst yüksek öğrenim kurumu olan yüksekokul ve üniversiteyi bitirenlerin oranları artmaktadır. Bu da sevinilecek bir olgudur. Çünkü eğitim seviyesi yükselen bir toplum, ülkenin büyüme ve gelişmesinde olumlu rol oynar.

Azerbaycan'da okuma-yazma bilen nüfusun bitirdikleri son öğrenim kurumları, cinsiyete göre de değişmeler göstermektedir. Bir öğrenim kurumunu bitirmeyenlerin oranı kadın nüfusta daha yüksektir. Şöyle ki, 1999 yılında erkeklerin % 13.11'i, kadınların ise % 13.55'i hiçbir öğrenim kurumundan mezun olmamıştır. Öte yandan, ilkokul, ortaokul ve liseyi bitirenlerde de kadınların oranı erkeklere göre daha yüksektir. Bu da kadın nüfusun bir üst öğrenim kurumuna devam etmelerinin erkeklere oranla daha düşük olduğudur. Nitekim bir üst öğrenim kurumuna devam edenler içerisinde erkekler daha yüksek oran içermektedir. Örneğin elimizdeki son sayım yılı verileri olan 1999 yılında erkeklerin % 9.79'u, kadınların 9.43'ü yüksekokul bitirirken, erkeklerin % 9.73'ü, kadınların % 6.58'i üniversiteyi bitirmiştir.

Diğer taraftan, okuma-yazma bilen nüfusun bitirdikleri son öğrenim kurumları, cinsiyete göre oranları bakımından da değişmeler göstermektedir. Şöyle ki, 1999 yılında hiçbir öğrenim kurumunu bitirmeyenlerin % 47.6'sı erkek, % 52.4'ü kadındır. İlkokulu bitirenlerin % 46.9'unu erkek, % 53.1'ini kadın nüfus, ortaokulu bitirenlerin % 44.5'ini erkek, % 55.5'ini kadın, liseyi bitirenlerin % 46.5'ini erkek, % 53.5'ini kadın, yüksekokulu bitirenlerin % 49.3'ünü erkek, % 50.7'sini kadın, üniversiteyi bitirenlerin % 58.1'ini erkek, % 41.9'unu kadın nüfus oluşturmaktadır.

Tablo 5.17: 6 yaş üstü nüfusun öğrenim durumu ve cinsiyete göre oranları (%)

Okur-Yazar	Toplam		Erkek		Kadın	
	Nüfusu	%	Nüfusu	%	Nüfusu	%
Okuma-Yazma Bilmeyen	127.560	1.80	46.560	1.36	81.000	2.22
Okuma-Yazma Bilen *	813.134	11.53	400.946	11.74	412.188	11.33
İlkokul	900.058	12.76	422.305	12.36	477.753	13.13
Ortaokul	917.891	13.01	408.015	11.95	509.876	14.01
Lise	2.809.723	39.83	1.306.329	38.26	1.503.394	41.32
Yüksekokul	677.182	9.60	334.138	9.79	343.044	9.43
Üniversite	571.803	8.10	332.239	9.73	239.564	6.58
Diğer **	235.335	3.36	163.544	4.80	71.791	1.98
TOPLAM	**7.052.686**	**100**	**3.414.076**	**100**	**3.638.610**	**100**

Kaynak: ADİK, 2001'den yararlanılarak (* Bir öğrenim kurumu mezunu olmayan
** Natamam ali ve peşe tahsilli)

Yüksek öğretim okulu bitiren nüfus içinde erkeklerin oranı yüksektir. Azeri toplumunun geleneksel yapısı erkeklerin aile reisi olarak ev geçindireceği düşüncesinin yaygın olması gibi nedenlerle, erkeklerin okutulmasına öncelik tanınmaktadır. Lise mezunu erkeklerin yüksekokul ve üniversite bitirmeleri için aileler tarafından bütün imkanlar zorlanmaktadır. Ancak son yıllarda değişen ekonomik koşullar aile yapılarında da bir değişim meydana getirmiştir. Aileler çocuklarını cinsiyet ayırımı yapmaksızın okutmaya çalışmaktadır.

3.2.1. Bir Öğrenim Kurumu Mezunu Olmayan, Okuma-Yazma Bilen Nüfus

Azerbaycan'da 1999 yılında 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus miktarı 7.052.686 olup, bu nüfusun 813.134'ü henüz bir öğrenim kurumunu bile bitirmemiş olmasına rağmen okuma-yazma bilmektedir. Yani, ülke nüfusunun % 11.53'ü bir öğrenim kurumu mezunu olmasa da okuma-yazma bilmektedir. Toplam okuma-yazma bilenler içinde 400.946 erkek, 412.188 kadın bulunmaktadır. Miktarın bu kadar yüksek olması, tabi ki doğal olarak 06-10 yaş grubundaki nüfusun henüz bir öğrenim kurumu mezunu olamaması, ancak okuma-yazma öğrenmesinden kaynaklandığıdır. Kısacası erkeklerin % 11.74'ü, kadınların ise % 11.33'ü okuma-yazma bilmektedir (Grafik 5.1). Ayrıca okuma-yazma bilen nüfusun % 49.31'i erkek, % 50.69'u kadındır (Ek Tablo 4).

Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre bir öğrenim kurumu mezunu olmayan, okuma-yazma bilen nüfuslarının 6 yaş üstü toplam nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; okuma-yazma bilenlerin oranı en yüksek olan idari yerleşim birimleri Beylegan, Yardımlı, Lerik, Hocalı, Saatlı ve Hacıgabul'dur. Öyle ki, Beylegan nüfusunun % 14.37'si, Yardımlı nüfusunun % 14.09'u, Lerik nüfusunun % 13.62'si, Hocalı nüfusunun % 13.53'ü, Saatlı nüfusunun % 13.39'u ve Hacıgabul nüfusunun % 13.35'i bir öğrenim kurumu mezunu olmayıp okuma-yazma bilmektedir.

Bilhassa oranları bakımından bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla, Bilesuvar (% 13.29), Guba (% 13.06), Gusar (% 13.04), Gobustan (% 13.04), Celilabad (% 13.04), Kelbecer (% 12.81), Siyazen (% 12.80), Hocavend (% 12.73), Hanlar (% 12.70), Daşkesen (% 12.69), Oğuz (% 12.66) ve Cebrayıl (% 12.61) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri nüfusunun % 12.6'sından azı bir öğrenim kurumu mezunu olmadığı halde okuma-yazma bilenlerdir (Ek Tablo 10).

Öte yandan, nüfusunun % 11'inden azı bir öğrenim kurumu mezunu olmayıp da okuma-yazma bilenlerden oluşan idari yerleşim birimleri ise Sumgayıt (% 10.62) ve Bakü (% 9.84)'dür (Harita 5.4).

3.2.1.1. Okuma-Yazma Bilen Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

1999 yılı verilerine göre Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki erkek nüfus miktarı 3.414.076'dır. Erkek nüfusun 400.946'ı bir öğrenim kurumunu bile bitirmeyen okur-yazarlardır. Öyle ki, ülke erkek nüfusunun % 11.74'ü bir öğrenim kurumu mezunu bile olmasa da okuma-yazma bilmektedir (Tablo 5.17).

Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre bir öğrenim kurumu mezunu olmayan, okuma-yazma bilen erkek nüfuslarının 6 yaş üstü toplam erkek nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; okuma-yazma bilenlerin oranı en yüksek olan idari yerleşim birimleri, Yardımlı, Lerik, Daşkesen ve Hacıgabul'dur. Öyle ki, Yardımlı nüfusunun % 14.57'si, Lerik nüfusunun % 13.81'i, Daşkesen nüfusunun % 13.49'u ve Hacıgabul nüfusunun % 13.48'i bir öğrenim kurumu mezunu olmayıp da okuma-yazma bilmektedir.

Oranları bakımından bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla, Celilabad (% 13.35), Guba (% 13.21), Bilesuvar (% 13.15), Gusar (% 13.12), Cebrayıl (% 13.08), Saatlı (% 13.07), Gobustan (% 13.02) ve Hanlar (% 13.00) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri nüfusunun % 13'ünden azı bir öğrenim kurumu mezunu olmayıp da okuma-yazma bilmektedir.

Diğer taraftan, nüfusunun % 11'inden azı bir öğrenim kurumu mezunu olmayıp da okuma-yazma bilenlerden oluşan idari yerleşim birimleri ise, Gedebey (% 10.95), Sumgayıt (% 10.89) ve Bakü (% 10.33)'dür (Harita 5.6).

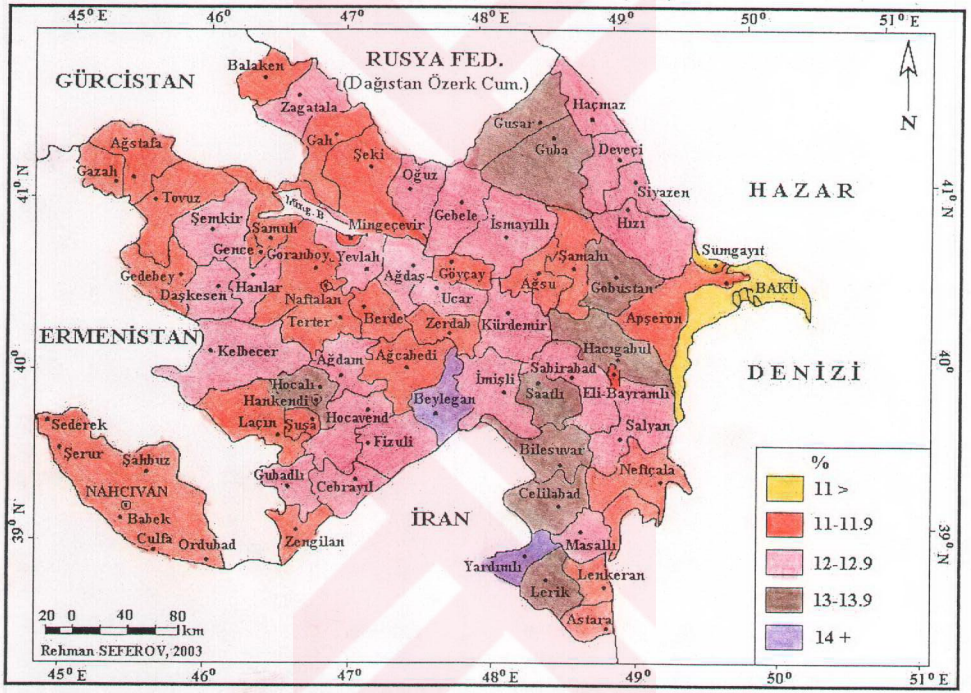
3.2.1.2. Okuma-Yazma Bilen Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus miktarı 1999 yılı verilerine göre 3.638.610 olup, bu nüfusun 412.188'i bir öğrenim kurumunu bile bitirmediği halde okuma-yazma bilmektedir. Kısacası, ülke kadın nüfusunun % 11.33'ü bir öğrenim kurumu mezunu olmasa da okuma-yazma bilmektedir (Tablo 5.17).

Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre bir öğrenim kurumu mezunu olmayan, okuma-yazma bilen kadın nüfuslarının 6 yaş üstü toplam kadın nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; okuma- yazma bilenlerin oranı en yüksek olan idari yerleşim birimleri Beylegan, Hocalı, Hocavend, Saatlı ve Yardımlı'dır. Öyle ki, Beylegan nüfusunun % 16.33'ü, Hocalı nüfusunun % 14.41'i, Hocavend nüfusunun % 13.92'si, Saatlı nüfusunun % 13.70'i ve Yardımlı nüfusunun % 13.65'i bir öğrenim kurumu mezunu olmadığı halde okuma-yazma bilmektedir.

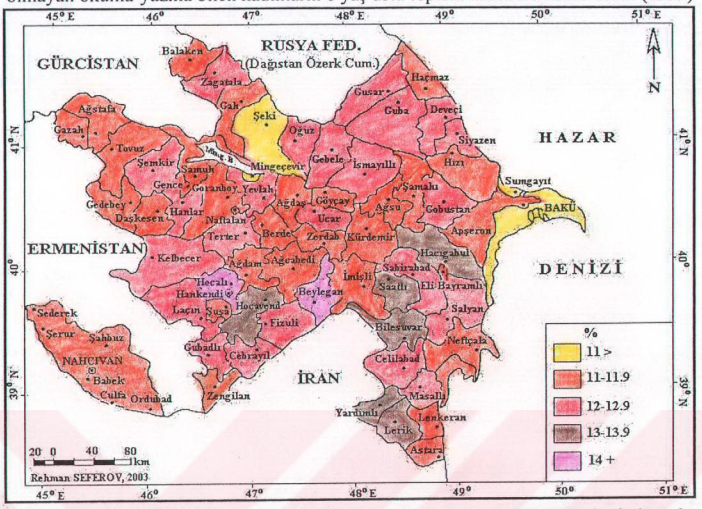
Oranları bakımından bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Lerik (% 13.44), Bilesuvar (% 13.42), Hacıgabul (% 13.23), Gobustan (% 12.97), Gusar (% 12.96) ve Guba (% 12.91) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri nüfusunun % 12.9'undan azı bir öğrenim kurumu mezunu olmadığı halde okuma-yazma bilmektedir (Harita 5.5).

Harita 5.4: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre bir öğrenim kurumu mezunu olmayan okuma-yazma bilen nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999)

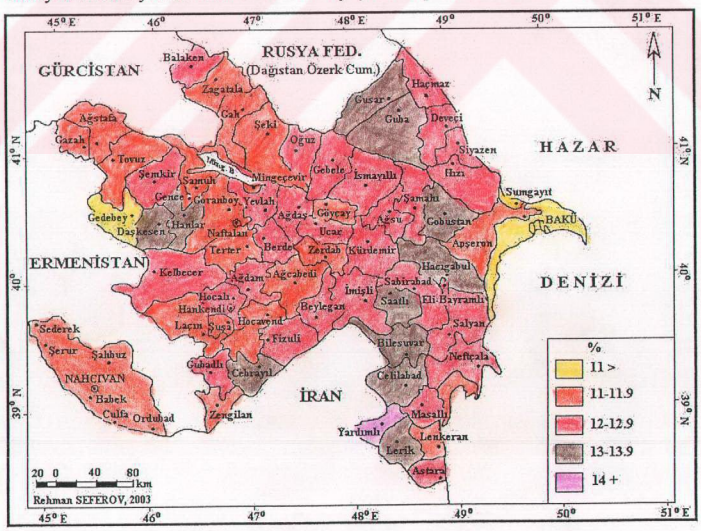
Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.5: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre bir öğrenim kurumu mezunu olmayan okuma-yazma bilen kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.6: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre bir öğrenim kurumu mezunu olmayan okuma-yazma bilen erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Ayrıca, nüfusunun % 11'inden azı bir öğrenim kurumu mezunu olmayıp da okuma-yazma bilenlerden oluşan idari yerleşim birimleri ise, Şeki (% 10.86), Mingeçevir (% 10.62), Sumgayıt (% 10.36) ve Bakü (% 9.38)'dür.

3.2.2. İlkokul Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

6 ve daha yukarı yaştaki nüfus miktarı 1999 yılında 7.052.686 olup, bu nüfusun 900.058'i ilkokul mezunudur. Kısacası ülke nüfusunun % 12.76'sı ilkokulu bitirmiştir (Ek Tablo 5). Toplam ilkokul mezunu içinde 422.305 erkek, 477.753 kadın bulunmaktadır. Yani, erkeklerin % 12.36'sı kadınların ise % 13.13'ü ilkokul mezunudur (Grafik 5.1). Ayrıca, ilkokulu bitiren nüfusun % 46.92'si erkek, % 53.08'i kadındır.

Diğer taraftan ilkokulu bitirenlerin oranı nüfus artışına göre her geçen yıl az da olsa değişmeler göstermektedir. Çünkü zorunlu olarak herkes ilkokulu bitirdiğinden, ilkokul mezun oranı o yaştaki nüfus miktarına bağlıdır.

İdari Yerleşim Birimlerinde İlkokul Mezunu Nüfus Oranları: Azerbaycan'daki idari yerleşimlerin, ilkokul mezunu nüfuslarını 6 yaş üstü toplam nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; ilkokul bitirenlerin oranının en yüksek olduğu idari yerleşim birimlerinin Hızı, Gobustan, Hocavend, Hocalı ve Lerik olduğu görülür. Şöyle ki, Hızı nüfusunun % 17.34'ü, Gobustan nüfusunun % 17.31'i, Hocavend nüfusunun % 17'si, Hocalı nüfusunun % 16.68'i ve Lerik nüfusunun % 16.42'si ilkokul mezunudur (Ek Tablo 10).

Oranları bakımından ilkokul mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Yardımlı (% 16.18), İsmayıllı (% 16.02), Gusar (% 15.61), Bilesuvar (% 15.46) ve Şamahı (% 15.10) izlemektedir (Harita 5.7). Diğer tüm idari yerleşim birimleri nüfusunun % 15'inden azı ilkokul mezunudur.

Bilhassa, nüfusunun % 12'inden azı ilkokul mezunundan oluşan idari yerleşim birimleri ise Gence (% 11.63) ve Bakü (% 10.63)'dür.

3.2.2.1. İlkokul Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki erkek nüfus miktarı 1999 yılı verilerine göre 3.414.076 olup, bu nüfusun 422.305'i ilkokul mezunudur. Kısacası ülkedeki erkek nüfusunun % 12.36'sı ilkokulu bitirmiştir (Tablo 5.17).

İdari Yerleşim Birimlerinde İlkokul Mezunu Erkek Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinin ilkokul mezunu erkek nüfuslarını 6 yaş üstü toplam erkek nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; ilkokul bitirenlerin oranı en yüksek olan idari yerleşim birimleri Hocavend, Hızı, Hocalı, Gobustan ve Lerik'dir. Öyle ki, Hocavend nüfusunun % 16.31'i, Hızı nüfusunun % 16.12'si, Hocalı nüfusunun % 15.67'si, Gobustan nüfusunun % 15.39'u ve Lerik nüfusunun % 15.14'ü ilkokul mezunudur.

Oranları bakımından ilkokul mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Yardımlı (% 14.79), Şamahı (% 14.43), İsmayıllı (% 14.41) ve Gusar (% 14.00) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri erkek nüfusunun % 14'ünden azı ilkokul mezunudur (Harita 5.9).

Öte yandan, nüfusunun % 12'sinden azı ilkokul mezunundan oluşan idari yerleşim birimleri ise Gazah (% 11.99), Şuşa (% 11.88), Tovuz (% 11.83), Lenkeran (% 11.55), Göyçay (% 11.46), Gedebey (% 11.16) ve Bakü (% 10.90)'dür.

3.2.2.2. İlkokul Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

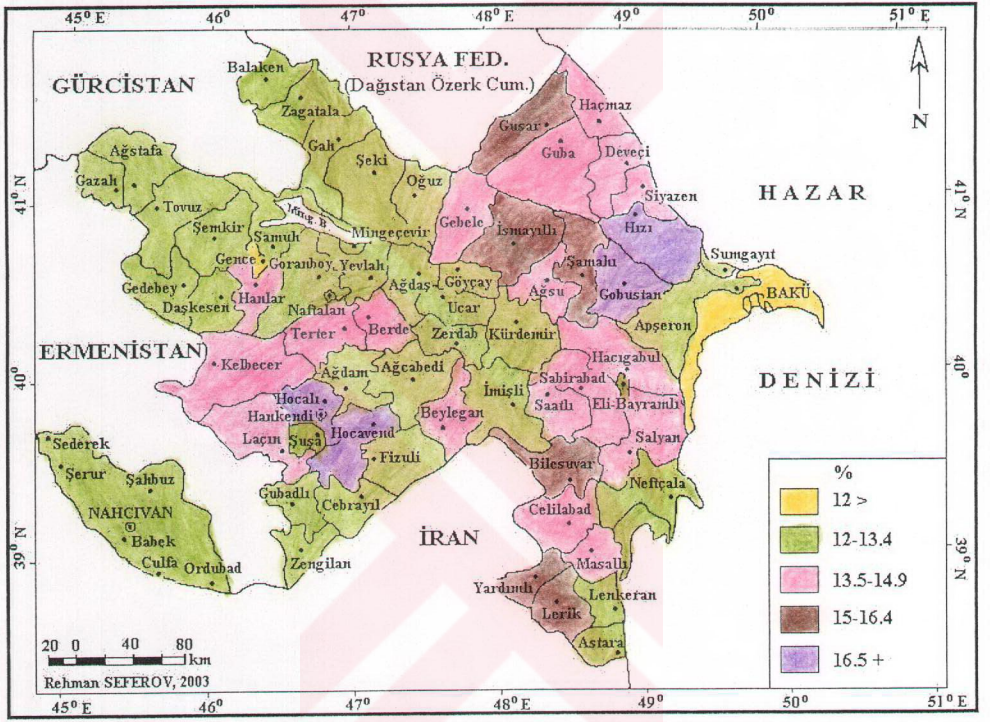
6 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus miktarı 1999 yılında 3.638.610 kişidir. Bu nüfusun 477.753'ü ilkokulu bitirmiştir. Yani, ülkedeki kadın nüfusunun % 13.13'ü ilkokul mezunudur (Tablo 5.17).

İdari Yerleşim Birimlerinde İlkokul Mezunu Kadın Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinin ilkokul mezunu kadın nüfuslarını 6 yaş üstü toplam kadın nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; ilkokul bitirenlerin oranı en yüksek olan idari yerleşim birimleri Gobustan, Hızı, Hocalı, Hocavend ve Lerik'dir. Şöyle ki, Gobustan nüfusunun % 19.08'i, Hızı nüfusunun % 18.53'ü, Hocalı nüfusunun % 17.63'ü, Hocavend nüfusunun % 17.62'si ve Lerik nüfusunun % 17.61'i ilkokul mezunudur.

Oranları bakımından ilkokul mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla İsmayıllı (% 17.53), Yardımlı (% 17.48), Gusar (% 14.00), Bilesuvar (% 16.86), Guba (% 16.27) ve Saatlı (% 16.04) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri kadın nüfusunun % 16'sından azı ilkokul mezunudur.

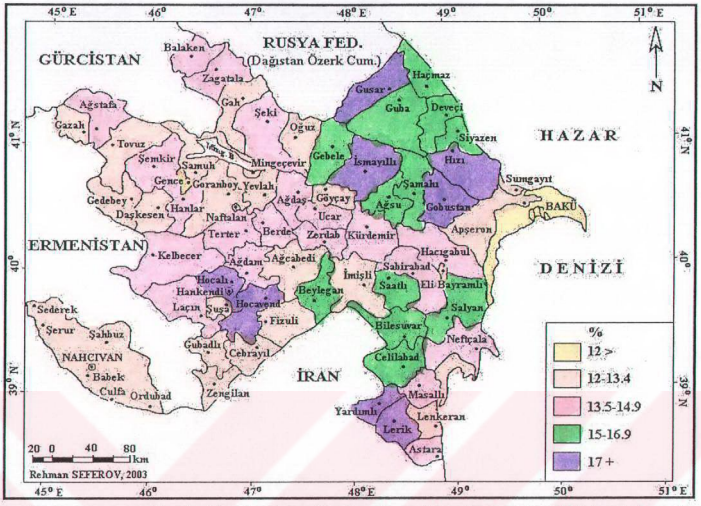
Bilakis, nüfusunun % 12'sinden azı ilkokul mezunundan oluşan idari yerleşim birimleri ise Gence (% 11.26) ve Bakü (% 10.39)'dür (Harita 5.8).

Harita 5.7: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ilkokul mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999)

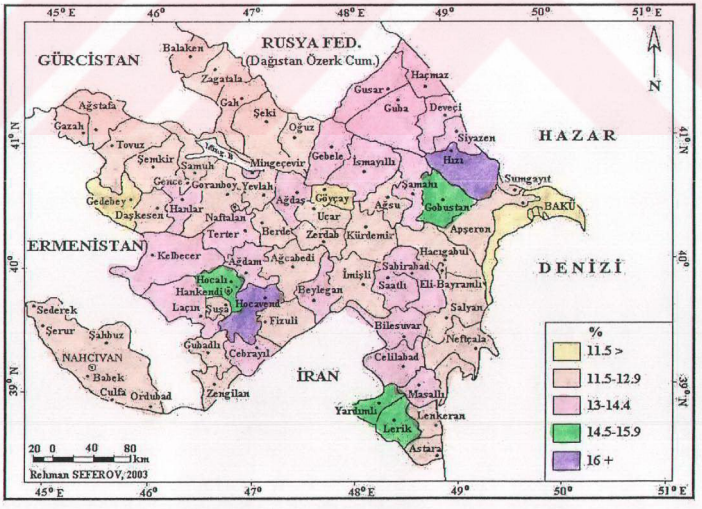
Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.8: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ilkokul mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.9: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ilkokul mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

3.2.3. Ortaokul Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

1999 yılı verilerine göre Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus miktarı 7.052.686'dır. Bu nüfusun 917.891'i ortaokul mezunudur. Yani, ülke nüfusunun liseden sonra ikinci büyük çoğunluğunu ortaokulu bitirenler oluşturmaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan nüfusunun % 13.01'i ortaokul mezunudur. Ortaokulu bitirenler içinde 408.015 erkek, 509.876 kadın bulunur (Ek Tablo 6). Öyle ki, erkeklerin % 11.95'i, kadınların ise % 14.01'i ortaokul mezunudur (Grafik 5.1). Ayrıca ortaokul mezunu nüfusun % 44.45'i erkek, % 55.55'i kadındır.

Öte yandan ortaokulu bitirenlerin oranı nüfus artışına paralel olarak her geçen yıl değişme göstermektedir. Çünkü zorunlu olarak herkes ortaokulu bitirdiğinden, ortaokul mezun oranı o yaştaki nüfus miktarına bağlıdır. Bu da ülkenin istikrarlı bir şekilde kalkınabilmesi açısından önemli sayılacak bir olgudur.

İdari Yerleşim Birimlerinde Ortaokul Mezunu Nüfus Oranları: Azerbaycan'daki idari yerleşimlerin, ortaokul mezunu nüfuslarını 6 yaş üstü toplam nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; ortaokul mezun oranının en yüksek olduğu idari yerleşim birimleri Gobustan, Lerik, Hızı, Deveçi ve Haçmaz'dır. Öyle ki, Gobustan nüfusunun % 23.02'si, Lerik nüfusunun % 21.22'si, Hızı nüfusunun % 20.69'u, Deveçi nüfusunun % 19.73'ü ve Haçmaz nüfusunun % 19.13'ü ortaokulu bitirmiştir (Ek Tablo 10).

Oranları bakımından ortaokul mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Siyazen (% 18.32), Guba (% 17.91), Hacıgabul (% 17.67), Ağsu (% 17.0), Hocavend (% 16.79), Masallı (% 16.78), Şeki (% 16.77), Daşkesen (% 16.69) ve Gusar (16.57) izlemektedir (Harita 5.10). Diğer tüm idari yerleşim birimleri nüfusunun % 16.5'inden azı ortaokul mezunudur.

Öte yandan, nüfusunun % 11.5'inden azı ortaokul mezunundan oluşan idari yerleşim birimleri ise Mingeçevir (% 11.49), Nahçıvan (% 11.16), Zengilan (% 10.84), Gence (% 10.72) ve Bakü (% 9.74)'dür.

3.2.3.1. Ortaokul Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki erkek nüfus miktarı 1999 yılı verilerine göre 3.414.076 olup, bu nüfusun 408.015'i ortaokulu bitirmiştir. Şöyle ki, ülkedeki erkek nüfusunun % 11.95'i ortaokul mezunudur (Tablo 5.17).

İdari Yerleşim Birimlerinde Ortaokul Mezunu Erkek Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ortaokul mezunu erkek nüfuslarını 6 yaş üstü toplam erkek nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; ortaokul mezun oranının en yüksek olduğu idari yerleşim birimleri Hızı, Gobustan, Haçmaz ve Deveçi'dir. Şöyle ki, Hızı nüfusunun % 18.69'u, Gobustan nüfusunun % 18.44'ü, Haçmaz nüfusunun % 17.19'u ve Deveçi nüfusunun % 17.05'i ortaokulu bitirmiştir. Oranları bakımından ortaokul mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Hocavend (% 16.53), Lerik (% 16.45), Siyazen (% 16.31), Hacıgabul (% 16.08), Hocalı (% 15.67), Şeki (% 15.24) ve Guba (15.18) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri erkek nüfusunun % 15'inden azı ortaokul mezunudur.

Diğer taraftan, nüfusunun % 11.5'inden azı ortaokul mezunundan oluşan idari yerleşim birimleri ise Gah (% 10.93), Gence (% 10.39), Nahçıvan (% 10.24), Zengilan (% 10.18) ve Bakü (% 9.42)'dür (Harita 5.12).

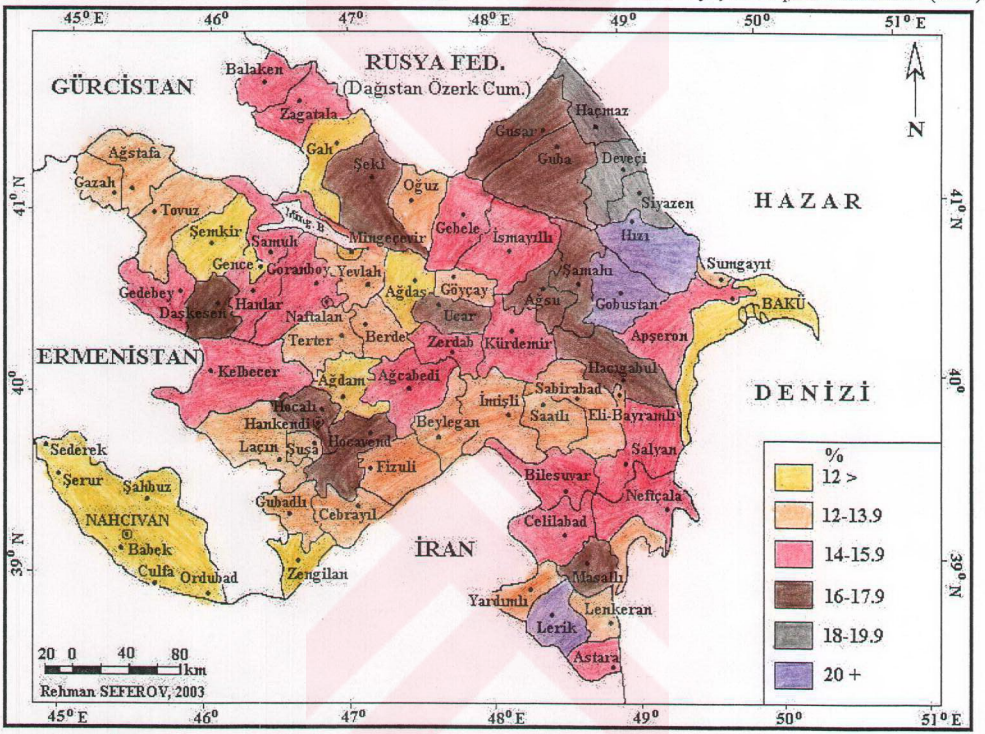
3.2.3.2. Ortaokul Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

1999 yılı verilerine göre Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus miktarı 3.638.610'dur. Bu nüfusun 509.876'ı ortaokul mezunudur. Kısacası ülke kadın nüfusunun ikinci büyük çoğunluğunu ortaokulu bitirenler oluşturur. Şöyle ki, Azerbaycan'da kadın nüfusunun % 14.01'i ortaokulu bitirmiştir (Tablo 5.17).

İdari Yerleşim Birimlerinde Ortaokul Mezunu Kadın Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ortaokul mezunu kadın nüfuslarını 6 yaş üstü toplam kadın nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; ortaokul mezun oranının en yüksek olduğu idari yerleşim birimleri Gobustan, Lerik, Hızı ve Deveçi'dir. Yani ki, Gobustan nüfusunun % 27.25'i, Lerik nüfusunun % 25.67'si, Hızı nüfusunun % 22.63'ü ve Deveçi nüfusunun % 22.21'i ortaokulu bitirmiştir. Oranları bakımından ortaokul mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Haçmaz (% 20.91), Guba (20.48), Siyazen (% 20.25), Masallı (% 19.88), Hacıgabul (% 19.16) ve Ağsu (% 19.03) izlemektedir. Ayrıca diğer tüm idari yerleşim birimleri kadın nüfusunun % 19'undan azı ortaokul mezunudur.

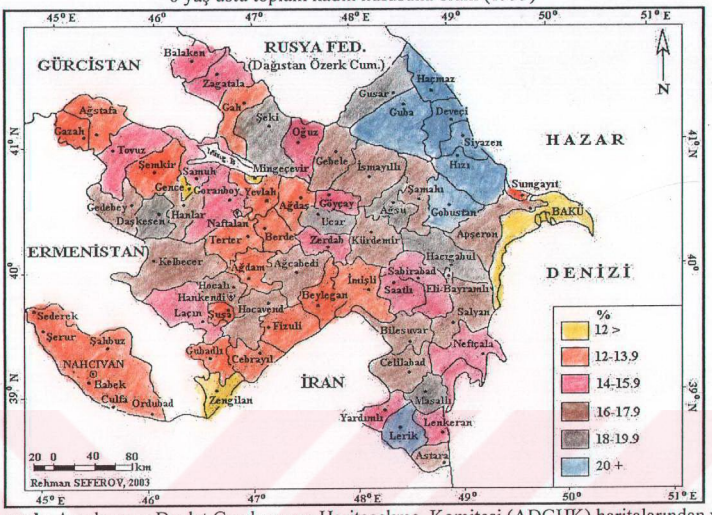
Öte yandan, nüfusunun % 12'inden azı ortaokul mezunundan oluşan idari yerleşim birimleri ise Mingeçevir (% 11.61), Zengilan (% 11.45) Gence (% 11.01) ve Bakü (% 10.05)'dür (Harita 5.11).

Harita 5.10: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ortaokul mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999)

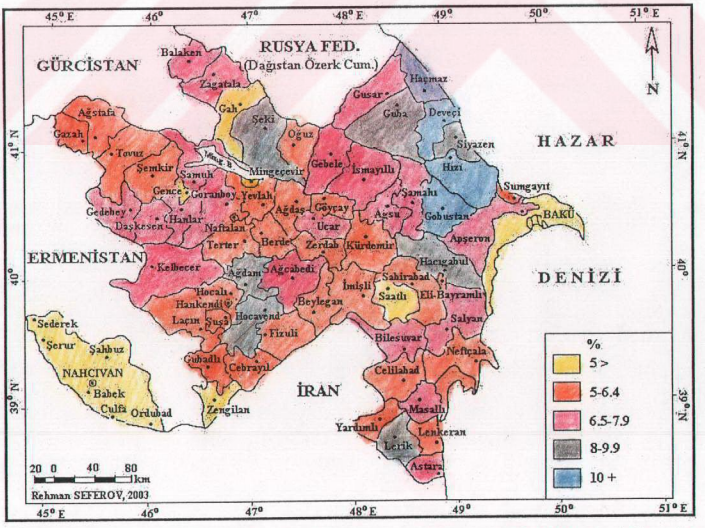
Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.11: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ortaokul mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.12: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre ortaokul mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

3.2.4. Lise Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus miktarı 1999 yılı verilerine göre 7.052.686 olup, onun 2.809.723'ü lise mezunudur. Ülke nüfusunun büyük çoğunluğu yani % 39.83'ü liseyi bitirmiştir. Lise mezunu nüfusun 1.306.329'u erkek, 1.503.394'ü kadındır (Ek Tablo 7). Öyle ki, erkeklerin % 38.26'sı, kadınların ise % 41.32'i liseyi bitirmiştir. Diğer taraftan, lise mezunu nüfusun % 46.49'u erkek, % 53.51'i kadındır.

Diğer taraftan liseyi bitirenlerin oranı her geçen yıl az da olsa azalmakta, buna karşın bir üst yüksek öğrenim kurumu olan yüksekokul ve üniversiteyi bitirenlerin oranları artmaktadır. Bu da ülkenin istikrarlı bir şekilde kalkınabilmesi açısından sevinilecek bir olgudur. Çünkü eğitim seviyesi yükselen bir toplum, ülkenin büyüme ve gelişmesinde olumlu rol oynar.

İdari Yerleşim Birimlerinde Lise Mezunu Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinin lise mezunu nüfuslarını 6 yaş üstü toplam nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; lise bitirenlerin oranının en yüksek olduğu idari yerleşim birimlerinin İmişli, Gedebey, Nahçıvan, Sabirabad, Neftçala ve Şemkir olduğu görülür. Şöyle ki, İmişli nüfusunun % 50.12'si (yani, yarısından da biraz fazlası), Gedebey nüfusunun % 49.32'si, Nahçıvan nüfusunun % 47.95'i, Sabirabad nüfusunun % 47.44'ü, Neftçala nüfusunun % 47.24'ü ve Şemkir nüfusunun % 47.1'i lise mezunudur (Ek Tablo 10).

Oranları ile lise mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Yevlah (% 45.98), Daşkesen (% 45.88), Celilabad (% 45.86), Masallı (% 45.59), Lenkeran (% 45.51) ve Yardımlı (% 45.24) izlemektedir (Harita 5.13). Diğer tüm idari yerleşim birimleri nüfusunun % 45'inden azı lise mezunudur.

Bilhassa nüfusunun 1/3'i dolaylarında (yani % 35'in altında) lise mezunu olan idari yerleşim birimleri ise Gah (% 34.97), Sumgayıt (% 34.73), Deveçi (34.29), Bakü (% 33.68) ve Hocavend (% 33.58)'dir (Harita 5.13).

3.2.4.1. Lise Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

1999 yılı verilerine göre Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki erkek nüfus miktarı 3.414.076 olup, bu nüfusun 1.306.329'u liseyi bitirmiştir. Nitekim ülke erkek nüfusunun büyük çoğunluğunu liseyi bitirenler oluşturur. Şöyle ki, Azerbaycan'da erkek nüfusunun % 38.26'sı lise mezunudur (Tablo 5.17).

Bilhassa liseyi bitiren erkek nüfus oranı her geçen yıl azalmakta, buna karşın bir üst yüksek öğrenim kurumu olan yüksekokul ve özellikle de üniversiteyi bitirenlerin oranları artmaktadır.

İdari Yerleşim Birimlerinde Lise Mezunu Erkek Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinin lise mezunu erkek nüfuslarını 6 yaş üstü toplam erkek nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; lise bitirenlerin oranı en yüksek olan idari yerleşim birimleri Gedebey, İmişli, Şemkir, Tovuz, Nahçıvan ve Yevlah'dır. Öyle ki, Gedebey nüfusunun % 49.14'ü, İmişli nüfusunun % 47.73'ü, Şemkir nüfusunun % 47.6'ı, Tovuz nüfusunun % 45.97'si, Nahçıvan nüfusunun % 45.83'ü ve Yevlah nüfusunun % 45.53'ü lise mezunudur.

Oranları ile lise mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Sabirabad (% 44.93), Daşkesen (% 44.73), Neftçala (% 44.69) ve Masallı (% 44.41) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri erkek nüfusunun % 44'ünden azı Lise mezunudur.

Bilakis erkek nüfusunun % 34'ünden daha azı lise mezunu olan idari yerleşim birimleri ise Deveçi (33.61), Oğuz (% 33.51), Sumgayıt (% 32.50) ve Bakü (% 31.62)'dür (Harita 5.15).

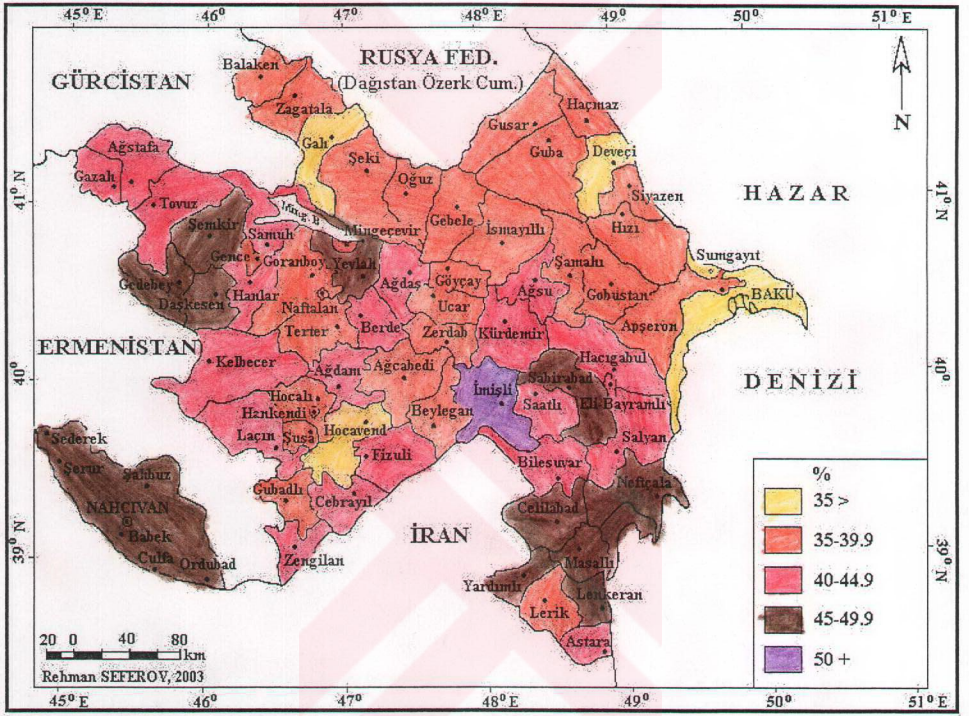
3.2.4.2. Lise Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus miktarı 1999 yılı verilerine göre 3.638.610'dur. Bu nüfusun 1.503.394'ü lise mezunudur. Bilhassa, ülke kadın nüfusunun büyük çoğunluğunu liseyi bitirenler oluşturur. Kısacası, Azerbaycan'da kadın nüfusunun % 41.32'i liseyi bitirmiştir (Tablo 5.17).

Öte yandan, liseyi bitiren kadın nüfus oranı her geçen yıl az da olsa azalmakta, buna karşın bir üst yüksek öğrenim kurumu olan yüksekokul ve üniversiteyi bitirenlerin oranları artmaktadır. Bu da ülkenin istikrarlı bir şekilde kalkınabilmesi açısından önemli sayılacak bir olgudur.

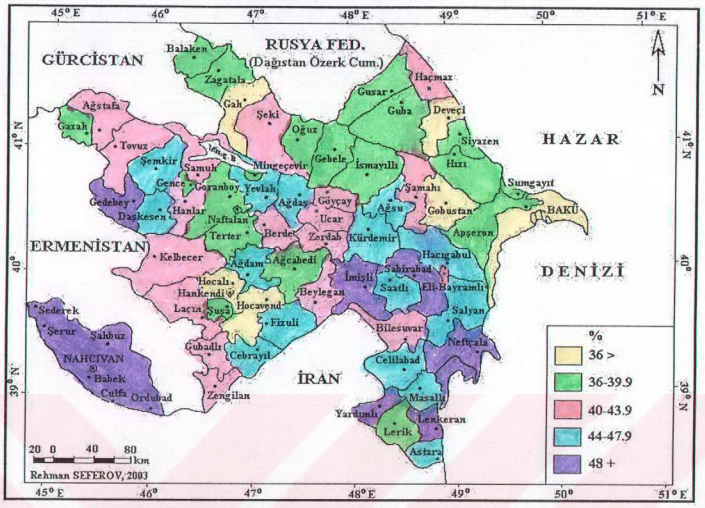
İdari Yerleşim Birimlerinde Lise Mezunu Kadın Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinin lise mezunu kadın nüfuslarını 6 yaş üstü toplam kadın nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; lise bitirenlerin oranı en yüksek olan idari yerleşim birimleri İmişli, Nahçıvan, Sabirabad, Neftçala ve Gedebey'dir. Şöyle ki, İmişli nüfusunun % 52.43'ü (yani, yarısından da fazlası), Nahçıvan nüfusunun % 49.98'i, Sabirabad nüfusunun % 49.84'ü, Neftçala nüfusunun % 49.65'i ve Gedebey nüfusunun % 49.5'i lise mezunudur.

Harita 5.13: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre lise mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999)

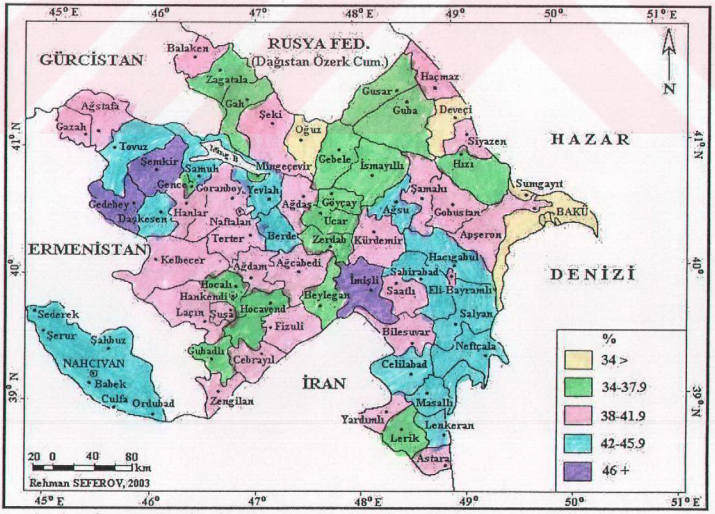
Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.14: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre lise mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.15: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre lise mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Oranları ile lise mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Yardımlı (% 48.98), Lenkeran (% 48.18), Celilabad (% 47.74) ve Saatlı (% 47.67) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri kadın nüfusunun % 47'inden azı lise mezunudur.

Bilhassa kadın nüfusunun % 36'sından daha azı lise mezunu olan idari yerleşim birimleri ise, Bakü (35.59), Gobustan (% 35.34), Hocalı (% 35.20) Gah (% 35.18) Deveçi (% 34.93) ve Hocavend (% 32.81)'dir (Harita 5.14).

3.2.5. Yüksekokul Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

Azerbaycan'da 1999 yılı verilerine göre, 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus miktarı 7.052.686 olup, bu nüfusun 677.182'si yüksekokul mezunudur. Yani, ülke nüfusunun % 9.6'sı yüksekokul bitirmiştir. Toplam yüksekokul mezunu içinde 334.138 erkek, 343.044 kadın bulunmaktadır (Ek Tablo 8). Kısacası erkeklerin % 9.79'u, kadınların ise % 9.43'ü yüksekokul mezunudur (Grafik 5.1). Başka bir deyişle, yüksekokul mezunu nüfusun % 49.34'ü erkek, % 50.66'sı kadındır.

İdari Yerleşim Birimlerinde Yüksekokul Mezunu Nüfus Oranları: Azerbaycan'daki idari yerleşimlerin, yüksekokul mezunu nüfuslarını 6 yaş üstü toplam nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; yüksekokul mezun oranı en yüksek olan idari yerleşim birimlerinin Mingeçevir, Bakü, Sumgayıt, Şuşa ve Gah olduğu görülür. Şöyle ki, Mingeçevir nüfusunun % 15.14'ü, Bakü nüfusunun % 14.06'sı, Sumgayıt nüfusunun % 13.74'ü, Şuşa nüfusunun % 13.17'si ve Gah nüfusunun ise % 13.09'u yüksekokulu bitirmiştir. Oranları bakımından yüksekokul mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Gubadlı (% 12.79), Zengilan (% 12.71), Gence (% 12.39), Zagatala (% 11.80), Göyçay (% 11.36), Gazah (% 11.30), Eli-Bayramlı (% 11.29), Fizuli (% 10.66), Terter (% 10.50), Oğuz (% 10.45) ve Hocavend (% 10.14) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri nüfusunun % 10'undan azı yüksekokul mezunudur.

Öte yandan, nüfusunun % 4'ünden azı yüksekokul mezunu olan idari yerleşim birimleri ise Gedebey (% 3.95), Gobustan (% 3.82), Yardımlı (% 3.43) ve Masallı (% 3.29)'dır (Harita 5.16).

3.2.5.1. Yüksekokul Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

1999 yılı verilerine göre Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki erkek nüfus miktarı 3.414.076 olup, bu nüfusun 334.138'i yüksekokul mezunudur. Şöyle ki, Azerbaycan'da erkek nüfusunun % 9.79'u yüksekokul çıkışlıdır (Tablo 5.17).

İdari Yerleşim Birimlerinde Yüksekokul Mezunu Erkek Nüfus Oranları: Azerbaycan'daki idari yerleşimlerin, yüksekokul mezunu erkek nüfuslarını 6 yaş üstü toplam erkek nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; yüksekokul mezun oranı en yüksek olan idari yerleşim birimlerinin Mingeçevir, Bakü, Sumgayıt ve Gubadlı olduğu görülür. Öyle ki, Mingeçevir nüfusunun % 14.11'i, Bakü nüfusunun % 14.06'sı, Sumgayıt nüfusunun % 13.74'ü ve Gubadlı nüfusunun ise % 13.06'ı yüksekokulu bitirmiştir. Oranları bakımından yüksekokul mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Zengilan (% 12.72), Şuşa (% 12.68), Eli-Bayramlı (% 12.07), Göyçay (% 12.01), Gah (% 12.00), Gence (% 11.87), Fizuli (% 11.74) ve Zagatala (% 11.65) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri erkek nüfusunun % 11'inden azı yüksekokul mezunudur.

Diğer taraftan, nüfusunun % 5.5'inden azı yüksekokul mezunu olan idari yerleşim birimleri ise Şemkir (% 5.43), Daşkesen (% 5.39), Hacıgabul (% 5.16), Masallı (% 4.91) ve Gedebey (% 4.70)'dir (Harita 5.18).

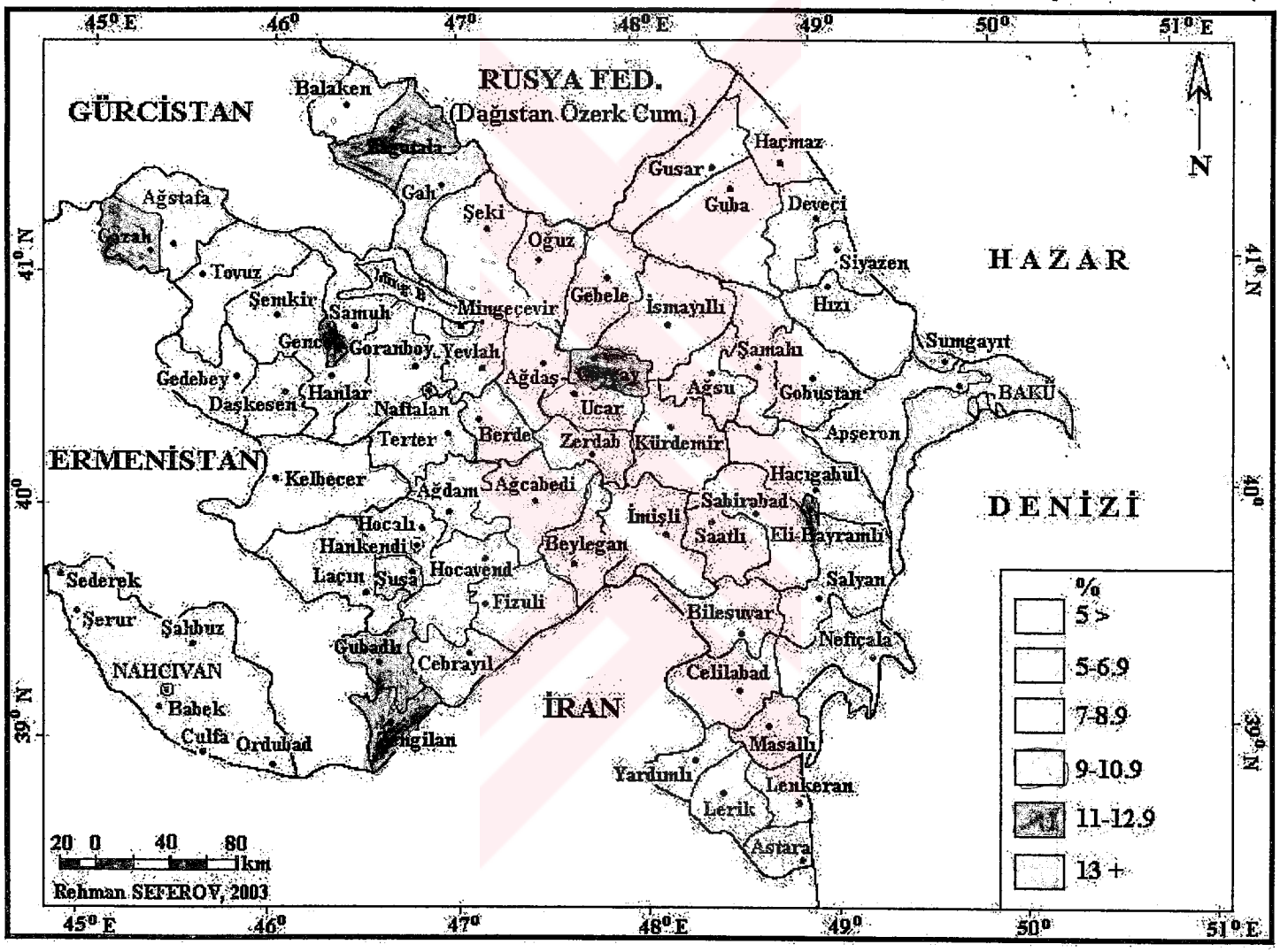
3.2.5.2. Yüksekokul Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

6 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus miktarı 1999 yılında 3.638.610'dur. Bu nüfusun 343.044'ü yüksekokulu bitirmiştir. Kısacası ülkedeki kadın nüfusunun % 9.43'ü yüksekokul mezunudur (Tablo 5.17).

İdari Yerleşim Birimlerinde Yüksekokul Mezunu Kadın Nüfus Oranları: Azerbaycan'daki idari yerleşimlerin, yüksekokul mezunu kadın nüfuslarını 6 yaş üstü toplam kadın nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; yüksekokul mezun oranı en yüksek olan idari yerleşim birimlerinin Mingeçevir, Bakü, Sumgayıt ve Gah olduğu görülür. Şöyle ki, Mingeçevir nüfusunun % 16.1'i, Bakü nüfusunun % 14.99'u, Sumgayıt nüfusunun % 14.57'si ve Gah nüfusunun ise % 14.11'i yüksekokulu bitirmiştir. Oranları bakımından yüksekokul mezunu bu idari yerleşim birimlerini sırasıyla Şuşa (% 13.62), Gubadlı (% 13.06), Gazah (% 13.02), Gence (% 12.86), Zengilan (% 12.69) ve Zagatala (% 11.94) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri kadın nüfusunun % 11'inden azı yüksekokul mezunudur.

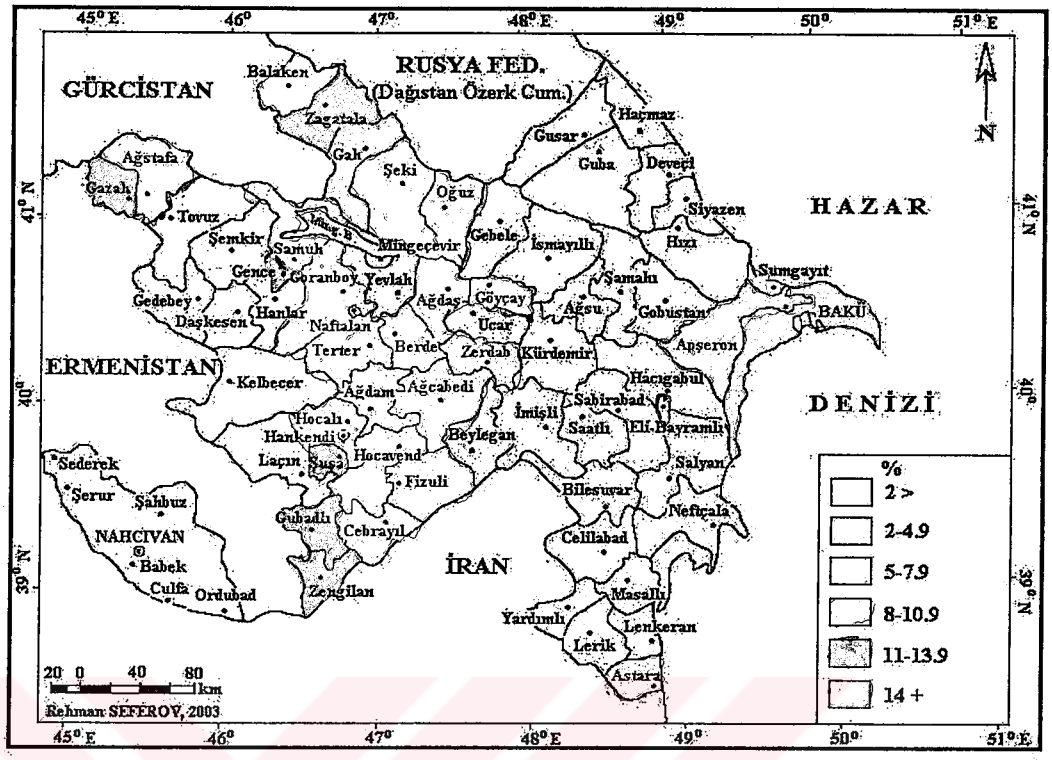
Öte yandan, nüfusunun % 2.5'inden azı yüksekokul mezunu olan idari yerleşim birimleri Saatlı (% 2.45), Celilabad (% 2.27), Gobustan (% 2.17), Lerik (% 1.88), Masallı (% 1.75) ve Yardımlı (% 0.88)'dır (Harita 5.17).

Harita 5.16: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre yüksekokul mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999)

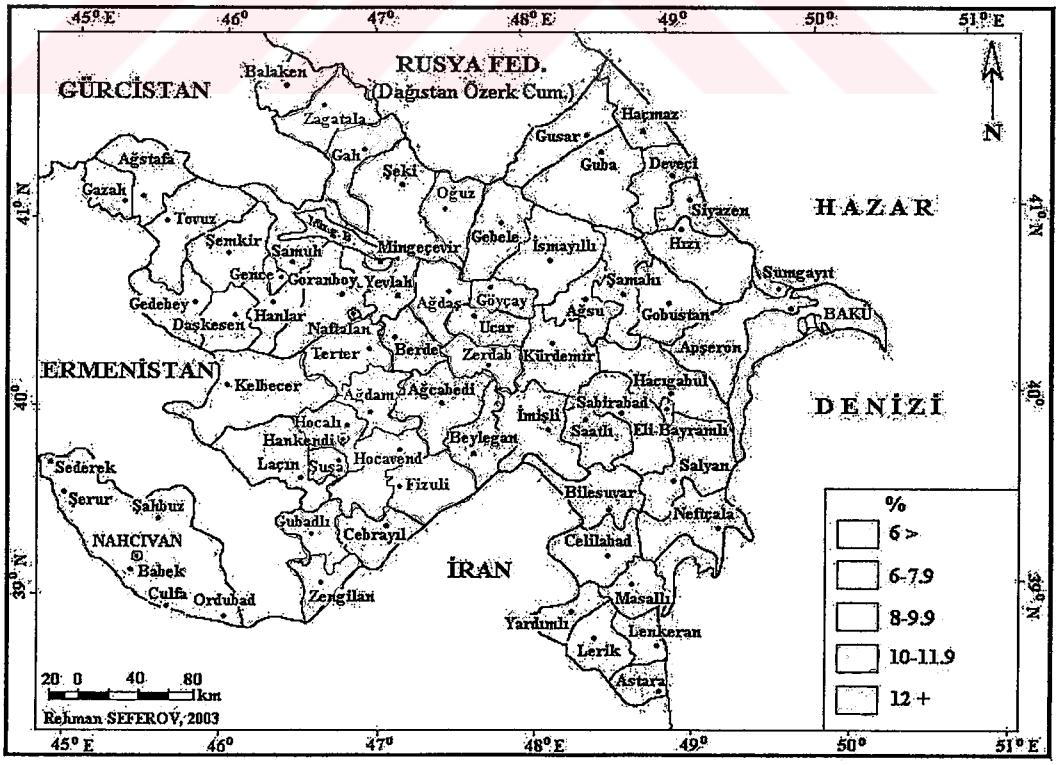
Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.17: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre yüksek okul mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.18: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre yüksek okul mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

3.2.6. Üniversite Mezunu Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

Ülkenin kalkınmasında etkili olan en önemli unsurlardan biri nüfusun eğitim düzeyidir. Üniversitelerde iyi eğitilmiş, üretken insan gücü, teknoloji ve bilgi çağını yaşayan günümüz dünyasında büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, yüksek eğitim ve öğretim için yapılan tüm yatırımlar, ülkenin ekonomik ve toplumsal gücünü artırır.

Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus toplamı 1999 yılında 7.052.686 olup, bu nüfusun 571.803'ü üniversite mezunudur. Yani, ülke nüfusunun % 8.1'i üniversite çıkışlıdır. Bu toplam üniversite mezunu içinde 332.239 erkek, 239.564 kadın bulunmaktadır (Ek Tablo 9). Kısacası erkeklerin % 9.73'ü, kadınların ise % 6.58'i üniversite mezunudur (Grafik 5.1). Ayrıca üniversite mezunu nüfusun % 58.1'i erkek, % 41.9'u ise kadındır.

Ayrıca her geçen yıl üniversiteyi bitirenlerin oranları artmaktadır. Bu da ülkenin istikrarlı bir şekilde kalkınabilmesi açısından sevinilecek bir olgudur. Çünkü eğitim seviyesi yükselen bir toplum, ülkenin büyüme ve gelişmesinde olumlu rol oynar.

Kısacası, eğitim beraberinde yüksek teknolojiyi getirir. Yani, iyi eğitilmiş, iyi eğitim görmüş insanlar bilimsel araştırma yaparlar, bilimsel araştırmalardan çıkan sonuçları, teknik bilgiye (teknoloji) dönüştürerek uygulama alanına koyarlar. Bu nitelikteki nüfus sahip olan ülkeler, önemli gelişmeler kaydedip pek çok alanda güçlü duruma gelirler.

İdari Yerleşim Birimlerinde Üniversite Mezunu Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinin üniversite mezunu nüfuslarını 6 yaş üstü toplam nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; ülkenin 3 büyük şehri olan Bakü, Gence ve Sumgayıt'ın ilk 3 sırayı aldığını görmekteyiz. Öyle ki, Bakü nüfusunun % 16.65'i, Gence nüfusunun % 11.77'si ve Sumgayıt nüfusunun % 9.91'i üniversite mezunudur (Ek Tablo 10).

Oranları bakımından üniversite mezunu bu büyük şehirleri sırasıyla Gazah (% 8.39), Şuşa (% 8.01), Gah (% 7.50), Apşeron (% 7.35), Ağcabedi (% 7.35), Goranboy (% 7.11), Terter (% 7.05) ve Tovuz (% 7.01) izlemektedir. Diğer tüm idari yerleşim birimleri nüfusunun % 7'inden azı üniversite bitirmiştir.

Diğer tarfatan, nüfusunun % 2.5'inden azı üniversite mezunu olan idari yerleşim birimleri ise Saatlı (% 2.45), Celilabad (% 2.27), Gobustan (% 2.17), Lerik (% 1.88), Masallı (% 1.75) ve Yardımlı (% 0.88)'dır (Harita 5.19).

3.2.6.1. Üniversite Mezunu Erkek Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

1999 yılı verilerine göre Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki erkek nüfus miktarı 3.414.076'dır. Bu nüfusun 332.239'u üniversite mezunudur. Kısacası, Azerbaycan'da erkek nüfusun % 9.73'ü üniversiteyi bitirmiştir (Tablo 5.17).

Her geçen yıl üniversiteyi bitiren erkek nüfus oranı artmaktadır. Bu da önemli sayılacak ve sevinilecek bir olgudur.

İdari Yerleşim Birimlerinde Üniversite Mezunu Erkek Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinin üniversite mezunu erkek nüfuslarını 6 yaş üstü toplam erkek nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; genelde olduğu gibi erkek nüfusta da ülkenin 3. büyük şehri olan Bakü, Gence ve Sumgayıt'ın ilk 3 sırayı aldığını görmekteyiz. Şöyle ki, Bakü nüfusunun % 18.48'i, Gence nüfusunun % 13.34'ü ve Sumgayıt nüfusunun % 11.84'ü üniversite mezunudur.

Oranları bakımından üniversite mezunu bu büyük şehirleri sırasıyla Şuşa (% 9.56), Gazah (% 9.09), Apşeron (% 8.84), Ağcabedi (% 8.84), Beylegan (% 8.57), Nahçıvan (% 8.41), Tovuz (% 8.24) ve Terter (% 8.01) izlemektedir (Harita 5.21). Diğer tüm idari yerleşim birimleri erkek nüfusunun % 8'inden azı üniversite bitirmiştir.

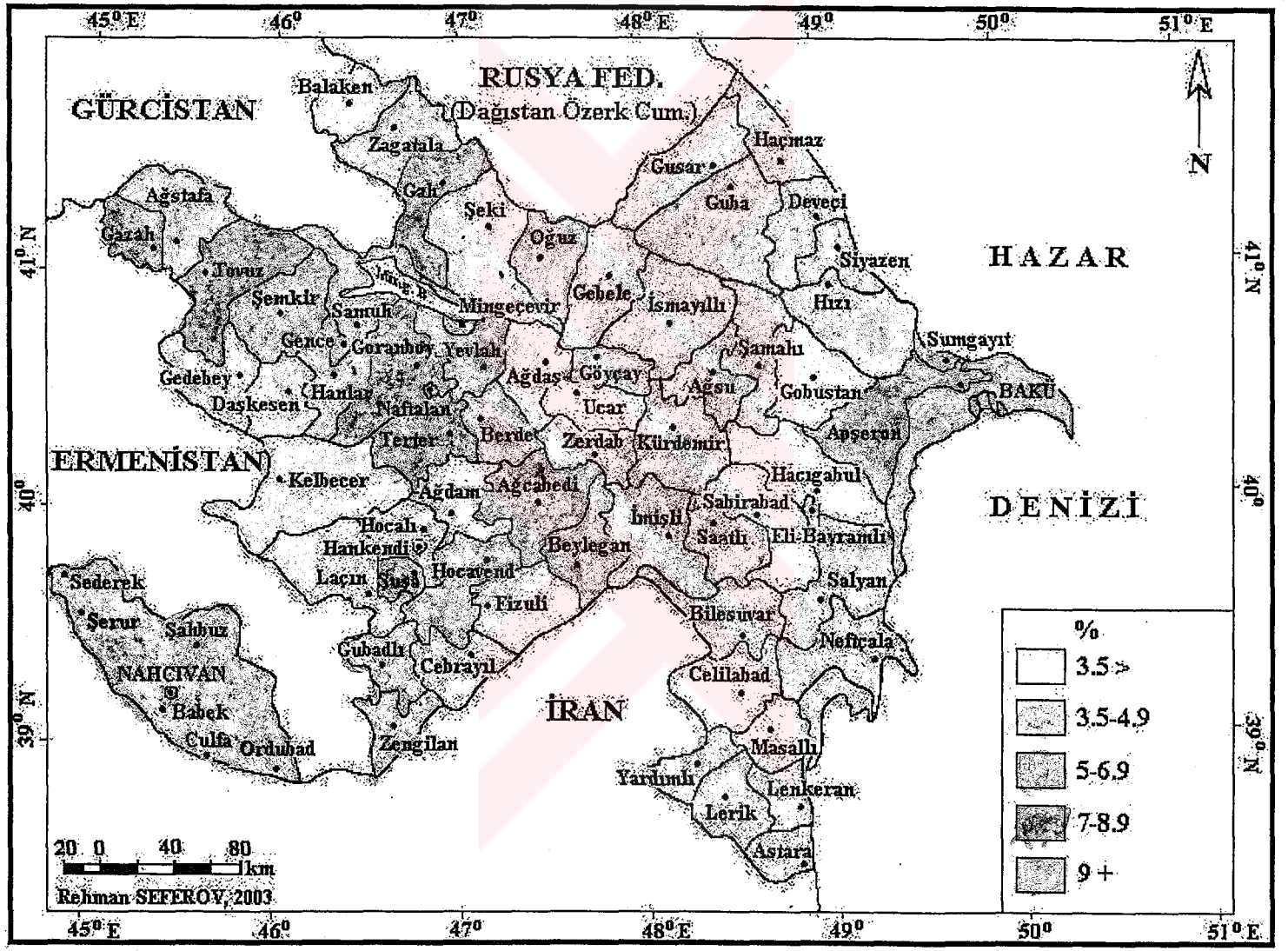
Öte yandan, nüfusunun % 4.6'ından azı üniversite mezunu olan idari yerleşim birimleri ise Gobustan (% 4.56), Balaken (% 4.50), Hacıgabul (% 4.38) ve Ucar (% 4.12)'dır (Harita 5.21).

3.2.6.2. Üniversite Mezunu Kadın Nüfus ve Coğrafi Dağılışı

6 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus miktarı 1999 yılında 3.638.610 olup, bu nüfusun 239.564'ü üniversite bitirmiştir. Şöyle ki, ülkedeki kadın nüfusunun % 9.43'ü üniversite çıkışlıdır (Tablo 5.17).

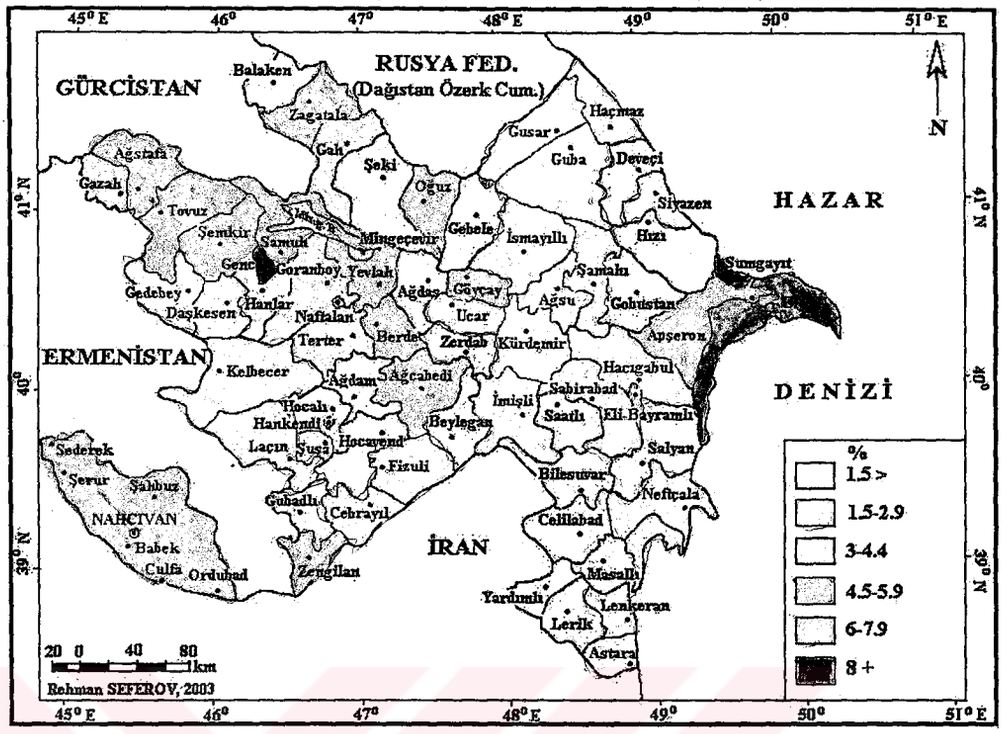
Her geçen yıl üniversiteyi bitiren kadın nüfus oranı artmaktadır. Bu da ülkenin istikrarlı bir şekilde kalkınabilmesi açısından önemli olarak nitelenecek bir olgudur. Öyle ki, eğitim seviyesi yükselen bir toplum, ülkenin büyüme ve gelişmesinde olumlu rol oynamaktadır.

Harita 5.19: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre üniversite mezunu nüfusun 6 yaş üstü toplam nüfusa oranı (1999)

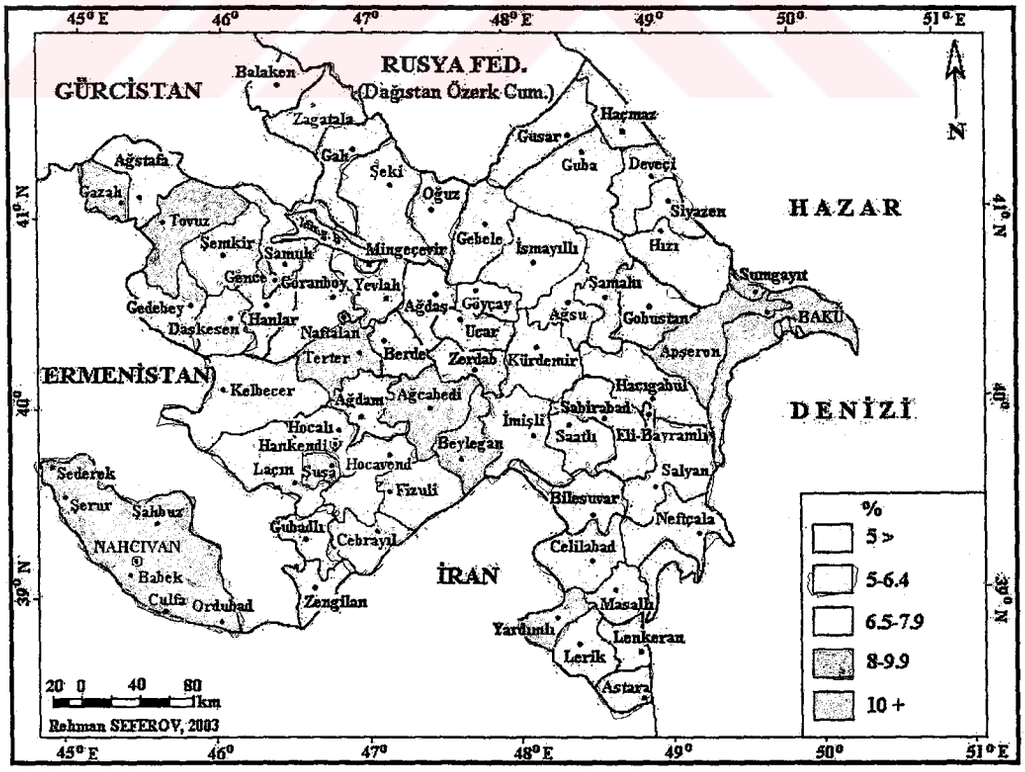
Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.20: Azerbaycan'da idari yerleşim birimlerine göre üniversite mezunu kadınların 6 yaş üstü toplam kadın nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

Harita 5.21: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerine göre üniversite mezunu erkeklerin 6 yaş üstü toplam erkek nüfusuna oranı (1999)

Kaynak: Azerbaycan Devlet Geodezya ve Haritaçekme Komitesi (ADGHK) haritalarından ve ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanarak

İdari Yerleşim Birimlerinde Üniversite Mezunu Kadın Nüfus Oranları: Azerbaycan'ın idari yerleşim birimlerinin üniversite mezunu kadın nüfuslarını 6 yaş üstü toplam kadın nüfuslarına oransal dağılımını incelediğimizde; genelde ve erkek nüfusta olduğu gibi kadın nüfusta da ülkenin 3 büyük şehri olan Bakü, Gence ve Sumgayıt'ın ilk 3 sırayı aldığını görmekteyiz. Şöyle ki, Bakü nüfusunun % 14.95'i, Gence nüfusunun % 10.35'i ve Sumgayıt nüfusunun % 8.09'u üniversite mezunudur.

Oranları bakımından üniversite mezunu bu büyük şehirleri sırasıyla Gazah (% 7.73), Gah (% 7.22), Goranboy (% 6.80), Şuşa (% 6.60), Terter (% 6.16) ve Mingeçevir (% 6.11) izlemektedir (Harita 5.20). Diğer tüm idari yerleşim birimleri kadın nüfusunun % 6'sından azı üniversite bitirmiştir.

Diğer taraftan, nüfusunun % 1'inden azı üniversite mezunu olan idari yerleşim birimleri Gobustan (% 0.75), Lerik (% 0.54) ve Yardımlı (% 0.48)'dır.

Yüksek öğretim ülkede istihdam ve itibar için çok önemli olduğundan talep, arzın üzerindedir. Son yıllarda arzı artırma konusunda özellikle özel üniversitelerin çabaları daha fazla bulunmaktadır.

Sonuç olarak, Azerbaycan'da kadın ve erkek nüfus arasındaki okuma-yazma oranlarında önemli bir farklılık bulunmamaktadır. Bu durum Sovyetler Birliği Döneminde uygulanan eğitim sistemi ile alakalıdır.

Ayrıca ülkede liseyi bitirenlerin oranı her geçen yıl az da olsa azalmakta, buna karşın bir üst yüksek öğrenim kurumu olan yüksekokul ve üniversiteyi bitirenlerin oranları artmaktadır. Bu da sevinilecek bir olgudur. Çünkü eğitim seviyesi yükselen bir toplum, ülkenin büyüme ve gelişmesinde olumlu rol oynamaktadır.

3.3. Eğitimli Nüfus ve Eğitim Gören Nüfusun Dağılımı

Eğitimli nüfus, bir ülkenin, bir bölgenin veya bir yerleşim merkezinin gelişmişliğinin belirleyici ölçütlerinden birisidir. Çünkü eğitim, insanların doğal, sosyal, kültürel ve ekonomik olaylara bakış açılarına yön vermektedir. Eğitim seviyesi yüksek bir toplum, ülkenin büyüme ve gelişmesinde önemli rol oynar. Azerbaycan, eğitim seviyesi sürekli yükselmekte olan bir ülkedir. Okul sayısının artmasıyla birlikte okur-yazar oranı da giderek artış göstermektedir.

Kısacası en değerli milli varlığın ve kalkınmada sürükleyici etkenlerin en önemlisi, nüfus potansiyelidir. Bu potansiyelin eğitim yoluyla en iyi şekilde değerlendirilerek, kalkınmanın hizmetine sunulması esastır.

Bilhassa eğitim sisteminde okulun görevinin iyi bilinmesi, çağın gereklerine uygun olarak mevcut eğitim programlarının düzenlenmesi büyük önem taşımaktadır. Devletin varlığı, birliği ve bölünmezliğinin korunması; ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmasının tamamlanması, ancak çağın bilim ve teknolojisinin gerektirdiği bilgi ve becerilerle donatılmış, sağlam karakterli, kendi kültür değerlerine sahip gençlerin yetiştirilmesine bağlıdır.

Böylece Azerbaycan'da geçmiş dönemde insangücü planlaması bakımından başarısız kalmıştır. Bazı bilim dallarında talep fazlası insangücü görülürken (fen, sosyal ve beşeri bilimlerde) modern işletme, iktisat ve birçok mühendislik dallarında insangücü sıkıntısı çekilmektedir. Ülkedeki eğitim kurumlarında devam eden öğrencilerin sayısındaki düşmeler de gelecekteki insangücü arzını sınırlayacaktır.

3.3.1. Eğitimli Nüfusun Dağılımı (15 yaş üstü)

Azerbaycan'da 15 ve daha yukarı yaştaki nüfusu eğitim durumu çerçevesinde genel olarak değerlendirdiğimizde şu hususlar hemen dikkat çekmektedir.

Azerbaycan'da 1989-2002 yılları arası eğitimli (diploma çıkışlı) nüfus istatistiklerine göre, nüfusun en fazla mezun olduğu eğitim kademesi olarak liseler gözükmektedir. Bilhassa tablo 5.18 ve 5.19'u incelediğimizde bunları daha belirgin bir şekilde göre bilmekteyiz. Şöyle ki, 1989 yılında 4.144.000 olan toplam eğitimli nüfusun 1.968.000'i, 2002 yılı itibariyle de 5.243.000 olan toplam eğitimli nüfusun 2.951.000'i lise çıkışlıdır.

Toplam eğitimli nüfus sayısında fazla artış görülmemesine karşılık, lise mezunu nüfus sayısında artış çok yüksek olmuştur. Buda 9 yıllık eğitimden sonra liseye gitme isteğinin artışından ve bir kısmının da lise sonrası yüksek eğitime devam etmemesinden dolayı kaynaklanmaktadır.

Lise mezunu nüfus sayısını 9 yıllık eğitim çıkışlı nüfus izlemektedir. Ancak 9 yıllık zorunlu eğitim mezununda son yıllarda dalgalanmalar olsa da, genel olarak 1989 yılında olduğu gibi 2002 yılında da 905.000 dolayında zorunlu eğitim mezunu olmuştur. Bunu eğitimli nüfusla artışı ile değerlendirdiğimizde, gerileme olduğu doğal olarak göze çarpmaktadır.

Tablo 5.18: Azerbaycan'da 15 yaş üstü nüfusun bitirilen son öğrenim kurumuna göre dağılımı (bin kişi)

Yıllar	9 Yıllık Eğitim	Lise	Yüksek Okul	Öğretmen Okulu	Üniversite	Toplam
1989	905	1.968	683	93	495	4.144
1991	927	2.055	709	95	523	4.309
1996	962	2.268	735	96	595	4.656
1997	995	2.304	738	90	611	4.738
1998	1.031	2.340	741	81	632	4.825
1999	819	2.812	681	44	574	4.920
2000	833	2.853	687	50	591	5.014
2001	894	2.901	694	52	612	5.153
2002	905	2.951	701	53	633	5.243

Kaynak: ADİK 1999 ve 2002'den yararlanılarak

Üniversite ve yüksek okul mezun sayılarında ise son yıllarda dalgalanmalar görülmüştür. Şöyle ki, üniversite mezun sayısı 495.000 ile 633.000, yüksek okul mezunu ise 681.000 ile 741.000 arasında değişmiştir (Tablo 5.18). Ayrıca son olarak 2002 yılı itibariyle toplam eğitimli nüfus içerisinde 633.000 üniversite mezunu ve 701.000 yüksekokul mezunu bulunmaktadır.

Diğer taraftan, Azerbaycan'da bir öğrenim kurumu mezunu olmuş nüfusun 1989-2002 yılları arası oransal dağılımını incelediğimizde, nüfusun en fazla mezun olduğu eğitim kademesi olarak lise çıkışlılar gözükmektedir. Şöyle ki bu yıllar çerçevesinde lise mezunu nüfus oranı % 47-57 arasında bir değişim göstermiştir. Yani 15 ve daha yukarı yaştaki nüfusun ortalama bir hesapla yarısı lise çıkışlıdır diyebiliriz (Tablo 5.19). Son olarak elimize ulaşan 2002 yılı verilerine göre ise, toplam

eğitimli nüfusun % 56.3'ünü lise mezunları oluşturmaktadır. Lise çıkışlıları sırasıyla ortaokul, yüksekokul, üniversite ve öğretmen okulları mezunları izlemektedir.

Ortaokul mezun oranlarını incelediğimizde, daha öncede belirttiğimiz gibi, toplam eğitimli nüfusun artışına karşılık, ortaokul mezun sayısında artışın olmaması nedeniyle, son 3-4 yılda oransal olarak azalmasının olduğu doğal olarak yansımaktadır.

Nitekim bu da tabi ki, doğal olarak liseye devam etme oranının yükselmesinden kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak bu durum önemli sayılacak ve sevinilecek bir olgudur. Çünkü eğitim seviyesi yükselen bir toplum ülkenin büyüme ve gelişmesinde olumlu rol oynar. Azerbaycan da eğitim seviyesi sürekli yükselmekte olan bir ülkedir.

Tablo 5.19: Azerbaycan'da 15 yaş üstü eğitimli nüfusun oransal dağılımı

Yıllar	9 Yıllık Eğitim	Lise	Yüksek Okul	Öğretmen Okulu	Üniversite
1989	21.8	47.5	16.5	2.2	12.0
1991	21.5	47.7	16.5	2.2	12.1
1996	20.6	48.7	15.8	2.1	12.8
1997	21.0	48.6	15.6	1.9	12.9
1998	21.4	48.5	15.3	1.7	13.1
1999	16.5	57.1	13.8	0.9	11.7
2000	16.6	56.9	13.7	1.0	11.8
2001	17.3	56.3	13.5	1.0	11.9
2002	17.2	56.3	13.4	1.0	12.1

Kaynak: ADİK 1999 ve 2002'den yararlanılarak

Diğer taraftan, yüksekokul mezunu nüfus miktarında yükselmeler (ve dalgalanmalar) olsa da oransal olarak değeri son yıllarda az da olsa düşüş göstermektedir. Şöyle ki, 1989 yılında % 16.5'lik orana sahip iken, 2002 yılında ancak % 13.4'lük bir oran oluşturmuştur.

Üniversite mezunu nüfusun eğitimli nüfus içerisinde oransal dağılımına baktığımızda genel olarak 1989-2002 yılları arasında üniversite mezunu nüfus ortalaması % 12 civarında (% 11.7-13.1) değerler göstermiştir. Kısacası 1989 yılında % 12'lik bir orana sahip olan üniversite çıkışlılar, 1998 yılında % 13.1'lik orana yükselmesine karşılık, son 2002 yılı verilerine göre, toplam eğitimli nüfus içerisinde % 12.1'lik bir oran oluşturmuştur (Tablo 5.19).

3.3.2. Eğitim Kurumları ve Öğrenim Gören Nüfusun Dağılımı

Eğitim Kurumlarının Dağılımı: Azerbaycan'da bağımsızlıktan sonra genel eğitim (ilk, ortaöğretim ve lise) veren kuruluşların sayısı hızla artmıştır. Şöyle ki, genel eğitim kurumlarının sayısı 1995-1996 öğretim yılında 4480 iken, 2000'li yıllarda 4548'e yükselmiştir (Tablo 5.20).

Bilhassa aynı artış yüksek öğretim eğitimi veren (üniversite) kurumlarda da görülmüştür. Böylece 1991-1992 öğretim yılında toplam 18 olan üniversite sayısı, 2001 yılında 25'e yükselmiştir.

Yüksek öğretim ülkede istihdam ve itibar için çok önemli olduğundan talep, arzın üzerindedir. Son yıllarda arzı artırma konusunda özellikle özel üniversitelerin çabaları daha fazla bulunmaktadır. Böylece yeni düzene uyum çerçevesinde 1996 yılından itibaren faaliyete başlayan özel yüksek öğretim eğitimi veren okulların toplam sayısı 2001-2002 öğretim yılında 15 olmuştur. Ayrıca özel yüksek okul sayısı ise 2001-2002 öğretim yılı itibariyle 3 olmuştur.

Tablo 5.20: Azerbaycan'daki eğitim kurumlarının toplam sayıları

Öğretim Yılı	Genel Eğitim	Yüksek Okul		Üniversite	
		Devlet	Özel	Devlet	Özel
1990-1991	4.268	78		17	
1995-1996	4.480	78	11	23	20
1996-1997	4.474	77	13	23	23
1997-1998	4.503	73	4	25	16
1998-1999	4.536	73	4	25	17
1999-2000	4.549	73	4	25	17
2000-2001	4.548	68	3	25	18
2001-2002	4.548	66	3	25	15

Kaynak: ADİK (http://www.statcom.baku-az.com) 2002 verilerinden yararlanarak

Öte yandan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 13 Haziran 2000 yılı tarihli "Eğitim Sisteminin Geliştirilmesiyle İlgili" Ferman'ı uyarınca, dört yüksek öğretim kurumuna (Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Devlet Neft Akademisi, Azerbaycan Ziraat Akademisi ve Azerbaycan Tıp Üniversitesi) özerk yönetim statüsü verilmiştir. Yine aynı Ferman gereğince Azerbaycan eğitim tarihinde ilk defa Azerbaycan Ressamlık Akademisi ve Azerbaycan Milli Konservatuarı kurulmuştur.

Ayrıca son yıllarda bağımsız Azerbaycan'ın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla özel misyonlu yüksek okullar (Bakü Ali Harp Okulu, Azerbaycan Ali Harp Deniz Okulu, Azerbaycan Ali Havacılık Okulu, Azerbaycan Ali Polis Akademisi, Milli Güvenlik Bakanlığı Yüksekokulu) kurulmuştur. Bunun yanı sıra, Azerbaycan tarihinde yine bir ilk olarak pedagoji formasyonu kazandırmak üzere yeni bir yüksek eğitim kurumu, Azerbaycan Öğretmenler Üniversitesi kurulmuş, 12 bölgeye şubesi açılmıştır.

Diğer taraftan Yüksek Öğretim Sistemi'ne uluslararası alanda yaygın olan iki aşamalı lisans ve yüksek lisans sistemi getirilmiştir. Her iki aşamanın da devlet eğitim standartları oluşturulmuştur.

Öğrenime Devam Eden Öğrencilerin Dağılımı: Azerbaycan'da 1990-2002 yılları arası eğitim kurumlarında öğrenim gören toplam öğrenci sayıları 1.726.000 ile 1.913.000 arasında değişim göstermiştir.

Böylece öğrenim gören öğrencilerin eğitim kurumlarına dağılımını incelediğimizde, genel eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrenciler, tüm öğrencilerin % 75-80'ni oluşturmaktadır. Şöyle ki, 1990-1991 öğretim yılında 1.913.000 olan toplam öğrencilerin 1.409.000'i, 2001-2002 öğretim yılında ise 1.893.000 öğrencinin 1.686.000'i genel eğitim (ilkokul, ortaokul ve lisede) kurumlarında öğrenim görmüştür.

Tablo 5.21: Azerbaycan'da öğrenim gurupları üzere öğrencilerin dağılımı (bin kişi)

Yıllar	Orta Öğretim	Peşe Mektebi	Yüksek Okul*	Üniversite*	Diğer (Özürlü vb)	Toplam
1990-1991	1.409	84	59	105	36	1.913
1995-1996	1.511	28	31	86	54	1.726
1996-1997	1.533	25	31	82	47	1.763
1997-1998	1.613	24	33	80	43	1.814
1998-1999	1.651	24	37	106	45	1.863
1999-2000	1.664	23	40	116	13	1.856
2000-2001	1.690	23	43	120	16	1.892
2001-2002	1.686	22	49	120	16	1.893

Kaynak: ADİK 1999 ve 2002'den yararlanılarak (*1995-1996 öğretim yıllarından itibaren özel okullarla birlikte)

Genel eğitim kurumları dışında, diğer eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrencilerin dağılışına baktığımızda, üniversitelerde öğrenim gören öğrenci sayıları daha büyük bir pay oluşturmaktadır. Şöyle ki, 1990-1991 öğretim yılında 105.000, 2001-2002 öğretim yılında ise 120.000 öğrenci üniversitelerde öğrenim görmüştür.

Diğer taraftan, yüksek okullarda öğrenim gören öğrenci sayıları ise son dönemlerde genel olarak dalgalanmalar göstermekle birlikte, son olarak elimize ulaşan 2001-2002 öğretim yılı verilerine göre 49.000 öğrenci yüksek okullarda öğrenim görmüştür.

Azerbaycan'da uluslararası eğitim ilişkileri gelişmektedir. Bu çerçevede dışarıda 3000'den fazla Azerbaycanlı, Azerbaycan'da ise yaklaşık olarak 2000 yabancı öğrenci eğitim görmektedir. Devlet burslusu olarak yabancı ülkelerde eğitim alan öğrencilerin ulaşım harcamaları Azerbaycan devleti tarafından karşılanmaktadır. Bu amaçla her yıl 3 milyar manat (yaklaşık 600.000 dolar) ayrılmaktadır.

Bilhassa uluslararası eğitim ilişkilerinde en sıkı işbirliği, Türkiye ile yaşanmaktadır. Yani Azerbaycan eğitimi ilerlemiş, reformlarla ve Türkiye'nin bu konuda gösterdiği yardımlarla sağlam bir altyapı oluşturulmuştur. Kısacası, Azerbaycan Türkiye eğitim ilişkileri çok yönlü ve yüksek gelişme göstermiştir. Yapılan işbirliği hem boyut hem de içerik olarak bu alanda Azerbaycan'ın başka hiçbir ülkeyle arasındaki ilişki ile kıyaslanmayacak ölçüde geniştir.

Böylece nüfusun sadece sayısı ve hatta okuma-yazma oranının yüksek olması önemli değildir. Önemli olan husus, nüfusun milli ve kültürel değerler içerisinde, çağdaş eğitim-öğretimle, yüksek bilgi düzeyine göre eğitilmiş olmasıdır. Toplumların kalkınması açısından, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden bir bütünlük göstermesi şarttır. Bu bakımdan bir ülkeyi diğer ülkelerle karşılaştırırken, ekonomik göstergelerin yanında, sosyal göstergeler de kullanılmaktadır. Temel sosyal göstergeler içinde, iş bulma, kültür, sağlık ve eğitim bulunmaktadır. Bunlardan eğitim sektörü, kalkınma çabalarında, ekonominin ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiştiren temel bir kaynaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dinamik bir unsur olarak nüfusun çok değişken olması son derece doğaldır. Bilhassa, dinamik bir öğe olan nüfusun dinamizmini etkin halde tutabilmesi için, iyi eğitilmesi gerekmektedir. Kısacası bu değişkenleri ve eğitim düzeyini irdelenmesi anlamındaki **"Azerbaycan nüfusunun yapısal özellikleri ve eğitim açısından analizi"** adlı bu çalışma bitiminde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırma alanı olan Azerbaycan'da nüfusun tarih içinde çok fazla değişime uğradığı bilinmektedir. Özellikle savaşlar, göçler ve doğal afetler (deprem, sel, yangın vb.) Azerbaycan nüfusunu çeşitli dönemlerde olumsuz etkilemiştir. Fakat nüfusun, Sovyetler Birliği Dönemi'nden itibaren sürekli artış gösterdiği dikkat çekmiştir (ancak II. Dünya Savaşı Dönemi'nde nüfus artışı çok azalmıştır). Bilhassa, 1960 yılından sonra (1959-1970 döneminde) Azerbaycan'da nüfus artış hızı ‰ 30 düzeyinde yaşanmıştır. Nitekim 1970'li yıllardan sonra nüfus artış oranında sürekli düşüşler gözlense de nüfus miktarı her geçen yıl artmıştır.

Azerbaycan nüfusundaki artış oranının özellikle 1970 yılından sonra tedricen düşmesi, ülke çapında kentleşmenin gelişmesi, bunun sonucunda demografik, ekonomik ve sosyal değişimin olması, kadınların iş hayatında (daha fazla) yer almaya başlamasıyla açıklanabilir. Sonuç olarak, nüfus artış hızının 1970'li yıllardan itibaren tedricen, 1990'lı yıllardan sonra ise hızlı bir şekilde azalmanın gözlenmesi, ülkenin istikrarlı bir şekilde kalkınabilmesi açısından önemli sayılabilecek bir olgudur.

Bilakis, 86.600 km²'lik bir alana sahip olan Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası 27 Ocak 1999 tarihinde yapılan ilk nüfus sayımına göre, ülkede 7.949.300 insan yaşamaktadır. Öte yandan, 12 Ekim 1999 tarihinde 8 milyona ulaşan ülke nüfusu, 1 Ocak 2004 tarihi itibariyle 8.266.000 olmuştur.

Doğumlara ilişkin uzun süreli sağlıklı istatistiklerin olmaması, doğumlar konusunda belirli bir sonuca ulaşmamızı engellemiştir. Ancak doğum yapan kadın nüfusun eğitim düzeyi arttıkça doğum yapma oranı düşmektedir. Yani eğitim düzeyi yükseldikçe doğum hızları düşebilecek ve hızlı nüfus artışı yavaşlayabilecektir. Azerbaycan'da bebek ölümlerinin oranı dünya ortalamasının üzerindedir. Bununla birlikte bebek ölümleri doğum yapan kadının yaşı ile doğru orantılı olarak artmaktadır.

Kısacası, ülkede doğum yapan kadınların yaş grubuna göre bebek ölümleri değişim göstermektedir. Şöyle ki, 17-29 yaş grupları arasındaki kadınların doğurduğu bin çocukta ölüm oranı ‰ 10'un altındadır. Nitekim en yüksek bebek ölüm oranına sahip olan yaş grubu 35 ve yukarısı (ölüm oranı ‰ 15'den fazla)'dır. Bu yaş grupları doğum yapma açısından riskli yaş gruplarından olduğu için bu gruplarda bebek ölüm oranı yüksektir.

Azerbaycan'da yapılan nüfus araştırmalarında, doğum ve ölüm oranlarının belirlenmesi, nüfus artış hızının ortaya çıkması açısından en önemli iki etken sayılabilir. Nitekim, Azerbaycan'da 1960 yılından itibaren doğum oranı hızında yavaşlama, buna karşılık ölüm oranında ise duraklama gözlenmiştir. Şöyle ki, ülkede doğum ve ölüm oranı hızları her geçen yıl giderek düşmektedir. Bunun değişik nedenleri olabilirse de en önemlisi, nüfusun sosyal ve ekonomik yapısındaki değişmelerdir.

Bilhassa hızlı nüfus artışının ülke savunmasında ve kalkınmasında önemi fazladır. Nitekim, günümüzde ülkelerin güçlü olmalarının, nüfus fazlalığından çok nüfusun niteliğine ve ülkenin ekonomik gücüne bağlı olduğu unutulmamalıdır.

Ayrıca çocuk ölümlerinin azalması da Azerbaycan'da nüfus artışının önemli nedenlerinden biridir. Çocuk ölümleri son yıllarda hızla azalmaktadır. Çünkü anneler çocuk sağlığı konusunda bilgilendirilmektedir. Bu amaçla ülkenin her yerinde ana ve çocuk sağlığı merkezleri kurulmuştur. Çocuk ölümlerinin azalmasının başka bir nedeni de beslenme koşullarının iyileşmesidir. Ayrıca çocuk ölümlerine neden olan hastalıkların aşılarının uygulanması da, bu konudaki önemli etkenlerden biridir.

Kısacası, Azerbaycan nüfusu her geçen yıl sürekli artış göstermesine karşın, son yıllarda artış hızı giderek azalmaktadır. Nüfus artış hızının eskiye oranla düşüş göstermesine genel olarak, başta ekonomik sıkıntılar olmak üzere, aile planlaması, eğitim seviyesinin yükselmesi, insanların giderek daha bilinçlenmesi, şehirleşme ve diğer nedenlerle kadının aile içindeki rolünün değişmesi ve aile içinde çocuğun rolündeki değişikliklerin etkileri olmaktadır.

Azerbaycan'da ortalama insan ömrü, gelişmiş ülkelerden az olmasına karşılık, gelişmekte olan ülkelerden daha yüksektir. Nitekim ülkedeki yaşlıların başka ülkelere göre çokluğu bu durumu gerçek şekilde ortaya koymaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan'da 100 yaşın üzerinde yaşayanların oranı 100.000'de 84 kişidir. Ayrıca son yıllarda ortalama insan ömründe her geçen yıl sürekli yükselmeler görülmüştür. Bunun sonucu

1996 yılında 70.2 yıl olan ortalama insan ömrü, 2000 yılında 71.9 yıla, 2003 yılında ise 72.3 yıla yükselmiştir. Bu da tabi ki, önemli sayılabilecek ve sevinilecek bir olgudur.

Azerbaycan nüfusu, daha çok doğurganlıktan kaynaklanan bunun yanı sıra, hayat şartlarındaki iyileşmelerle hızlı bir nüfus artışına sahiptir. İstatistiki veriler değerlendirildiğinde, az gelire sahip olan ailelerde, çok gelire sahip olan ailelere göre daha fazla doğurganlık olduğu ve bunun sonucu dünyaya gelen çocukların yaşama süresinde de bu şartların etkilerinin görüldüğü tespit edilmiştir.

Buna kötü ekolojik şartların da eklenmesiyle ölüm oranlarının yüksek bir düzeye çıktığını söyleyebiliriz. Kısacası, nüfus artışıyla buna etki eden değişkenler sosyo-ekonomik yapının tesiri altındadır.

Azerbaycan nüfusunun 1926 yılından bu yana sürekli artmasına bağlı olarak, nüfus yoğunluğu da artış göstermiştir. Şöyle ki, 1926'da 27 olan nüfus yoğunluğu, 1970'de 59'a ve 2004'de 95'e yükselmiştir. Nüfus yoğunluğunun artmasının bir sonucu olarak yerleşime uygun olmayan yerlerin, yerleşime açılması doğal dengenin bozulmasına neden olmakta ve özellikle tarımsal araziler elden çıkmaktadır.

Azerbaycan nüfus yoğunluğu bakımından Türk devletleri ve komşu ülkeler içinde en yüksek değere sahiptir. Nitekim en yoğun değere sahip olan Azerbaycan bile bu konuda dünyanın en yoğun değerlerini taşıyan ülkelerden 3-4 kat daha seyrek bir yoğunluğa sahiptir. Nüfus yoğunluğuyla kalkınma düzeyi arasında doğrudan ya da dolaylı bir sebep-sonuç ilişkisinden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle, bizzat nüfus yoğunluğunun düşük ya da yüksek olmasının ekonomik ve sosyal kalkınmanın aşamalarıyla herhangi bir şekilde ilişkilendirilmesi doğru değildir.

Ekonomik özellikler açısından, demografik aktif nüfus oranı, her geçen yıl artmaktadır. Ancak, ekonomik aktif nüfus oranının ters orantılı bir şekilde azalma göstermesi ekonomik bağımlı nüfus ve işsizlik oranını yükseltmektedir. Ekonomik aktif nüfus içerisinde kadın nüfusun erkeklere nazaran çok az oran içerdiği gözlenmektedir. Bunun temel nedeni kadının bugünkü dünya konjüktüründe gereken önemini kazanamamış olmasıdır.

Ekonomik aktif nüfus içerisinde tarımın payının her geçen yıl azalması, hizmetler sektörünün öneminin artması olumlu sonuçlandırılabilir. Ancak ekonomik aktif nüfusun kırsal kesimlerde tarım sektöründe yoğunlaşmış olması gizli işsiz oranının yüksek olduğunu göstermektedir.

Nüfus artışının gelecek yıllarda da artış hızını sürdüreceği, demografik aktif nüfus oranının artacağı ve özellikle demografik aktif nüfus içerisinde kadın nüfus oranının erkeklere oranla daha yüksek olacağı, ekonomik aktif nüfus içerisinde ise kadın nüfus oranının azalacağı, kırsal nüfus oranının daha da aşağılara düşeceği gözlenmiştir.

Azerbaycan'da kırsal nüfusun hakimiyeti, 1970'li yılların başına kadar devam etmiş ve ilk olarak 1970 yılında şehir nüfusu, kır nüfusundan daha fazla sayıya ulaşmıştır. Özellikle, 1950'den itibaren alt yapı yatırımlarının artması ve sanayileşme, kırsal alanların zamanla boşalmasını hızlandırmıştır.

Böylece, şehirlere doğru olan nüfus akını, kırsal bölgelerde yaşayanların toplam nüfus içindeki oranının düşmesine neden olmuştur. Şöyle ki, 1926 yılında kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki oranı % 72 iken bu oran 1970 yılında % 50'ye, 1989'da ise % 46'ya düşmüştür. Nisbi olan bu düşmeye karşılık mutlak değer olarak, kırsal nüfus 1959'larda 1.900.000 kişi iken, 1989 yılında 3.200.000 kişi olmuştur. Bunu da hızlı nüfus artışına bağlayabiliriz.

Kısacası Azerbaycan'da kentsel nüfusun sürekli artmasına paralel olarak nüfus artış hızlarının kırsal nüfus artış hızının çok üzerinde (1989-1999 dönemi hariç) seyrettiği görülür. Bu artışın içinde kırsal kesimden kentlere göçün olduğu da göz önünde tutulduğunda; Azerbaycan'da kentsel nüfusun ülke nüfusu içindeki oranının da devamlı arttığını görmekteyiz.

Nitekim bu artış bağımsızlık sonrası yıllarda gerilemiş, buna karşılık kırsal nüfus yükselmeyi sürdürmüştür. Böylece son yıllarda kentsel nüfusun ülke nüfusu içindeki oranı giderek azalmıştır. Şöyle ki, 1989 yılında % 54'lük bir orana sahip olan kentsel nüfusun, 1994'de % 53'e, 1999'da % 52'ye, 2004'de ise % 51'e düştüğü görülmektedir.

Azerbaycan'da sağlık hizmetleri veren kuruluşlar sayıca yeterli ve yaygındır. Ülkenin tümüne yayılmış poliklinik ve hastanelerde her türlü bakım, teşhis ve tedavi yapılmaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan'da son verilere göre, 735 hastane, 1605 laboratuar-poliklinikleri, 917 ana-çocuk sağlığı merkezleri bulunmaktadır.

Ülkedeki sağlık kuruluşlarında 29.500 doktor ve 59.000 yardımcı sağlık personeli görev yapmaktadır. Bu çerçevede 10.000 kişiye düşen doktor sayısı 36 ve yardımcı sağlık personeli sayısı ise 71'dir. Kısacası sağlık göstergelerinde de Azerbaycan'ın çok mesafe kaydettiği görülmektedir.

Böylece, hızla kalkınmakta olan Azerbaycan'da sağlık hizmetleri de hızla iyileşmektedir. Sayıları her geçen gün artan hastane, sağlık ocağı, poliklinik, dispanser ve özel muayenehaneler gibi sağlık kuruluşları, ülkenin her yerine sağlık hizmetleri yaymaktadır. Sağlık teknisyeni, sağlık memuru ve hemşire gibi sağlık elemanlarının artışı ve sağlık kuruluşundaki tedavi hizmetleri, ölüm oranlarını azaltmış ve dolayısıyla nüfus artışını hızlandırmıştır.

Azerbaycan'da yaklaşık olarak 1.5 milyon aile vardır ve her yıl yaklaşık olarak 50.000 dolaylarında yeni aile kurulmaktadır. Ayrıca, gençler arasında 25 yaşa kadar birinci evliliklerin % 76'sını kadınlar, % 42'sini erkekler yapmaktadır.

Nüfusun medeni durum açısından incelenmesi sonucunda, evlenme yaşı alt sınırının yükselmesini olumlu sonuçlardan birisi olarak söyleyebiliriz. Bunun yanında, boşanma oranlarında ve eş ölüm oranlarında düşüş gözlenmesi de olumlu sonuçlardan sayılabilir. Ancak yaş grupları içerisinde kadın nüfus, erkeklere oranla daha küçük yaşlarda evlenmektedir. Kadının toplum içerisinde yerini alamamış ve daha çok tarım sektöründe istihdam edilmesi yüksek öğretime devam oranlarının düşük olması erken yaşta evlenmelerine neden olmaktadır.

Azerbaycan nüfus yapısında, standart bir aile büyüklüğünden söz edilemez. Aile büyüklüklerinin genelde 5 ve 6 bireyden oluştuğu ve bütün yerleşim birimlerinde çekirdek aile tipinin çoğunluğu oluşturduğu saptanmıştır. Gerçi sosyal ve ekonomik amaçlı araştırmalarda, aile büyüklüğü olarak 5.2 sabit sayısı esas alınmaktadır. Ancak, unutmamak gerekir ki, ülkenin sadece kırsal kesiminde değil, nüfusu 50.000'i aşan büyük kentlerinde bile bileşik aile yapısı, bugün de pek çok ailede, önemini hala korumaktadır.

Diğer taraftan, insanların ihtiyaç ve arzuları, sosyal fonksiyonları bilhassa yaşlara göre değişmektedir. Bugün özellikle Avrupa'da nüfus gittikçe yaşlanırken bütün Türk ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da genç nüfusun hızla artması bu ülkelerin geleceğinin bir teminatı gibi yükselmekte ve bu ülkelerin kalkınmasında büyük bir potansiyel güç oluşturmaktadır.

Azerbaycan'da son yıllarda doğum oranlarının düşmesiyle birlikte, 0-4 yaş grubunun toplam nüfus içindeki payı her geçen yıl biraz daha azalmaktadır. Örneğin 1989 yılında % 12.3 olan oranı, 1995 yılında % 10.8'e, 2000 yılında % 8.2'ye, 2003 yılında ise 6.8'e kadar düşmüştür. Bunun gibi 5-9 yaş grubunun da toplam

nüfus içindeki payı son yıllarda (0-4 yaş grubunun daha sonra 5-9 yaş grubunu oluşturması sonucu) azalma göstermiştir. Şöyle ki, 1995 yılında % 11.4 ve 2000 yılında % 11.2 olan 5-9 yaş grubu nüfus oranı, 2004 yılında ancak % 9.3 olmuştur.

Sonuç olarak, Azerbaycan yinede genç bir nüfusa sahiptir. Bilhassa bu durum ülke için önemli bir avantajdır. Ancak önemli olan, nüfusun sayısal olarak fazlalığı değil onlara yeterli ölçüde eğitim ve sağlık hizmetlerinin sunulması ve iş olanaklarının sağlanmasıdır. Aksi takdirde çok sayıdaki genç nüfus, Azerbaycan için birçok sosyal sorunların çıkmasına neden olabilir.

Ana yaş grupları çerçevesinde ise 0-14 yaş gruplarının oranları son dönemlerde her geçen yıl bir önceki yıla göre daha düşük oran içermektedir. Buna paralel olarak 15-64 yaş grubunun oranında artış gözlenmektedir. Böylece Azerbaycan'ın bugünkü yaş yapısını ABD tipi olarak belirtebiliriz. Ancak gelecek yıllarda ise Avrupa tipi yaş yapısı göstereceği söylenebilir.

ADİK verilerine göre Azerbaycan'da, yukarıda sözü edilen ana yaş gruplarının yüzde (%) oranları sonuçlarından şu hususlar hemen dikkat çekmektedir. Bilakis ülke nüfusunda çocuk yaştakiler olarak kabul edilen 0-14 yaş grubu 1980 yılında % 34.6, 1990 yılında % 32.9 ve 1993 yılında ise % 33.4'lük bir pay içermektedir. Nitekim, son dönemlerde 0-14 yaş grubunun her geçen yıl daha az oran tuttuğu gözlenmektedir. Şöyle ki, son olarak 2004 yılında çocuk yaştaki nüfus % 27.4'lük bir pay oluşturmaktadır.

Azerbaycan nüfusu, cinsiyet yapısı içerisinde kadın nüfusun 1950 yılından bu yana yapılan bütün sayım dönemlerinde erkek nüfustan yüksek olduğu saptanmıştır. Nitekim Azerbaycan'ın cinsiyet durumu ilk nüfus sayımının yapıldığı 1926 yılından 2003 yılına kadar, kadın ve erkek nüfusu arasında bir değişmenin olduğu gözlenmektedir. Öyle ki, 1940 yılına kadar, erkek nüfusunun kadın nüfusuna nazaran fazla olduğu görülmektedir. Fakat 1945'ten günümüze kadar kadın nüfusun, erkek nüfusa nazaran % 0.5 ile % 2 arasında değişen fazlalığının, daha çok II. Dünya Savaşı'ndaki ve Karabağ Savaşı'ndaki kayıplar yüzünden olduğu görülür.

Ülkede 1 Ocak 2003 yılı itibariyle 4.023.000 (% 49) erkek ve 4.179.500 (% 51) kadın yaşamaktadır. Öte yandan, 1979 yılında her 948 erkeğe karşın 1000 kadın düşerken, 1989 yılında bu rakam 952 erkeğe karşın 1000 kadın olarak değişmiştir. Ayrıca son olarak 2004 yılı itibariyle de 960 erkek nüfusa 1000 kadın düşmektedir.

Diğer taraftan, kadın nüfusun kırsal alanlarda erkek nüfusa oranla daha fazla belirgin olduğu görülmüştür. Ancak, kent merkezlerinde de kadın nüfusun azda olsa bu yüksek oranını koruduğu saptanmıştır. Ayrıca erkeklerin ortalama yaşam sürelerinin kadınlara göre daha düşük olması nedeni ile 65+ yukarısı yaşlarda kadın nüfus fazlalığı belirgin bir şekilde görülmüştür.

Bilhassa Azerbaycan'daki demografik dengeyi bozan sorunlardan en önemlisi genç erkek nüfusunun göç etmesidir. Ayrıca ülkenin içinde bulunduğu savaş durumu da bu dengeyi etkilemektedir.

Ülke ekonomileri üzerinde doğrudan etkiye ve çok hassas bir yapıya sahip bulunan nüfus dengesinin Azerbaycan'da bozulmaya yüz tutması bu ülkenin geleceği üzerinde birçok olumsuz, sosyal, ekonomik ve demografik sonuçlara sebebiyet verebilecek niteliktedir.

Azerbaycan'da nüfus dengesini bozan sebeplerin başında savaşlar, kazalar ve uluslararası göç hareketleri gelmektedir. Nitekim ülkedeki bu hassas dengenin bozulmasına Rusların (Sovyet Birliği Döneminde) bu konuya yönelik bilinçli politikaları, işsizlik gibi nedenler yüzünden genç erkek nüfusun Sovyetler Birliği içindeki diğer cumhuriyetlere göç etmesi ve başka milletlere kız verilmemesi yolundaki gelenekleri önemli etkenleri oluşturmaktadır.

Azerbaycan'da nüfus yapısının bir başka özelliği ise çok uluslu bir yapıya sahip olmasıdır. Yani ülke etnik özelliklerine göre Eski Sovyetler Birliği içinde değerlendirildiğinde, çok ulusluluğu dolayısıyla diğer cumhuriyetlerin çoğundan önde gelmektedir. Öyle ki, 1989 yılı ve bağımsızlık sonrası 1999 yılı nüfus sayımı verilerine göre, ülkede 100'den fazla etnik gruba ait insanın yaşadığı görülmektedir. Nitekim nüfusun 1989 yılında % 82.7'ni, 1999 yılında ise % 90.6'nı Azeriler meydana getirmektedir.

Sonuç olarak, 1990 sonrası (bağımsızlık sonrası ve Karabağ Savaşı nedeniyle) dönemlerde özellikle Ermeni, Rus, Belarus ve Yahudilerin bu ülkeden göçe başlaması sonucu ülkedeki azınlık sayısında gittikçe artan bir düşüş gözlenmektedir. Bu nedenle ülke nüfusu içinde Azeriler her geçen yıl daha büyük çoğunluğu oluşturmaktadır.

Okul öncesi eğitim kurumları çağ nüfusu karşısında çok yetersiz kalmaktadır. Ayrıca okul çağ nüfuslarının bir üst öğrenime davam etme oranları ortaokul ve özellikle liseden sonra düşmektedir. Nitekim liseye devam eden nüfus içerisinde mesleki teknik

okullara gidenlerin oranlarının önceki dönemlere göre az da olsa artması olumlu sonuçlar içerisinde sayılabilir.

Özürlü ve engelli nüfus içerisindeki özellikle görme özürlü, işitme engelli ve zihinsel özürlü nüfusa gerekli önemin verildiği ve her kademede eğitim olanağı sağlanmaktadır.

Azerbaycan'da 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus toplamı, 1999 yılı verilerine göre 7.052.686'dır. Bu toplam içinde 3.414.076 erkek, 3.638.610 kadın bulunur. Böylece nüfusun eğitim durumuna bakıldığında, okuma-yazma bilenlerin % 98.2 gibi oldukça yüksek bir oran gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 1999 yılı sayım sonuçlarına göre erkek nüfusun % 98.64'ünün, kadın nüfusunun ise % 97.78'nin okuma-yazma bildiği görülmektedir.

Nitekim erkek nüfusun % 1.36'sı, kadın nüfusun % 2.22'si okuma-yazma bilmemektedir. Yani, okuma-yazma bilmeyenlerin % 36.5'i erkek, % 63.5'i kadın (yani okuma-yazma bilmeyen 127.560 kişinin 46.500'ü erkek, 81.000'i kadın)'dır. Genel olarak kadın ve erkek nüfus arasındaki okuma-yazma oranında önemli bir farklılık bulunmamaktadır. Bilhassa bu durum Sovyetler Birliği Dönemi'nde uygulanan eğitim sistemi ile alakalıdır.

Özellikle ülkenin bağımsızlığının kazanıldığı 1991 yılından 1999 yılı nüfus sayımına kadar geçen 8 yıllık süre içerisinde bütün eğitim kademelerinde mezun sayısı artmıştır. Bu artışın sebeplerinden biri nüfusun artışı, bir diğeri de okullaşma oranının artmasıdır. Azerbaycan'da okullaşma oranının artması, bilhassa ilk, orta ve yüksek öğretim okullarının sayısının artışıyla doğru orantılıdır.

Böylece okuma-yazma bilen 6 yaş üstü nüfusun bitirilen son öğrenim kurumları içerisinde en büyük payı liseyi bitirenler oluşturmaktadır. 1999 yılında liseyi bitirenlerin % 39.83'lük oranına karşın, ortaokulu bitirenler % 13.01, ilkokulu bitirenler % 12.76, yüksekokul bitirenler % 9.6, üniversiteyi bitirenler ise % 8.1'lik bir oran (erkeklerin % 9.73'ü, kadınların ise % 6.58'i üniversite mezunudur) göstermektedir.

Bilhassa liseyi bitirenlerin oranı her geçen yıl az da olsa azalmakta, buna karşın bir üst yüksek öğrenim kurumu olan yüksekokul ve üniversiteyi bitirenlerin oranları artmaktadır. Bu da sevinilecek bir olgudur. Çünkü eğitim seviyesi yükselen bir toplum, ülkenin büyüme ve gelişmesinde olumlu rol oynar.

Sonuç olarak, eğitim beraberinde yüksek teknolojiyi getirir. Yani, iyi eğitilmiş, iyi eğitim görmüş insanlar bilimsel araştırma yaparlar, bilimsel araştırmalardan çıkan sonuçları, teknik bilgiye (teknoloji) dönüştürerek uygulama alanına koyarlar. Bu nitelikteki nüfusa sahip olan ülkeler, önemli gelişmeler kaydedip pek çok alanda güçlü duruma gelirler.

Azerbaycan'da okuma-yazma bilen nüfusun bitirdikleri son öğrenim kurumları, cinsiyete göre de değişmeler göstermektedir. Bir öğrenim kurumunu bitirmeyenlerin oranı kadın nüfusta daha yüksektir. Şöyle ki, 1999 yılında erkeklerin % 13.11'i, kadınların ise % 13.55'i hiçbir öğrenim kurumundan mezun olmamıştır.

Ayrıca, genel eğitim (ilkokul, ortaokul ve lise) kurumlarını bitirenlerde de kadınların oranı erkeklere göre daha yüksektir. Bu da kadın nüfusun bir üst öğrenim kurumuna (özellikle de lise sonrası) devam etmelerinin, erkeklere oranla daha düşük olduğudur. Böylece bir üst öğrenim kurumuna devam edenler içerisinde erkekler daha yüksek oran içermektedir. Örneğin elimizdeki son nüfus sayımı verileri olan 1999 yılında, erkeklerin % 9.79'u, kadınların 9.43'ü yüksekokul bitirirken, erkeklerin % 9.73'ü, kadınların % 6.58'i üniversiteyi bitirmiştir.

Sonuç olarak doğal ortamın birtakım zenginliklerinden, nimetlerinden faydalanma, ancak insan gücüyle olmaktadır. İnsanın doğal ortamdaki etkinliği ise, sayısı yanında, kültürel, ekonomik ve teknik seviyesi ile yakından ilgilidir. Başka bir deyişle doğal ortama hakim olmak, potansiyelinden yararlanmak ve doğal ortamın bazı özelliklerini değiştirmek eğitilmiş insan gücü ile olmaktadır.

Azerbaycan'da özellikle fen dallarında yetişmiş insangücü beyin göçüne hazır bir potansiyel olarak görülmektedir. Daha iyi çalışma ve ekonomik şartları sağlayacak bir ülkeye göç etme yaygın bir arzu haline gelmiştir. Neticede son 10 yıl içerisinde birçok Azerbaycanlı bilim adamı başta Türkiye, İran olmak üzere yurt dışında yaşamaya başlamıştır.

Sovyetler Birliği (komünist sistemin)'nin çöküşünden sonra tüm sektörler gibi, Azerbaycan eğitimi de çok zor bir durumla karşılaştı. Ülkedeki ağır ekonomik durum ve Ermenistan ile süren savaş, doğal olarak eğitimi de olumsuz etkiledi. Fakat bugün Azerbaycan eğitimi ilerlemiş, reformlarla ve Türkiye'nin bu konuda gösterdiği yardımlarla sağlam bir altyapı oluşturulmuştur.

Sorunlar ve Öneriler: Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, BDT'deki diğer cumhuriyetler gibi bir dizi demografik sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunlar ve bunların aşılabilmesi açısından yapılması gerekenler aşağıdaki şekilde önerilmiştir.

Azerbaycan'ın demografik özellikleri yıllara göre farklı özellikler göstermekle birlikte daha çok Sovyet Dönemi'ndeki (nüfus artırma politikaları) hızlı nüfus artışı ve onun getirmiş olduğu sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır.

Azerbaycan nüfusu Sovyetler Birliğine katıldığı 1920'li yıllarda ülke ortalamasının altında bir artış hızına sahip iken, daha sonraki dönemlerde değişen ekonomik ve sosyal koşullar nüfusun artış hızında farklılıklar meydana getirmiştir. 1950'lerden sonra ise sürekli Sovyetler Birliği ortalamasının üzerinde bir nüfus artışı ile karşı karşıya kalmıştır. Hızlı nüfus artışının beraberinde taşımış olduğu demografik sorunlar ve bunlara getirilecek çözümler şu şekilde sıralanabilir.

-Sovyetler Birliği ortalaması ile de karşılaştırıldığında ilk bakışta da anlaşılacağı gibi nüfus artış hızı çok yüksektir. Özellikle Azerbaycan Sovyet hakimiyetine girdikten sonra petrolün nimetlerinden faydalanarak kurulan yeni sanayi şehirlerden Sumgayıt, Hankendi, Mingeçevir, Naftalan ve Eli-Bayramlı gibi şehirlerde gözlenen yüksek nüfus artışı öncelikle çarpık kentleşmeyi beraberinde getirmiştir.

- Hızlı nüfus artışı Azerbaycan genelinde bir sorun olmakla birlikte özellikle büyük kentlerde acil çözüm bekleyen sorunlar arasında öncelikli sırada yer almaktadır. Bu sorunun çözümü, bilinçli ve eğitimli aile yapısının oluşturulmasına bağlı gözükmektedir. Çalışma içerisinde belirtildiği gibi, eğitim seviyesinin düşüklüğü ile hızlı nüfus artışı veya çok çocuk sahibi olmak ters orantılıdır.

- Hızlı nüfus artışına paralel olarak Azerbaycan'ın nüfus yoğunluğu da artış göstermektedir. Özellikle fizyolojik ve tarımsal nüfus yoğunluğunun artışı, her geçen gün tarım alanlarının yerleşime açılması ile elden çıkmakta, tarımsal üretim düşmektedir. Doğal dengenin dikkate alınmadan yerleşim alanlarının genişlemesi dönüşü olmayan sorunları beraberinde getirmektedir. Bunun için öncelikle doğal dengenin dikkate alınması ve yerleşim alanlarının, tarım dışı veya VII-VIII. sınıf araziler olarak nitelendirilen alanlar olmasına özen gösterilmelidir. Gelecek yıllarda nüfus yoğunluğunun çok daha yüksek olacağı düşünüldüğünde sorunun önem derecesi artmaktadır.

- Demografik yapı içerisinde bebek yaştakilerin ölüm oranlarının yüksek olduğu ve bunun annenin yaşı ilerledikçe artış gösterdiği gerçeğinden yola çıkılarak, doğum yapan kadın nüfusun kendi sağlığı ve bebeğinin sağlığı açısından 35-39 yaşlarından sonra doğum yapmamaları konusunda bilgilendirilmelidir. Özellikle bugünkü nüfus yapısına göre kadın nüfus içerisinde okuma-yazma bilmeyenlerin oranının yaşı, orta yaş üzerinden sonra artış gösterdiği dikkate alınmalıdır.

- Yaş grupları içerisinde tabanda ve tavanda azalma orta kesimde artış göstermesi, çalışabilecek yaştakilerin çoğunlukta olduğunu göstermektedir. Fakat demografik aktif nüfusun yaklaşık yarısının ekonomik olarak aktif olmaması çalışan kesimin yükünü artırmaktadır. Kısa dönemde iş olanaklarının artırılması ilerisi için daha büyük sorunların ortaya çıkmasına neden olabilecektir.

- Ekonomik aktif nüfus içerisinde yer alan nüfusun kırsal yerleşim birimlerinde hem erkek nüfusta, hem de kadın nüfusta tarım sektöründe çalışanların % 60'nın üzerinde istihdam edilmesi gizli işsiz oranının yükselmesine neden olmaktadır. Kırsal yerleşim birimlerinde işsizliğin önlenmesi için beceri kursları düzenlenerek el sanatlarının geliştirilmesi, aile bütçelerine katkıda bulunabilecektir. Becerilerin artırılması ile, kırsal kesimde yaşayanların kendi bulundukları yerde çalışma koşulları doğmuş olacağından metropole ve dış ülkelere doğru olan göç yavaşlayabilecektir.

- Nüfusun yaş grupları içerisindeki değişimin bir sonucu 15-64 yaş gruplarında bir artışla karşılaşılacaktır. Bu ise daha fazla nüfusun demografik aktif grupta toplanmasına neden olacaktır. Fakat ekonomik olarak aktif olan nüfus oranının azalması işsizlik sorununu beraberinde getirmektedir.

- Bunun yanında her geçen yıl bakmakla zorunlu olunan nüfusun artması, nüfusun refah düzeyini olumsuz etkileyecektir. Bunun için öncelikle Azerbaycan'ın doğal kaynaklarının iyi değerlendirilerek yeni iş olanaklarının yaratılması ve demografik aktif nüfusun bu alanlarda gerekli eğitimin verilerek ekonomik aktif nüfus içerisinde yer almaları sağlanmalıdır. Son yıllarda gerileyen sanayi yatırımlarının da artırılması, istihdam sorununun çözümünde önemli rol oynayacaktır.

- İşsizlik önemli bir sorun olmayı, artan oranda sürdürmektedir. İşsizler içerisinde iş arayanların daha çok genç yaştakiler olması insan gücünden yeterince yararlanılamadığını ortaya çıkarmaktadır. Son yıllarda üniversite çağındaki nüfusun tamamının yükseköğrenime gitme olanağının bulunmaması, liseye (özellikle yüksek

öğretime) devam etme oranlarının düşük olması dikkate alınarak eğitim planlamalarda öncelikli olarak mesleki teknik liselere ağırlık verilmesi yararlı olacaktır.

- Nüfus içerisinde okuma-yazma bilmeyenlerin oranı düşük olduğu gözlenmekle birlikte, kadın nüfus içerisinde okuma-yazma bilmeyenler, erkeklerdeki orana göre azda olsa daha büyük pay içermektedir. Şöyle ki, 1999 yılı verilerine göre kadın nüfusun % 2.22'si okuma-yazma bilmediği halda, erkeklerin ancak % 1.36'sı okuma yazma bilmemektedir. Kırsal yerleşim birimlerinde okuma-yazma bilmeyen nüfus oranının kentsel merkezlere oranla daha yüksek oluşu, eğitimin toplumun bütün katmanlarına eşit bir şekilde yaygınlaştırılamamış olmasının yaratmış olduğu bir sorundur.

- Okul çağ nüfusları içerisinde bulunanların okullaşma oranları her geçen yıl artış göstermesine karşılık bir üst öğrenime (özellikle yüksek öğrenime) devam etme oranlarının istenilen düzeyden uzak olduğu gözlenmektedir. Bu ise nüfusun eğitim düzeyinin istenilen gelişmeyi gösteremediğinin kanıtıdır. Nüfusun bir üst öğrenim kurumuna devam oranının yükseltilmesi için özellikle yüksek öğrenim çağ nüfusunun okullaşma oranının arttırılması için, daha çok sonunda meslek edinebilecekleri mesleki teknik liselerin yaygınlaştırılmasının yararlı olacağı kanısındayız.

- Okul öncesi eğitim veren okullar yeterli düzeyde olmamakla birlikte hemen hepsinin büyük kentler bünyesinde toplanmış olması, çocuk eğitimini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sorunun ortadan kaldırılması için okul öncesi eğitim veren kurumların yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Diğer taraftan, Azerbaycan geçmiş dönemde insangücü planlaması bakımından başarısız kalmıştır. Bazı bilim dallarında talep fazlası insangücü görülürken (fen, sosyal ve beşeri bilimlerde) modern işletme, iktisat ve birçok mühendislik dallarında insangücü sıkıntısı çekilmektedir. Ayrıca son yıllarda eğitim kurumlarına devam eden öğrenci sayılarındaki düşmeler de gelecekteki insangücü arzını sınırlayacaktır.

Yüksek öğretim ülkede istihdam ve itibar için çok önemli olduğundan talep, arzın üzerinde cereyan etmektedir. Nitekim arzı artırmak son yıllarda mümkün olmamıştır. Ancak özel üniversitelerin yeni kapasiteler yaratacağı belirlenmektedir.

Bilhassa günümüz dünyasında refah seviyesi yüksek, kişi başına düşen milli geliri fazla olan ileri ve gelişmiş ülkelerin hepsi eğitime ağırlık veren ülkelerdir. Buna karşılık, doğal kaynakları fazla olsa bile, geri kalmış, birtakım iç huzursuzlukları olan ülkeler ise, insanları iyi eğitilmemiş, eğitim seviyesi düşük olan ülkelerdir.

Böylece, dinamik bir öğe olan nüfusun dinamizmini etkin halde tutabilmesi için, iyi eğitilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, Azerbaycan'ın gerek doğal gerekse sosyal ve iktisadi özellikleri kendine özgü nitelikler taşır. Ancak, ülke sınırları içinde bölgesel farklılıklar bulunmaktadır. Şöyle ki, bir yandan 4500 m'ye varan yüksek dağlık alan, diğer taraftan deniz seviyesinin altında kalan sahalar vardır. Bu durum ekosistem açısından büyük değişimlere yol açmaktadır. Buna göre ılıman, karasal, subtropikal ve Alp ekosistemleri bir arada yer almaktadır.

Her ne kadar sosyo-ekonomik faaliyetler toplumların kültür özellikleriyle doğrudan ilişkili de olsa ekosistemin değişmesi sosyo-ekonomik faaliyetlerin de değişmesine neden olur. Şöyle ki, bir yandan sosyal, teknik ve ekonomik alanda gelişmiş Bakü ve Gence, diğer yanda yalnızca hayvancılıkla meşgul olan ve ekonomik hayatını bu faaliyetlere dayandıran Laçın, Gubatlı ve Kelbecer vardır. Ayrıca, tarımda narenciye bitkileri üzerinde uzmanlaşmış Lenkeran bölgesi ya da pamukçulukta ilerlemiş Berde, Azerbaycan'da sosyo-ekonomik hayatın farklılaşmış çarpıcı örnekleri arasındadır. Birçok alanlarda bu tip farklılıkların olduğu da görülmektedir.

Kısacası, Azerbaycan çok çeşitli doğal koşullar içinde ve çok farklı kültürler arasında yaşam biçimini kurmuş ve 70 yıl süren kapalı bir sistemden sonra bugün dış dünya ile ilişkilerini geliştirme çabası içerisindedir. Bu çabalar sonucunda Azerbaycan sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlarını çözmek için kısa sürede çok yol katetmiştir. Bu çabaların devam etmesi durumunda Azerbaycan, her şeyden önce bağımsızlığını koruyacaktır. Yakın zaman içerisinde de dünyanın gelişmiş ülkeleri arasında yerini alacaktır.

Böylece bu hesaplamalar ve yorumlar ile Azerbaycan nüfusunun günümüzdeki durumu belirtilmeye, gelecek hakkında bazı tahminlerde ve yorumlarda bulunarak geleceğe ışık tutulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1- ABBASOV, Cümşüd; (1998), **Azerbaycan Respublikası'nın İqtisadi ve Sosyal Coğrafyası.** Bakı Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakı.

2- ABBASOV, Ebülhesen - ESGEROV, İlyas; (2001), **Geçit Dövrü ve Yeni İqtisadi Tefekkür.** AEA Geologiya İnstitunun Matbaası, Bakı.

3- AÇIKGÖZ, Halil; (1989), **Oğuz Eli Azerbaycan.** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

4- AD; (1995-2004 Yılları), **Avrasya Dosyası Dergileri.** Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.

5- AD; (İlkbahar, 2001), **Azerbaycan Özel.** Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi (Cilt: 7, Sayı: 1) Yayınları, Ankara.

6- ADİK; (1997), **Azerbaycan'ın İstatistik Göstericileri.** Bakı.

7- ADİK; (1999), **Azerbaycan'ın İstatistik Göstericileri** (Statistical Yearbook of Azerbaijan). Seda Neşriyatı, Bakı.

8- ADİK; (1999), **Azerbaycan Ehalisinin Siyahıya Alınması.** Bakı.

9- ADİK; (2001), **Azerbaycan'da Kişiler ve Qadınlar.** Bakı.

10- ADİK; (2001), **Azerbaycan'ın Regionları.** Seda Neşriyatı, Bakı.

11- ADİK; (2002), **Azerbaycan'ın İstatistik Göstericileri.** Seda Neşriyatı, Bakı.

12- ADİK; (2003), **Azerbaycan Reqemlerde.** http://www.statcom.baku-az.com Bakı

13- ADİK; (2004), **Azerbaycan Reqemlerde.** Bakı.

14- ADİK; (29.04.2004), **Azerbaycan İstatistik Göstericileri.** http://www.azstat.org

15- ADİK; (29.04.2004), **Azerbaycan'ın Xarici İqtisadi Elaqeleri.** http://www.azstat.org/statinfo/external_economic_activities/az/xt.

16- AKDD; (2004), **Azerbaycan Dünyası (World of Azerbaijan)** Sayı:1, İstanbul.

17- AKKUŞ, Akif; (1998), **Türkiye ve Türk Dünyası Coğrafyası.** Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, No:15, Konya.

18- AKKUŞ, Akif; (1998), **Genel Fiziki Coğrafya.** Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

19- AKŞİT, Selahattin; (1998), **İzmir'in Demografik Özellikleri.** Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

20- ALIYEV, İ. - İBADOV, S.; (1999), **Azerbaycan İqtisadiyatı.** Asya Üniversitesi Ağrıdağ Neşriyatı, Bakı.

21- ALLAHVERDİYEV, Nizameddin; (1991), **Azerbaycan Respublikası'nın İqtisadi ve Sosyal Coğrafyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

22- ALLAHVERDİYEV, Nizameddin - GÖYÇAYLI, Şövqi - DEMİRQAYAYEV, Şahvar - EYYUBOV, Nizami; (1996), **Azerbaycan Respublikası'nın İqtisadi ve Sosyal Coğrafyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

23- ALLAHVERDİYEV, Nizameddin - GÖYÇAYLI, Şövqi - DEMİRQAYAYEV, Şahvar - EYYUBOV, Nizami; (2003), **Azerbaycan Respublikası'nın İqtisadi ve Sosyal Coğrafyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

24- ALPAYDIN, İhsan; (1997), **Adıyaman Şehir Coğrafyası.** Dokuz Eylül Üniversitesi Araştırma Fonu Projesi, İzmir.

25- ANDİCAN, Ahat; (1986), **Değişim Sürecinde Türk Dünyası.** Emre Yayınları, İstanbul.

26- ARTAM, Atilla; (1993), **Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo - Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri.** İstanbul.

27- AM; (1989-1992 Yılları), **Azerbaycan Mektebi Jurnalı.** Bakı.

28- ASE; (1982-1987), **Azerbaycan Ensiklopediyası.** I-X Ciltler, Bakı.

29- ATALAY, İbrahim; (2000), **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği.** Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.

30- ATALAY, İbrahim; (2001), **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası.** Meta Basımevi, İzmir.

31- ATALAY, İbrahim; (2001), **Dünya Coğrafyası.** İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.

32- ATN; (1992), Azerbaycan Respublikası Xalq Tehsili Nazirliyi, **Azerbaycan Respublikası Ümumtahsil Mektepleri (Orta Öğretim, Lise) Üçün Tedris Planları.** Tehsil Neşriyatı, Bakı.

33- ATN; (2000), Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi, Tahsil Problemleri Üzre Respublika Elmi-Metodik Merkezi. **Azerbaycan Respublikası Ümumtehsil Mektepleri Üçün Tedris Planları.** Tehsil Neşriyatı, Bakı.

34- AVŞAR, B. Zakir - SOLAK, Ferruh - TOSUN, Selma; (1997 Mayıs-Haziran), **Türk Dünyasının Demografik Geleceği.** Yeni Türkiye, Sayı:15, Ankara.

35- AVŞAR, B. Zakir - SOLAK, Ferruh; (1998), **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri.** Vadi Yayınları, Ankara.

36- AVŞAR, B. Zakir - SOLAK, Ferruh - TOSUN, Selma; (2003), **Türklerin Demografisi** (Makale - Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi). Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

37- BARBAŞ, N.; (1986), **Şehirlerarası Bölgesel Farklılaşmanın Araştırılması Metodu.** Moskova.

38- BAŞOL, Koray; (1993), **Türkiye Ekonomisi.** Anadolu Matbaası, İzmir.

39- BAŞOL, Koray; (1994), **Demografi.** Anadolu Matbaası, İzmir.

40- BERKOK, İsmail; (1958), **Tarihte Kafkasya.** İstanbul Matbaası, İstanbul.

41- BTC; (Haziran, 2002), Between Two Seas, **Bakü-Tiflis-Ceyhan Dergisi.** McQulian Young Communications. London.

42- BUDAQOV, Budaq; (1990), **Azerbaycan Respublikası'nın Tebieti** (Fiziki Coğrafyası). Maarif Neşriyatı, Bakı.

43- BUDAQOV, Budaq - APOYEV, E.; (1991), **Azerbaycan Respublikası'nın Coğrafyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

44- BUDAQOV, Budaq - QERİBLİ, Yagub; (2002), **Azerbaycan Respublikası'nın Fiziki Coğrafyası.** Tehsil Neşriyatı, Bakı.

45- BÜNYADOV, Z. - YUSİFOV, Y.; (1994), **Azerbaycan Tarixi.** Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı.

46- CERİT, Sevil; (1983), **Türkiye'de Doğurganlık, Ölümlülük.** Yenioğlu Matbaası, Ankara.

47- CIA; (2003), The World Factbook Azerbaijan. **CIA Ülke Raporu Azerbaycan.**

48- CİLLOV, Haluk; (1969), **Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları.** Sermet Matbaası, İstanbul.

49- CİPOLLA; (1980), **The Economic History of World Population.** Çeviren: Mehmet Sırrı Sezgin; Yüksel Matbaası, İstanbul.

50- Charles Van Des Leenw; (2000), **Azerbaijan.** A Quest For Identify, London.

51- DEVLET, Nadir; (1989), **Çağdaş Türk Dünyası.** Marmara Üniversitesi Yayınları, No:475, Fen - Edebiyat Fakültesi Yayın No:12, İstanbul.

52- DEİK; (2001, Mart), **Azerbaycan Ekonomisi ve Türkiye İle Ekonomik İlişkiler.** (www.deik.org.tr) İstanbul.

53- DOĞANAY, Hayati; (1997), **Türkiye Beşeri Coğrafyası.** Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:2982, Eğitim Dizisi:10, İstanbul.

54- DÖNMEZ, Yusuf; (1987), **Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası.** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

55- DPT; (1995), **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Raporu Özeti.** Ankara.

56- DURAN, Meltem; (2002), **Azerbaycan Ülke Etüdü.** İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 2002-28, İstanbul.

57- EFENDİYEV, Vüset - DEMİRQAYAYEV, Şahvar; (1995), **Azerbaycan Respublikası Şehirlerinin İnkişafının Coğrafi Meseleleri.** Nicat Neşriyatı, Bakı.

58- EFENDİYEV, Vüset; (2002), **Urbanizasiya ve Azerbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri.** Bakı Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakı.

59- EHMEDOV, E. - HACIYEV, M.; (2000), **Azerbaycan İqtisadiyatı** (Azerbaycan'ın Sosyo - Ekonomik Coğrafya Özellikleri). Seda Neşriyatı, Bakı.

60- ELİYARLI, Süleyman; (1996), **Azerbaycan Tarixi.** Bakı Devlet Üniversitesi Azerbaycan Neşriyatı, Bakı.

61- ELİYEV, Heyder; (1998), **Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü.** Çeviren: Abdullah Çiftçi - Ergün Kocabıyık; Sabah Kitapları No:77, İstanbul.

62- ELİYEV, Memmed; (1998), **Azerbaycan İqtisadiyatı** (Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Coğrafya Özellikleri). İktisat Üniversitesi Neşriyatı, Bakı.

63- ELİYEV, Celal - BUDAQOV, Budaq; (2003), **Türkler, Azerbaycanlılar, Ermeniler, Tarixi Heqiqetin Soyqırımı.** Azerbaycan Neşriyatı, Bakı.

64- EMİNOV, Zakir; (1999), **Genel Fiziki, İqtisadi ve Sosyal Coğrafya** (Coğrafya Me'lumat Kitabı / I. Hisse). AEA Coğrafya İnstitutu Neşriyatı, Bakı.

65- EMİNOV, Zakir; (2002), **Azerbaycan'ın Fiziki ve İqtisadi Coğrafyası** (Coğrafya Me'lumat Kitabı / III. Hisse). AEA Coğrafya İnstitutu Neşriyatı, Bakı.

66- ERDOĞAN, Ertuğrul - AYDIN, Doğan; (2003), **Türkiye'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası** (Liseler için). Doğan Yayıncılık, Ankara.

67- ERGÜN, Muammer; (1996), **Azerbaycan Eğitim Sistemi.** Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.

68- ESGEROV, Şahlar; (2003), **Tehsilimiz Dünen Bugün Sabah.** Azerbaycan Neşriyatı, Bakı.

69- GASIMOV, Musa; (2002), **Azerbaycan Cumhuriyeti** (Makale - Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi). Çeviren: Sadıkov, Sadık; Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

70- GERAYZADE, Tofiq - MEMMEDOV, C. ; (1992), **Dünyanın İqtisadi ve Sosyal Coğrafyası.** Tehsil Nazirliyi Tedris - Metodika Merkezi Neşriyatı, Bakı.

71- GERAYZADE, Tofiq - HESENOV, Tapdıq; (2000), **Coğrafya** (Dünyanın İqtisadi ve Sosyal Coğrafyası). Öğretmen Neşriyatı, Bakı.

72- GEORGE, Pierre; (1976), **Nüfus Coğrafyası.** Çeviren: Tanju Gökçöl; Tahvilli Matbaası, İstanbul.

73- GKGM; (1982), **Azerbaycan Respublikası'nın Atlası.** Eski Sovyetler Birliği Bakanlar Kuruluna Bağlı Geodezya ve Kartoğrafya Genel Müdürlüğü (Glavnoe Upravlenie Geodezii i Kartografii Pri Sovete Ministrov SSCB) Neşriyatı, Moskova.

74- GKGM; (1990), **Azerbaycan Respublikası'nın Atlası.** Eski Sovyetler Birliği Bakanlar Kuruluna Bağlı Geodezya ve Kartoğrafya Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Moskova.

75- GHK; (1995-2003 Yılları), **Azerbaycan Respublikası'nın Atlas ve Xeriteleri.** Azerbaycan Respublikası Devlet Geodezya ve Xeriteçekme Komitesi Neşriyatı, Bakı.

76- GÖYÇAYLI, Şövqi; (1979), **Ehali (Nüfus) Coğrafyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

77- GÖYÇAYLI, Şövqi; (1987), **Kent (köy) Meskenleri ve Onların Yeniden Qurulması.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

78- GÖZENÇ, Selami; (1999), **Güneybatı Asya "Ortadoğu" Ülkeler Coğrafyası.** Çantay Kitabevi Yayınları, İstanbul.

79- GÜNEY, Süha; (1984), **Şehir Coğrafyası I.** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:2274, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:91, İstanbul.

80- GÜRTAN, Kenan; (1969), **Demografik Analiz Metodları.** İstanbul Üniversitesi Yayınları, No:1479, Sermet Matbaası, İstanbul.

81- HESENOV, Tapdıq; (2002), **Azerbaycan Erazilerinin Ermenistan Terefinden İşqalının Ağır Sosyal - İqtisadi Neticeleri.** Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakı.

82- HEYDEROV, K.; (2000), **Heyder Eliyev ve Azerbaycan'da Gömrük Sisteminin Tekamülü.** Ozan Neşriyatı, Bakı.

83- İGEME; (25.12.2003), **Azerbaycan Cumhuriyeti.** http://www.igeme.org.tr

84- İSMAYILOV, Eldar; (1990), **Azerbaycan'ın Sosyal Sutrukturu.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

85- İSMAYILOV, Mahmud; (2003), **Azerbaycan Tarixi.** Gençlik Neşriyatı, Bakı.

86- İTO; (1992), **Azerbaycan Ülke Etüdü.** İTO Araştırma Dizileri, İstanbul.

87- JARVIS, Mark; (2003), An Eye on Azerbaijan. **Country Update.** Ernst & Young (CIS) Limited. www.ey.com/azerbaijan

88- KARABAĞ, Servet - ŞAHİN, Salih; (2003), **Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası.** Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.

89- KERİMLİ, İ.; (1994), **Milli İqtisadiyat: Yeni İqtisadi ve Sosyal Münasebetler.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

90- KERİMOV, K. - QULİYEV, B.; (1998-2003), **Azerbaycan Tarixi (7 Cilt).** AEA A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitunun Elm Redaksiya Neşriyat ve Poliqrafya Merkezi Yayınları, Bakı.

91- KOCAMAN, T. - ÖZALTIN, İ.; (1986 Nisan), **Sosyal Yapı - I: Türkiye'deki Nüfus Yapısında Gelişmeler ve Uluslararası Karşılaştırmalar.** DPT Yayınları No:2054 - SPB:396, Ankara.

92- KOÇMAN, Asaf - İBRAHİMOV Aydın ve Diğerleri; (1994), **Azerbaycan Coğrafyası.** Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:78. İzmir.

93- KORKUT, Cevat; (1971), **SSCB'nin Coğrafyası.** Karınca Matbaacılık, İzmir.

94- KÖKSAL, B. A.; (1985), **İstatistik Analiz Metodları.** Çağlayan Kitabevi Yayınları, İstanbul.

95- MAQSUDOV, F.; (1998), **Heyder Eliyev ve Azerbaycan Elmi.** Bakı.

96- MAHMUDLU, Yaqub - MEMMEDOV, Süleyman - PİRİYEV, Vaqif - QOCAYEV, Ekber; (2002), **Azerbaycan Tarixi.** Tehsil Neşriyatı, Bakı.

97- MAKAS, Zeynel Abidin; (1990), **Azerbaycan Tarixi ve Kültürel Coğrafyası.** KÖK.3, Ankara.

98- MEHRELİYEV, Ehliman; (1994), **Azerbaycan Ehalisinin Formalaşması ve Yerleştirilmesinin Coğrafi Problemleri.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

99- MEHRELİYEV, Ehliman - EYYUBOV, Nizami - SADIQOV, M.; (1988), **Azerbaycan'da Ehalinin Meskunlaşması Meseleleri.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

100- MEMMEDOV, R.; (1989), **Azerbaycan Respublikası'nın Daxili İqtisadi Rayonları.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

101- MEMMEDOV, Cabir - REHİMOV, Sabir; (2000), **Turizm** (Azerbaycan'ın Doğal Turizm Özellikleri / Turizm ve Onunla Elageli Sahelerde İşledilen Termin ve Anlayışların İzahlı Lüğeti), Qanun Neşriyatı, Bakı.

102- MEMMEDOV, Süleyman - VELİYEV, Tofiq - QOCAYEV, Ekber; (2002), **Azerbaycan Tarixi.** Tehsil Neşriyatı, Bakı.

103- MEMMEDOV, Zahid; (2004), **Azerbaycan Respublikası'nın Xarici İqtisadi Elaqeleri.** Qızıl Şerq Matbaası, Bakı.

104- MURADOV, S.; (1984), **Demoqrafik Veziyyet ve Ehalinin Meşqulluğu, Perspektifler ve Problemler.** Xeberler - İqtisadiyat Dergisi, Azerbaycan Elimler Akademiyası Neşriyatı, Bakı.

105- MURADOVA, A. - KERİMOV, Q. - NEBİYEV, A.; (1982), **Fiziki Coğrafya ve Geomorfologiya.** Bakı Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakı.

106- MÜSEYİBOV, Müseyib-Guliyev, R.; (1974), **Azerbaycan'ın Geomorfologiyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

107- MÜSEYİBOV, Müseyib - EKBEROV, Kamal ve Diğerleri; (1993), **Yerşünaslık Coğrafyası** (Genel Fiziki Coğrafya). Öğretmen Neşriyatı, Bakı.

108- MÜSEYİBOV, Müseyib; (1998), **Azerbaycan'ın Fiziki Coğrafyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

109- NADİROV, A.; (2001), **Müsteqil Azerbaycan İqtisadiyatının İnkişaf Meseleleri.** Bakı.

110- NADİROV, V.; (1986), **Azerbaycan'ın İklimi.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

111- NATIONAL TECHNICAL INFORMATION SERVICE (2004), **Country Commercial Guide Azerbaijan.** www.trade.info.gov

112- NESİBLİ, Nesib; (2000), **Azerbaycan Geosiyaseti ve Neft.** Xezer Üniversitesi Neşriyatı, Bakı.

113- OĞAN, Sinan; (1992), **Türk Ortak Pazarı Ülkeleri I: Azerbaycan Ekonomisi.** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

114- OĞAN, Sinan; (2000), **Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azerbaycan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkiler.** TİKA Yayınları, Ankara.

115- OKUTAN, Mehmet; (1996), **Azerbaycan Eğitim Sistemi.** Eğitim Yönetimi II, 1 Pegem, Ankara.

116- ÖZEY, Ramazan; (1999), **Dünya Platformunda Türk Dünyası.** Aktif Yayınevi, İstanbul.

117- ÖZEY, Ramazan; (2001), **Dünya ve Ülkeler Coğrafyası.** Aktif Yayınevi, İstanbul.

118- ÖZGÜÇ, Nazmiye; (1979), **Beşeri Coğrafya'da Veri Toplama ve Değerlendirme Yöntemleri.** İstanbul Üniversitesi Yayınları No:2511, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:105, İstanbul.

119- PENOVİL, Marc; (1970), **Demographie.** Librairie Dalloz, Paris.

120- PİRİYEV, Abbas; (2002), **Siyasi Strategiya ve Milli Tehlükesizlik Problemi.** ATN Bakı Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakı.

121- PİRİYEV, B.; (2002), **Azerbaycan'ın Tarixi Coğrafyası.** Bakı.

122- QENDİLOV, Seyfeddin - MEMMEDOV, İsaq; (2002), **Azerbaycan Tarixi.** Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakı.

123- QEZET; (1990-2004), **Azerbaycan Müellimi.** Bakı.

124- QEZET; (1995-2004), **Yeni Azerbaycan.** Bakı.

125- QEZET; (1994-2000), **Ayna.** Bakı.

126- QEZET; (1997-2004), **525-ci Qezet.** Bakı. http://www.525ci.com

127- QEZET; (1998-2004), **Yeni Musavat.** Bakı. http://www.musavat.com

128- QEZET; (1998-2004), **Azadlıq.** Bakı. http://www.azadliq.az

129- QEZET; (2001-2004), **Edalet.** Bakı. http://www.adalet-az.com

130- QEZET; (2001-2004), **Cumhuriyet.** Bakı. http://www.cumhuriyet.com.az

131- QEZET; (2002-2004), **Zaman Azerbaycan.** Bakı. http://www.zaman.com.az

132- QEZET; (2002-2004), **İki Sahil.** Bakı. http://www.ikisahil.com

133- QEZET; (2002-2004), **Ses.** Bakı. http://www.ses-az.com

134- QULİYEV, R. - ABBASOVA, N. - KERİMOV, Q.; (1990), **Azerbaycan Fiziki Coğrafya Problemleri.** Bakı Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakı.

135- QULİYEV, T.; (2000), **Azerbaycan Respublikası'nın İqtisadi ve Sosyal Coğrafyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

136- RÜSTEMOV, E.; (1987), **Azerbaycan'ın Fiziki Coğrafyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

137- SARAY, Mehmet; (1993), **Azerbaycan Türkleri Tarihi.** Nesil Matbaacılık, İstanbul.

138- SOLOVYOV, Aleksandr - DİK, Nikolay - KARPOV, Georgiy - MATRUSOV, İvan; (1981), **SSCB'nin Fiziki Coğrafyasına Dair Metodiki Vesait.** Çeviren: Ağayev, E. - Muradağayeva, E.; Maarif Neşriyatı, Bakı.

139- SÖNMEZ, Ali; (1996), **Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri Ülke Profilleri ve Türkiye İle Ekonomik İlişkiler.** DPT Yayını, Ankara.

140- ŞENEL, İbrahim; (1998), **Azerbaycan "Ülke Raporu".** İktisadi Geliştirme Etüd Merkezi (İGEME) Yayınları, İzmir.

141- TANOĞLU, Ali; (1966), **Nüfus ve Yerleşme.** İstanbul Üniversitesi Yayınları No:1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:45, İstanbul.

142- TCBB; (1999), **Azerbaycan Cumhuriyetinde Eğitim.** Türkiye Cumhuriyeti Bakü Büyükelçiliği Eğitim Müşavirliği Yayınları, Bakı.

143- TİKA; (1995), **Azerbaycan Ülke Raporu.** Ankara.

144- TİKA; (1996), **Azerbaycan Ülke Raporu.** Ankara.

145- TİKA; (1999), **Azerbaycan Ülke Raporu.** Ankara.

146- TİKA; (1995-2003 Yılları), **Avrasya Etütleri ve Avrasya Dosyaları.** Ankara.

147- TİKA; (Temmuz, 1998), Avrasya Dosyası, **Azerbaycan Özel Sayısı.** Sayı: 103.

148- TİKA; (1998-2003 Yılları), **Avrasya Dosyası** (15 Günlük Bültenler). Ankara.

149- TUNÇDİLEK, Necdet; (1971), **Güneybatı Asya (Fiziki Ortam).** İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

150- TUNÇDİLEK, Necdet; (1988), **Dünya Nüfus Dinamiği.** Gençlik Basımevi, İstanbul.

151- TÜMERTEKİN, Erol - ÖZGÜÇ, Nazmiye; (1997), **Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân.** Çantay Kitabevi Yayınları, İstanbul.

152- TÜMERTEKİN, Erol - ÖZGÜÇ, Nazmiye; (1999), **Ekonomik Coğrafya.** Çantay Kitabevi Yayınları, İstanbul.

153- ULUDAĞ, İlhan- VİLDAN, Serin; (1990), **SSCB'deki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo - Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri.** İTO Yayınları, İstanbul.

154- ULUDAĞ, İlhan; (1992), **Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo - Ekonomik Analizi, Türkiye İle İlişkileri.** TOBB Yayını, İstanbul.

155- U.S. Department of Commence, Bureau of the Census; (1998), **World Population Profile: 1998.** U.S. Gov. of Priting Office, Washington, D.C.

156- ÜLKÜ, İrfan; (2000), **Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan.** Doğan Kitapçılık-Şefik Matbaası Yayınları, İstanbul.

157- ÜNER, S.; (1972), **Nüfus Bilim Sözlüğü.** Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-17, Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş. Matbaası, Ankara.

158- VELİLİ (BAHARLI), Mehemmedhesen; (1993), **Azerbaycan** (Fiziki - Coğrafi, Etnoqrafik ve İqtisadi Mülahizat). **Çeviren:** Hemidov, Ağanecef - Rehimli, Ebülfez; Devlet Neşriyatı, Bakı.

159- VELİYEV, Dünyamalı; (1998), **Beynelxalq İqtisadiyat.** Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, Bakı.

160- VELİYEV, N. - MEMMEDOV, M.; (1984), **Qurunun Hidrografyası.** Maarif Neşriyatı, Bakı.

161- WALTHER, Ted.; (2002), **Dünya Ekonomisi.** Çeviren: ÇAĞLAR, Ünal; Alfa Yayınları, İstanbul.

162- World Almanac Books; (2003), **The WORLD ALMANAC And Book Of Facts 2003.** A Division of World Almanac Education Group, Inc. A WRC Media Company, New York.

163- YİĞİT, Ali; (1996), **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası.** Türkiye ve Türk Dünyası İktisadi ve Sosyal Araştırma Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları:2, Türk Dünyası Dizisi:2, Elazığ.

164- YÜCEL, Talip; (1965), **Asya'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası.** Eroğlu Matbaası Yayınları, Ankara.

165- YÜCEULUĞ, Ratip; (1966), **Demografi.** DİE Yayınları No: 489-11, Ankara.

166- YÜCEŞAHİN, M. Murat; (1996), **Türkiye'de İllere Göre Cinsiyet Oranları.** Ankara Üniversitesi (Türkiye Coğrafyası) Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 5, Ankara.

167- ZAİM, Sabahaddin; (1993), **Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması.** Nesil Matbaacılık, İstanbul.

168- ZEYNALLI, Yusasif; (1998), **Azerbaycan Turistik Sisteminin Yönetimi ve İşleyişinin İqtisadi - Coğrafi Problemleri.** AEA Coğrafya İnstitutu, Bakı.

YARARLANILAN İNTERNET ADRESLERİ

http://www.president.gov.az
http://www.statcom.baku-az.com
http://www.edu.gov.az
http://www.deik.org.tr
http://www.trade.info.gov
http://www.tusiab.com.az
http://www.foreigntrade.gov.tr
http://www.mfa.gov.tr
http://www.yesevi.edu.tr
http://www.525ci.com
http://www.musavat.com
http://www.adalet-az.com
http://www.zaman.com.az
http://www.bakililar.az
http://www.ganca.net
http://www.go.to/baku
http://www.azgallery.org
http://www.az/maps/azerb.html
http://www.azstat.org
http://www.azerweb.com
http://www.igeme.org.tr
http://www.ey.com/azerbaijan
http://www.kargid.org.tr
http://www.dtm.gov.tr
http://www.byegm.gov.tr
http://www.ksu.edu.tr
http://www.ses-az.com
http://www.azadliq.az
http://www.cumhuriyet.com.az
http://www.ikisahil.com
http://www.bakupages.com
http://www.baku.ru
http://www.gia.baku-az.com
http://www.botas.gov.tr

FOTOĞRAFLAR

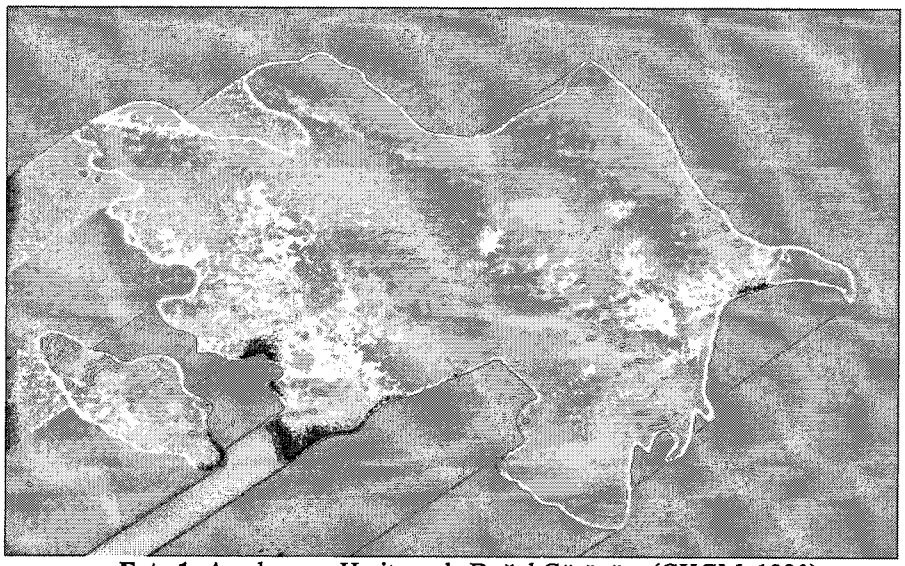

Foto 1: Azerbaycan Haritasında Doğal Görünüm (GKGM, 1990)

Foto 2: Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlıklar Binası (http://www.bakupages.com)

Foto 3: Bakü Uluslararası Hava Alanı (http://www.bakupages.com)

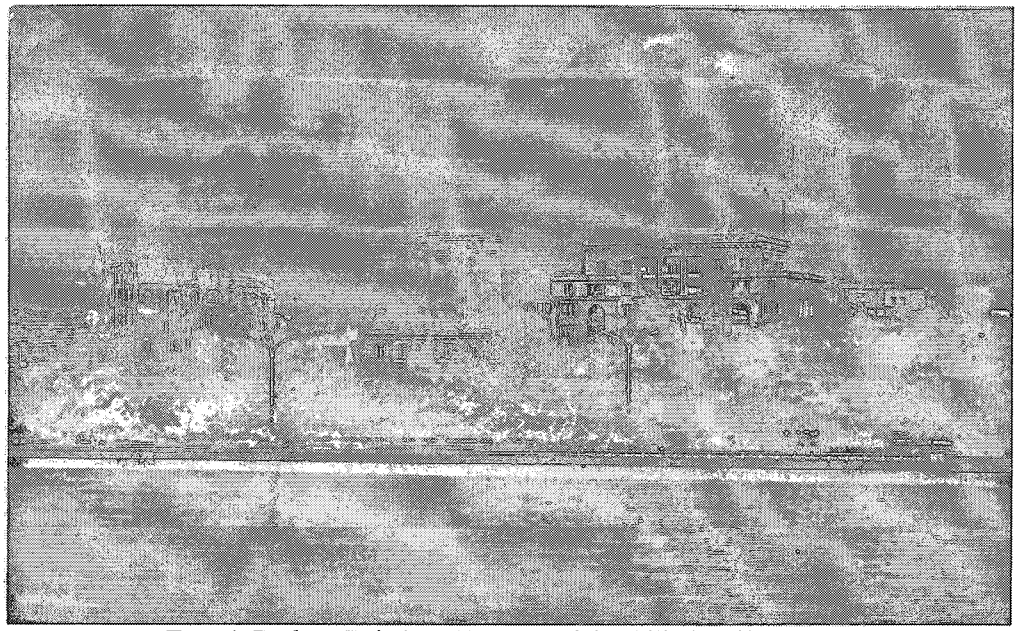

Foto 4: Başkent Bakü'nün Hazar Denizi Sahilinden Bir Görünüm

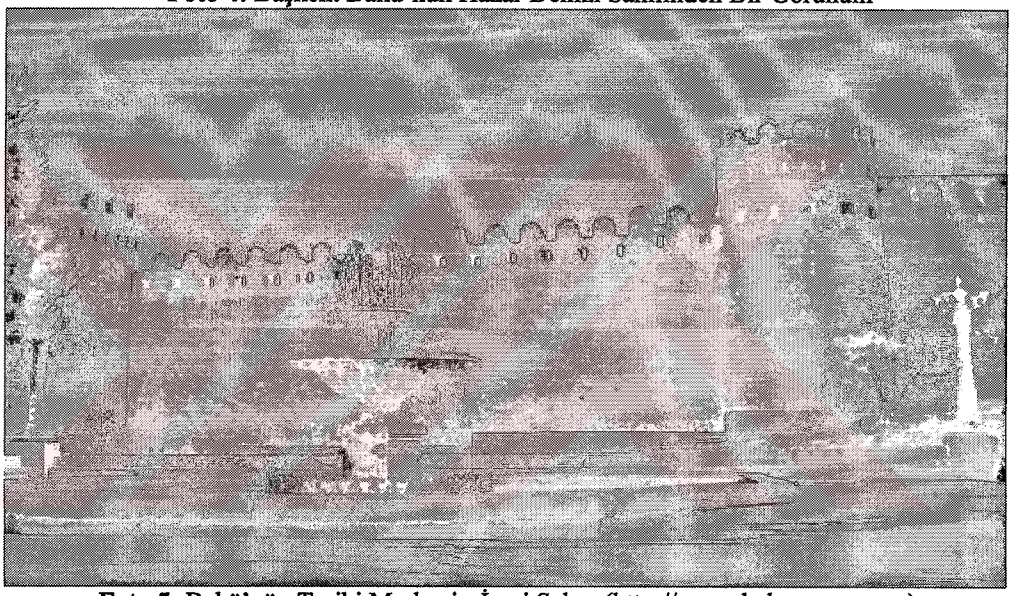

Foto 5: Bakü'nün Tarihi Merkezi - İçeri Şeher (http://www.bakupages.com)

Foto 6: Bakü'nün Tarihi Kız Kalesinden Bir Görünüm (http://www.go.to/baku)

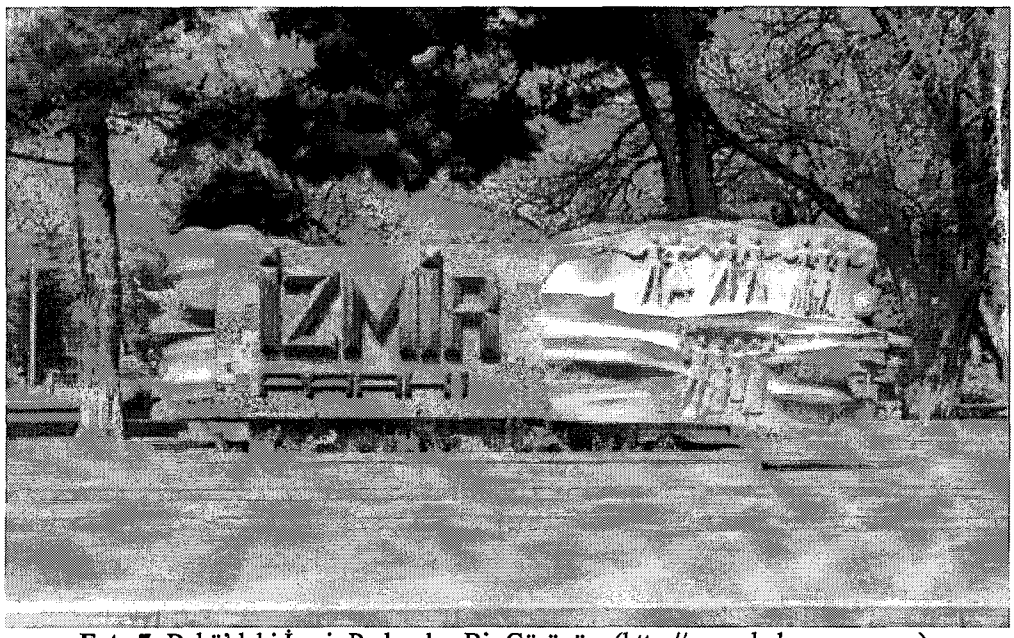

Foto 7: Bakü'deki İzmir Parkından Bir Görünüm (http://www.bakupages.com)

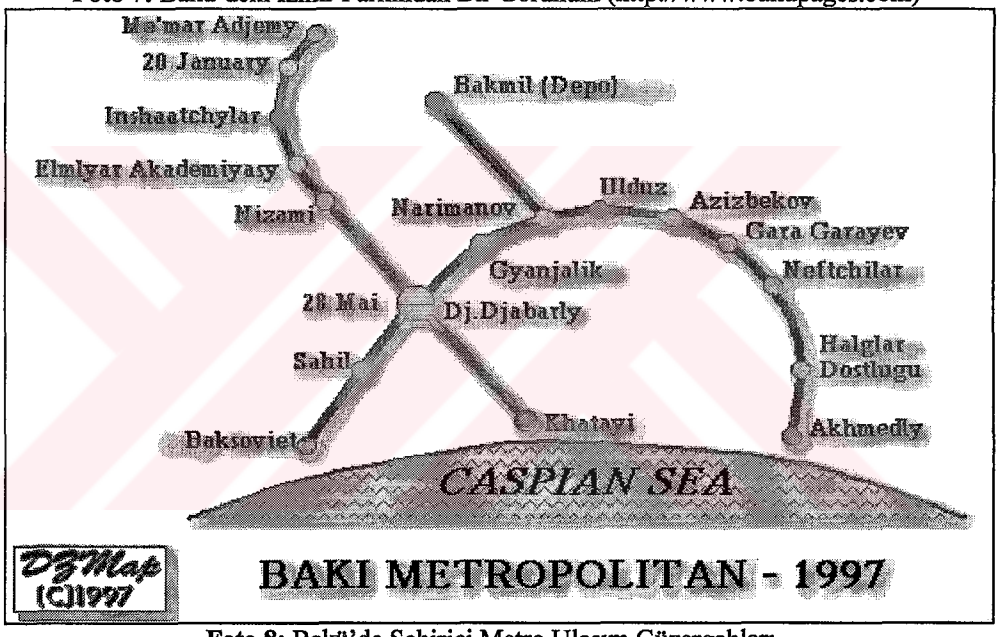

Foto 8: Bakü'de Şehiriçi Metro Ulaşım Güzergahları

Foto 9: Bakü'de Şehiriçi Yol Ulaşımı (http://www.bakupages.com)

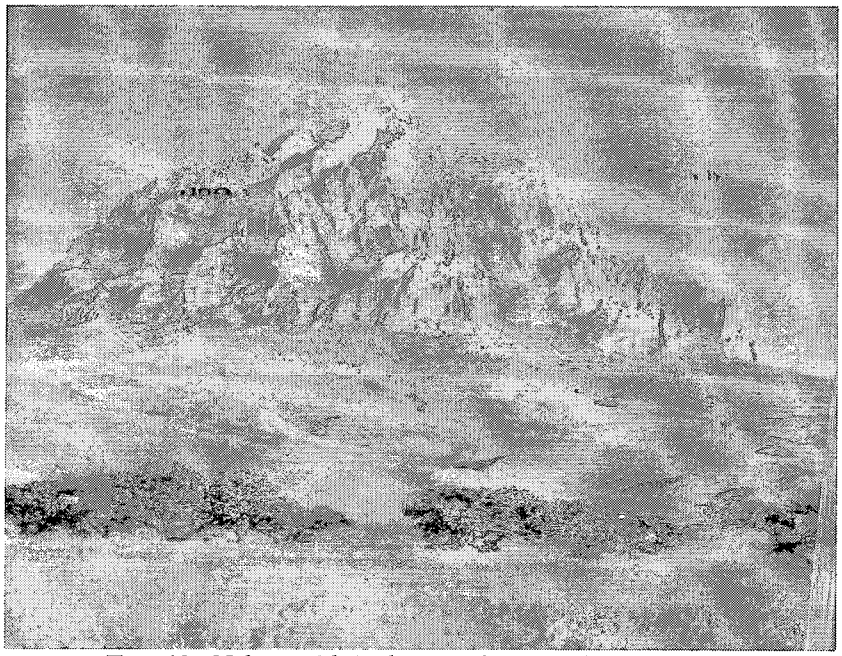

Foto 10: Nahçıvan'da Bulunan Yılan Dağı (GKGM, 1990)

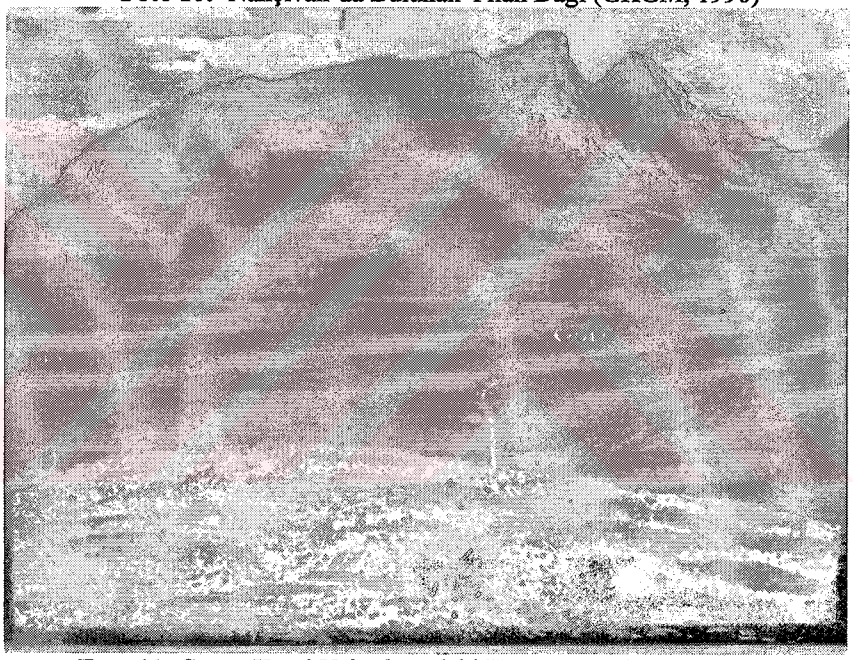

Foto 11: Gence Kenti Yakınlarındaki Kepez Dağı (GKGM, 1990)

Foto 12: Kepez Dağı Eteğindeki Göygöl'den Bir Görünüm (http://www.ganca.net)

Foto 13: Zagatala-Büyük Kafkaslar'ın Güney Yamacı (GKGM, 1990)

Foto 14: Guba-Büyük Kafkaslar'ın Kuzey Yamacı (GKGM, 1990)

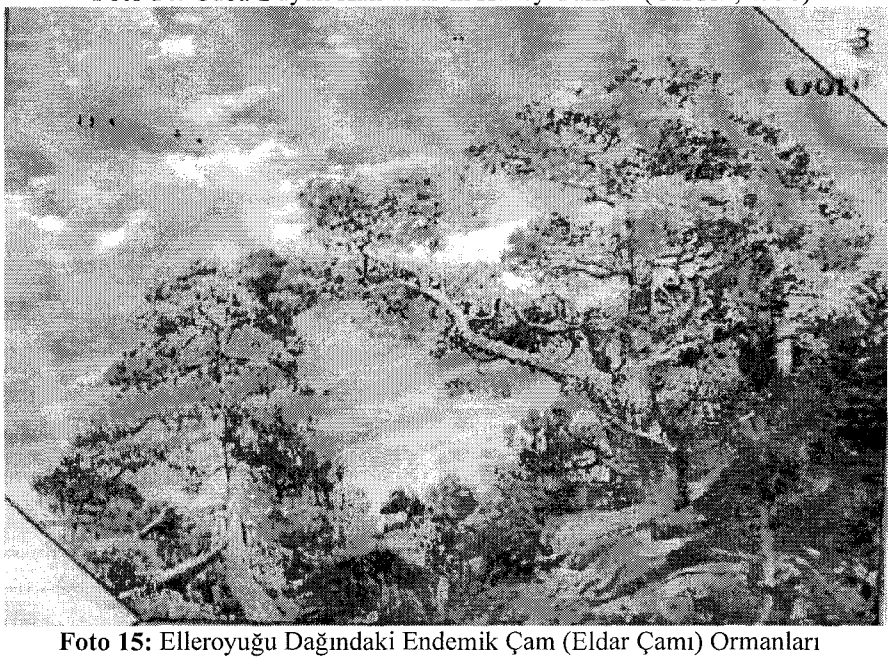

Foto 15: Elleroyuğu Dağındaki Endemik Çam (Eldar Çamı) Ormanları

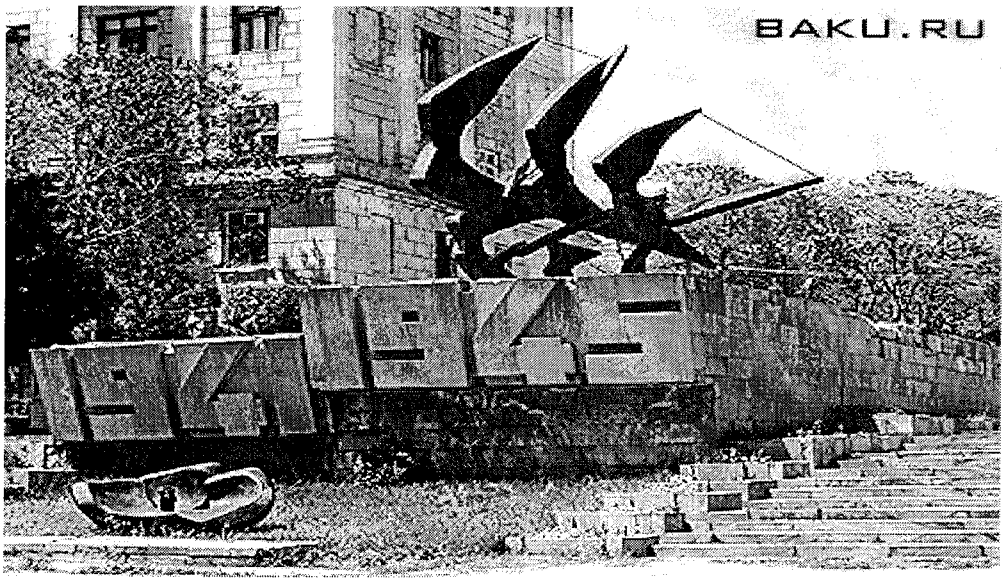

Foto 16: Bakü'de II. Dünya Savaşı Şehitlerin Anısına Düzenlenen Anıt (http://www.baku.ru)

Foto 17: Gence'de 48.300 Camdan Yapılmış Tarihi Bir Ev (http://www.ganca.net)

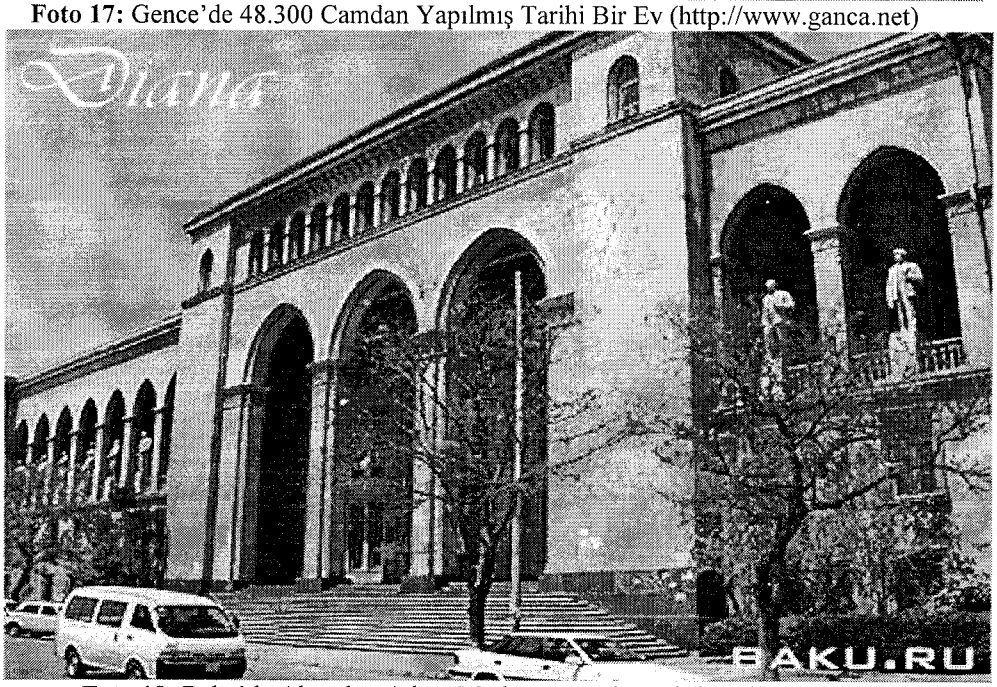

Foto 18: Bakü'de Ahundov Adına Merkez Kütüphanesi (http://www.baku.ru)

Foto 19: Bakü-Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (http://www.baku.ru)

Foto 20: Bakü-Azerbaycan Devlet Neft Akademiyası (http://www.baku.ru)

Foto 21: Gence Kent Teserrüfatı (Tarım) Akademiyası (http://www.ganca.net)

EKLER

Ek Tablo 1: Azerbaycan'daki Okul Öncesi Eğitim Kurumları ve Öğrenci Sayılarının Dağılımı

İdari Yerleşim Birimi	Okul Sayısı		Öğrenci Sayısı		İdari Yerleşim Birimi	Okul Sayısı		Öğrenci Sayısı	
	1995	2000	1995	2000		1995	2000	1995	2000
Merkeze Bağlı Kentler									
Bakü	476	409	45.580	34.821	Hankendi	-	-	-	-
Nahçıvan	104	103	5.719	5.507	Naftalan	-	-	-	-
Gence	63	53	6.744	4.883	Lenkeran	65	54	4.874	2.981
Sumgayıt	65	63	7.832	6.763	Şeki	58	60	3.353	2.794
Mingeçevir	23	21	4.160	2.900	Yevlah	33	22	1.474	1.107
Eli-Bayramlı	12	7	1.241	761	Şuşa	-	-	-	-
İlçeler									
Apşeron	21	20	1.450	1.317					
Ağcabedi	40	38	2.500	1.785	Kürdemir	13	11	871	717
Ağdam	22	24	1.114	1.200	Gah	40	37	2.070	1.970
Ağdaş	36	31	1.464	1.298	Gazah	38	30	1.247	980
Ağstafa	36	35	1.550	1.540	Gebele	23	22	1.001	779
Ağsu	9	9	338	378	Gobustan	7	6	201	195
Astara	18	17	1.330	1.180	Guba	18	16	905	679
Balaken	25	24	1.413	1.290	Gubadlı	-	-	-	-
Beylegan	31	30	1.145	950	Gusar	19	15	935	646
Berde	32	32	1.646	1.610	Laçın	1	3	45	165
Bilesuvar	10	10	360	320	Lerik	16	17	555	515
Cebrayıl	-	-	-	-	Masallı	21	16	1.240	843
Celilabad	17	17	951	974	Neftçala	19	17	1.212	994
Daşkesen	12	12	350	335	Oğuz	19	19	1.112	1.020
Deveçi	9	10	547	485	Saatlı	19	19	1.272	1.295
Fizuli	3	12	75	550	Sabirabad	24	22	1.240	860
Gedebey	5	5	190	178	Salyan	21	19	1.404	1.022
Goranboy	29	31	1.540	1.640	Samuh	25	15	668	405
Göyçay	36	35	1.685	10.501	Siyazen	6	6	404	437
Hacıgabul	3	3	167	160	Şamahı	28	25	1.540	1.230
Haçmaz	30	27	1.047	703	Şemkir	56	53	3.229	2.818
Hanlar	19	21	1.050	1.156	Terter	32	30	2.095	2.035
Hızı	5	5	155	146	Tovuz	53	40	3.120	2.325
Hocalı	-	-	-	-	Ucar	22	22	1.240	1.215
Hocavend	4	-	295	-	Yardımlı	4	3	220	145
İmişli	16	15	898	805	Zagatala	37	39	2.518	2.217
İsmayıllı	15	13	620	585	Zengilan	-	-	-	-
Kelbecer	9	-	520	-	Zerdab	20	19	975	890

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları, 2001'den yararlanılarak

Ek Tablo 2: Azerbaycan'daki Genel Eğitim Kurumları ve Öğrenci Sayılarının Dağılımı (2000-2001 Öğretim Yılı İtibariyle)

İdari Yerleşim Birimi	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	İdari Yerleşim Birimi	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Merkeze Bağlı Kentler					
Bakü	315	381.102	Hankendi	-	-
Nahçıvan	234	74.040	Naftalan	2	1.521
Gence	48	48.958	Lenkeran	87	39.459
Sumgayıt	47	58.202	Şeki	97	33.185
Mingeçevir	20	18.540	Yevlah	56	20.543
Eli-Bayramlı	15	13.700	Şuşa	25	3.168
İlçeler					
Apşeron	25	20.931	Kürdemir	57	20.134
Ağcabedi	143	23.480	Gah	58	11.129
Ağdam	68	18.591	Gazah	47	17.239
Ağdaş	61	25.259	Gebele	67	21.032
Ağstafa	39	15.592	Gobustan	30	6.535
Ağsu	71	13.250	Guba	147	30.616
Astara	63	21.280	Gubadlı	41	4.979
Balaken	48	18.143	Gusar	90	20.471
Beylegan	53	19.131	Laçın	152	15.066
Berde	73	29.948	Lerik	111	14.566
Bilesuvar	36	18.812	Masallı	99	40.518
Cebrayıl	64	8.120	Neftçala	54	15.315
Celilabad	129	39.041	Oğuz	33	9.228
Daşkesen	49	6.200	Saatlı	47	19.869
Deveçi	48	10.148	Sabirabad	84	33.315
Fizuli	77	14.999	Salyan	51	24.971
Gedebey	85	16.736	Samuh	34	10.886
Goranboy	77	19.747	Siyazen	25	7.366
Göyçay	57	20.697	Şamahı	72	15.857
Hacıgabul	30	12.924	Şemkir	84	39.126
Haçmaz	119	29.917	Terter	49	14.030
Hanlar	49	11.248	Tovuz	85	30.543
Hızı	14	2.959	Ucar	45	15.733
Hocalı	11	1.392	Yardımlı	79	12.979
Hocavend	22	1.920	Zagatala	66	24.855
İmişli	63	22.601	Zengilan	39	4.390
İsmayıllı	90	16.573	Zerdab	41	9.233
Kelbecer	121	12.371	**TOPLAM**	**4518**	**1.653.217**

Kaynak: ADİK, 2002'den yararlanılarak

Ek Tablo 3: Azerbaycan'ın İdari Yerleşim Birimlerinde Okuma-Yazma Bilmeyen (Eğitim Görmeyen) Nüfus Miktarları ve 6 Yaş Üstü Toplam Nüfuslarına Oranı (%)

İdari Yerleşim Birimi	Okuma - Yazma Bilmeyenler						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 1 ve % 1.9'u Okuma-Yazma Bilmeyen İdari Yerleşim Birimleri									
Neftçala	711	1.12	302	0.98	409	1.25	63.476	30.761	32.715
Gah	532	1.17	190	0.87	342	1.45	45.371	21.845	23.526
Bakü	20.582	1.26	8.500	1.08	12.082	1.43	1.634.193	787.730	846.463
Zagatala	1.212	1.28	431	0.95	781	1.58	95.012	45.607	49.405
Guba	1.558	1.30	560	0.97	998	1.62	119.724	57.994	61.730
Nahçıvan	4.325	1.40	1.884	1.25	2.441	1.54	309.311	151.296	158.015
Lenkeran	2.401	1.42	708	0.86	1.693	1.95	169.555	82.538	87.017
Apşeron	1.040	1.43	428	1.20	612	1.65	72.753	35.704	37.049
Ağcabedi	1.040	1.43	428	1.20	612	1.65	72.753	35.704	37.049
Siyazen	427	1.45	168	1.16	259	1.73	29.422	14.432	14.990
Gusar	1.064	1.50	278	0.82	786	2.14	70.884	34.103	36.781
Sumgayıt	3.923	1.53	1.670	1.34	2.253	1.71	256.195	124.454	131.741
Gence	4.102	1.54	1.620	1.28	2.482	1.77	267.157	126.761	140.396
Göyçay	1.374	1.55	443	1.03	931	2.05	88.489	42.993	45.496
Deveçi	636	1.57	238	1.22	398	1.90	40.471	19.520	20.951
Salyan	1.563	1.59	504	1.06	1.059	2.08	98.471	47.538	50.933
Mingeçevir	1.391	1.63	596	1.45	795	1.80	85.400	41.191	44.209
Hızı	187	1.63	71	1.25	116	1.99	11.496	5.677	5.819
Hocalı	343	1.64	165	1.63	178	1.64	20.978	10.125	10.853
Daşkesen	445	1.65	124	0.95	321	2.32	26.927	13.089	13.838
Haçmaz	2.134	1.66	810	1.32	1.324	1.99	128.171	61.518	66.653
Astara	1.301	1.76	548	1.53	753	1.98	73.894	35.894	38.000
Eli-Bayramlı	1.117	1.80	453	1.50	664	2.09	62.033	30.222	31.811
Gobustan	541	1.82	218	1.53	323	2.09	29.709	14.286	15.423
Balaken	1.365	1.84	475	1.33	880	2.31	73.792	35.663	38.129
Gazah	1.343	1.87	500	1.44	843	2.28	71.765	34.789	36.976
Zengilan	606	1.87	201	1.30	405	2.40	32.395	15.491	16.904
Fizuli	2.300	1.88	796	1.37	1.504	2.34	122.404	58.267	64.137
Şuşa	424	1.94	149	1.43	275	2.41	21.849	10.425	11.424
Hacıgabul	979	1.94	337	1.38	642	2.47	50.359	24.395	25.964
Ağstafa	1.286	1.97	429	1.37	857	2.52	65.279	31.217	34.062
Celilabad	2.878	1.97	1.033	1.45	1.845	2.47	145.857	71.112	74.745
Ucar	1.249	1.99	467	1.53	782	2.43	62.676	30.546	32.130

Devamı arka sayfada

Ek Tablo 3'ün devamı

İdari Yerleşim Birimi	Okuma - Yazma Bilmeyenler						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 2 ve % 2.9'u Okuma-Yazma Bilmeyen İdari Yerleşim Birimleri									
Yardımlı	828	2.01	296	1.49	532	2.50	41.138	19.895	21.243
Şemkir	3.127	2.05	1.181	1.58	1.946	2.51	152.427	74.891	77.536
Gebele	1.483	2.07	556	1.57	927	2.56	71.501	35.333	36.168
Şeki	2.879	2.07	1.009	1.49	1.870	2.62	139.334	67.906	71.428
Gubadlı	629	2.09	236	1.64	393	2.51	30.048	14.369	15.679
Masallı	3.231	2.11	1.137	1.53	2.094	2.66	152.915	74.285	78.630
Ağsu	1.157	2.12	445	1.70	712	2.51	54.555	26.243	28.312
Gedebey	1.622	2.14	505	1.37	1.117	2.87	75.738	36.854	38.884
Cebrayıl	1.150	2.15	420	1.66	730	2.58	53.572	25.245	28.327
Saatlı	1.599	2.23	515	1.45	1.084	2.99	71.805	35.582	36.223
Lerik	1.252	2.31	437	1.67	815	2.90	54.296	26.232	28.064
Kürdemir	1.867	2.33	612	1.57	1.255	3.06	80.031	39.010	41.021
Goranboy	1.777	2.34	528	1.44	1.249	3.18	75.861	36.603	39.258
Bilesuvar	1.518	2.34	455	1.47	1.063	3.14	64.763	30.953	33.810
Samuh	1.067	2.43	388	1.83	679	3.00	43.830	21.185	22.645
Hocavend	857	2.46	364	2.19	493	2.72	34.775	16.617	18.158
Hanlar	1.159	2.47	362	1.57	797	3.35	46.849	23.086	23.763
İmişli	2.247	2.47	698	1.56	1.549	3.36	90.894	44.739	46.155
Oğuz	788	2.48	290	1.85	498	3.08	31.796	15.644	16.152
Yevlah	2.429	2.53	846	1.83	1.583	3.18	96.070	46.214	49.856
Tovuz	3.158	2.53	1.146	1.89	2.012	3.15	124.663	60.746	63.917
Ağdam	3.510	2.55	1.119	1.70	2.391	3.33	137.463	65.729	71.734
Ağdaş	3.510	2.55	1.119	1.70	2.391	3.33	137.463	65.729	71.734
Bedre	2.918	2.56	1.087	1.96	1.831	3.14	113.814	55.473	58.341
Sabirabad	3.067	2.59	976	1.69	2.091	3.45	118.453	57.858	60.595
Terter	2.105	2.60	734	1.87	1.371	3.28	81.010	39.233	41.777
Kelbecer	1.599	2.74	579	2.02	1.020	3.44	58.358	28.707	29.651
İsmayıllı	1.751	2.75	542	1.76	1.209	3.68	63.692	30.841	32.851
Beylegan	1.927	2.76	591	1.76	1.336	3.79	69.870	33.613	35.257
Laçın	1.609	2.87	482	1.72	1.127	3.88	56.051	28.033	29.018
Zerdab	1.167	2.89	416	2.09	751	3.66	40.409	19.896	20.513
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 3'ünden Fazlası Okuma-Yazma Bilmeyen İdari Yerleşim Birimleri									
Şamahı	2.204	3.10	765	2.22	1.439	3.93	71.021	34.445	36.576
TOPLAM	**127.560**	**1.80**	**46.560**	**1.36**	**81.000**	**2.22**	**7.052.686**	**3.414.076**	**3.638.610**

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Ek Tablo 4: Azerbaycan'ın İdari Yerleşim Birimlerinde Bir Öğrenim Kurumu Mezunu Olmayıpta Okuma-Yazma Bilen Nüfus Miktarları ve 6.Yaş Üstü Toplam Nüfuslarına Oranı (%)

İdari Yerleşim Birimi	Bir Öğrenim Kurumu Mezunu Olmayanlar (Okuma - Yazma Bilenler)						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 13'den Çoğu Okuma-Yazma Bilenlerden Oluşan İdari Yerleşim Birimleri									
Beylegan	10.040	14.37	4.284	12.75	5.756	16.33	69.870	33.613	35.257
Yardımlı	5.798	14.09	2.898	14.57	2.900	13.65	41.138	19.895	21.243
Lerik	7.396	13.62	3.623	13.81	3.773	13.44	54.296	26.232	28.064
Hocalı	2.839	13.53	1.275	12.59	1.564	14.41	20.978	10.125	10.853
Saatlı	9.615	13.39	4.652	13.07	4.963	13.70	71.805	35.582	36.223
Hacıgabul	6.723	13.35	3.288	13.48	3.435	13.23	50.359	24.395	25.964
Bilesuvar	8.607	13.29	4.069	13.15	4.538	13.42	64.763	30.953	33.810
Guba	15.633	13.06	7.659	13.21	7.974	12.91	119.724	57.994	61.730
Gusar	9.240	13.04	4.474	13.12	4.766	12.96	70.884	34.103	36.781
Gobustan	3.874	13.04	1.874	13.02	2.000	12.97	29.709	14.286	15.423
Celilabad	19.020	13.04	9.495	13.35	9.525	12.74	145.857	71.112	74.745
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 12-12.99'u Okuma-Yazma Bilenlerden Oluşan İdari Yerleşim Birimleri									
Kelbecer	7.474	12.81	3.684	12.83	3.790	12.78	58.358	28.707	29.651
Siyazen	3.765	12.80	1.868	12.94	1.897	12.66	29.422	14.432	14.990
Hocavend	4.427	12.73	1.899	11.43	2.528	13.92	34.775	16.617	18.158
Hanlar	5.948	12.70	3.001	13.00	2.947	12.40	46.849	23.086	23.763
Daşkesen	3.418	12.69	1.766	13.49	1.652	11.94	26.927	13.089	13.838
Oğuz	4.024	12.66	2.016	12.89	2.008	12.43	31.796	15.644	16.152
Cebrayıl	6.753	12.61	3.301	13.08	3.452	12.19	53.572	25.245	28.327
Fizuli	15.408	12.59	7.565	12.98	7.843	12.23	122.404	58.267	64.137
İsmayıllı	8.020	12.59	3.887	12.60	4.133	12.58	63.692	30.841	32.851
Deveçi	5.085	12.56	2.446	12.53	2.639	12.60	40.471	19.520	20.951
Masallı	19.175	12.54	9.412	12.67	9.763	12.42	152.915	74.285	78.630
Sabirabad	14.721	12.43	7.221	12.48	7.500	12.38	118.453	57.858	60.595
Ucar	7.702	12.29	3.738	12.24	3.964	12.34	62.676	30.546	32.130
Gebele	8.780	12.28	4.260	12.06	4.520	12.50	71.501	35.333	36.168
Salyan	12.070	12.26	5.941	12.50	6.129	12.03	98.471	47.538	50.933
Şemkir	18.577	12.19	9.123	12.48	9.454	12.19	152.427	74.891	77.536
Ağdam	16.732	12.17	8.255	12.56	8.477	11.82	137.463	65.729	71.734
Ağdaş	16.732	12.17	8.255	12.56	8.477	11.82	137.463	65.729	71.734
Yevlah	11.670	12.15	5.685	12.30	5.985	12.00	96.070	46.214	49.856
Gubadlı	3.632	12.09	1.741	12.12	1.891	12.06	30.048	14.369	15.679
Haçmaz	15.447	12.05	7.508	12.20	7.939	11.91	128.171	61.518	66.653
Kürdemir	9.632	12.04	4.817	12.35	4.815	11.74	80.031	39.010	41.021
Zagatala	11.429	12.03	5.422	11.89	6.007	12.16	95.012	45.607	49.405

Devamı arka sayfada

Ek Tablo 4'ün devamı

İdari Yerleşim Birimi	Bir Öğrenim Kurumu Mezunu Olmayanlar (Okuma - Yazma Bilenler)						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 11-11.99'u Okuma-Yazma Bilenlerden Oluşan İdari Yerleşim Birimleri									
Laçın	6.722	11.99	3.222	11.49	3.500	12.06	56.051	28.033	29.018
Şamahı	8.451	11.90	4.160	12.08	4.291	11.73	71.021	34.445	36.576
Neftçala	7.547	11.89	3.767	12.25	3.780	11.55	63.476	30.761	32.715
Terter	9.600	11.85	4.561	11.63	5.039	12.06	81.010	39.233	41.777
Bedre	13.485	11.85	6.654	12.00	6.831	11.71	113.814	55.473	58.341
Goranboy	8.983	11.84	4.356	11.90	4.627	11.79	75.861	36.603	39.258
Samuh	5.187	11.83	2.497	11.79	2.690	11.88	43.830	21.185	22.645
Eli-Bayramlı	7.330	11.82	3.701	12.25	3.629	11.44	62.033	30.222	31.811
Ağsu	6.444	11.81	3.155	12.02	3.289	11.62	54.555	26.243	28.312
Balaken	8.690	11.78	4.321	12.12	4.369	11.46	73.792	35.663	38.129
Göyçay	10.418	11.77	5.070	11.79	5.348	11.75	88.489	42.993	45.496
Hızı	1.353	11.77	682	12.01	671	11.53	11.496	5.677	5.819
İmişli	10.702	11.77	5.438	12.15	5.264	11.44	90.894	44.739	46.155
Astara	8.683	11.75	4.398	12.25	4.285	11.28	73.894	35.894	38.000
Zengilan	3.777	11.66	1.857	11.99	1.920	11.36	32.395	15.491	16.904
Ağstafa	7.602	11.65	3.710	11.88	3.892	11.43	65.279	31.217	34.062
Nahçıvan	35.878	11.60	17.681	11.69	18.197	11.52	309.311	151.296	158.015
Gence	30.793	11.53	15.129	11.94	15.664	11.16	267.157	126.761	140.396
Apşeron	8.347	11.47	4.183	11.72	4.164	11.24	72.753	35.704	37.049
Ağcabedi	8.347	11.47	4.183	11.72	4.164	11.24	72.753	35.704	37.049
Lenkeran	19.410	11.45	9.524	11.54	9.886	11.36	169.555	82.538	87.017
Zerdab	4.622	11.44	2.293	11.52	2.329	11.35	40.409	19.896	20.513
Gazah	8.171	11.39	4.073	11.71	4.098	11.08	71.765	34.789	36.976
Tovuz	14.186	11.38	6.839	11.26	7.347	11.49	124.663	60.746	63.917
Gedebey	8.528	11.26	4.035	10.95	4.493	11.55	75.738	36.854	38.884
Şuşa	2.449	11.21	1.182	11.34	1.267	11.09	21.849	10.425	11.424
Gah	5.073	11.18	2.436	11.15	2.637	11.21	45.371	21.845	23.526
Şeki	15.551	11.16	7.793	11.48	7.758	10.86	139.334	67.996	71.428
Mingeçevir	9.433	11.05	4.736	11.50	4.697	10.62	85.400	41.191	44.209
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 11'inden Azı Okuma-Yazma Bilenlerden Oluşan İdari Yerleşim Birimleri									
Sumgayıt	27.203	10.62	13.556	10.89	13.647	10.36	256.195	124.454	131.741
Bakü	160.763	9.84	81.352	10.33	79.411	9.38	1.634.193	787.730	846.463
TOPLAM	**813.134**	**11.53**	**400.946**	**11.74**	**412.188**	**11.33**	**7.052.686**	**3.414.076**	**3.638.610**

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Ek Tablo 5: Azerbaycan'ın İdari Yerleşim Birimlerinde İlk Okul (İptidai Sınıf) Mezunu Nüfus Miktarları ve 6.Yaş Üstü Toplam Nüfuslarına Oranı (%)

İdari Yerleşim Birimi	İlk Okul Mezunu						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 14'ünden Çoğu İlk Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Hızı	1.933	17.34	915	16.12	1.078	18.53	11.496	5.677	5.819
Gobustan	5.142	17.31	2.199	15.39	2.943	19.08	29.709	14.286	15.423
Hocavend	5.911	17.00	2.711	16.31	3.200	17.62	34.775	16.617	18.158
Hocalı	3.500	16.68	1.587	15.67	1.913	17.63	20.978	10.125	10.853
Lerik	8.913	16.42	3.972	15.14	4.941	17.61	54.296	26.232	28.064
Yardımlı	6.656	16.18	2.942	14.79	3.714	17.48	41.138	19.895	21.243
İsmayıllı	10.203	16.02	4.445	14.41	5.758	17.53	63.692	30.841	32.851
Gusar	11.065	15.61	4.773	14.00	6.292	17.11	70.884	34.103	36.781
Bilesuvar	10.010	15.46	4.308	13.92	5.702	16.86	64.763	30.953	33.810
Şamahı	10.726	15.10	4.969	14.43	5.757	15.74	71.021	34.445	36.576
Guba	17.892	14.94	7.851	13.54	10.041	16.27	119.724	57.994	61.730
Saatlı	10.729	14.94	4.920	13.83	5.809	16.04	71.805	35.582	36.223
Deveçi	6.036	14.91	2.729	13.98	3.307	15.78	40.471	19.520	20.951
Haçmaz	19.013	14.83	8.458	13.75	10.555	15.84	128.171	61.518	66.653
Celilabad	21.290	14.60	9.749	13.71	11.541	15.44	145.857	71.112	74.745
Ağsu	7.901	14.48	3.386	12.90	4.515	15.95	54.555	26.243	28.312
Salyan	14.042	14.26	6.131	12.90	7.911	15.53	98.471	47.538	50.933
Siyazen	4.195	14.26	1.901	13.17	2.294	15.30	29.422	14.432	14.990
Laçın	7.983	14.24	3.684	13.14	4.299	14.81	56.051	28.033	29.018
Gebele	10.145	14.19	4.621	13.08	5.524	15.27	71.501	35.333	36.168
Masallı	21.625	14.14	9.837	13.24	11.788	14.99	152.915	74.285	78.630
Beylegan	9.781	14.00	4.437	13.20	5.344	15.16	69.870	33.613	35.257
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 13-13.99'u İlk Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Hanlar	6.547	13.97	3.123	13.53	3.424	14.41	46.849	23.086	23.763
Kelbecer	8.095	13.87	3.914	13.63	4.181	14.10	58.358	28.707	29.651
Terter	11.119	13.73	5.109	13.02	6.010	14.39	81.010	39.233	41.777
Sabirabad	16.238	13.71	7.569	13.08	8.669	14.31	118.453	57.858	60.595
Hacıgabul	6.848	13.60	3.166	12.98	3.682	14.18	50.359	24.395	25.964
Bedre	15.378	13.51	7.118	12.83	8.260	14.16	113.814	55.473	58.341
Neftçala	8.532	13.44	3.912	12.72	4.620	14.12	63.476	30.761	32.715
Astara	9.917	13.42	4.547	12.67	5.370	14.13	73.894	35.894	38.000
Zagatala	12.654	13.32	5.802	12.72	6.852	13.87	95.012	45.607	49.405
Ağdam	18.303	13.31	8.610	13.10	9.693	13.51	137.463	65.729	71.734
Ağdaş	18.303	13.31	8.610	13.10	9.693	13.51	137.463	65.729	71.734
Cebrayıl	7.131	13.31	3.351	13.27	3.780	13.34	53.572	25.245	28.327
Ağstafa	8.682	13.30	3.937	12.61	4.745	13.93	65.279	31.217	34.062
Balaken	9.746	13.21	4.445	12.46	5.301	13.90	73.792	35.663	38.129
Kürdemir	10.534	13.16	4.865	12.47	5.669	13.82	80.031	39.010	41.021
Zerdab	5.305	13.13	2.369	11.91	2.936	14.31	40.409	19.896	20.513
Şeki	18.142	13.02	8.458	12.46	9.684	13.56	139.334	67.906	71.428
Oğuz	4.139	13.02	1.996	12.76	2.143	13.27	31.796	15.644	16.152
Ucar	8.157	13.01	3.731	12.21	4.426	13.78	62.676	30.546	32.130

Devamı arka sayfada

Ek Tablo 5'in devamı

İdari Yerleşim Birimi	İlk Okul Mezunu						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 12-12.99'u İlk Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Şemkir	19.694	12.92	9.181	12.26	10.513	13.56	152.427	74.891	77.536
Fizuli	15.805	12.91	7.461	12.80	8.344	13.01	122.404	58.267	64.137
Nahçıvan	39.895	12.90	18.860	12.47	21.035	13.31	309.311	151.296	158.015
Mingeçevir	10.954	12.83	5.411	13.14	5.543	12.54	85.400	41.191	44.209
Gubadlı	3.842	12.79	1.783	12.41	2.059	13.13	30.048	14.369	15.679
Daşkesen	3.432	12.75	1.661	12.69	1.771	12.80	26.927	13.089	13.838
İmişli	11.514	12.67	5.469	12.22	6.045	13.10	90.894	44.739	46.155
Goranboy	9.600	12.65	4.509	12.32	5.091	12.97	75.861	36.603	39.258
Gah	5.730	12.63	2.654	12.15	3.076	13.07	45.371	21.845	23.526
Tovuz	15.751	12.63	7.185	11.83	8.566	13.40	124.663	60.746	63.917
Yevlah	12.067	12.56	5.771	12.49	6.296	12.63	96.070	46.124	49.856
Lenkeran	21.053	12.42	9.530	11.55	11.523	13.24	169.555	82.538	87.017
Gazah	8.892	12.39	4.171	11.99	4.721	12.77	71.765	34.789	36.976
Eli-Bayramlı	7.647	12.33	3.747	12.40	3.900	12.26	62.033	30.222	31.811
Samuh	5.381	12.28	2.588	12.22	2.793	12.33	43.830	21.185	22.645
Zengilan	3.959	12.22	1.920	12.39	2.039	12.06	32.395	15.491	16.904
Apşeron	8.872	12.19	4.343	12.16	4.529	12.22	72.753	35.704	37.049
Ağcabedi	8.872	12.19	4.343	12.16	4.529	12.22	72.753	35.704	37.049
Sumgayıt	31.201	12.18	15.148	12.17	16.053	12.19	256.195	124.454	131.741
Göyçay	10.776	12.18	4.927	11.46	5.849	12.86	88.489	42.993	45.496
Şuşa	2.640	12.08	1.239	11.88	1.401	12.26	21.849	10.425	11.424
Gedebey	9.089	12.00	4.112	11.16	4.977	12.80	75.738	36.854	38.884
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 12'inden Azı İlk Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Gence	31.076	11.63	15.263	12.04	15.813	11.26	267.157	126.761	140.396
Bakü	173.795	10.63	85.872	10.90	87.923	10.39	1.634.193	787.730	846.463
TOPLAM	**900.058**	**12.76**	**422.305**	**12.36**	**477.753**	**13.13**	**7.052.686**	**3.414.076**	**3.638.610**

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Ek Tablo 6: Azerbaycan'ın İdari Yerleşim Birimlerinde Orta Okul Mezunu Nüfus Miktarları ve 6.Yaş Üstü Toplam Nüfuslarına Oranı (%)

İdari Yerleşim Birimi	Orta Okul (9. Yılık Öğrenim) Mezunu						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 16'ından Çoğu Orta Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Gobustan	6.838	23.02	2.635	18.44	4.203	27.25	29.709	14.286	15.423
Lerik	11.520	21.22	4.315	16.45	7.205	25.67	54.296	26.232	28.064
Hızı	2.378	20.69	1.061	18.69	1.317	22.63	11.496	5.677	5.819
Deveçi	7.983	19.73	3.329	17.05	4.654	22.21	40.471	19.520	20.951
Haçmaz	24.513	19.13	10.578	17.19	13.935	20.91	128.171	61.518	66.653
Siyazen	5.389	18.32	2.354	16.31	3.035	20.25	24.422	14.432	14.990
Guba	21.447	17.91	8.804	15.18	12.643	20.48	119.724	57.994	61.730
Hacıgabul	8.896	17.67	3.922	16.08	4.974	19.16	50.359	24.395	25.964
Ağsu	9.272	17.00	3.884	14.80	5.388	19.03	54.555	26.243	28.312
Hocavend	5.838	16.79	2.746	16.53	3.092	17.03	34.775	16.617	18.158
Masallı	25.662	16.78	10.033	13.51	15.629	19.88	152.915	74.285	78.630
Şeki	23.363	16.77	10.352	15.24	13.011	18.22	139.334	67.906	71.428
Daşkesen	4.494	16.69	1.961	14.98	2.533	18.30	26.927	13.089	13.838
Gusar	11.742	16.57	5.013	14.70	6.729	18.29	70.884	34.103	36.781
Ucar	10.122	16.15	4.280	14.01	5.842	18.18	62.676	30.546	32.130
Şamahı	11.445	16.11	5.009	14.54	6.436	17.60	71.021	34.445	36.576
Hocalı	3.363	16.03	1.587	15.67	1.776	16.36	20.978	10.125	10.853
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 14-16'i Orta Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Apşeron	11.487	15.79	5.291	14.82	6.196	16.72	72.753	35.704	37.049
Ağcabedi	11.487	15.79	5.291	14.82	6.196	16.72	72.753	35.704	37.049
Bilesuvar	10.115	15.62	4.123	13.32	5.992	17.72	64.763	30.953	33.810
Hanlar	7.274	15.53	3.299	14.29	3.975	16.73	46.849	23.086	23.763
Kelbecer	9.065	15.53	4.128	14.38	4.937	16.65	58.358	28.707	29.651
Salyan	15.076	15.31	6.387	13.44	8.689	17.06	98.471	47.538	50.933
Gebele	10.880	15.22	4.684	13.26	6.196	17.13	71.501	35.333	36.168
Gedebey	11.518	15.21	4.907	13.31	6.611	17.00	75.738	36.854	38.884
Celilabad	21.934	15.04	8.613	12.21	13.321	17.82	145.857	71.112	74.745
Goranboy	11.338	14.95	5.222	14.27	6.116	15.58	75.861	36.603	39.258
Astara	10.945	14.81	4.718	13.14	6.227	16.39	73.894	35.894	38.000
Kürdemir	11.741	14.67	4.736	12.14	7.005	17.08	80.031	39.010	41.021
İsmayıllı	9.294	14.59	4.034	13.08	5.260	16.01	63.692	30.841	32.851
Samuh	6.349	14.49	2.905	13.71	3.444	15.21	43.830	21.185	22.645
Zerdab	5.725	14.17	2.473	12.43	3.252	15.85	40.409	19.896	20.513
Baleken	10.425	14.13	4.823	13.52	5.602	14.69	73.792	35.663	38.129
Zagatala	13.408	14.11	6.144	13.47	7.264	14.70	95.012	45.607	49.405
Neftçala	8.928	14.07	3.972	12.91	4.956	15.15	63.476	30.761	32.715

Devamı arka sayfada

Ek Tablo 6'nın devamı

İdari Yerleşim Birimi	Orta Okul (9.Yılık Öğrenim) Mezunu						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 12-14'ü Orta Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Laçın	7.815	13.94	3.468	12.37	4.347	14.98	56.051	28.033	29.018
Sabirabad	16.311	13.77	7.167	12.39	9.144	15.09	118.453	57.858	60.595
Yardımlı	5.649	13.73	2.292	11.52	3.357	15.80	41.138	19.895	21.243
Tovuz	16.662	13.37	7.713	12.70	8.949	14.00	124.663	60.746	63.917
Lenkeran	22.428	13.23	9.322	11.29	13.106	15.06	169.555	82.538	87.017
Oğuz	4.198	13.20	1.854	11.85	2.344	14.51	31.796	15.644	16.152
Yevlah	12.652	13.17	5.853	12.66	6.799	13.64	96.070	46.124	49.856
Ağstafa	8.564	13.12	3.868	12.39	4.696	13.79	65.279	31.217	34.062
Saatlı	9.382	13.07	3.887	10.92	5.495	15.17	71.805	35.582	36.223
Terter	10.477	12.93	4.970	12.67	5.507	13.18	81.010	39.233	41.777
Göyçay	11.357	12.83	4.813	11.19	6.544	14.38	88.489	42.993	45.496
Cebrayıl	6.801	12.70	2.982	11.81	3.819	13.48	53.572	25.245	28.327
Eli-Bayramlı	7.811	12.59	3.471	11.49	4.340	13.64	62.033	30.222	31.811
Bedre	14.204	12.48	6.490	11.70	7.714	13.22	113.814	55.473	58.341
İmişli	11.340	12.48	5.070	11.33	6.270	13.58	90.894	44.739	46.155
Beylegan	8.661	12.40	4.002	11.91	4.659	13.21	69.870	33.613	35.257
Fizuli	15.000	12.25	6.856	11.77	8.144	12.70	122.404	58.267	64.137
Şuşa	2.672	12.23	1.231	11.81	1.441	12.61	21.849	10.425	11.424
Sumgayıt	31.230	12.19	14.667	11.79	16.563	12.57	256.195	124.454	131.741
Gubadlı	3.627	12.07	1.642	11.43	1.985	12.66	30.048	14.369	15.679
Gazah	8.629	12.02	4.115	11.83	4.514	12.21	71.765	34.789	36.976
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 12'inden Azı Orta Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Gah	5.369	11.83	2.388	10.93	2.981	12.67	45.371	21.845	23.526
Şemkir	18.008	11.81	8.389	11.20	9.619	12.41	152.427	74.891	77.536
Ağdam	16.032	11.66	7.386	11.24	8.646	12.05	137.463	65.729	71.734
Ağdaş	16.032	11.66	7.386	11.24	8.646	12.05	137.463	65.729	71.734
Mingeçevir	9.815	11.49	4.684	11.37	5.131	11.61	85.400	41.191	44.209
Nahçıvan	34.526	11.16	15.491	10.24	19.035	12.05	309.311	151.296	158.015
Zengilan	3.513	10.84	1.577	10.18	1.936	11.45	32.395	15.491	16.904
Gence	28.627	10.72	13.175	10.39	15.452	11.01	267.157	126.761	140.396
Bakü	159.245	9.74	74.193	9.42	85.052	10.05	1.634.193	787.730	846.463
TOPLAM	**917.891**	**13.01**	**408.015**	**11.95**	**509.876**	**14.01**	**7.052.686**	**3.414.076**	**3.638.610**

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Ek Tablo 7: Azerbaycan'ın İdari Yerleşim Birimlerinde Lise Mezunu Nüfus Miktarları ve 6.Yaş Üstü Toplam Nüfuslarına Oranı (%)

İdari Yerleşim Birimi	Lise Mezunu						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 45'inden Çoğu Lise Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
İmişli	45.554	50.12	21.354	47.73	24.200	52.43	90.894	44.739	46.155
Gedebey	37.357	49.32	18.109	49.14	19.248	49.50	75.738	36.854	38.884
Nahçıvan	148.324	47.95	69.343	45.83	78.981	49.98	309.311	151.296	158.015
Sabirabad	56.194	47.44	25.993	44.93	30.201	49.84	118.453	57.858	60.595
Neftçala	29.989	47.24	13.747	44.69	16.242	49.65	63.476	30.761	32.715
Şemkir	71.787	47.10	35.647	47.60	36.140	46.61	152.427	74.891	77.536
Yevlah	44.169	45.98	21.040	45.53	23.129	46.39	96.070	46.214	49.856
Daşkesen	12.355	45.88	5.855	44.73	6.500	46.97	26.927	13.089	13.838
Celilabad	66.894	45.86	31.211	43.89	35.683	47.74	145.857	71.112	74.745
Masallı	69.711	45.59	32.990	44.41	36.721	46.70	152.915	74.285	78.630
Lenkeran	77.167	45.51	35.242	42.70	41.925	48.18	169.555	82.538	87.017
Yardımlı	18.610	45.24	8.205	41.24	10.405	48.98	41.138	19.895	21.243
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 40-45'i Lise Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Tovuz	55.863	44.81	27.922	45.97	27.941	43.71	124.663	60.746	63.917
Astara	32.498	43.98	14.912	41.54	17.586	46.28	73.894	35.894	38.000
Ağsu	23.976	43.95	11.192	42.65	12.784	45.15	54.555	26.243	28.312
Salyan	43.120	43.79	20.688	43.52	22.432	44.04	98.471	47.538	50.933
Hacıgabul	22.027	43.74	10.477	42.95	11.550	44.48	50.359	24.395	25.964
Ağdam	59.772	43.48	27.044	41.14	32.728	45.62	137.463	65.729	71.734
Ağdaş	59.772	43.48	27.044	41.14	32.728	45.62	137.463	65.729	71.734
Bedre	49.434	43.43	23.850	42.99	25.584	43.85	113.814	55.473	58.341
Kürdemir	34.657	43.30	15.832	40.58	18.825	45.89	80.031	39.010	41.021
Saatlı	30.997	43.17	13.728	38.58	17.269	47.67	71..805	35.582	36.223
Cebrayıl	22.595	42.18	9.854	39.03	12.741	44.98	53.572	25.245	28.327
Fizuli	51.540	42.11	22.416	38.47	29.124	45.41	122.404	58.267	64.137
Samuh	18.380	41.93	9.033	42.64	9.347	41.28	43.830	21.185	22.645
Laçın	23.368	41.69	10.999	39.24	12.369	42.63	56.051	28.033	29.018
Eli-Bayramlı	25.819	41.62	11.826	39.13	13.993	43.99	62.033	30.222	31.811
Kelbecer	24.168	41.41	11.480	39.99	12.688	42.79	58.358	28.707	29.651
Bilesuvar	26.610	41.09	11.887	38.40	14.723	43.55	64.763	30.953	33.810
Ağstafa	26.805	41.06	12.938	41.45	13.867	40.71	65.279	31.217	34.062
Zengilan	13.136	40.55	5.951	38.42	7.185	42.50	32.395	15.491	16.904
Hanlar	18.855	40.25	9.166	39.70	9.689	40.77	46.849	23.086	23.763
Gazah	28.838	40.18	14.252	40.97	14.586	39.45	71.765	34.789	36.976

Devamı arka sayfada

Ek Tablo 7'nin devamı

İdari Yerleşim Birimi	Lise Mezunu						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 35-40'ı Lise Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Ucar	24.933	39.78	11.594	37.96	13.339	41.52	62.676	30.546	32.130
Siyazen	11.700	39.77	5.757	39.89	5.943	39.65	29.422	14.432	14.990
Şeki	55.362	39.73	26.264	38.68	29.098	40.74	139.334	67.906	71.428
Haçmaz	50.858	39.68	24.000	39.01	26.858	40.30	128.171	61.518	66.653
Apşeron	28.852	39.66	14.041	39.33	14.811	39.98	72.753	35.704	37.049
Ağcabedi	28.852	39.66	14.041	39.33	14.811	39.98	72.753	35.704	37.049
Şamahı	28.131	39.61	13.347	38.75	14.784	40.42	71.021	34.445	36.576
Goranboy	29.731	39.19	14.297	39.06	15.434	39.31	75.861	36.603	39.258
Şuşa	8.528	39.03	3.984	38.22	4.544	39.78	21.849	10.425	11.424
Guba	46.554	38.88	21.888	37.74	24.666	39.96	119.724	57.994	61.730
Balaken	28.679	38.86	13.985	39.21	14.694	38.54	73.792	35.663	38.129
Zerdab	15.696	38.84	7.238	36.38	8.458	41.23	40.409	19.896	20.513
Terter	31.209	38.52	15.042	38.34	16.167	38.70	81.010	39.233	41.777
Gubadlı	11.552	38.45	5.217	36.31	6.335	40.40	30.048	14.369	15.679
Göyçay	33.963	38.38	15.369	35.75	18.594	40.87	88.489	42.993	45.496
Gebele	27.360	38.27	12.976	36.72	14.384	39.77	71.501	35.333	36.168
Beylegan	26.739	38.27	12.164	36.19	14.575	41.34	69.870	33.613	35.257
İsmayıllı	24.345	38.22	11.277	36.56	13.068	39.78	63.692	30.841	32.851
Gence	101.307	37.92	45.355	35.78	55.952	39.85	267.157	126.761	140.396
Gusar	26.573	37.49	12.375	36.29	14.198	38.60	70.884	34.103	36.781
Gobustan	11.080	37.30	5.630	39.41	5.450	35.34	29.709	14.286	15.423
Hızı	4.282	37.25	2.067	36.41	2.215	38.06	11.496	5.677	5.819
Lerik	19.706	36.29	9.377	35.75	10.329	36.81	54.296	26.232	28.064
Oğuz	11.419	35.91	5.243	33.51	6.176	38.24	31.796	15.644	16.152
Mingeçevir	30.292	35.47	14.006	34.00	16.286	36.84	85.400	41.191	44.209
Zagatala	33.561	35.32	15.622	34.25	17.939	36.31	95.012	45.607	49.405
Hocalı	7.376	35.16	3.556	35.12	3.820	35.20	20.978	10.125	10.853
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 35'inden Daha Azı Lise Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Gah	15.866	34.97	7.589	34.74	8.277	35.18	45.371	21.845	23.526
Sumgayıt	88.979	34.73	40.452	32.50	48.527	36.84	256.195	124.454	131.741
Deveçi	13.878	34.29	6.560	33.61	7.318	34.93	40.471	19.520	20.951
Bakü	550.342	33.68	249.069	31.62	301.273	35.59	1.634.193	787.730	846.463
Hocavend	11.677	33.58	5.720	34.42	5.957	32.81	34.775	16.617	18.158
TOPLAM	**2.809.723**	**39.83**	**1.306.329**	**38.26**	**1.503.394**	**41.32**	**7.052.686**	**3.414.076**	**3.638.610**

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Ek Tablo 8: Azerbaycan'ın İdari Yerleşim Birimlerinde Yüksek Okul Mezunu Nüfus Miktarları ve 6.Yaş Üstü Toplam Nüfuslarına Oranı (%)

İdari Yerleşim Birimi	Yüksek Okul Mezunu						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 10'undan Çoğu Yüksek Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Mingeçevir	12.926	15.14	5.810	14.11	7.116	16.10	85.400	41.191	44.209
Bakü	229.849	14.06	102.996	14.06	126.853	14.99	1.634.193	787.730	846.463
Sumgayıt	35.196	13.74	16.004	13.74	19.192	14.57	256.195	124.454	131.741
Şuşa	2.878	13.17	1.332	12.68	1.556	13.62	21.849	10.425	11.424
Gah	5.940	13.09	2.621	12.00	3.319	14.11	45.371	21.845	23.526
Gubadlı	3.842	12.79	1.876	13.06	1.966	13.06	30.048	14.369	15.679
Zengilan	4.116	12.71	1.971	12.72	2.145	12.69	32.395	15.491	16.904
Gence	33.100	12.39	15.050	11.87	18.050	12.86	267.157	126.761	140.396
Zagatala	11.213	11.80	5.315	11.65	5.898	11.94	95.012	45.607	49.405
Göyçay	10.053	11.36	5.165	12.01	4.888	10.74	88.489	42.993	45.496
Gazah	8.107	11.30	3.292	9.46	4.815	13.02	71.765	34.789	36.976
Eli-Bayramlı	7.003	11.29	3.647	12.07	3.356	10.55	62.033	30.222	31.811
Fizuli	13.053	10.66	6.841	11.74	6.212	9.69	122.404	58.267	64.137
Terter	8.503	10.50	3.988	10.16	4.515	10.81	81.010	39.233	41.777
Oğuz	3.322	10.45	1.705	10.90	1.617	10.01	31.796	15.644	16.152
Hocavend	3.527	10.14	1.710	10.29	1.817	10.01	34.775	16.617	18.158
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 8-9.9'u Yüksek Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Hocalı	2.091	9.97	1.066	10.53	1.025	9.44	20.978	10.125	10.853
Ağstafa	6.319	9.68	2.839	9.09	3.480	10.22	65.279	31.217	34.062
Ağdam	13.224	9.62	6.920	10.53	6.304	8.79	137.463	65.729	71.734
Ağdaş	13.224	9.62	6.920	10.53	6.304	8.79	137.463	65.729	71.734
Zerdab	3.864	9.56	2.103	10.57	1.761	8.58	40.409	19.896	20.513
Şeki	13.134	9.43	6.562	9.66	6.572	9.20	139.334	67.906	71.428
Balaken	6.925	9.38	2.964	8.31	3.961	10.39	73.792	35.663	38.129
Apşeron	6.654	9.15	2.949	8.26	3.705	10.00	72.753	35.704	37.049
Ağcabedi	6.654	9.15	2.949	8.26	3.705	10.00	72.753	35.704	37.049
Cebrayıl	4.861	9.07	2.455	9.72	2.406	8.49	53.572	25.245	28.327
Samuh	3.793	8.65	1.601	7.56	2.192	9.68	43.830	21.185	22.645
Goranboy	6.523	8.60	3.009	8.22	3.514	8.95	75.861	36.603	39.258
Ucar	5.369	8.57	2.914	9.54	2.455	7.64	62.676	30.546	32.130
Gusar	5.851	8.25	3.264	9.57	2.587	7.03	70.884	34.103	36.781
Bedre	9.380	8.24	4.518	8.14	4.862	8.33	113.814	55.473	58.341
Gebele	5.882	8.23	3.247	9.19	2.635	7.29	71.501	35.333	36.168
Laçın	4.604	8.21	2.522	9.00	2.082	7.17	56.051	28.033	29.018
Lenkeran	13.862	8.18	7.811	9.46	6.051	6.95	169.555	82.538	87.017
Beylegan	5.649	8.09	3.120	9.28	2.529	7.17	69.870	33.613	35.257

Devamı arka sayfada

Ek Tablo 8'in devamı

İdari Yerleşim Birimi	Yüksek Okul Mezunu						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 5-7.9'u Yüksek Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Deveçi	3.170	7.83	1.719	8.81	1.451	6.93	40.471	19.520	20.951
Şamahı	5.440	7.66	2.799	8.13	2.641	7.22	71.021	34.445	36.576
İsmayıllı	4.765	7.48	2.747	8.91	2.018	6.14	63.692	30.841	32.851
Hanlar	3.425	7.31	1.687	7.31	1.738	7.31	46.849	23.086	23.763
Kürdemir	5.834	7.29	3.666	9.40	2.168	5.29	80.031	39.010	41.021
Kelbecer	4.200	7.20	2.256	7.86	1.944	6.56	58.358	28.707	29.651
Astara	5.122	6.93	2.765	7.70	2.357	6.20	73.894	35.894	38.000
Tovuz	8.603	6.90	3.775	6.21	4.828	7.55	124.663	60.746	63.917
Siyazen	1.966	6.68	1.028	7.12	938	6.26	29.422	14.432	14.990
Nahçıvan	20.435	6.61	11.323	7.48	9.112	5.77	309.311	151.296	158.015
Guba	7.754	6.48	4.709	8.12	3.045	4.93	119.724	57.994	61.730
Yevlah	6.217	6.47	3.106	6.72	3.111	6.24	96.070	46.214	49.856
Neftçala	4.068	6.41	2.372	7.71	1.696	5.18	63.476	30.761	32.715
Şemkir	9.183	6.02	4.070	5.43	5.113	6.59	152.427	74.891	77.536
Salyan	5.907	6.00	3.281	6.90	2.626	5.16	98.471	47.538	50.933
Ağsu	3.247	5.95	2.171	8.27	1.076	3.80	54.555	26.243	28.312
Haçmaz	7.395	5.77	4.104	6.67	3.291	4.94	128.171	61.518	66.653
Bilesuvar	3.516	5.43	2.505	8.09	1.011	2.99	64.763	30.953	33.810
Saatlı	3.654	5.09	2.766	7.77	888	2.45	71.805	35.582	36.223
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 5'inden Daha Azı Yüksek Okul Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Hızı	560	4.87	328	5.78	232	3.99	11.496	5.677	5.819
İmişli	4.334	4.77	2.660	5.95	1.674	3.63	90.894	44.739	46.155
Sabirabad	5.626	4.75	3.854	6.66	1.772	2.92	118.453	57.858	60.595
Daşkesen	1.267	4.71	705	5.39	562	4.06	26.927	13.089	13.838
Hacıgabul	2.179	4.33	1.258	5.16	921	3.55	50.359	24.395	25.964
Celilabad	6.040	4.14	4.345	6.11	1.695	2.27	145.857	71.112	74.745
Lerik	2.216	4.08	1.687	6.43	529	1.88	54.296	26.232	28.064
Gedebey	2.995	3.95	1.733	4.70	1.262	3.25	75.738	36.854	38.884
Gobustan	1.136	3.82	801	5.61	335	2.17	29.709	14.286	15.423
Yardımlı	1.412	3.43	1.226	6.16	186	0.88	41.138	19.895	21.243
Masallı	5.025	3.29	3.646	4.91	1.379	1.75	152.915	74.285	78.630
TOPLAM	**677.182**	**9.60**	**334.138**	**9.79**	**343.044**	**9.43**	**7.052.686**	**3.414.076**	**3.638.610**

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Ek Tablo 9: Azerbaycan'ın İdari Yerleşim Birimlerinde Üniversite Mezunu Nüfus Miktarları ve 6.Yaş Üstü Toplam Nüfuslarına Oranı (%)

İdari Yerleşim Birimi	Üniversite Mezunu						6 Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 7'inden Çoğu Üniversite Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Bakü	272.120	16.65	145.567	18.48	126.553	14.95	1.634.193	787.730	846.463
Gence	31.439	11.77	16.906	13.34	14.533	10.35	267.157	126.761	140.396
Sumgayıt	25.396	9.91	14.733	11.84	10.663	8.09	256.195	124.454	131.741
Gazah	6.021	8.39	3.161	9.09	2.860	7.73	71.765	34.789	36.976
Şuşa	1.751	8.01	997	9.56	754	6.60	21.849	10.425	11.424
Gah	3.402	7.50	1.703	7.80	1.699	7.22	45.371	21.845	23.526
Apşeron	5.344	7.35	3.155	8.84	2.189	5.91	72.753	35.704	37.049
Ağcabedi	5.344	7.35	3.155	8.84	2.189	5.91	72.753	35.704	37.049
Goranboy	5.395	7.11	2.726	7.45	2.669	6.80	75.861	36.603	39.258
Terter	5.713	7.05	3.141	8.01	2.572	6.16	81.010	39.233	41.777
Tovuz	8.745	7.01	5.004	8.24	3.741	5.85	124.663	60.746	63.917
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 5-7'i Üniversite Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Mingeçevir	5.963	6.98	3.264	7.92	2.699	6.11	85.400	41.191	44.209
Nahçıvan	20.146	6.51	12.719	8.41	7.427	4.70	309.311	151.296	158.015
Ağstafa	4.225	6.47	2.248	7.20	1.977	5.80	65.279	31.217	34.062
Beylegan	4.262	6.10	2.879	8.57	1.383	3.92	69.870	33.613	35.257
Gubadlı	1.824	6.07	1.131	7.87	693	4.42	30.048	14.369	15.679
Oğuz	1.918	6.03	1.094	6.99	824	5.10	31.796	15.644	16.152
Eli-Bayramlı	3.731	6.01	2.292	7.58	1.439	4.52	62.033	30.222	31.811
Bedre	6.827	6.00	3.956	7.13	2.871	4.92	113.814	55.473	58.341
Zengilan	1.931	5.96	1.186	7.66	745	4.41	32.395	15.491	16.904
Hanlar	2.726	5.82	1.783	7.72	943	3.97	46.849	23.086	23.763
Samuh	2.491	5.68	1.366	6.45	1.125	4.97	43.830	21.185	22.645
Şemkir	8.574	5.62	4.716	6.30	3.858	4.98	152.427	74.891	77.536
Zagatala	5.286	5.56	2.934	6.43	2.352	4.76	95.012	45.607	49.405
Yevlah	5.284	5.50	2.907	6.29	2.377	4.77	96.070	46.214	49.856
Hocavend	1.845	5.31	1.029	6.19	816	4.49	34.775	16.617	18.158
Göyçay	4.694	5.30	2.639	6.14	2.055	4.52	88.489	42.993	45.496

Devamı arka sayfada

Ek Tablo 9'un devamı

İdari Yerleşim Birimi	Üniversite Mezunu						6.Yaş Üstü Nüfus Miktarları		
	Toplam		Erkek		Kadın				
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Toplam	Erkek	Kadın
6.Yaş Üstü Toplam Nüfusunun % 5'inden Daha Azı Üniversite Mezunu Olan İdari Yerleşim Birimleri									
Zerdab	1.971	4.88	1.322	6.64	649	3.16	40.409	19.896	20.513
Gusar	3.407	4.81	2.414	7.08	993	2.70	70.884	34.103	36.781
Hocalı	1.007	4.80	597	5.90	410	3.78	20.978	10.125	10.853
Salyan	4.701	4.77	2.939	6.18	1.762	3.46	98.471	47.538	50.933
Gebele	3.402	4.76	2.204	6.24	1.198	3.31	71.501	35.333	36.168
Şeki	6.506	4.67	4.153	6.12	2.353	3.29	139.334	67.906	71.428
Laçın	2.616	4.67	1.760	6.28	856	2.95	56.051	28.033	29.018
Gedebey	3.517	4.64	2.628	7.13	889	2.29	75.738	36.854	38.884
Şamahı	3.132	4.41	2.145	6.23	987	2.70	71.021	34.445	36.576
İsmayıllı	2.808	4.41	1.998	6.48	810	2.47	63.692	30.841	32.851
Kelbecer	2.573	4.41	1.849	6.44	724	2.44	58.358	28.707	29.651
Fizuli	5.332	4.36	3.543	6.08	1.789	2.79	122.404	58.267	64.137
Lenkeran	7.349	4.33	5.570	6.75	1.779	2.04	169.555	82.538	87.017
Guba	5.172	4.32	3.473	5.99	1.699	2.75	119.724	57.994	61.730
Yardımlı	1.754	4.29	1.661	8.35	103	0.48	41.138	19.895	21.243
Daşkesen	1.137	4.22	736	5.62	401	2.90	26.927	13.089	13.838
Cebrayıl	2.252	4.20	1.519	6.02	733	2.59	53.572	25.245	28.327
İmişli	3.782	4.16	2.900	6.48	882	1.91	90.894	44.739	46.155
Balaken	3.026	4.10	1.606	4.50	1.420	3.72	73.792	35.663	38.129
Deveçi	1.650	4.08	1.019	5.22	631	3.01	40.471	19.520	20.951
Siyazen	1.195	4.06	772	5.35	423	2.82	29.422	14.432	14.990
Ağdam	5.502	4.00	3.210	4.88	2.292	3.20	137.463	65.729	71.734
Ağdaş	5.502	4.00	3.210	4.88	2.292	3.20	137.463	65.729	71.734
Bilesuvar	2.590	4.00	2.093	6.76	497	1.47	64.763	30.953	33.810
Kürdemir	2.996	3.74	2.143	5.49	853	2.08	80.031	39.010	41.021
Saatlı	2.633	3.67	2.230	6.27	403	1.11	71.805	35.582	36.223
Neftçala	2.316	3.65	1.543	5.02	773	2.36	63.476	30.761	32.715
Astara	2.658	3.60	2.005	5.59	653	1.72	73.894	35.894	38.000
Hızı	412	3.58	328	5.78	84	1.41	11.496	5.677	5.819
Lerik	1.939	3.57	1.788	6.82	151	0.54	54.296	26.232	28.064
Haçmaz	4.553	3.55	2.955	4.80	1.598	2.40	128.171	61.518	66.653
Ağsu	1.914	3.51	1.485	5.66	429	1.52	54.555	26.243	28.312
Masallı	5.200	3.40	4.265	5.74	935	1.19	152.915	74.285	78.630
Celilabad	4.778	3.28	3.990	5.61	788	1.05	145.857	71.112	74.745
Ucar	2.056	3.28	1.258	4.12	798	2.48	62.676	30.546	32.130
Sabirabad	3.724	3.14	2.817	4.87	907	1.50	118.453	57.858	60.595
Hacıgabul	1.567	3.11	1.069	4.38	498	1.92	50.359	24.395	25.964
Gobustan	767	2.58	651	4.56	116	0.75	29.709	14.286	15.423
TOPLAM	**571.803**	**8.10**	**332.239**	**9.73**	**239.564**	**6.58**	**7.052.686**	**3.414.076**	**3.638.610**

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Ek Tablo 10: Azerbaycan'ın İdari Yerleşim Birimlerinde 6.Yaş Üstü Nüfusun Okuryazarlık Durumlarına Göre Oranları (%)

İDARİ YERLEŞİM BİRİMİ	EĞİTİM GÖRENLER							Eğitim Görmeyenler	
	Üniversite	Yüksek Okul	Öğretmen Yetiştiren Okul	Peşe Okulu	Lise	Orta Okul	İlk Okul	Okuma-Yazma Bilen	Okuma-Yazma Bilmeyen
Merkeze Bağlı Kentler									
Bakü	16.65	14.06	1.30	2.83	33.68	9.74	10.63	9.84	1.26
Nahçıvan	6.51	6.61	0.41	1.46	47.95	11.16	12.90	11.60	1.40
Gence	11.77	12.39	0.59	1.93	37.92	10.72	11.63	11.53	1.54
Sumgayıt	9.91	13.74	0.92	4.18	34.73	12.19	12.18	10.62	1.53
Mingeçevir	6.98	15.14	1.09	4.32	35.47	11.49	12.83	11.05	1.63
Eli-Bayramlı	6.01	11.29	0.38	2.16	41.62	12.59	12.33	11.82	1.80
Hankendi	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Naftalan	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lenkeran	4.33	8.18	0.29	3.18	45.51	13.23	12.42	11.45	1.42
Şeki	4.67	9.43	0.28	2.87	39.73	16.77	13.02	11.16	2.07
Yevlah	5.50	6.47	0.62	1.02	45.98	13.17	12.56	12.15	2.53
Şuşa	8.01	13.17	0.71	1.61	39.07	12.23	12.08	11.21	1.94
İlçeler (Rayonlar)									
Apşeron	7.35	9.15	1.07	1.90	39.66	15.79	12.19	11.47	1.43
Ağcabedi	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ağdam	4.00	9.62	0.40	2.79	43.48	11.66	13.31	12.17	2.55
Ağdaş	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ağstafa	6.47	9.68	0.68	2.07	41.06	13.12	13.30	11.65	1.97
Ağsu	3.51	5.95	0.21	0.97	43.95	17.00	14.48	11.81	2.12
Astara	3.60	6.93	0.58	3.17	43.98	14.81	13.42	11.75	1.76
Balaken	4.10	9.38	0.32	6.38	38.86	14.13	13.21	11.78	1.84
Beylegan	6.10	8.09	0.39	3.64	38.27	12.40	14.00	14.37	2.76
Bedre	6.00	8.24	0.34	1.59	43.43	12.48	13.51	11.85	2.56
Bilesuvar	4.00	5.43	0.24	2.53	41.09	15.62	15.46	13.29	2.34
Cebrayıl	4.20	9.07	0.64	3.14	42.18	12.70	13.31	12.61	2.15
Celilabad	3.28	4.14	0.16	1.91	45.86	15.04	14.60	13.04	1.97
Daşkesen	4.22	4.71	0.19	1.22	45.88	16.69	12.75	12.69	1.65
Deveçi	4.08	7.83	0.16	4.86	34.29	19.73	14.91	12.56	1.57
Fizuli	4.36	10.66	0.43	2.81	42.11	12.25	12.91	12.59	1.88
Gedebey	4.64	3.95	0.34	1.13	49.32	15.21	12.00	11.26	2.14
Goranboy	7.11	8.60	0.43	2.88	39.19	14.95	12.65	11.84	2.34
Göyçay	5.30	11.36	0.53	6.09	38.38	12.83	12.18	11.77	1.55
Hacıgabul	3.11	4.33	0.50	1.76	43.74	17.67	13.60	13.35	1.94
Haçmaz	3.55	5.77	0.28	3.04	39.68	19.13	14.83	12.05	1.66
Hanlar	5.82	7.31	0.44	1.51	40.25	15.53	13.97	12.70	2.47

Devamı arka sayfada

Ek Tablo 10'nun devamı

İDARİ YERLEŞİM BİRİMİ	EĞİTİM GÖRENLER							Eğitim Görmeyenler	
	Üniversite	Yüksek Okul	Öğretme Yetiştire Okul	Peşe Okulu	Lise	Orta Okul	İlk Okul	Okuma-Yazma Bilen	Okuma-Yazma Bilmeyen
Hızı	3.58	4.87	0.24	2.64	37.25	20.69	17.34	11.77	1.63
Hocalı	4.80	9.97	0.94	1.25	35.16	16.03	16.68	13.53	1.64
Hocavend	5.31	10.14	0.81	1.19	33.58	16.79	17.00	12.73	2.46
İmişli	4.16	4.77	0.36	1.20	50.12	12.48	12.67	11.77	2.47
İsmayıllı	4.41	7.48	0.14	3.79	38.22	14.59	16.02	12.59	2.75
Kelbecer	4.41	7.20	0.55	1.48	41.41	15.53	13.87	12.81	2.74
Kürdemir	3.74	7.29	0.21	3.25	43.30	14.67	13.16	12.04	2.33
Gah	7.50	13.09	0.28	7.34	34.97	11.83	12.63	11.18	1.17
Gazah	8.39	11.30	0.42	2.03	40.18	12.02	12.39	11.39	1.87
Gebele	4.76	8.23	0.45	4.54	38.27	15.22	14.18	12.28	2.07
Gobustan	2.58	3.82	0.12	0.99	37.30	23.02	17.31	13.04	1.82
Guba	4.32	6.48	0.35	2.75	38.88	17.91	14.94	13.06	1.30
Gubadlı	6.07	12.79	0.61	3.05	38.45	12.07	12.79	12.09	2.09
Gusar	4.81	8.25	0.20	2.54	37.49	16.57	15.61	13.04	1.50
Laçın	4.67	8.21	0.65	1.73	41.69	13.94	14.24	11.99	2.87
Lerik	3.57	4.08	0.22	2.27	36.29	21.22	16.42	13.62	2.31
Masallı	3.40	3.29	0.12	2.03	45.59	16.78	14.14	12.54	2.11
Neftçala	3.65	6.41	0.27	1.91	47.24	14.07	13.44	11.89	1.12
Oğuz	6.03	10.45	0.28	5.97	35.91	13.20	13.02	12.66	2.48
Saatlı	3.67	5.09	0.17	4.28	43.17	13.07	14.94	13.39	2.23
Sabirabad	3.14	4.75	0.17	2.01	47.44	13.77	13.71	12.43	2.59
Salyan	4.77	6.00	0.28	1.74	43.79	15.31	14.26	12.26	1.59
Samuh	5.68	8.65	0.38	2.32	41.93	14.49	12.28	11.83	2.43
Siyazen	4.06	6.68	0.22	2.45	39.27	18.32	14.26	12.80	1.45
Şamahı	4.41	7.66	0.16	1.94	39.61	16.11	15.10	11.90	3.10
Şemkir	5.62	6.02	0.46	1.82	47.10	11.81	12.92	12.19	2.05
Terter	7.05	10.50	0.58	2.24	38.52	12.93	13.73	11.85	2.60
Tovuz	7.01	6.90	0.26	1.10	44.81	13.97	12.63	11.38	2.53
Ucar	3.28	8.57	0.21	4.72	39.78	16.15	13.01	12.29	1.99
Yardımlı	4.29	3.43	0.21	0.82	45.24	13.73	16.18	14.09	2.01
Zagatala	5.56	11.80	0.31	6.27	35.32	14.11	13.32	12.03	1.28
Zengilan	5.96	12.71	0.85	3.34	40.55	10.84	12.22	11.66	1.87
Zerdab	4.88	9.56	0.12	4.97	38.84	14.17	13.13	11.44	2.89

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak

Ek Tablo 11: Azerbaycan'da İlçelerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı

Nüfus Grupları	Azerbaycan	Nahçıvan Ö.C.	Toplam
0 - 10.000	-	-	-
10.001 - 20.000	1	1	2
20.001 - 30.000	2	1	3
30.001 - 40.000	7	1	8
40.001 - 50.000	2	1	3
50.001 - 60.000	5	-	5
60.001 - 70.000	5	-	5
70.001 - 100.000	19	1	20
100.001 +	18	1	19
TOPLAM	**59**	**6**	**65**

Kaynak: ADİK, 2004 (http://www.azstat.org)'den yararlanılarak

Ek Tablo 12: Bakü ve Gence'nin İlçelerinde Toplam Nüfus Miktarları ve Nüfusun Cinsiyet Durumuna Göre Dağılımı

İlçeler	Erkek	%	Kadın	%	Toplam Nüfus
Yasamalı	107.726	48.64	113.768	51.36	221.494
Hetayi	105.367	48.88	110.203	51.12	215.570
Binegedi	101.945	48.70	107.391	51.30	209.336
Nesimi	94.896	48.43	101.032	51.57	195.928
Sabunçu	92.182	48.87	96.437	51.13	188.619
Surahanı	80.373	48.48	85.425	51.12	165.798
Nizami	76.221	47.90	82.904	52.10	159.125
Nerimanov	71.319	48.21	76.625	51.79	147.944
Ezizbeyov	57.873	49.68	58.608	50.32	116.481
Garadağ	46.228	49.03	48.058	50.97	94.286
Sebayıl	35.562	47.88	38.714	52.12	74.276
Bakü Toplam	**869.689**	**48.6**	**919.165**	**51.4**	**1.788.854**
Kepez	77.607	48.12	83.665	51.88	161.272
Nizami	65.871	47.71	72.199	52.29	138.070
Gence Toplam	**143.478**	**47.9**	**155.864**	**52.1**	**299.342**

Kaynak: ADİK, Azerbaycan'ın Regionları 2001'den yararlanılarak.